

Danutė Poškienė, Ginta Railienė, Marijus Keršys

EKONOMIKA XI–XII klasėms

I dalis

Danutė Poškienė, Ginta Railienė, Marijus Keršys

EKONOMIKA XI–XII klasėms

II dalis

EKONOMIKA

XI–XII klasėms

I dalis

Turinys

Pratarmė ... 5

1 SKYRIUS. EKONOMINIS MĄSTYMO BŪDAS

- 1 tema. Ekonominis mąstymas ... 9
- 2 tema. Stygius ir pasirinkimas ... 15
- 3 tema. Gamybos galimybių kreivė ... 21
- 4 tema. Taisyklės ir ekonomikos sistemos ... 27
- 5 tema. Nuosavybės teisės ... 33
- 6 tema. Rinkų sistema ... 39
- 7 tema. Institucijos rinkos ekonomikoje ... 45

2 SKYRIUS. NEMATOMOSIOS RANKOS DARBAS

- 8 tema. Paklausa ... 53
- 9 tema. Pasiūla ... 59
- 10 tema. Elastingumas ... 63
- 11 tema. Rinkos pusiausvyra ... 71
- 12 tema. Kainų kontrolė ... 79
- 13 tema. Rinkų konkurencingumas ... 85

3 SKYRIUS. KAIP SUKLESTĖTI RINKOS EKONOMIKOJE

- 14 tema. Pajamos ... 93
- 15 tema. Taupymas ir investicijos ... 101
- 16 tema. Vartojimas ir skolinimasis ... 109
- 17 tema. Asmeninių finansų planavimas ... 117

4 SKYRIUS. VERSLO REIKALAI

- 18 tema. Verslininkai ir verslas ... 125
- 19 tema. Verslo planavimas ... 135
- 20 tema. Rinkodara ... 145
- 21 tema. Finansų valdymas ir įmonės veiklos finansavimas ... 151
- 22 tema. Pelno maksimizavimas ... 161
- 23 Tema. Našumas ir vadyba ... 167

Dėkojame

Nacionalinei ekonominio švietimo tarybai (NEŠT), suteikusiai leidimą pasinaudoti įvairiomis savo publikacijomis. Autoriai ypač dėkingi „Capstone“ autoriams – profesoriams Jane S. Lopus, Robert Reinke, Mark S. Schug, Donald R. Wentworth ir NEŠT viceprezidentui John S. Morton, kurių metodinė medžiaga ir požiūris į ekonomikos dėstymą ir įkvėpė idėją parašyti šį vadovėlį.

Autorius konsultavo Lietuvos banko Ryšių su visuomene skyrius ir Ekonomikos departamento direktorius Raimondas Kuodis.

Vadovėlyje pasinaudota medžiaga, kurią pateikė VŠĮ „Ekonominio švietimo sklaidos centras“. Ji paimta iš čia išvardytų publikacijų, kurias NEŠT (Niujorkas, N.Y., JAV) leido versti, adaptuoti ir naudoti rengiant šį vadovėlį.

The following materials, published by Nacional Council on Economic Education, New York, NY, U.S.A., have been adapted for the use in the textbook „Economics for XI-XII grades“:

Capstone, 2003

Civic and Government: Focus on Economics, 1996

Economic and Environment, 1996

Focus: Institutions and Markets, 2003

Focus: Economic System, 2001

Learning, Earning and Investing. High School, 2004

Master Curriculum Guide: Economics and Entrepreneurship, 1993

All titles © Nacional Council on Economic Education, 1140 Avenue of the Americas, New York 10036.

Pratarmė

Kas buvo pirma – višta ar kiaušinis, praktika ar teorija? Dėl vištos sunku pasakyti, tačiau akivaizdu, kad ūkinė veikla, arba moksliskiau sakant, ekonomika, pradėta plėtoti tikrai anksčiau, nei mokslininkai atrado įvairius jos dėsnius ir sukūrė teorijas.

Šiame vadovėlyje, kaip ir gyvenime, teorija nėra sureikšminama. Ji reikalinga tada ir tiek, kiek gali padėti jums suprasti, „kodėl yra taip ar anaip ir ką su tuo daryti?“. Toks buvo darbinis mūsų rašyto vadovėlio pavadinimas. Tikimės, kad skaitydami vadovėlį, diskutuodami, praktikuodamiesi rasite atsakymus į daugelį klausimų „kodėl yra taip?“, o mus supantis kasdienis pasaulis jums taps aiškesnis.

Vadovėlio tikslas yra ne išmokyti, o padėti suvokti, atrasti, mąstyti, analizuoti, taikyti. Nėra labai svarbu žinoti paklausos apibrėžimą, bet nesupratus, kas lemia vienokių ar kitokių specialistų poreikį ekonomikoje, galima pasirinkti nepaklausią specialybę ar nerasti įdomaus bei gerai apmokamo darbo. Nieko neatsitiks, jeigu nežinosite, kaip apskaičiuojamas infliacijos lygis, tačiau patirsite nuostolių, jeigu laikysite banke indėlį, kurio metinės palūkanos mažesnės nei metinė infliacija. Nepaisant daugybės ekonominių uždavinių, kuriems spręsti reikia neblogai išmanyti matematiką, ekonomika vis dėlto yra socialinis mokslas. O tai reiškia, kad labai dažnai vienintelio teisingo atsakymo nėra. Žmonės renkasi vadovaudamiesi savais kriterijais, ankstesne patirtimi, būsimais lūkesčiais. Diskutuodami, nagrinėdami įvairias situacijas jūs patys tuo įsitikinsite ir kartu turėsite galimybę lavinti gebėjimą reikšti ir apginti savo nuomonę, analizuoti ekonominius įvykius, daryti išvadas ir priimti sprendimus.

Drąsiai galime teigti, kad šis vadovėlis padės jums ugdyti savo verslumą – tobulins komunikacinius gebėjimus ir suteiks ekonominių, finansinių bei verslo pagrindų žinių. Ekonomikos mokomasi nebūtinai tam, kad galima būtų tapti ekonomistais ar verslininkais. Tačiau žinoti ekonomikos pagrindinius principus ir dėsningumus tikrai pravartu bet kokioje veikloje. Būti versliam – reiškia gebėti realizuoti save ir pasiekti norimų rezultatų bet kurioje sau įdomioje srityje. To jums nuoširdžiai linkime.

Autoriai

Ekonominis mąstymo būdas

- Ar suaugę tingi mokytis?
- Ką daryti sutikus lokį?
- Ar cukriniai runkeliai nepakeičiami?
- Kaip išgyventi negyvenamoje saloje?
- Kodėl išnyko erniai?
- Veltui ir arklys arklio nekasos, arba vienu išlaidos prilygsta kitų pajamoms
- Kas kuria visuomenės gerovę – savanaudis ar altruistas?

Ekonominis mąstymas

Ar suaugę tingi mokytis?

Mokslą vertina visi. Kiekviena mokykla nori tapti gimnazija, kiekvienas apskrities centras svajoja turėti bent po vieną universitetą, visos aukštosios mokyklos priima vis daugiau ir daugiau studentų. Bet yra ir kitokia statistika – 2005 metų *Eurostat* duomenimis, Lietuvoje mokymosi visą gyvenimą rodiklis yra tik 6,3 proc. Europos Sąjungos vidurkis yra 11,0 proc., Švedijoje švietimo ir profesinio mokymo veikloje dalyvauja 34,7 proc., Jungtinėje Karalystėje – 29,1 proc., Dānijoje – 27,6 proc. 25–64 metų amžiaus gyventojų. Europos Sąjungos švietimo programose numatoma pasiekti 12,5 proc. rodiklį jau 2010 metais¹, vadinasi, mokytis Lietuvoje turėtų beveik dukart daugiau suaugusiųjų nei dabar. Tad kodėl lietuviai, vos perkopę 25 metus, nustoja mokytis?

¹ ŠMM tyrimas „Suaugusiųjų tęstinio mokymo galimybių plėtra mokymosi visą gyvenimą strategijos įgyvendinimo kontekste“, *Veidas*, 2004 10 28.

Pagrindiniai ekonominio mąstymo principai

Beveik į visus kebliaus klausimus – kodėl Lietuvoje taip mažai žmonių mokosi visą gyvenimą, kodėl JAV tiek daug storulių (apie 35 proc. suaugusiųjų) bei tiek mažai sportuojančių (tik 25 proc.) žmonių² – galime atsakyti analizuodami ir kūrybiškai taikydami šešis ekonominio mąstymo vadovo principus. Bet vien šių principų išvardijimo nepakaks, todėl teks patiems pasukti galvą, kaip juos pritaikyti kiekvienai nagrinėjamai situacijai. Perpratę šiuos dėsnius, galėsite giliau pažvelgti į problemos esmę, nes remsitės teoriniais pagrindais.

Žmonės renkasi

Tai, atrodo, akivaizdu, bet svarbu suvokti, kad šis principas reiškia du dalykus. Pirma, žmonės tikrai renkasi, net jeigu jie prieš tai pareiškia, kad pasirinkimo nėra. Ir suaugę, ir jauni žmonės elgiasi panašiai: visi dažnai neigia, kad jie patys renkasi tai, ką daro, ir labai dažnai savo veiksmus aiškina kaip neišvengiamus ar kitų žmonių jiems primestus. Antra, priimdami sprendimus žmonės elgiasi racionaliai – jie mano, kad pasirenka tai, kas gali jiems duoti daugiausiai naudos ir kainuoja mažiausiai. Kitaip tariant, bet kokiomis aplinkybėmis žmonės stengiasi pasirinkti naudingiausius. O tos aplinkybės gali būti sprendimo svarba, turimos žinios, papildomos informacijos kaina ar laikas, reikalingas sprendimui priimti.

Visi pasirenkami kainuoja

Visi pasirinkimai visada kainuoja. Tai akivaizdu, jeigu kalbame apie kokius nors pirkinius, bet pasirinkimo kaina ne visada gali būti išreikšta pinigais. Atrodytų, ilgi pokalbiai su draugais yra nemokami, bet ir jie turi savo sąnaudas, pavyzdžiui, nepaaušti namų darbai, nepamatyta įdomi laida, neperskaityta knyga. Sąnaudų esama įvairių, tačiau dabar mes kalbame apie alternatyvias sąnaudas. Tai geriausioji, bet nepasirinkta alternatyva. Alternatyviosios sąnaudos – ne visi galimi pasirinkimai (jų sąrašas gali būti begalinis), o tik ta alternatyva, kuri mūsų sąrašė buvo antroji ir kurią būtume rinkęsi, jeigu dėl kokių nors priežasčių negalėtume rinktis pirmosios.

Žmonės reaguoja į paskatas

Paskatos yra bet kokie veiksniai – apdovanojimai ar nuobaudos (ekonominiu požiūriu – gautina nauda arba patirtinos sąnaudos), kurios skatina žmogų kokiems nors poelgiams. Viena iš paskatų yra pinigai. Tai labai svarbi paskata, nes pinigai gali būti iškeisti į daugybę įvairių prekių ir paslaugų, kurių žmonės trokšta. Ne visos paskatos būna piniginės. Ne mažiau svarbi paskata yra ir pasitenkinimas ką nors daryti, pavyzdžiui, savanorių darbas, malonus elgesys. Ekonomistai pasakytų, kad šios paskatos taip pat savanaudiškos, kadangi žmonės patiria pasitenkinimą, darydami gerus darbus.

Žmonės kuria ekonomikos sistemas, kurios daro įtaką individualiems jų pasirinkimams

Ekonominės sistema plačiajame reikšme – bendrės žmonių veiklos visuomenėje organizavimo būdas. Tokių veiklos organizavimo būdų yra keletas, ir kiekvienam iš jų būdingos tam tikros taisyklės, kurios dažnai veikia kaip paskatos. Tam tikromis aplinkybėmis jos turi įtakos ir mūsų priimamiems sprendimams. Pavyzdžiui, mokesčių įstatymai stipriai veikia žmonių elgesį. Jeigu miesto savivaldybė apmokestins banko indėlių palūkanas, žmonės mažiau pinigų laikys indėlių sąskaitose.

Laisvieji mainai kuria gerovę

Žodis *laisvieji* čia reiškia, kad nėra jokios prievartos. Šūkis „Pinigai arba gyvybė“ – jo kiu būdu nereiškia laisvųjų mainų. Be to, gerovė gali būti ne tik materialinė. Laisvųjų mainų pavyzdžių galime rasti bet kur. Pirkdami bilietą į filmą, bandelę mokyklos kavinėje, pildami degalų į automobilį ar įsigydami akcijų biržoje žmonės keičia tai, ką jie vertina mažiau, į tai, ką vertina labiau. Žinoma, laisvieji mainai naudingi, tačiau šis teiginys nereiškia, kad absoliučiai visi žmonės mainydamiesi išlošia. Konkretus žmogus gali ir suklysti, pasirinkęs tokį sprendimą, kuris jam bus nenaudingas.

Pasirinkimų pasekmės išaiškėja ateityje

Nors kasdien matome daugybę skelbimų, raginančių pirkti jau šiandien, nemažai žmonių dirba galvodami apie rytojų, bent jau tada, kai priima sprendimus, galinčius atnešti jiems naudos ateityje. Tarkime, nuosavus automobilius žmonės prižiūri rūpestingiau nei išnuomotus ar priklausančius įmonei, kadangi yra suinteresuoti kuo ilgiau važinėti savo automobiliu ir dar svarsto, kokia galėtų būti jo vertė, jeigu sumanytų parduoti. Panašiai ir su namais ar butais – nuosavą namą žmonės prižiūri daug stropiau nei nuomojamą būstą ar bendrojo naudojimo daugiabučio namo laiptinę. Ir vėl tai susiję su ateitimi – norima, kad turtas neprarastų savo vertės.

² T. J. Philipson, R. A. Posner, The Long-Run Growth in Obesity as a Function of Technological Change, *Working paper* 7423, National Bureau of Economic Research, 1999, www.nber.org/papers/w7423.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Dabar, remdamiesi šiais teiginiais, pabandykite paaiškinti, kodėl gana nedaug suaugusiųjų Lietuvos žmonių nori mokytis visą gyvenimą ir kodėl JAV gyvena tiek daug mažai judančių storulių. Pasvarstykite, kaip kiekvieną išdėstytą principą galėtume pritaikyti šioms dviem konkrečioms problemoms spręsti.

Kodėl tiek mažai suaugusiųjų Lietuvoje mokosi?

Kodėl JAV tiek daug storų ir mažai sportuojančių žmonių?

1. Žmonės renkasi

Žmonės patys renkasi tiek darbą, tiek ir galimybę kuo geriau išnaudoti laisvalaikį ir pinigus.

2. Visi pasirinkimai kainuoja

Mokymasis reikalauja pastangų. Jeigu pasirinksite neakivaizdines ar vakarines studijas, grįžę po darbo turėsite skubėti į paskaitas arba skaityti vadovėlius. O šiaip juk galėtumėte žiūrėti televizorių. Jeigu studijos mokamos, tai sumokėję už jas prarasite galimybę, tarkime, įsigyti naują DVD leistuvą. Dažnam ir laisvalaikis, ir neįsigyta prekė yra gana didelės alternatyviosios sąnaudos.

Antra vertus, anksčiau dažnam pakakdavo įgyti specialųjį vidurinį išsilavinimą arba baigti universitetą, ir jis galėdavo visą gyvenimą dirbti darbą, kuriam visiškai pakakdavo įgytų žinių. Taigi mokslas buvo ir, ko gero, tebėra suvokiamas kaip baigtinis procesas. Žinių spragas galima užpildyti dirbant. Todėl ir alternatyviosios mokslo sąnaudos yra gana nedidelės. Daug žmonių, mokymuisi aukodami savo laiką ir pinigus, matyt, jaustųsi daugiau prarandą nei gauną, t. y. patiriantys didžiules alternatyvias sąnaudas.

3. Žmonės reaguoja į paskatas

Svajonė keliauti – puiki paskata mokytis kalbų. Dažnas žmogus, norėdamas kuo ilgiau būti sveikas, domisi liaudies medicina. Jeigu žmogus, investavęs pinigus ir laiką į savo išsilavinimą, gali tikėtis pakilti karjeros laiptais ir gauti didesnį atlyginimą, tai bus puiki paskata mokytis. Jeigu darbdavys ar darbo pobūdis reikalauja nuolatinio žinių atnaujinimo, noras išsaugoti savo darbo vietą taip pat yra paskata mokytis. Tačiau jeigu universiteto kursuose įgytos žinios suteikia tik moralinį pasitenkinimą, tikrai ne kiekvienam studentui tai gali būti paskata tęsti studijas.

4. Žmonės kuria ekonomikos sistemas, kurios daro įtaką individualiems jų pasirinkimams

Anksčiau, Lietuvai gyvenant komandinės ekonominės sistemoje, darbuotojas neįtardė didelio poreikio mokytis visą gyvenimą, o valstybės politikos šiuo klausimu irgi nebuvo. Savo kvalifikaciją, išskyrus retas išimtis, nuolatos kėlė tik tie žmonės, kuriems patiems šitai atrodė reikalinga.

Sportas kainuoja. Tarkime, grįžę po pamokų ir jau šiek tiek pavargę jūs galite rinktis: persirengę nubėgti keletą kilometrų ar ramiai sau pažaisti kompiuterinį žaidimą. Taigi pasirinkimas pabėgioti jums kainuoja nesužaistą žaidimą.

Dietų laikymasis taip pat kainuoja. Štai nusprendę su draugais po pamokų užsukti į greitojo maitinimo restoraną. Jūs galite suvalgyti skanių salotų arba užsisakyti dvigubą mėsainį su grybais, kumpiu ir padažu. Be abejo, dauguma amerikiečių pasirenks mėsainį, nes atsakyti tokio maisto būtų jiems per didelės sąnaudos.

Kita vertus, sportas juk yra mokamas. Anksčiau dauguma darbų reikalavo fizinių pastangų (darbas šachtose, žemės ūkyje, krovimas ir pan.), o dabar daugeliui žmonių dirbti – tai sėdėti prie kompiuterio, atsakinėti į telefono skambučius, dalyvauti susitikimuose. Taigi kadaise žmonėms tekdavo dirbti sunkius fizinius darbus ir daug judėti, o dabar jiems tenka mokėti už lankymąsi sporto klubuose.

Maisto kaina gali veikti kaip paskata. Technologijų raida labai sumažino maisto kainas, ir šitai skatina žmones valgyti daug daugiau nei tada, kai maistas kainavo brangiau.

Atsirado daug patrauklių, bet pasyvių laisvalaikio leidimo būdų: tai ir televizija, ir kompiuteriniai žaidimai, nuo kurių taip sunku atsisukti ir kurie veikia kaip labai stipri paskata.

Šalies ūkyje įvyko istorinis posūkis: gamybos sektorius labai sumenko, o paslaugų – išsiplėtė. Žmonės labiau linkę rinktis mažiau fizinių pastangų reikalaujantį darbą.

Verslai riškos ekonominės sistemoje stengiasi įtikti vartotojams, o šie savo ruožtu pageidauja lengves-

Tokios nuostatos tebėra išlikusios. Dabar Lietuvos valstybė skatina mokymąsi, naudodamasi ekonominiais svečiais, pavyzdžiui, galiojančios mokesčių lengvatos leidžia susigrąžinti dalį už mokslą sumokėtų pinigų, jeigu siekiama universitetinio išsilavinimo. Jau keletą metų kalbama, kad prioritetinėmis turėtų būti laikomos žinioms imlios ūkio šakos, taigi daug žmonių vis dėlto privalės mokytis visą gyvenimą. Bet žmonių požiūris keičiasi lėtai.

5. Laisvieji mainai kuria gerovę

JAV Teksaso universiteto ekonomikos profesorius D. Hamermešas (*Daniel Hamermesh*) sako, kad viskas pasaulyje yra rinkà. Mokydamiesi mokykloje, jau esate riňkoje – mainote savo laiką į vidurinį išsilavinimą. Mokydamiesi universitete, jau būsite kitose riňkose – sieksite įgyti specialybę, o kai kas, kaip juokauja šis profesorius, iš tiesų dalyvaus ir vedybų rinkoje (gana daug būsimųjų sutuoktinių susipažįsta būtent studijuodami). Lankydamiesi įvairius kursus, vėl mainote savo laiką į žinias, taip pat ir į naujas pažintis – juk lankydamiesi specializuotuose kursuose turite puikią galimybę užmegzti ryšius su kolegomis ar net būsimaisiais verslo partneriais. Taigi savo laiką galite iškeisti ne tik į žinias, bet ir į kitus karjerai naudingus dalykus. 25–64 metų amžiaus Lietuvos gyventojai dažniausiai neįvertina visų mokymosi teikiamų privalumų ir renkasi tas laisvalaikio alternatyvas, kurias jie suvokia kaip naudingesnes.

6. Pasirinkimų padariniai išaiškėja ateityje

Priimant sprendimus, reikia mąstyti ne tik apie dabartį, bet ir apie tų sprendimų padarinius ateityje. Pereinant nuo komandinės prie riňkos ekonomikos sistėmos, mūsų šalyje uždaryta nemažai gamyklų, bankrutavo įmonės. Buvo akivaizdu, kad kai kurių sričių specialistų reikės labai mažai arba iš viso nereikės. Dauguma tų, kurie mąstė apie ateitį, pasirinko persikvalifikavimo kelią ir šiandien jau turi darbo vietą, bet daug žmonių laukė, kol jais pasirūpins valstybė. Taip iš dalies ir nutiko – darbo biržos, atsižvelgdamos į riňkos poreikius, siūlė ir siūlo įvairius mokymus. Tačiau statistika rodo, kad dar gana didelę Lietuvos bedarbių dalį sudaro būtent tie žmonės, kurių kvalifikacija neatitinka riňkos poreikių.

nio gyvenimo. Tad ir kuriami tokie įrankiai ir įrangos, kuriuose belieka spustelėti mygtuką. Bet, naudodamiesi galybe patogumų, mes net ir namuose prarandame galimybę bent kiek fiziškai padirbėti, todėl judame vis mažiau ir mažiau.

Dauguma žmonių nori parduoti savo darbo jėgą, kitaip tariant, įsidarbinti paslaugų sektoriuje, nes šitai garantuoja jiems neblogas pajamas ir, palyginti su darbu statybose, šachtose ir pan., fizinį saugumą. Jie puikiai suvokia, kad dirbdami paslaugų srityje ir gyvens, ir dirbs ilgiau.

Nors dauguma šiuolaikiškų darbo vietų užtikrina didesnę saugumą – dirbdamas sėdimą darbą, raumenų nepasitempsi, neperšalsi, tačiau vertėtų susimąstyti dėl gresiančio antsvorio.

Pirkdami maistą žmonės taip pat dalyvauja mainuose. Čia laimėjusios jaučiasi abi dalyvaujančios pusės – ir parduotuvių bei restoranų savininkai, ir pirkėjai. Deja, daugelis žmonių pažadą valgyti mažiau, o sportuoti daugiau, nuolatos nukelia rytdienai.

Apskritai technologijų pažanga ir ekonomikos augimas išėjo amerikiečiams į naudą, tačiau jų gyvenimas tapo sėslus. Kita vertus, ir laisvalaikis tapo kur kas įdomesnis. Retas darbas dabar reikalauja fizinio aktyvumo, be to, darbo vietose darbuotojams palyginti retai gresia rimto sužeidimo pavojus. Taigi galima sakyti, kad žmonės išmainė lieknumą į ilgesnį, sveikesnį ir įdomesnį gyvenimą. Žinoma, tai nereiškia, kad žmonės nori turėti antsvorio, bet vis dėlto iš kelių alternatyvų renkasi būtent jį.

Numatomos neįgiamos pasekmės daro įtaką žmonių elgesiui. Vis daugiau jų pradeda lankytis sveikatingumo klubuose, dažniau renkasi ne liftą, o lipa laiptais, eina pasivaikščioti per pietų pertrauką, važiuoja į darbą dviračiu ir kt. Ekonomikos sistemoje vienos kurios nors srities pasirinkimai, sąnaudos ir padariniai siejasi su kitos srities pasirinkimais, sąnaudomis bei padariniais.

Įtvirtinimo klausimai

- Neseniai atlikti tyrimai rodo, kad lietuviai, kuriems per 25 metus, nėra linkę kelti kvalifikacijos. Naudodamiesi ekonominio mąstymo vadovu, paaiškinkite, kodėl jie taip elgiasi?
 - Žmonės Lietuvoje nevertina mokslo.
 - Šalyje nėra mokymo institucijų, skirtų suaugusiems.
 - Tikėtina nauda, kurią teikia studijos, yra mažesnė nei patiriamos sąnaudos.
 - Baigę aukštąją mokyklą, paprastai visi įgyja pakankamai žinių likusiam gyvenimui.
- Agnė nusprendė paskutinį sezoną pabandyti žaisti krepšinio komandoje, nors buvo rimtai susižeidusi kelį. Jos tėvai ir draugai manė, kad tai kvaila. Draugė pasakė Agnei, kad ji visiškai nesirūpina savo sveikata ir nemąsto apie ateitį. Naudodamiesi ekonominio mąstymo vadovu, paaiškinkite Agnės elgesį.
 - Agnei visai nerūpi sveikata.
 - Agnės tėvai ir draugai neturėtų rūpintis ja.
 - Jaunimas dažnai yra linkęs priimti neracionalius sprendimus.
 - Agnė mano, kad žaidimo teikiama nauda yra didesnė nei patiriamos sąnaudos.
- Per apklausas mokytojas paprastai neleidžia mokiniams nusirašinėti. Kuris iš toliau išvardytų metodų būtų pats veiksmingiausias kovoti su nusirašinėjimu? Pakomentuokite visus variantus.
 - Mokytojas turėtų nieko nesakyti mokiniams ir pasitikėti jais. Juk mokiniai siekia žinių, mokosi sau ir todėl elgsis atsakingai.
 - Mokytojas turėtų pakalbėti apie moralę, paaiškinti mokiniams, kad jų elgesys yra nesąžiningas ir gali pakenkti klasės draugams.
 - Davęs testą, mokytojas turėtų paaiškinti, kad sugauti nusirašinėjantys mokiniai bus nubausti. Visos apklausos metu jis turėtų vaikščioti ir stebėti klasę.
- Remdamiesi išsakytais argumentais, pasvarstykite, ar lietuviams, kaip ir amerikiečiams, gresia antsvorio problema?
- Atlikite tyrimą – paklauskite vieno iš savo senelių, kiek jie turėjo brolių bei seserų, greta užsirašykite, kiek jūsų tėvai turi brolių bei seserų ir kiek jų turite jūs pats. Palyginkite gautus skaičius su klasės draugų atliktų panašių apklausų rezultatais. Pamatysite bendrą tendenciją – šeimos mažėja. Mūsų šalyje 2001 metais vidutinę šeimą sudarė 3,18 žmogaus³. Regis, visi myli vaikus: jiems kuriami žaislai, pramogos, drabužiai, gaminamas specialus maistas. Bet vaikų mažėja. Kodėl taip yra? Naudodamiesi ekonominio mąstymo vadovu ir dviem išnagrinėtais pavyzdžiais, išnarpliokite šią problemą.

³ Lietuvos statistikos departamentas, www.std.lt.

Stygius ir pasirinkimas

Ką daryti sutikus lokį?

„Ekonominių naujienų stygius lemia seklių EUR/USD prekybą.“
SEB Vilniaus banko finansų portalas.

„Ateitis: informacijos stygius.“
www.konferencija.lt/mailman/listinfo/ateitis.

„Vienintelė mokslo problema – finansų stygius.“
Andrius Bačiulis, Veidas, 2002 10 17, Nr. 42.

„Interneto specialistų stygius.“
Ryšių technikos naujienos.

„Sveiko proto stygius pasmerkia amžinam klaidžiojimui.“
2005 Aukštaitijos internetinė naujienų agentūra.

Kaip matome iš šių antraščių spaudoje bei internete, labai dažnai suvokiame, kad mums kažko trūksta. Tačiau ar visada ir visur stinga to paties daikto? Palyginkime:

- smėlis audrų nusiaubtuose Palangės paplūdimiuose ir smėlis Sacharoje;
- benzinas Japonijoje (šalyje, kuri neturi savų naftos išteklių) ir benzinas Saudo Arabijoje (valstybėje, kuri turi gausius naftos išteklius);
- vienas ekonomikos vadovėlis ir penki moksleiviai, norintys gerai pasiruošti rytdienos ekonomikos testui, bei vienas ekonomikos vadovėlis ir penki moksleiviai, nelankantys ekonomikos pamokų ir nelaikantys ekonomikos testo.

Ištekliai

Visus išvardytus dalykus, pradedant smėliu ir baigiant naujienomis bei sveiku protu, galėtume pavadinti ištekliais. Ekonomikoje svarbūs tie ištekliai, kurie yra naudojami prėkėms bei paslaugoms gaminti ir teikti. Tai gamtos, kapitalo, žmogiškieji ištekliai ir verslumas.

Stygius

Situacija, kuriai esant žmonių norai viršija esamus išteklius, reikalingus šių norų išpildymui, yra vadinama stygiumi.

Dar kitaip galima pasakyti, kad stygius pasireiškia tada, kai ištekliai turi daugiau nei vieną galimą panaudojimo variantą, arba, paprastai tariant, visi ištekliai yra riboti. Juk akivaizdu, kad ištroškusiam žmogui dykumoje trūksta vandens (jo nėra daug). Tačiau vanduo, kurio yra daug, pavyzdžiui, ežere ar upėje, taip pat yra ribotas, nes esama daug jo panaudojimo variantų: pasėlių laistymui, elektros gamybai, žuvininkystei, įvairioms laisvalaikio pramogoms ir pan.

Galima pateikti daug stygiaus pavyzdžių, tačiau žmonės dažnai įsivaizduoja susidurimą ir su pertekliumi. Galime pastebėti, kad tokie svarbūs ištekliai, kaip vanduo ir maistas, dažnai eikvojami be saiko. Gana dažnai riboti ištekliai laikomi neribotais dėl klaidingo jų kiekio įvertinimo, todėl jie dažnai iššvaistomi arba naudojami neefektyviai. Vertindami padėtį tik iš savo pozicijų, galime pamanyti, kad dažniausiai stygiaus nėra.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Ar visuomet žmonės suvokia, kad ištekliai yra riboti? Pasvarstykite, ar šiose situacijose iškyla stygiaus problema?

- a) Mokytojas užduoda papildomų namų darbų nesuprasdamas, kad moksleiviai turi ne vieną svarbią namų darbų užduotį iš kitų dalykų. Mokytojas nepatiria sąnaudų, susijusių su namų darbų rengimu (kaip paskirstyti ribotą laiką namų užduotims atlikti?), taigi jis nepaiso stygiaus problemos ir skiria papildomas užduotis.
- b) Namų savininkas savo sodybos keliukus išsigrindė smulkiais akmenukais, kuriuos parsivežė nuo ežero kranto. Tokių akmenukų daugiau niekam nereikia, be to, jie nebūtini ežero ekosistemai.
- c) Vietovė, kurioje pastatyta nauja mokykla, anksčiau buvo gražus laukinės gamtos kampelis. Žmonės, kurie planavo ir projektavo mokyklos statybas, nesirūpino gamta ir kraštovaizdžiu, taigi jie nepatyrė jokių sąnaudų, naudodami žemę mokyklos statybai.
- d) Rėmoje į mažus geriamojo vandens fontanėlius vanduo atiteka tiesiai iš Italijos kalnų nutiestu vandentiekiu (akvedukais). Taigi žmonės, vaikščiodami Rėmoje, troškuli malšina gerdami kalnų vandenį, bet gana daug jo nuteka tiesiog į gatvę.
- e) Deguonis yra gaunamas iš oro ir laikomas specialiuose deguonies konteineriuose. Nėrai, norėdami ilgiau pabūti po vandeniu, perka konteinerius, pripildytus deguonies, ir nardydami juo kvėpuoja.

Išteklų stygius, alternatyvos ir pasirinkimai

Kadangi nėrai neriboti, o išteklų kiekis ribotas, žmonėms tenka rinktis, kokius išteklius ir kam naudoti. Paprastai renkėms iš keleto konkuruojančių alternatyvų. Alternatyvė – vienas iš kelių skirtingų veiksmų, kurių mes galėtume imtis tam tikroje situacijoje. Jeigu gali išleisti 20 Lt, tai viena alternatyva galėtų būti pirkti kompiuterinį žaidimą, o kita alternatyva – pirkti bilietą į teatrą. Jeigu išėjai grybauti ir sutikai didžiulį lokį, viena iš alternatyvų galėtų būti stovėti prieš jį nutaisius bėisų veidą ir tikėtis, kad lokys išsigandęs nueis šalin. Kita alternatyva – bėgti pačiam, kiek kojos nėša.

Pasirinkimai – tai veikimo būdas, susidūrus su keliomis alternatyvomis. Vieni žmonės, turėdami 20 Lt, pasirinktų kompiuterinį žaidimą, kiti – bilietą į teatrą, o dar kiti – kokią nors kitą alternatyvą. Susidūrę su lokiu, labai mažai žmonių pasirinktų alternatyvą gėsdinti lokį, nes atrodo labai neįtikėtina, kad tai mums pavyks. Tačiau tokia alternatyva yra. Savaimė suprantama, kad žmonės stengiasi išsirinkti tą alternatyvą, kurios sąnaudos mažiausios, o nauda – didžiausia. Kartais, kaip kad

pavyzdyje apie lokį, būna, jog kurios nors alternatyvos sąnaudos yra tokios didelės, kad mes netgi jos nesvarstome. Tačiau kiekviena situacija turi keletą alternatyvių sprendimų.

Pasirinkimų būna įvairių. Galime rinktis vieno dalyko mažiau, o kito daugiau, pavyzdžiui, nusprendę mokytis iš viso 1 valandą, galime vieną pusvalandį paskaityti istoriją, kitą – pasimokyti matematikos arba istorijos mokytis tik 10 minučių, o likusį laiką skirti matematikai. Tačiau esama ir kitokių pasirinkimų, vadinamųjų „viskas arba nėko“. Pavyzdžiui, visą valandą mokiusis istorijos, nebėliko laiko matematikai ar kitam dalykui.

Panagrinėkime pavyzdį. Asta labai norėjo eiti į koncertą kartu su draugėmis. Tačiau tam vakarui bilietų į koncertą jau nebėbuvo. Ji pasakė, kad deja, neturi iš ko rinktis ir todėl sėdės su šeima namuose ir žiūrės televizorių. Ar Asta tikrai neturėjo iš ko rinktis, ir kokios buvo kiekvieno pasirinkimo sąnaudos bei nauda?

Alternatyvos	Tikėtinos sąnaudos	Tikėtina nauda
Likti namuose ir žiūrėti televizorių	Praleistas koncertas	Pasižiūrės televizorių su šeima
Eiti į koncertą kitą dieną vienai	Ne taip smagu ir nebus su kuo pasidalyti įspūdžiais koncerto metu	Mėgausis koncertu
Ruošti namų darbus	Ne taip patrauklu kaip koncertas	Gaus geresnius pažymius

Kaip matėte nagrinėdami situaciją, „neturėdama“ iš ko rinktis Asta vis dėlto galėjo apsvarstyti net tris alternatyvas. Ką jūs pasirinktumėte Astos vietoje? Jeigu paklaustumėte savo draugų apie jų pasirinkimus, matyt, paaiškėtų, kad vieni ar kiti pasirinko visas galimas alternatyvas. Taip yra todėl, kad žmonės vadovaujasi skirtingais kriterijais. Tie, kuriems svarbu geri pažymiai, šioje situacijoje turbūt ruoš namų darbus. Tie, kurie tikrai nori pasiklausyti koncerto, nueis į jį kitą dieną. O tie, kuriems svarbiausia bendravimas su draugais, labai nelaimingi žiūrės televizorių...

Gyvenime mums gana dažnai tenka rinktis ko nors truputį mažiau arba truputį daugiau. Tarkime, jūsų klasė nusprendė pasirinkti visuomenei naudingą darbą – sutvarkyti paupį. Žmonės mėgsta čia pasivaikščioti, tačiau po vasaros paupys pilnas šiukšlių, vėjo nulaužtų šakų. Jūs įvertinote situaciją ir apskaičiavote, kiek laiko reikės tvarkyti. Dirbs visa klasė, kiekvieną dieną esate pasirengę dirbti po 5 valandas.

Dirbsite dienų	Surinksite šiukšlių, proc.	Papildomai surinkta šiukšlių per papildomai dirbtą dieną, proc.
0	0	0
1	70	70
2	90	20
3	95	5
4	97	2
5	98	1
6	99	1

O dabar pasvarstykite, kiek laiko skirsite paupio tvarkymui? Žinoma, jeigu nesugalvojate, kokia dar visuomenei naudinga veikla galėtumėte užsiimti, galite visas 6 dienas, arba 30 valandų, skirti paupiui, tačiau jeigu įvertintumėte situaciją kaip ekonomistai, vargiai sugaištumėte tam daugiau nei tris dienas. Kodėl? Iš lentelės mes matome, kad per pirmą dieną surinksite 70 proc. šiukšlių. Padirbėję dar vieną

Pasirinkimas „viskas arba nėko“

Pasirinkimas „truputį mažiau arba truputį daugiau“

dieną papildomai, surinksite dar 20 proc. Tačiau po trečiosios dienos darbo aplinka taps švaresnė jau tik 5 proc., o kitų dienų darbas pastebimo efekto beveik neduos. Taigi jūs nusprendžiate dirbti dvi arba tris dienas ir paaiškinate mokyklos direktoriui, kodėl. Kaip tikri ekonomistai galėtumėte pasakyti taip:

„Kadangi ribinė mūsų darbo paupyje nauda sulig kiekviena darbo diena darosi vis mažesnė, mes manome, kad valyti paupį verta tik 2 ar 3 dienas (jūsų nuožiūra), nes dirbant kitas dienas ribinės sąnaudos (visos klasės darbas 5 val.) jau yra didesnės nei ribinė naudą (vargu ar bendruomenė pastebės, ką visa klasė veikė dar 3–4 dienas, jei paupyje jau beveik nebelikę šiukšlių).“

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Jeigu praleidus vieną pamoką mokykloje tenka papildomai mokytis pusę valandos, kokios yra ribinės kiekvienos praleistos pamokos sąnaudos? Kaip šitai gali atsiliiepti šeimos biudžetui, jeigu pasirodys, kad be papildomos pagalbos neišsiversite, o viena valanda su korepetitoriumi kainuoja 20 Lt? Kaip šitai gali atsiliiepti jūsų ateičiai, jeigu pamokas praleidinėsite, o papildomai mokytis nenorėsite?

Jūs žinote, kad jeigu gerai pasiruošite kontroliniam darbui, gausite gerą pažymį. Pasvarstykite, kiek laiko jūs turėsite skirti, norėdami gauti 7, 8, 9, 10 balų, ir kokias ribines sąnaudas patirsite kiekvienu atveju.

Ribinė nauda ir ribinės sąnaudos

Ribinė naudą – papildoma nauda, kurią asmuo ar įmonė gauna iš vienos papildomos prekės, paslaugos. Aptartuoju atveju ribinė nauda – paupio taršos pokytis, kurį pajunta visuomenė jums papildomai padirbėjus vieną dieną.

Ribinės sąnaudos – papildomos sąnaudos, patiriamos vienetu padidinus kokios nors prekės ar paslaugos gamybą ar vartojimą. Aptartuoju atveju tai papildomai paupyje dirbta diena.

Kol ribinė kokios nors veiklos nauda viršija ribines sąnaudas, tol yra tikslinga tos veiklos imtis ar ją plėsti, tačiau jeigu ribinės sąnaudos viršija ribinę naudą, geriau tos veiklos apimtis sumažinti.

Alternatyviosios sąnaudos

Rinkdamiesi vieną iš kelių alternatyvų, mes netenkame galimybės pasirinkti kitų. Geriausia nepasirinkta alternatyvą yra vadinama alternatyviąsiais pasirinkimo sąnaudomis. Tai būdas palyginti alternatyvas. Pavyzdžiui, turėdami 20 Lt ir kelias alternatyvas, kaip juos panaudoti (pirkti kompaktinę plokštelę, bilietą į teatrą ar išleisti kavinėje), žinote, kad ribinė nauda jums yra didesnė už ribines sąnaudas (išvardytus variantus vertiname daugiau nei kišenėje turimus 20 Lt). Pasirinkę vieną alternatyvą (kavinę), prarandame galimybę nusipirkti plokštelę bei nueiti į kiną. Jeigu antrasis jūsų pasirinkimas yra kinas, alternatyviosios kavinės sąnaudos – bilietas į kino teatrą.

Sprendimų priėmimas

Iš pirmo žvilgsnio gal atrodo, kad gyvenime viskas paprasčiau – taip elgiuosi, nes „pasirinkimo nėra“, jokių sąnaudų neskaičiuoju ir naudos nematuoju. Nors daug sprendimų žmonės priima lyg ir nesusimąstydami, tačiau iš tikrųjų labai racionaliai pasverdami kiekvienos alternatyvos ribines sąnaudas ir naudą bei atsižvelgdami į alternatyviasias pasirinkimo sąnaudas.

Ribinę analizę ir alternatyviasias sąnaudas galima taikyti netgi renkant, koku būdu priimti tam tikrą sprendimą. Pavyzdžiui, sprendimą, kokią bandelę pirkti, galima priimti bent dviem būdais – pirkti skaniausiai atrodančią arba sudaryti rimtą kompiuterinę duomenų bazę, kurioje visų kepyklų visų rūšių bandelės būtų įvertintos bent pagal 10 kriterijų, ir šios duomenų bazės dėka išsirinkti objektyviai didžiausią naudą duosiančią bandelę. Pasvarstykite, kodėl niekas nesudaro tokių duomenų bazių?

Įvertinimo klausimai

- Kuris iš pateiktų teiginių **nėra** susijęs su stygiaus problema?
 - Yra žmonių stygius, nes jie reikalingi įvairioms veikloms visame pasaulyje.
 - Yra šiukšlių stygius, nes jų paprastai nesimato, kol nenuvažiuoji į sąvartyną.
 - Yra žinių stygius, nes to, ką mes norėtume žinoti, yra labai daug, palyginus su tuo, ką mes šiuo metu žinome.
 - Yra elektros stygius, nes ji gali būti panaudojama įvairiems tikslams.
- Kurių išteklių stygius buvo tūkstantaisiais mūsų eros metais?
 - Benzino.
 - Aliuminio.
 - Kompiuterių.
 - Gėlo vandens.
- Ekonmistai skatina žmones rimtai pagalvoti apie sprendimus, nes jie visi turi tam tikras sąnaudas. Kuris iš žemiau pateiktų teiginių geriausiai apibūdina šią mintį?
 - Pasirinkus vieną alternatyvą, kita prarandama.
 - Jeigu jūs pasirinksite vieną alternatyvą, jums teks mokėti pinigus.
 - Priėmus prastą sprendimą, nebus jokių padarinių.
 - Ekonmistai yra linkę painioti pinigus ir padarinius.
- Alternatyviosios sąnaudos, įsigyjant prekę X, yra:
 - Lygios nuliui, jei perkame tai, ko labiausiai norime.
 - Lygios kainai, už kurią perkame šią prekę.
 - Lygios prekės ar paslaugos, kurios atsisakome pirkdami prekę X, kainai.
 - Visuomet mažesnės dirbantiems žmonėms, palyginus su sąnaudomis, kurias patiria bedarbiai.
- Išnagrinėkite situacijas:
 - Sandra dirba pieno ir bandelių bare netoli mokyklos. Kiekvieną dieną pertraukų tarp pamokų metu ji sulaukia daugybės jos bandeles pamėgusių mokinių. Neseniai Sandra padidino visų bandelių kainą 20 centų. Keletas pirkėjų pradėjo jai priekaištauti. Jie pasakė, kad dabar bandelės jau kainuoja brangiau nei maisto parduotuvėje kitoje gatvės pusėje ar mokyklos valgykloje. Sandra pareiškė, kad ji pakėlė kainas dėl to, kad pabrango benzinas. Taigi jai neliko nieko kito, kaip tik branginti savo prekes. Ar tikrai ji neturėjo kitų pasirinkimų? Išvardykite visus juos ir įvertinkite kiekvieno pasirinkimo sąnaudas (ką Sandra prarastų, pasirinkdama tą alternatyvą) ir naudą (ką Sandra gautų, pasirinkdama tą alternatyvą). Kurią alternatyvą jūs patartumėte pasirinkti Sandrai ir kodėl?
 - Ponas Tomas yra žemės ūkio bendrovės, auginančios kalakutus, pajininkas. Tomas mano, kad jo bendrovei atėjo sunkūs laikai: į šalį importuojama daug paukštienos iš visos Europos Sąjungos, pardavimas sumažėjo, daug Tomo draugų ir darbuotojų gali netekti darbo. Žiūrėdamas į paukštienos pilnus šaldytuvus, apsilankiusiam Seimo nariui jis pasakė, kad Lietuvą neturi kito pasirinkimo, tik apriboti užsienio maisto produktų importą ir taip apsaugoti įmones bei darbo vietas. Išvardykite, kokias alternatyvas turi Tomo bendrovė, ir įvertinkite kiekvienos jų sąnaudas bei naudą. Kurią alternatyvą patartumėte pasirinkti Tomo bendrovei ir kodėl?

Gamybos galimybių kreivė

Ar cukriniai runkeliai nepakeičiami?

„Kaimo gyventojai skatinami žemės ūkio veiklą keisti kita arba kartu plėtoti papildomą verslą. Tyrimai parodė, kad Didžiosios Britanijos kaimo gyventojai yra išbandę apie 60 alternatyvių veiklų: augina vaistažoles, veisia pienines avis, upėtakius ir lašišas, savo ūkiuose steigia kavines, gamina valgomuosius ledus, organizuoja jodinėjimo po- niais pramogas ir pan.“

Daiva Maskoliūnaitė, Lina Pareigienė, *Alternatyvi veikla Didžiojoje Britanijoje*, 2004 m. rugsėjis, <http://www.manoukis.lt>.

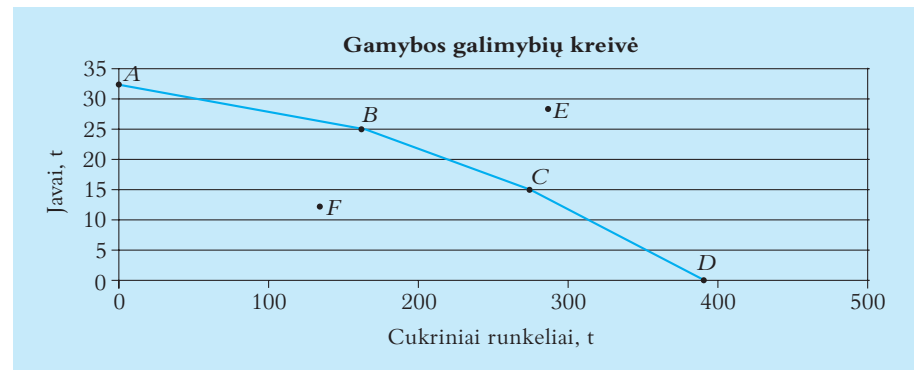
„Pietų Moravijos regionas Čekijoje išsiskiria derlingomis žemėmis, tad ūkininkai daugiausia verčiasi augalininkyste, daržininkyste. Čekijai tapus ES nare, ūkininkams sunku prisiderinti prie griežtų ES reikalavimų, ypač parduoti ja- vus. Pajamos iš pirminės žemės ūkio gamybos yra menkos, todėl kaimo gyventojai plėtoja alternatyvų verslą – vyni- ninkystę.“

Daiva Kšivickienė, *ES reikalavimai žlungdo vyndarių verslą*, 2005 m. balandis, <http://www.manoukis.lt>.

Gamybos galimybių kreivė

Lietuvoje yra per 250 tūkstančių įvairaus dydžio ūkių. Kaip manote, kiek sprendimų jiems tenka priimti? Į ką reiktų atsižvelgti, renkantis iš keleto alternatyvų? Juk žemės ir pas mus geros, idėjų ir mūsų ūkininkams nestinga.

Štai ūkininkas Jonas savo žemėje paprastai augina tik javus ir cukrinius runkelius (specializuojasi dviejose srityse). Paveikslėlyje pavaizduota jo gamybos galimybių kreivė.

Esant ribotiems dirbamos žemės ištekliais, ūkininkui tenka rinktis, ką ir kiek auginti. Gamybos galimybių kreivė nusako visus galimus gamybos variantus, kuriuos jis gali rinktis, atsižvelgdamas į turimus išteklius bei technologijas. Grafike pavaizduotos Jono alternatyvos. Tarkime, taškas *A* rodo, kad, pasirinkęs auginti tik javus, jis galėtų jų išauginti 32 t, o pasirinkęs auginti tik cukrinius runkelius, turėtų 388 t derliaus per metus. Kiti du kreivėje esantys taškai *B* ir *C* reiškia galimybę auginti šiek tiek vieno, šiek tiek kito produkto. Pavyzdžiui, taškas *B* iliustruoja pasirinkimą auginti 25 t javų ir 170 t cukrinių runkelių. Palyginę taškus *A* ir *B*, matome, kad, norėdami išauginti 170 t runkelių, turime atsisakyti 7 t javų – vieno runkelių vieneto alternatyviosios sąnaudos yra 0,04 t javų.

Pasvarstykite, kokią pasirinkimą – kiek javų ir kiek cukrinių runkelių – iliustruoja taškas *C*. Jei palygintume taškus *A* ir *C* ir norėtume išauginti 290 t runkelių, kiek tonų javų turėtume atsisakyti ir kokios tuomet būtų runkelių vieneto alternatyviosios sąnaudos?

Jeigu esamoje situacijoje Jonas pasirinktų tašką *F*, gamybos ištekliai būtų naudojami neefektyviai, nes turint tiek išteklių produkcijos galima išauginti daugiau. Tačiau kilus stichinėms nelaimėms (sausrai, potvyniui ir pan.) ar įvykus netikėtiems ekonomikos pokyčiams (labai padidėjus gamybos sąnaudoms) visa gamybos galimybių kreivė gali pasistūmėti į kairę. Nors taškas *E* atrodo labai patraukliai, tačiau jį pasiekti galima tik tada, jei visa gamybos galimybių kreivė pasistūmėtų į dešinę. Tai įmanoma turint daugiau išteklių arba diegiant visiškai naujas technologijas.

Akivaizdu, kad ūkininkas gali rinktis bet kurį gamybos galimybių kreivės tašką, tačiau neaišku kurį. Šitai priklausys nuo ekonomikos sistemos, kurioje ūkininkas gyvena. Pirmojoje pamokoje jūs jau skaitėte, kad žmonės kuria ekonomikos sistemas, kurios vėliau daro įtaką individualiems jų pasirinkimams. Tradicinėje ekonomikos sistemoje auginama tai, ką metų metus įpratę auginti ūkininko šeima. Komandinėje ekonomikos sistemoje augintojai gauna valdžios atstovų nurodymą, kiek ir ko reikia išauginti, o rinkos ekonomikos sistemoje pasirinkimą lemia paklausa, arba vartotojų norai, ir asmeninės naudos siekis. Būtent rinkos ekonomikos sistemoje ūkininkui jau reikia skaičiuoti ir alternatyviasias sąnaudas, ir naudotis ribine analize, ir suvokti paklausą, pasiūlą bei jų veiksnus.

Kurią alternatyvą derėtų rinktis ūkininkui?

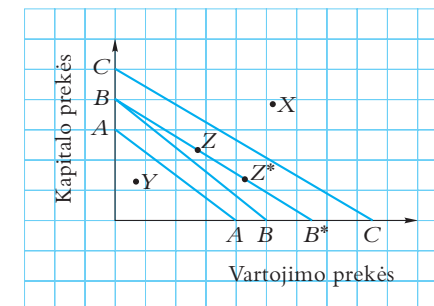
Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Pabandykite paspėlioti, kiek kojinių kainuoja viena pirštinė. Senelė, dukra ir anūkė ėmėsi šeimos verslo – pradėjo megzti vilnones kojines bei pirštines. Per metus dukra gali numegzti 250 porų pirštinių arba

300 porų kojinių, senelė – 210 porų pirštinių arba 350 porų kojinių, anūkė – 150 porų pirštinių arba 300 porų kojinių. Nubraižykite šeimos gamybos galimybių kreivę ir, padarę prielaidas dėl paklausos bei gaminių kainos, rekomenduokite šeimai, kokias alternatyvas derėtų rinktis.

Valstybės gamybos galimybių kreivė

Iš principo ūkininkų, mokinių, jų šeimų priimami sprendimai nesiskiria, nes tiek ūkininkas, tiek mokinys, tiek ir šeima svarsto, kaip geriau panaudoti ribotus išteklius – žemę, laiką ir pan. Kaip priimami sprendimai ir kokią įtaką jie daro ekonomikos augimui valstybės mastu? Kaip įvairūs įvykiai valstybėje gali paveikti bendrąs gamybos apimtis? Tarkime, šalies gamybos galimybių kreivė yra pavaizduota paveiksle atkarpa *BB*.

Pabandykite įvertinti, kaip priklausomai nuo aplinkybių gali pasikeisti kapitalo bei vartojimo prekių apimtys.

Tarkime, kad šalis gamina kapitalo ir vartojimo prekių rinkinį, kuris atitinka kreivę *BB*. Vartojimo prekių gamybos pramonėje įdiegus daug naujų technologijų, nauja gamybos galimybių kreivė būtų *BB**.

Tarkime, kad į valdžią atėjo nauja vyriausybė ir visose pramonės šakose uždraudė naudoti modernias technologijas bei automatines mašinas. Grafiškai šiuos pokyčius atitinka kreivė *AA*.

Dabar įsivaizduokite, kad šalyje atrasti didžiuliai naftos ištekliai, be to, visoje pramonėje įdiegta daug naujovių. Tuomet abiejuose ūkio sektoriuose bus galima pagaminti daugiau prekių. Šiuos pokyčius vaizduoja kreivė *CC*.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

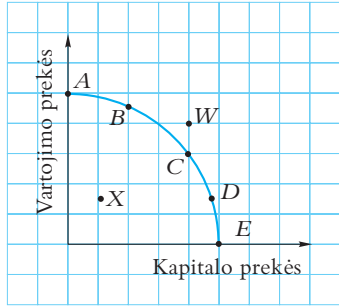
- Jeigu šalies gamybos galimybes atitinka kreivė *BB*, ką galėtumėte pasakyti apie tašką *X*?
- Jeigu šalies gamybos galimybes atitinka kreivė *BB*, ką galėtumėte pasakyti apie tašką *Y*?
- Kodėl vyriausybė galėtų skatinti verslus gaminti ne kapitalo ir vartojimo prekių rinkinį, atitinkantį tašką *Z*, o rinkinį, atitinkantį tašką *Z**?

Kuris pasirinkimas geriausias?

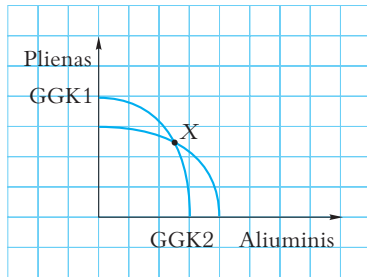
Kaip matome, alternatyviųjų pasirinkimų įvairiose situacijose turi visi – jūs, svarstydami, kaip leisti laisvalaikį ar kokią individualų pamokų planą rinktis, ūkininkai – kokia alternatyvia veikla užsiimti, ir valstybė – kokius ūkio sektorių laikyti prioritetiniais. Be abejonės, visi pasirinkimai kainuoja. Tačiau kaina kiekvienam besirenkančiajam yra skirtinga, ir nėra jokio vadovėlio, kuris galėtų tiksliai įvardyti tą kainą ar išrinkti patį geriausią sprendimą. Štai kodėl reikia žinoti, kaip įvertinti alternatyviasias pasirinkimų sąnaudas, ir renkantis atsižvelgti tiek į sąnaudas, tiek ir į savo tikslus. Šitai tinka ir mokiniui, ir verslininkui, ir valdžios atstovui.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Gamybos galimybių kreivė rodo, kad:
- A bet kurio produkto gamyba yra ribota;
 - B jeigu vieno produkto gaminame daugiau, kito tenka gaminti mažiau;
 - C bendras šalies pagaminamas produkcijos kiekis dėl ribotų išteklių ir technologinių galimybių yra ribotas;
 - D visi išvardyti variantai teisingi.
- Į 2 ir 3 klausimus atsakykite naudodamiesi tokiu grafiku.

2. Šalis, šiuo metu gaminanti produktų rinkinį, pavaizduotą taške C, daugiau kapitalo prekių galėtų pagaminti:
- A taške A;
 - B taške B;
 - C taške D;
 - D taške X.
3. Kuris iš išvardytų veiksnių gamybos galimybių kreivę galėtų pastūmėti į dešinę, arčiau taško W?
- A Geresnis turimų šalies išteklių panaudojimas.
 - B Gamybos technologijų tobulėjimas.
 - C Kapitalo prekių gamybos mažėjimas.
 - D Vartojimo prekių gamybos mažėjimas.
4. Alternatyviosios produkto A gamybos sąnaudos yra lygios:
- A visiems žmogiškiems ištekliams, naudojamiems produkto A gamybai;
 - B produkto A pardavimo kainai;
 - C produkto B kiekiui, kurio nebus galima pagaminti dėl to, kad gaminamas produktas A;
 - D pelnui, kuris bus gautas pardavus produktą B.
5. Gamybos galimybių kreivė GGK1 rodo šalies A ekonomikos galimybes, o kreivė GGK2 – šalies B gamybos galimybes. Tarkime, kad abi šalys pasirinko gamybos lygį taške X. Naudojantis šia informacija, galima pasakyti, kad:
- A šalies A plieno gamybos didinimo alternatyviosios sąnaudos yra didėjančios;
 - B šalies B plieno gamybos didinimo alternatyviosios sąnaudos yra didėjančios;
 - C abiejų šalių plieno gamybos alternatyviosios sąnaudos yra vienodos;
 - D neįmanoma palyginti abiejų šalių plieno gamybos alternatyviųjų sąnaudų.

6. Koncernas gamina dvi prekes – kino filmus ir kompiuterius. Jis turi įvairių išteklių: darbuotojų, gamyklų, elektros energijos ir kt. Lentelėje pateikiami keli koncerno gamybos galimybių kreivės taškai.

Prekė	A	B	C	D	E
Kino filmai	100	75	50	25	0
Kompiuteriai	0	30	55	70	80

- Nubraižykite koncerno gamybos galimybių kreivę, pažymėkite ją AA ir atsakykite į klausimus:
- a) Kokios yra kino filmų gamybos alternatyviosios sąnaudos – didėjančios, mažėjančios ar pastovios?
 - b) Tarkime, kad koncernas gamina prekių rinkinį, atitinkantį tašką C, tačiau norėtų gaminti rinkinį, nurodytą taške D. Kokios būtų vieno kompiuterio gamybos alternatyviosios sąnaudos?
 - c) Tarkime, kad koncernas gamina prekių rinkinį, atitinkantį tašką C, tačiau norėtų gaminti rinkinį, nurodytą taške B. Kokios būtų vieno kino filmo gamybos alternatyviosios sąnaudos?
 - d) Kaip atrodytų koncerno gamybos galimybių kreivė, jeigu didelė dalis kino filmų gamybai naudojamos aparatūros sudegtų gaisro metu? (Tarkime, ši aparatūra nėra naudojama kompiuterių gamybai.) Nubraižykite naująją gamybos galimybių kreivę ir pažymėkite ją BB.
 - e) Kaip atrodytų koncerno gamybos galimybių kreivė, jeigu dėl kokios nors priežasties (stichinės nelaimės ar karo) sumažėtų visų išteklių? Nubraižykite naująją gamybos galimybių kreivę ir pažymėkite ją CC.
 - f) Kaip atrodytų koncerno gamybos galimybių kreivė, jeigu naujos technologijos smarkiai padidintų tiek kino filmų, tiek ir kompiuterių gamybos našumą? Nubraižykite naująją gamybos galimybių kreivę ir pažymėkite ją DD.
7. Tarkime, kad po dviejų dienų jūs turite laikyti du egzaminus. Pasirengimui abiem egzaminams iš viso galite skirti 9 valandas. Pasvarstę jūs sudarėte tokią lentelę:

Ekonomika		Matematika	
Mokymosi valandos	Tikėtinas balų skaičius	Mokymosi valandos	Tikėtinas balų skaičius
0	0	0	0
1	26	1	24
2	48	2	44
3	61	3	62
4	73	4	75
5	83	5	84
6	91	6	91
7	97	7	96
8	100	8	100

- Egzaminus jūs išlaikysite, jeigu surinksite 50 ir daugiau balų. Svarbu gauti gerus įvertinimus tiek matematikos, tiek ir ekonomikos, su kuria norėtumėte susieti savo ateitį. Tam galite pasinaudoti dviem būdais:
- a) Savo sąsiuvinuose užpildykite tokią (žr. p. 26) visų galimų laiko paskirstymo variantų ir juos atitinkančių balų skaičiaus lentelę.

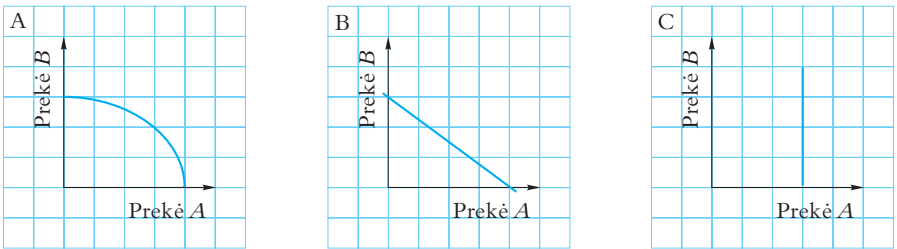
Valandų skaičius		Balai		Balų skaičius
Ekonomika	Matematika	Ekonomika	Matematika	
8	1	100	24	124
7	2	97	44	141
6	3			

- b) Galite pasinaudoti ribinė anālizė, apie kurią skaitėte antrojoje pamokoje. Tam jums reikėtų apskaičiuoti kiekvienos alternatyvos ribines sąnaudas bei tikėtiną naudą balais ir pasirinkti naudingiausią variantą.
- c) Sakykime, kad Jūs esate nebe mokinys, o Seimo narys. Ar keistumėte šios užduoties b) dalyje priimtą sprendimą, jei svarstytumėte 9 mln. Lt paskirstymą dviem programoms – socialinėms išmokoms ir išlaidoms šalies gynybai? Kodėl taip arba kodėl ne?

Besidomintiems

Kaip gamybos galimybių kreivė atskleidžia alternatyviąsias sąnaudas?

Čia pateikiamos kreivės iliustruoja įvairius alternatyviųjų sąnaudų variantus.

Grafikas A vaizduoja didėjančias alternatyviąsias prėkės A sąnaudas. Norint vis daugiau ir daugiau gaminti vieno kurio nors produkto, visus išteklius tenka perkelti būtent į tą gamybos šaką. Tačiau žmonės, įgudę auginti daržoves, turės mokytis auginti grūdines kultūras, todėl ir naudos bus mažiau. Technika, pritaikyta daržovių auginimui, netiks auginti grūdus. Kitaip tariant, vis daugiau ir daugiau išteklių perkeliant iš vienos šakos į kitą, mažėja jų ribinis našumas, todėl ir gamybos galimybių kreivė yra išgaubta.

Grafikas B iliustruoja pastoviąs alternatyviąsias prėkių A ir B sąnaudas. Grafike C pavaizduotos nūlinės alternatyviosios prėkės B gamybos sąnaudos. Tai yra nemókama prėkė. Tokių prėkių pasaulyje yra labai mažai.

Taisyklės ir ekonomikos sistemos

Kaip išgyventi negyvenamoje saloje

Niekada gyvenime neirklavote baidarėse, tačiau klasė laimėjo loterijoje kelionę baidarėmis į nuostabų pietryčių Aliaskos kampelį. Jūs galėsite keletą dienų praleisti irkluodami jūrų baidares ir stebėdami banginius.

Liepos pabaiga. Šilta. Plaukiam. Vaizdai nepakartojami. Iki šiol buvo visai smagu, tačiau pradėjo kauptis debesys ir vėsti oras. Pradėjo lyti ir nepanašu, kad greitai nustotų. Sustiprėjo vėjas, kilo bangos, irkluoti buvo vis sunkiau. Regis, pakliuvote į bėdą... Atsirito didžiulė banga, ir jūsų baidarė apvirto. Gaudydami kvapą ir drebėdami nuo šalto vandens jūs šiaip ne taip pasiekėte krantą.

Dabar susidūrėte su nauja problema: akivaizdu, kad atsidūrėte mažoje negyvenamoje salelėje ir nežinote, kiek laiko joje turėsite praleisti. Artimiausia žmonių gyvenama vieta – tik už 175 kilometrų. Jūsų užduotis – išgyventi...

- Aplinka**
Smėlėtas ir uolėtas krantas, stačios uolos, tankus miškas – daugiausia kėniai ir eglės.
- Klimatas**
Švelnios vasaros, dažni lietūs, rytais ir vakarais – rūkas.
- Fauna**
Elniai, triušiai, kirai ir ereliai, žuvis ir moliuskai.
- Išgelbėta įranga**
1 kompasas (be radijo),
2 neperšlampami apsiaustai,
1 dėžutė degtukų,
2 peiliai,
3 gelbėjimosi liemenės,
2 irklai,
1 mažas kirvis,
šlapi rūbai (kuriais vilkite).

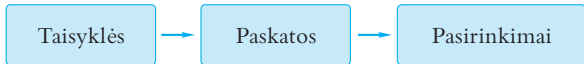
Bendruomenės taisyklės

Norėdami išgyventi negyvenamoje saloje, jūs greičiausiai nesėdėsite ant kranto rankas sudėję, o imsitės kažkokios veiklos. Galima pasvarstyti, ko reiktų imtis pirmiausia – statyti trobelę, eiti medžioti, kurti laužą rūbams džiovinti ar pan. Kitaip tariant, reikėtų atsakyti į klausimus – ką daryti, ką gaminti, kokia veikla užsiimti.

Priėmus vienus sprendimus, reikia imtis kitų – iš ko ir kokį būstą rėsti (tvirtą molinę trobelę ar eglišakių stogą), kuo (rankomis, kirviu, basliu), ką (banginius, triušius ar varles) ir koku būdu medžioti. Visus šiuos sprendimus vienija klausimas – kaip daryti, kaip gaminti.

Galiausiai visuomet, kai susiburia grupė žmonių, pravartu susitarti ir dėl taisyklių, kuriomis vadovaujantis bus naudojamosi sukurtomis, surastomis gėrybėmis. Pasvarstykite, ar atiduotumėte savo sumedžiotą triušį kokiam nors gvėrai, gulėjusiam po medžiu, kai jūs visą dieną gainiojote žvėrelius? Ar įsileistumėte į trobelę, kurią surentėte kartu su draugais, šaunų triušių medžiotoją, nors jis ir neparūpino „statybinių medžiagų“? Šiuos klausimus galima apibendrinti – kam gaminti, arba kitaip tariant, kas vartos.

Iš tiesų, spręsdamos pagrindinius ekonomikos klausimus – *ką?*, *kaip?*, *kam?*, visos visuomenės nustato rašytas (įstatymų įteisintas) ir nerašytas (pvz., posakis „klientas visuomet teisus“) taisykles, kurios padeda organizuoti visuomenės narių veiklą. Jei žmonių elgesys priklauso nuo taisyklių, tai jas keičiant – įvedant apribojimus, griežtinant ar prastinant taisykles ar elgesio normas, formuojant atitinkamą skonio ir įvaizdžio supratimą – galima daryti įtaką ekonominiam žmonių elgesiui.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Pasvarstykite, kokias paskatas sukuria čia išvardytos taisyklės ir kokią įtaką šitai daro ekonominiam žmonių elgesiui.

- a) Afganistanė talibų taisyklės skelbia, kad moterys negali eiti į mokyklą, dirbti ar vaikščioti viešose vietose be palydos.
- b) Buvusioje Sovietų Sąjungoje vinių fabrikams, kurie pagamindavo daugiausiai vinių, buvo skiriamos premijos. Tačiau premijų už skirtingo dydžio vinių gamybą neskirdavo.
- c) Jungtinėse Amerikos Valstijose galioja taisyklė, kad upių vanduo negali būti naudojamas pasėliams drėkinti, elektrai gaminti ar gyvuliams girdyti, jei jis gyvybiškai reikalingas nykstančių gyvūnų ar augalų rūšims išsaugoti.
- d) Daug kur Indijoje karvės laikomos šventomis ir žmonėms negalima valgyti jų mėsos.
- e) Argentinoje jautiena labai vertinama ir turi didelę paklausą.

Ekonominės sistemos

Ekonominė sistema plačiąja reikšme – bendrės žmonių veiklos visuomenėje organizavimo būdas. Taisyklės – vienas iš esminių *ekonomikos sistemų elementų*.

Pagal tai, kokiais principais ir kokiomis taisyklėmis vadovaudamasi visuomenė sprendžia klausimus, ką, kaip ir kam gaminti, skiriamos keturios pagrindinės ekonomikos sistemos: tradicinė, komandinė, rinkos ir mišrioji.

Iš šių trijų skirtingų ekonomikos sistemų savybių matome, kad į tris pagrindinius ekonomikos klausimus jos atsako labai paprastai. Tradicinėje ekonomikos sistemoje lemiamas žodis suteikiamas tradicijoms, komandinėje – viską lemia valdžios atstovų nutarimai, o rinkos ekonomikos sistemoje į klausimą „ką?“ atsako vartotojai, „kaip?“ – gamintojai ir „kam?“ – laisvosios rinkos, besiremiančios kainų sistema. Mišrioje ekonomikos sistemoje yra persipynę visų trijų ekonomikos sistemų bruožai. Pagal tai, kuri sistema dominuoja, mes ir sakome, kad vienos ar kitos šalies ekonomika yra tradicinė, rinkos ar komandinė.

Sistemos bruožai	Tradicinės ekonomikos savybės	Rinkos ekonomikos savybės	Komandinės ekonomikos savybės
Nuosavybės forma	Privati	Privati nuosavybė	Visuomeninė nuosavybė
Kaip priimami sprendimai?	Priimami tradicijomis pagrįsti sprendimai	Individualus sprendimų priėmimas, pasirinkimo laisvė	Centralizuotas sprendimų priėmimas
Paskatos	Paskatos – tradicijų laikymasis	Paskatos – savanau-diški interesai, pelno motyvas	Ekonominis planavimas
Prekių ir paslaugų paskirstymas	Prekės ir paslaugos skirstomos laikantis tradicijų	Prekės ir paslaugos paskirstomos naudojantis laisvosiomis rinkomis ir kainų sistema	Prekės ir paslaugos paskirstomos pagal planą, rinkas ir kainas reguliuoja valstybė
Konkurencija	Nėra	Konkurencija tarp vartotojų ir gamintojų	Konkurencija neskatinama (svarbus principas „visiems po lygiai“)
Valstybės vaidmuo	Valdžia palaiko tradicijas	Ribotas	Vyriausybės priima svarbiausius ekonomikos sprendimus

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kurios – tradicinės, komandinės ar rinkos ekonomikos sistemos bruožai dominuoja Lietuvos ekonomikoje? Pateikite kiekvienos sistemos apraiškų šalies ekonomikoje pavyzdžių.

„Vidurinis mokslas Lietuvoje – socializmo bastionas“. Ar ši antraštė atspindi esamą situaciją? Kodėl? O kaip, jūsų nuomone, turėtų būti? Kodėl?

Kuri ekonomikos sistema geresnė?

Kodėl Baltarusijoje garbaus amžiaus žmonės palaiko diktatorių, o Lietuvoje netrūksta žmonių, kurie sako, kad „prie sovietų“ buvo geriau? Žmonės vertina ekonomikos sistemas pagal savo tikslus ir vertybes. Jiems, taigi ir visuomenėms, norisi:

- *Laisvai rinktis* (patiems spręsti, ką rengtis ar ką pirkti pietums, kokią specialybę įgyti, kokį darbą ar verslą rinktis, kaip tvarkyti savo turtą).
- *Jaustis saugiai* (iš tiesų tik nedidelė dalis žmonių mėgsta nepagrįstai rizikuoti ar gyventi neapibrėžtumo sąlygomis; dauguma vis dėlto nori žinoti, kas bus ateityje, būti tikri dėl darbo vietos, tikisi paramos nelaimėje ar išėję į pensiją).
- *Teisingumo* (darbuotojai sutiktų daug ir sunkiai dirbti, tačiau norėtų, kad už tai būtų atitinkamai ir mokama; darbdaviai galėtų daug mokėti, tačiau norėtų, kad jų darbuotojai darbo vietoje nekrapštytų nosies).
- *Ekonominės augimo* (kitais tariant, visi nori geresnio gyvenimo; augant ekonomikos „pyragui“, galima tikėtis, kad padidės ir gabaliukai, tenkantys ekonomikos dalyviams).
- *Iš tų pačių išteklių gauti kuo daugiau naudos* (kitais tariant, efektyvus išteklių panaudojimo; tai svarbu dėl to, kad ištekliai yra riboti, o norai – beribiai).

Be abejonės, esama ir daugiau kriterijų, pagal kuriuos galima palyginti alternatyvius veiklos organizavimo būdus. Ekonominės sistemos pasirinkimas nedaug kuo skiriasi nuo kitų pasirinkimų – reikia įvertinti, ką gauname pasirinkę tą ar kitą sistemą ir ką prarandame. Pagal išvardytus kriterijus palyginę visas tris ekonomikos sistemas, galime daryti išvadą, kad nė viena iš jų nėra ideali ir kad pasirinkdami vienos privalumus turime priimti ir jos trūkumus.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Remdamiesi išvardytais kriterijais, pabandykite sudaryti lentelę ir įvertinti kiekvieną sistemą. Padiskutuokite, ką praradome ir ką išlošėme vietoje buvusios komandinės ekonomikos sistemos pasirinkę rinkos ekonomiką.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Kas iš išvardytų požymių **nėra** rinkos ekonomikos savybė?
 - Privati nuosavybė.
 - Pasirinkimo laisvė.
 - Konkurencija.
 - Tradicijų laikymasis.
- Kas iš išvardytų požymių **nėra** komandinės ekonomikos savybė?
 - Visuomeninė nuosavybė.
 - Konkurencija.
 - Komandinis paskirstymas.
 - Ekonomikos planavimas.
- Kurios iš pateikiamų taisyklių paskatintų abiturientus daugiau mokytis paskutinį semestrą?
 - Abiturientai, kurių paskutinio semestro vertinimų vidurkis yra žemesnis už ankstesnių semestrų aukščiausią vidurkį, negauna mokyklos baigimo diplomo.
 - Tik tie abiturientai, kurie iki paskutinio semestro atsiskaito visus dalykus ir kurių balai ne žemesni kaip 8, gauna mokyklos baigimo diplomą.
 - Visi abiturientai, už kuriuos balsuoja klasės draugai, gauna mokyklos baigimo diplomą, nesvarbu, kokiais balais mokėsi.
 - Visi abiturientai gauna mokyklos baigimo diplomus, išskyrus penkis, kuriuos mokytojai balsuodami įvertins kaip labai nepaslaugius.
- Kurios iš išvardytų taisyklių paskatintų darbuotojus daugiau dirbti ir daugiau gaminti?
 - Išdirbusiems šeši mėnesius darbuotojams suteikiama garantija, kad jie galės dirbti įmonėje iki pensijos.
 - Darbuotojams mokamas atlygis sudaro 50 proc. pagamintų prekių vertės.
 - Darbuotojams mokamas fiksuotas atlygis neatsižvelgiant, kiek jie dirbo ar kiek pagamino.
 - Darbuotojams atlygis didinamas tuomet, jei jie sutinka savanoriškai padirbėti vietos gyventojų bendrijos labui.
- Afrikoje brakonieriai išžudo daug dramblių, tačiau vietiniai gyventojai beveik nesistengia jų apsaugoti. Kokios taisyklės padėtų sumažinti brakonieriavimą?
 - Drambliai negali būti privati nuosavybė, ir niekas neturi teisės dėl jų skųstis. Jie turi būti neliečiami, net jei užplūsta gyvenvietes, sužeidžia žmones ar ištrypia pasėlius.
 - Žmonės turi mylėti ir gerbti dramblius bei kitus laukinius gyvūnus.
 - Žmonės, gyvenantys netoli dramblių kaimenių, gali juos laikyti kaip savus gyvulius – vartoti juos maistui ar rinkti mokesčius iš turistų, norinčių pažiūrėti į gyvūnus.
 - Visi, suteikę informacijos ir įkalčių, pagal kuriuos bus areštuotas brakonierius, gauna 5 dolerių atlygį.
- Policininkai susirūpino dėl didelių transporto kamščių miesto centre piko metu. Jie nori apriboti transportą nuo 7.00 iki 9.00 ir nuo 16.00 iki 18.00, todėl įvedamas 30 Lt mokestis norintiems piko metu važinėti centrinėmis miesto gatvėmis. Ar pavyks išspręsti šią problemą? Atsakymą pagrįskite.

Besidomintiems

Kodėl žlugo komunizmas?

Vienas iš svarbiausių XX amžiaus įvykių – komunistinio režimo žlugimas Sovietų Sąjungoje ir jos satelituose. Sovietų Sąjunga 1945–1991 metais buvo laikoma viena iš supervalstybių. Tai buvo didžiausia pasaulio šalis, turinti galingas karines pajėgas, gausius naftos, gamtinių dujų, anglies ir daug strateginę reikšmę turinčių mineralų išteklių. Daugelis Vakarų šalių lyderių baiminosi, kad Sovietų Sąjunga taps dominuojančia pasaulio jėga. Šaltasis karas ir Vietnamo karas buvo kariaujami, kad komunistinių idėjų plitimas būtų sustabdytas. Sovietų Sąjungai vadovavęs Komunistų partijos generalinis sekretorius Nikita Chruščiovas 1957 metais Vakarams pareiškė: „Mes jus palaidosime“. Nepaisant buvusios galybės, 1991 metais Sovietų Sąjunga staiga dinga iš politinio pasaulio žemėlapiu. Tais metais Rusijos prezidentas Borisas Jelcinas paskelbė, kad Sovietų Sąjunga nustojo egzistavusi. Kodėl taip atsitiko?

Būta įvairiausių sovietinės sistemos žlugimo priežasčių – politinių, kultūrinių, socialinių ir kitokių. Ekonominės priežastys (tai, kad komunistinė ekonomikos sistema yra komandinė) buvo gan svarbus veiksnys.

Gamybos veiksniai ir ištekliai, prekių bei paslaugų paskirstymo mechanizmus turėjo ir kontroliavo valstybė. Privati nuosavybė – t. y. galimybė turėti nuosavybės ir ja laisvai naudotis siekiant ekonominės naudos – nebuvo laikoma svarbia „žaidimo taisykle“. Iškart po 1917 metų Spalio perversmo Sovietų Sąjungoje buvo panaikinta privati žemės nuosavybė ir daugelyje pramonės įmonių bei bankų įvesta darbininkų, kuriems atstovavo komunistų partija, valdžia. Tokiu modeliu vėliau pasinaudojo ir kitos šalys – Kinija, Vietnamas, Šiaurės Korėja ir Kubà, kurios tapo komunistinėmis šalimis. Po Antrojo pasaulinio karo Indijoje ir keliose naujose nepriklausomose Afrikos valstybėse gamybos ištekliai pradėjo valdyti valstybė.

Sovietų Sąjunga vadovavosi prielaida, kad vyriausybės planuotojai gali užtikrinti sovietinės visuomenės gerovę. Valdant Josifui Stalinui, sovietų ekonominiai ir politiniai lyderiai 1928 metais įvedė penkmečio planus, kuriuose buvo numatoma, kiek ir kokių prekių bei paslaugų turi būti gaminama šalyje. Šiuose planuose buvo nurodoma, kaip prekės ir paslaugos bus paskirstomos. Rinkos ekonomikoje manoma, kad geriausiai tokius sprendimus priimti gali patys individai. Pavyzdžiui, Ukrainos javų augintojai daug geriau žino, ką jie turėtų sėti, kaip ir kada turėtų nuimti derlių, nei Žemės ūkio ministerija Maskvoje.

Komunistinėje ekonomikoje kainas kontroliavo vyriausybė. Sovietų Sąjungoje vyriausybės pareigūnai sprendė ne tik tai, kokie prekių ir paslaugų kiekiai turi būti gaminami, bet ir nustatinėjo kainas. Vadinas, tai, kas ir kiek šioje sistemoje buvo pagaminama, neturėjo nieko bendra su vartotojų poreikiais ir norais. Kainos neatspindėjo tikrosios gaminamų prekių ir paslaugų vertės. Namų ūkiai ir gamintojai turėjo vadovautis klaidingais signalais apie santykinę prekių ir paslaugų vertę, todėl kai kurių prekių ir paslaugų buvo prigaminama per daug, o kitų – per mažai. Pagrindiniai tokios sistemos rezultatai buvo išteklių švaistymas ir žala aplinkai. Rinkos ekonomikoje kainos teikia svarbią informaciją gamintojams ir vartotojams, nes parodo prekių ir paslaugų vertę visuomenei ir jų gamybos sąnaudas. Vadovaujantis kainomis, priimami pagrįsti individualūs sprendimai. Dėl to riboti ištekliai panaudojami geriausiai, o tai naudinga mums visiems.

Dėl išvardytų priežasčių komandinė komunistinė ekonomikos sistema nebuvo patvari. Istorija parodė, kad rinkos sistemos daug pranašesnės ir gyvybingesnės už komandinės. Tačiau tai nereiškia, kad rinkos sistemos idealios.

Nuosavybės teisės

Kodėl išnyko erniai?

Ostapas Benderis, knygos „12 kėdžių“ herojus, su savo draugeliu Kisa ieškojo kėdėse paslėptų brangenybių. Kiekviena prapjauta kėdė – viltis praturtėti, kiekviena prapjauta kėdė – viltis, kad lobis paslėptas kitoje kėdėje. O kodėl pjaustomos troleibusų kėdės?

Vilniaus troleibusų parke sugadintas troleibusų sėdynes siuva dvi moterys – Elena ir Inga. Elena, dirbanti jau trisdešimt metų, teigė, kad darbo buvo visada – tiek prieš dvidešimt metų, tiek dabar...

Prieš penkiolika metų supjaustytos sėdynės buvo lopomos, šiandien – pasiuvamas naujas pusiau medžiaginis, pusiau dermantininis užvalkalas. Sėdynė iš naujo aprengiama, ir tik profesionalo akis gali pastebėti, kad ji buvo sudarkyta.

Šaltinis. Laidos *Keliai. Mašinos. Žmonės* anonsas, <http://www.lrt.lt/tv/news.php?strid=&id=349636&sid=18651>.

Visais laikais žmonės augino gyvulius maistui, aprangai, naudojo ir kaip darbo priemones. Kaip šiais laikais raguočiai svarbūs mums, anksčiau amerikiečiams (ir indėnams, ir atvykusiems iš Europos) buvo svarbūs buivolai: dėl maisto, darbo jėgos ir aprangos. Nepaisant to, buivolai buvo be saiko medžiojami ir išnyko. Tai matyti iš pateiktų lentelėje skaičių.

Metai	Buivolų skaičius
1870	14 000 000
1874	1 500 000
1878	525 000
1882	245 000
1886	5000
1889	150

Šaltinis. F. G. Roe, *The North American Buffalo*, Toronto: University of Toronto Press, 1951, p. 490.

Lietuvoje ilgainiui dėl medžioklės ir kitų priežasčių išnyko 10 žinduolių rūšių. Iš jų 2 rūšys (taurai, miškiniai arkliai) išnyko visame areale, 5 rūšys išliko kitose arealo vietose – tai rudieji lokiai, erniai, miškinės katės (vilpišiai), sabalai, voverės skraiduolės.

Šaltinis. P. Bluzma, *Lietuvos medžiojamieji žvėrys ir žvėreliai. Kiek jų turime ir kaip jie laikosi?* <http://www.zpasaulis.lt/archyvas/1/medzh.html>.

Panašių situacijų galima paminėti ne vieną. Jas nagrinėjant, kyla įvairių klausimų: kodėl niokojamos troleibusų sėdynės, o lengvųjų automobilių sėdynių niekas lyg ir nepjaus-to? Kodėl XIX amžiaus pabaigoje Amerikos medžiotojai beveik sunaikino išteklis, nuo kurių jie buvo priklausomi, o kitos rūšies raguočiai, kaip antai karvės, išliko?

Nuosavybės teisės

Pagrindinis atsakymas į šiuos klausimus – nuosavybės teisės. Palyginkite, kam priklauso minėti gyvūnai ar daiktai:

Buivolai	Laukiniai gyvuliai eina kur nori, taigi yra visų arba niekieno
Karvės ir jaučiai	Naminiai gyvuliai turi savo savininkus
Troleibuso sėdynės	Keleiviui pjaustytojui nepriklauso, jos yra kažkieno kito nuosavybė
Lengvojo automobilio sėdynės	Dažniausiai keleivis ir savininkas – tas pats asmuo arba glaudžiai susiję (pvz., tos pačios šeimos) asmenys

Kaip matome iš pateiktų pavyzdžių, privati nuosavybė sukuria svarbias paskatas elgtis su turtu bei ištekliais atsakingai ir taupiai. Pasvarstykite, ar būtų išnykę buivolai Amerikoje ir kiti laukiniai žvėrys Lietuvoje, jei jie būtų turėję konkrečius savininkus.

Nuosavybės teisių sistema

Iš tiesų neužtenka tik nurodyti savininką, reikalinga išsąsnuosavybės teisių sistemà. Tokia sistema apima teises ir socialines nuostatas, kuriomis vadovaujantis nuosavybė valdoma, ja naudojamas, atliekami išteklių ir prėkių bei paslaugų mainai. Nuosavybės teisė yra teisė turėti, naudoti ir perduoti savo nuosavybę kitiems.

Norint, kad nuosavybės teisių sistema būtų efektyvi, pirmiausia reikia nuosavybę apibrėžti arba, kitaip tariant, nusakyti, kas ir kam priklauso. Tai lengva, kai visą naudą bei visas su nuosavybe ar jos naudojimu susijusias sąnaudas galima priskirti konkrečiam to turto savininkui. Paprastai, kai kalbame apie kokį nors turtą, pavyzdžiui, žemės sklypą, butą, šaldytuvą, knygą, įmonės akcijas, programinės įrangos licenciją ir kt., galime nurodyti ir jo savininką. Tačiau kaip priskirti gatvių apšvietimo šviesos, oro ar laukinių žvėrių nuosavybę, kad visa nauda ar sąnaudos atitektų savininkui? Laukinius žvėris atskirti vienus nuo kitų galima pasitelkus šiuolaikiškas technologijas (pvz., genetinį žymėjimą), tačiau padaryti taip, kad gatvės stulpo apšvietimu galėtų naudotis tik jo savininkas arba oru kvėpuoti tik jo nusipirkęs asmuo, praktiškai neįmanoma. Dėl to ir atsiranda pamokos pradžioje aprašytų problemų.

Apibrėžus nuosavybės teises, ne mažiau svarbu jas užtikrinti. Nuosavybę reikia ginti nuo neteisėtos kontrolės arba pasisavinimo. Kaip kad troleibuso sėdynių atveju – nuosavybės teisės yra apibrėžtos (sėdynės priklauso troleibusų parkui), tačiau jos nėra efektyviai ginamos. Vienas iš praktinių nuosavybės teisių gynimo aspektų – klausimas, kaip ją įrodyti. Tam kuriamos nuosavybės dokumentavimo ir registravimo sistemos. Pavyzdžiui, Lietuvoje nekilnojamąjį turtą bei jo savininkus registruoja valstybės įmonė Registrų centras ir išduoda nuosavybę patvirtinančias pažymas. Automobilio nuosavybę galite įrodyti pateikę techninį pasą, kurį gaunate automobilius registruojančioje valstybės įmonėje Regitra. Mažesnės vertės turto nuosavybei įrodyti registracijos nėra, tačiau yra kiti būdai: pavyzdžiui, pirkdami duonos kepalą parduotuvėje gaunate kasos čekį, kuris yra dokumentas, patvirtinantis, kad duonos kepalą savininku tapote jūs.

Nuosavybės teisę registruojančios institucijos nėra vienintelės, padedančios įgyvendinti nuosavybės teisių sistemą. Prie to prisideda ir teismai, teisėsaugos institucijos, taip pat Vyriausybė ir Seimas.

Trečiasis aspektas, kalbant apie nuosavybės teisių sistemą, yra žinojimas, kokia – privačia ar valstybės – nuosavybė remiasi ekonomikos sistema. Laisvosios rinkos sistemoje dominuoja privati nuosavybė. Čia didžiosios dalies išteklių ir prekių bei paslaugų savininkai yra privatūs asmenys arba jiems priklausančios privačios įmonės. Valstybės nuosavybė yra planinės ekonomikos požymis. Istorija parodė, kad gėrybių, kurių nuosavybės teisės įmanoma tiksliai apibrėžti (daugumos išteklių ir prekių, kaip antai pienas, automobiliai, plytos ir kt.), priklausymas valstybei dažniausiai neefektyvus. Kartais net galite išgirsti posakį „visų, reiškia, niekieno“.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokią įtaką nuosavybės teisių apsauga daro investuotojams ir taupytojams, galite įsitikinti susipažinę su Tarptautinio finansų instituto (TFI) nuomone apie nuosavybės teisių garantijas Rusijoje.

Rusijos naftos bendrovė Jukos buvo įkurta 1993 metais sujungus keletą įmonių. Ji greitai tapo civilizuočiausia įmone Rusijoje, veikiančia pagal tarptautinius valdymo ir skaidrumo principus. 2002 metais metinį Jukos pranešimą auditavo Price Waterhouse Coopers, buvo išmokėta 700 mln. JAV dolerių dividendų, o investuota 1,26 mlrd. JAV dolerių. Rusijos valdžia 2004 metais pateikė Jukos fantastiško dydžio – 28 mlrd. JAV dolerių reikalavimą dėl tariamai nesumokėtų mokesčių. Kartu valdžia nurodė nerealius mokėjimo terminus ir areštavo įmonės sąskaitas. Padariusi įmonę nemokią, ji pradėjo švaistyti jos turtą.

„Pasak TFI, naftos bendrovės Yukos byla sumažino investuotojų pasitikėjimą Rusijos teisine sistema ir korporaciniu valdymu, o šio pasitikėjimo stoka užgožia pelningas verslo galimybes“, – rašė verslo dienraštis Financial Times...

„Taip investuotojų pasitikėjimas nebuvo sukrėstas nuo 1998 metų Rusijos finansų krizės“, – nurodė TFI.

Instituto nuomone, pastaraisiais metais skambėjusių Rusijos prezidento Vladimiro Putino patikinimų, kad vyriausybė gerbia nuosavybės teises ir įstatymų viršenybę, „nepatvirtino reali padėtis rinkoje“.

Tarp besikuriančios Europos šalių rinkos Rusija vis dar išsiskiria didžiausiomis kapitalo įplaukomis, kurias lemia aukštos naftos kainos. Tačiau, anot TFI, nuogastavimai dėl nuosavybės teisių apsaugos skatina vis daugiau rusų pervesti lėšas į užsienį.

Šaltiniai: E.Vilkas. Baigiasi Mažeikių naftos aukso amžius su Jukos, Veidas, 2005 08 18.
Yukos byla sumažino investuotojų pasitikėjimą Rusijos teisine sistema, ELTA, 2004 10 04,
http://www.bernardina.lt/index.php?s_id=146&exp=1&n_id=14681.

Intelektinė nuosavybė ir jos apsauga

Aptarėme išteklių ir prekių nuosavybę. Labai svarbi yra intelektualinė nuosavybė ir jos apsauga. Tai yra žmogaus protinės veiklos (intelektų) rezultato nuosavybė. Pagrindinės intelektualinės nuosavybės rūšys yra autorių teisės, patentai ir prekių ženklai.

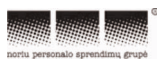

Autorių teisėmis saugomos teisės į įvairius kūrinius – literatūros, muzikos, vaizduojamojo meno (tapybos, skulptūros ir pan.) ir kompiuterių programas. Kuo autorių teisių apsauga skiriasi nuo materialų daiktų nuosavybės? Tarkime, nusiperkate knygą (materialų daiktą), taigi nuosavybės teisės į knygą pereina jums. Jūs galite daryti su ta knyga, ką norite. Tačiau nuosavybės teisės į kūrinių, išspausdintą knygoje, jums neatitenka. Kitaip tariant, to kūrinio negalima nei perspausdinti ar išleisti, nei be autoriaus leidimo versti į kitas kalbas, nei kopijuoti. Autorių teisės saugomos siekiant paskatinti kūrybą. Įsivaizduokite, kokios būtų paskatos kurti dainas (kad ir labai gražias ir patinkančias publikai) ar investuoti į naujų kompiuterių programų kūrimą, jei tik pasirodžiusias rinkoje kompaktines plokšteles, programas ar knygas būtų galima kopijuoti ar platinti nemokamai? Autorių teisės žymimos ženkleliu © ir jomis saugoma tik išraiškos forma, o ne tema ar idėja. Autorių teisių nereikia atskirai registruoti, kad jos būtų ginamos. Lietuvoje autorių teises ginti padeda Lietuvos autorių teisių gynimo asociacijos agentūra (LATGA-A).

Patentai yra kita intelektualinės nuosavybės forma. Pateisais siekiama skatinti mokslo bei technologijų pažangą ir apsaugoti išradimus. Patentas yra dokumentas, kuriame aprašomas išradimas ar technologinis patobulinimas ir kuris suteikia patento savininkui išimtinę teisę naudoti savo išradimą tam tikrą ribotą laiką. Patento savininkas gali naudoti išradimą pats arba perduoti licencijas (leidimus naudotis) kitiems, norintiems panaudoti šį išradimą. Kitaip nei autorių teises, išradimus būtina įregistruoti. Registravimo tvarka įvairiose valstybėse skiriasi ir nemažai kainuoja. Norint išradimą įregistruoti, jis turi atitikti tris pagrindines sąlygas: 1) turi būti naujas, 2) neturi būti akivaizdus asmenims, išmanantiems esamą technikos lygį, 3) gali būti pagamintas ar panaudotas pramoniniu mastu. Lietuvoje patentus registruoja Lietuvos Respublikos valstybinis patentų biuras (LR VPB). Pažymėtina, kad įregistravus patentą Lietuvoje, jis galioja tik Lietuvos teritorijoje. Jei norima apsaugoti savo išradimą ir kitose šalyse, reikia kreiptis į kiekvienos šalies atitinkamas institucijas.

Prėkės ženklas Lietuvos Respublikos įstatymo apibrėžiamas kaip „bet koks žymuo, kurio paskirtis – atskirti vieno asmens prekes arba paslaugas nuo kito asmens prekių arba paslaugų ir kurį galima pavaizduoti grafiškai.“ Ženklu gali būti žodis, piešinys, etiketė, garsas, pakuotė ir kt. Prekių ženklų naudojimas padeda užtikrinti tam tikrą kokybės lygį, kadangi vartotojai su prekių ženklais dažnai sieja produktų savybes: vieno prekės ženklo prekės yra patvarios, kito – stilingos, trečio – galbūt brangios ir pan. Kitaip tariant, prekių ženklai yra tarsi informacijos vartotojams teikėjai, todėl norint neiškreipti informacijos jie saugomi. Skirtingai nuo patentų, kurie draudžia be licencijos gaminti užpatentuotą produktą ar naudotis užpatentuotu leidimu, prekių ženklai draudžia naudoti tik panašius ženklus, tačiau nedraudžia gaminti panašių produktų su skirtingais prekių ženklais (pvz., džinsinių kelnų). Norint prekės ženklą apsaugoti teisiškai, jį patartina įregistruoti (Lietuvoje tai atlieka LR VPB). Ženklas® reiškia, kad prekės ženklas yra įregistruotas. Su prekių ženklais kartais naudojamos ir raidės™, kurios žymi, kad tai yra prekės ženklas (dar nebūtinai įregistruotas, tačiau registravimo paraiška jau pateikta). Prekės ar paslaugos ženklas skirtas prekėms ar paslaugoms identifikuoti ir nebūtinai sutampa su įmonės pavadinimu. Pavyzdžiui, *Karūna* yra šokoladų prekės ženklas, juos gamina įmonė *Kraft Foods Lietuva*.

Yra ir keletas tarptautinių organizacijų, kurios rūpinasi intelektinės nuosavybės apsauga: Pasaulio intelektinės nuosavybės organizacija, Europos patentų biuras.

Intelektinės nuosavybės pavyzdžiai

Prekės ar paslaugos ženklai	Autorių teisių apsauga	Patentai
	Vadovėlis	Lėktuvo rato rotacijos mechanizmas, padedantis sumažinti padangų trintį ir nusidėvėjimą
	Kino filmas <i>Žvaigždžių karai</i>	Naujos konstrukcijos dulkių siurblio dulkių maišas
	TV serialas <i>Giminės</i>	Technologinis sprendimas, leidžiantis padidinti interneto svetainių funkcionalumą
	<i>The Beatles</i> daina <i>Hey Jude</i>	Energiją taupanti elektros lemputė

Aštuoniolikmetis Šonas Faningas (*Shawn Fanning*) 1999 metais sukūrė kompiuterinę programą, kuria naudodamiesi vartotojai galėjo kurti ir keisti MP3 (skaitmeninio muzikos formato) rinkmenomis, kuriose buvo įrašyta populiari muzika. Faningas pateikė šią programą interneto svetainėje, kurią pavadino *Napster*. Milijonai paauglių visame pasaulyje ėmė sėkmingai kopijuoti savo mėgstamą muziką ir dalytis. Deja, menininkai, kurių muzika buvo kopijuojama ir kuria dalijamasi, nebuvo tokie patenkinti, daugelis artistų pasijuto tapę kompiuterinio piratavimo aukomis. Muzikantai manė, kad jų privatus ir autorių teisių saugomas darbas buvo vagiamas būdu, kuris nedaug tesiskyrė nuo kompaktinių plokštelių (angl. *compact disc*, CD) vogimo iš muzikos įrašų parduotuvės. Ar *Napster* skatino piratavimą? Ar autorių teisių įstatymai buvo pažeisti? Ar MP3 failai (skirtingai nuo CD) sudarė tam prielaidas? Sunkiojo metalo grupė *Metallica* iškėlė šiuos klausimus į viešumą, kadangi didelė dalis MP3 failų, kuriuos *Napster* vartotojai kopijavo ir kuriais dalijosi, buvo būtent šios grupės dainos. Grupė 2000 metais iškėlė Faningui ir *Napster* bylą, kurioje teigiama, kad *Napster* „sukūrė ir išplatino programinę įrangą, kurios vienintelis tikslas yra pasipelnyti kurstant ir skatinant piratavimą.“ Amerikos įrašų industrijos asociacija keletą įrašų kompanijų vardu *Napster* taip pat padavė į teismą už prielaidų beprecedenčio masto piratavimui sudarymą. Dėl teismų pirmoji *Napster* interneto svetainė buvo sunaikinta, tačiau iki šiol panašios paslaugos egzistuoja. Prisiminkite, kad vienas iš svarbiausių klausimų, susijusių su nuosavybės teisių suteikimu ir gynimu, yra tai, ar šias teises įmanoma aiškiai apibrėžti. Tai galima padaryti palyginus tradicinį muzikos formatą (CD ir kasetės) su naujuoju skaitmeniniu MP3 formatu ir nustačius, kodėl nuosavybės teisės vienu formatu sunkiau apibrėžti ir apginti nei kitu. Svarbiausi klausimai, į kuriuos reikėtų atsakyti:

- Ar *Metallica* gali būti muzikos ir vienu, ir kitu formatu savininkai?
- Ar *Metallica* turi išskirtinę savo muzikos abiem formatais kontrolę?
- Ar *Metallica* gali perleisti savo muzikos nuosavybės teises abiem formatais (pvz., parduoti ar atiduoti)?
- Ar *Metallica* grupės muzika šiais formatais gali būti lengvai apginta nuo neteisėto naudojimosi ja ar vagystės?

Privatizavimas

Buvusiose Vidurio ir Rytų Europos planinės ekonomikos valstybėse bei Kinijoje vis dar iškyla problemų, susijusių su valstybei priklausiusiais ir vis dar priklausančiais gamybos ištekliais. Privatizavimą, t. y. nuosavybės teisių perdavimą iš viešojo sektoriaus privačiamam kiekviena valstybė vykde savaip.

Kinija yra unikali valstybė, pasiekusi didelių ekonomikos augimo tempų ir išlaikiusi komunistinę ideologiją, nors iš tikrųjų šios ideologijos įtaka ekonomikai ribota. Kinijoje reformos pradėtos žemės ūkio sektoriuje, kai valstiečiams buvo suteikta teisė už tam tikrą mokestį nuomotis žemę, tuo metu dar buvusių kolektyvine nuosavybe. Valstiečiai turėdavo vykdyti valstybės nustatytas kvotas: užauginti ir parduoti tam tikrus kiekius produkcijos nustatytais kainomis. Įvykdę reikalavimus, jie galėjo auginti žemės ūkio kultūras savo nuožiūra ir parduoti produkciją rinkos kainomis. Vykdam tam žemės privatizavimo procesą, buvo sudaromos ilgalaikės žemės išperkamosios nuomos sutartys.

Palaipsniui panaikinus daugumos prekių ir paslaugų kainų ribas, buvo sudarytos sąlygos privačioms investicijoms. Kinijoje dar gajus mitas, kad visi ištekliai priklauso valstybei, tačiau investuotojams suteikiama teisė laisvai naudoti pajamas, gaunamas iš investicijų. Privačios investicijos miestų teritorijose esančiose pramonės įmonėse buvo ribojamos: tiek užsieniečiams, tiek ir vietiniams gyventojams buvo leidžiama investuoti tik tam skirtuose pajūrio miestuose, kaip antai Šanchajuje. Investuotojai galėjo laisvai samdyti ir atleisti darbuotojus, o pagaminą produkciją turėjo parduoti tokiais pat sąlygomis, kaip ir žemės ūkio sektorius: pirmiausia turėjo vykdyti kvotas, parduodami tam tikrą dalį produkcijos nustatytais kainomis, o likusią dalį – rinkos kainomis. Vėliau buvo panaikintos kainų ribos ir suteikta teisė investuoti beveik visoje šalies teritorijoje. Yra išlikusios kelios valstybinės įmonės (VĮ), tačiau augant ekonomikai jų veiklos apimtys sumažėjo. Anksčiau jose būdavo pagaminama didžioji bendrojo produkto dalis, o pastaruoju metu pagaminama mažiau nei penktadalis.

Pokomunistinėse Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, tarp jų ir Lietuvoje, pėrėjimas į rinkos ekonomiką ir rinkos reformos – kainų liberalizavimas, nuosavybės teisių atkūrimo ir pelningiausių pramonės įmonių privatizavimas – vyko daug greičiau.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Autorių teisių piratavimo atvejis? „Metallica“ byla prieš „Napster“ (JAV)

„Sūnau, tu neįsivaizduoji, kaip lengvai viską gauni... Būdamas tavo metų, tris mylias klampodavau per sniegą vogti plokštelių iš parduotuvės...“

Atidžiai išsižūrėkite į pateikiamus paveikslėlius. Kokia problema juose pavaizduota? Ar ji turi ką nors bendra su nuosavybės teisėmis?

Lietuvoje pirmasis privatizavimo etapas vyko 1991–1995 metais už investicinius čekius. Per palyginti trumpą laikotarpį buvo privatizuota 81 proc. viso privatizuotino valstybės turto: gyventojams nustatyta tvarka skirti čekiai, už kuriuos jie galėjo privatizuoti savo būstą, išsipirkti žemę, įsigyti akcijų privatizuojant valstybines įmones ir pan. Nuo 1995 metų prasidėjo antrasis, komercinio pobūdžio, privatizavimo etapas, t. y. valstybinio ir savivaldybių turto pardavimas už grynuosius pinigus rinkos kainomis.

Taip pat buvo vykdoma žemės reforma, būtent, žemė buvo grąžinama jų savininkams.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Pasvarstykite, ar nešite indėlį į banką, kuris žada dideles palūkanas, nors iš patirties žinote, kad indėlio galite ir nesusigrąžinti? Kodėl?
2. Pasvarstykite, ar galima aiškiai apibrėžti nuosavybės teises į upes?
3. Tikimybė, kad žuvys privačiam žvejybos klubui priklausančiame ežere bus išnaikintos greičiau nei ežere, priklausančiame bendruomenei, yra:
 - A didesnė;
 - B panaši;
 - C mažesnė;
 - D neteisingas nė vienas atsakymas, nuosavybės teisės neturi nieko bendra su žvejyba.
4. Pagrindinis privatizavimo tikslas yra:
 - A mažinti nedarbą įkuriant darbo vietas privatizacijos vykdytojams;
 - B stabdyti emigraciją;
 - C sukurti paskatas efektyvesniam išteklių naudojimui;
 - D padidinti valstybės biudžeto pajamas.
5. Sulčiaspaudės instrukcija bus ginama:
 - A autorių teisių;
 - B patento;
 - C prekės ženklo;
 - D nė vieno iš paminėtųjų.
6. Kuriuo atveju buvo pažeistos autorių teisės?
 - A Vienas vadovėlis nukopijuotas dar dviem mokiniams.
 - B Romanas be autoriaus žinios išverstas į anglų kalbą ir išspausdintas.
 - C Romano vertimas buvo kopijuojamas ir dalijamas draugams.
 - D Visais išvardytais atvejais.
7. Ar sutinkate su pateikiamais teiginiais?
 - a) Prekės ženklas turi būti matomas.
 - b) Patentai sukuria paskatas išrasti, investuoti ir atskleisti pasauliui naujas technologijas.
 - c) Spalva negali būti prekės ženklo dalis.
 - d) Ženklo TM naudojimas kartu su pavadinimu reiškia, kad jis buvo įregistruotas kaip prekės ženklas.
 - e) Galima užpatentuoti savo brolių.
 - f) Patentas suteikia teisę neleisti kitiems gaminti jūsų produkto.
 - g) Intelektinė nuosavybė yra įsivaizduojama, todėl jos negalima turėti ar parduoti.
 - h) Galima laisvai pardavinėti produktus, kurie yra patentuoti, turi prekės ar autorių teisių ženklą.
 - i) Paslaugos ženklas prilygsta prekės ženklui.

Rinkų sistema

Veltui ir arklys arklio nekaso,
arba vieny išlaidos prilygsta
kitų pajamoms

„Tai, kad mes galime papietauti, nėra dėl mėsaininko, aludario ar kepėjo geranoriškumo, bet dėl to, kad jie siekia savų interesų. Mes kreipiamės ne į jų žmogiškumą, o į jų savimeilę ir niekada nekalbame su jais apie savo poreikius, tik apie jų naudą. Niekas, išskyrus elgetą, nenori būti priklausomas daugiausiai nuo piliečių geranoriškumo.“

Šaltinis. Adamas Smitas, *Tautų turtas*, 1776; perspausdinta: University of Chicago Press, 1976.

Nematomoji ranka

Žmonės dažnai galvoja, kad tik viską gerai suplanavus ir kontroliuojant galima gauti gerų rezultatų. Dažnai tai išties sektina taisyklė, bet kaip nustatyti, koku būdu geriausiai paskirstyti ribotus išteklius prekių ir paslaugų gamybai. Būtų pernelyg sudėtinga ir brangu ištirti žmonių elgesį ekonomikoje ir apskaičiuoti, kiek kokių prekių ir paslaugų vartotojui reikia ir kiek jie norėtų bei galėtų už jas mokėti. Rinkos sistema pati atsako į šiuos klausimus: viena iš nuostabių jos savybių yra tai, kad kiekvienas individas, siekdamas naudos sau, lemia ir visuomenės gerovę.

Ar kada nors pagalvojote, kaip gaminamas paprastas pieštukas su trintuku? Išpjauti rąstai vežami į lentpjūvę, čia jie supjaustomi juostomis, kurios džiovinamos, dažomos, vaškuojamos ir vėl džiovinamos. Nuvežus į gamyklą, iš jų daromas grafito „sumuštinis“. Iš Ceylono atgabentas grafitas gamykloje maišomas su išvalytu upės molio ir drėkinančiomis medžiagomis. Po daugybės operacijų gauti maži išdžiovininti ir iškaitinti strypeliai patenka į „sumuštininių“ vidų. Tada pieštukai lakuojami, tvirtinamas metalinis žiedelis, trintukas.

Pabandykite įsivaizduoti, kiek žmonių, turinčių įvairiausių žinių bei įgūdžių, dalyvauja iš pažiūros paprasto pieštuko su trintuku gamyboje. Tačiau labiausiai gluminantis faktas yra tai, kad nei darbininkai, auginantys maisto produktus, nei chemikai, nei šachtininkai, nei žmonės, gaminantys laivus, traukinius, sunkvežimius ir įrenginius, nei darbininkai, dirbantys su tais visais įrenginiais ir netgi gamyklos prezidentas dirba visiškai ne dėl to, kad jiems asmeniškai būtų reikalingas pieštukas, o kai kurie iš tų žmonių pieštuko gal net nėra matę. Tai kodėl jie stengiasi tą pieštuką pagaminti? Matyt, jų motyvacija – ne pagaminti šį daiktą, o savo žinias, gebėjimus bei darbą išmainyti į prekes bei paslaugas, kurių jiems reikia. Dar vienas stulbinantis faktas – niekas šiai gamybai nevadovauja. Nėra nė vieno žmogaus, kuris organizuotų ir sektų tuos milijonus operacijų, atliekamų gaminant pieštuką. Gamybos koordinatorius yra dar A. Smito aprašyta „nematomoji ranka“.

Kokias rinkas mes žinome

Rinką – tai bet kokia institucija ar mechanizmas, kurio dėka pirkėjai ir pardavėjai keičiasi prekėmis bei paslaugomis. Kiekvienas galėtų išvardyti įvairiausių rinkų, kuriose prekiaujama daugybe prekių ir paslaugų.

Žmonės priima sprendimus ir kaip vartotojai – pirkdami prekes bei paslaugas, kurias gamina ir teikia verslo įmonės bei valstybė (dalyvauja **prekių ir paslaugų rinkose**), ir kaip išteklių tiekėjai – kai tiekia žmogiškuosius, kapitalo ir gamtos išteklius, o mainais gauna darbo užmokestį bei kitas pajamas (dalyvauja **išteklių rinkoje**).

Rinkų sistema ir ekonominės veiklos apytakos modelis

Įvairių prekių ir paslaugų bei išteklių rinkos, atrodytų, nepriklausančios viena nuo kitos, išties yra susijusios ir sudaro **rinkų sistemą**.

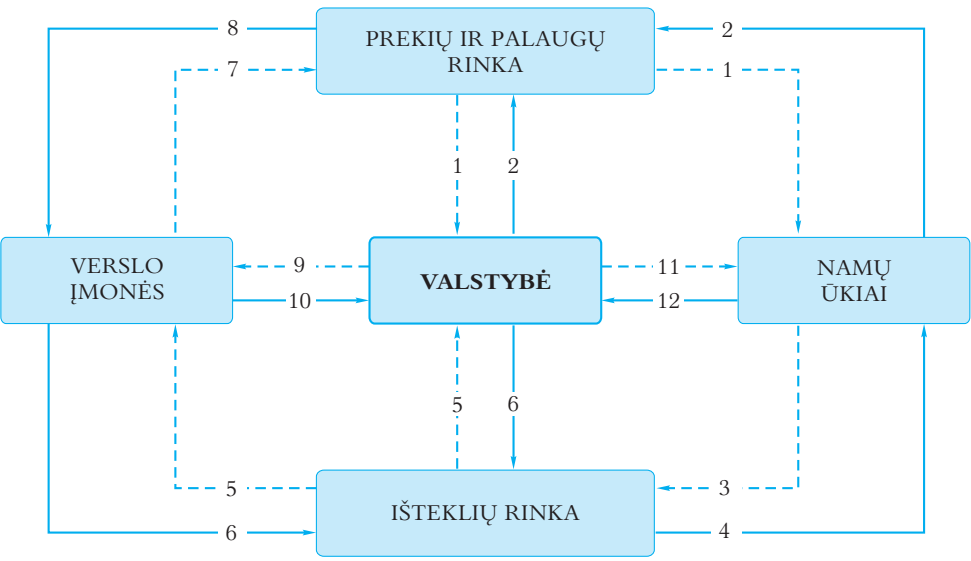
Analizuojant rinkų sistemą, išskiriami du pagrindiniai jos elementai – tai rinkos ir rinkų dalyviai. Rinkų dalyviai yra **namų ūkiai, verslo įmonės ir valstybė**. Rinkos yra dviejų rūšių – **prekių ir paslaugų**, kuriose gaminamos ir parduodamos prekės bei paslaugos, ir **išteklių**, kuriose prekiaujama gamybos ištekliais. Už įsigyjamas prekes, paslaugas ir išteklius reikia mokėti, taigi tarp rinkos dalyvių vyksta abipusiai mainai, kurie, viena vertus, sudaro pačių prekių, paslaugų ir išteklių srautą, kita vertus – mokėjimų srautą.

Jau minėjome, kad gyventojai (namų ūkiai) atlieka tiek vartotojų, tiek ir gamybos išteklių tiekėjų funkcijas. Reikėtų prisiminti ir pagrindines kategorijas gamybos išteklių, naudojamų prekėms gaminti ir paslaugoms teikti, bei už juos gaunamo atlygio formas:

- **žmogiškieji** (kiekybinės ir kokybinės žmonių pastangos gaminti prekes ir teikti paslaugas; jų savininkai rinkoje gauna darbo užmokestį);
- **gamtos** (gamtos dovanos, pvz., žemė, vandens telkiniai, iškasenos bei klimato sąlygos; jų savininkai rinkoje gauna rentą);
- **kapitalo** (žmonių pagamintos prekės, naudojamos kitoms prekėms gaminti ir paslaugoms teikti; jų savininkai rinkoje gauna palūkanas ir dividendus);
- **verslumo** (žmogaus gebėjimas sujungti kapitalą, žmogiškuosius, ir gamtos išteklius, organizuoti verslą, rizikuoti savo turtu, siekiant pelno; verslumo atlygis rinkoje – dividėndai ir pelnas).

Paanalizuokite ekonominės veiklos apytakos modelį. Remkitės po schema pateikiamais kiekvieno prekių ir paslaugų judėjimo paaiškinimais.

Ekonominės veiklos apytakos modelis

1. Namų ūkiai ir valstybės įstaigos vartoja prekes ir naudojasi paslaugomis, parduodamomis prekių ir paslaugų rinkose – pavyzdžiui, nusiperka kompaktinę plokštelę, picą, kerpasi kirpykloje, įsigyja raštinės reikmenų, automobilių, naudojasi pašto ir kurjerių paslaugomis.
2. Namų ūkiai ir valstybės įstaigos moka už įsigyjamas prekes ir paslaugas – pavyzdžiui, sumoka už bandelę, iš banko sąskaitos perveda mokesť už studijas universitete, apmoka už įstaigos kompiuterių priežiūrą.
3. Namų ūkiai išteklių rinkoje siūlo darbo ir kitus išteklius verslams bei valstybei – pavyzdžiui, įsidarbina tekstilės įmonėje ar savivaldybėje, išnuomoja žemę ūkininkui.
4. Namų ūkiai gauna pajamas iš verslo įmonių bei valstybės kaip užmokestį už išteklius – pavyzdžiui, atlyginimą už darbą, rentą už žemę, palūkanas už paskolą, dividendus už investicijas.
5. Verslo įmonės bei valstybė išteklių rinkoje samdo darbo ir perka kitus išteklius prekių ir paslaugų gamybai.
6. Verslo įmonės bei valstybė moka išteklių savininkams už naudojamus išteklius.
7. Verslo įmonės gamina prekes ir teikia paslaugas, parduodamas prekių ir paslaugų rinkoje – pavyzdžiui, kompiuterius, nardymo įrangą, maitinimo paslaugas, buitinių prietaisų taisymo paslaugas.
8. Verslo įmonės gauna pajamas už parduotas prekes ir paslaugas.
9. Valstybė teikia verslams prekes ir paslaugas – pavyzdžiui, prižiūri kelius, užtikrina konkurenciją.
10. Verslo įmonės moka valstybei mokesčius – pelno, nekilnojamojo turto, taršos ir kitokius.
11. Valstybė tiekia prekes ir teikia paslaugas, kuriomis naudojasi namų ūkiai, pavyzdžiui, švietimas, sveikatos apsauga, teisinė sistema. Valstybė taip pat moka įvairias socialines išmokas – pensijas, pašalpas ir išmokas socialiai remtiniams gyventojams.
12. Namų ūkiai moka valstybei mokesčius ir įmokas, pavyzdžiui, pajamų, paveldimo turto, žemės mokesčius, socialinio draudimo įmokas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kurioje ekonominės veiklos apytakos modelio vietoje turėtų būti šie veiksmai:

- a) Miglė išrinko nuostabų megztuką mamai dovanų.
- b) Vasarą Kipras užsiima gyvenamųjų namų išorės apdailos darbais.
- c) Paulius gauna pajamas už verslo įmonei išnuomotą namą.
- d) Deividas sumoka už koncerto bilietus.
- e) Trikotažo įmonė gamina įvairių dydžių ir spalvų pirštuotas kojines.
- f) Dramos teatrui pervedamas apmokėjimas už įsigytus abonementinius bilietus.
- g) Grožio salonas priima į darbą dar vieną kirpėją.
- h) Kiekvieną penktadienį krepšinio klubas moka treneriams atlyginimą už darbą.
- i) Akcinė bendrovė sumokėjo 6000 Lt nekilnojamojo turto mokestį Vilniaus miesto savivaldybei.
- j) Irena augina dukrelę ir gauna 93 Lt motinystės pašalpą.
- k) Migracijos departamento vertėjos metinis darbo užmokestis yra 18 000 Lt.
- l) Policijos akademijos absolventas pasienio policijos personalo skyriui pateikė prašymą priimti į darbą.
- m) Valstybės išlaikoma statybininkų mokykla ugdo plačios pakraipos specialistus.
- n) Kavinė ruošia maisto daivinius netoli įsikūrusiems krašto apsaugos rinktinės kariams.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Panagrinėkite *statistinę* informaciją apie namų ūkių vartojimo išlaidų struktūrą.

Vidutinės vartojimo išlaidos,
tenkančios vienam namų ūkio nariui per mėnesį

Visos vartojimo išlaidos	2004		2005	
	Lt	proc.	Lt	proc.
	512,3	100,0	578,1	100,0
Maisto produktai ir nealkoholiniai gėrimai	198,8	38,4	211,8	36,6
Alkoholiniai gėrimai	11,6	2,3	14,0	2,4
Tabako gaminiai	7,8	1,5	8,3	1,4
Drabužiai ir avalynė	41,9	8,2	49,7	8,6
Būstas, vanduo, elektra, dujos, kitas kuras	62,5	12,2	69,6	12,0
Būsto apstatymas, namų apyvokos įranga ir kasdienė būsto priežiūra	21,4	4,2	26,2	4,5
Sveikatos priežiūra	26,8	5,2	29,8	5,2
Transportas	45,2	8,8	51,0	8,6
Ryšiai	25,6	5,0	29,1	5,0
Poilsis ir kultūra	22,7	4,4	26,9	4,7
Švietimas	4,6	0,9	6,8	1,2
Viešbučiai, kavinės, restoranai	20,8	4,1	28,7	5,0
Įvairios prekės ir paslaugos	22,7	4,4	26,3	4,5

Namų ūkių vidutinės disponuojamosios pajamos pateikiamos 14 temoje.

Su kuriomis ekonominės veiklos apytakos modelio rinkomis ir kuriais srautais yra susijusi šios ir 14 temos lentelėse pateikiama informacija?

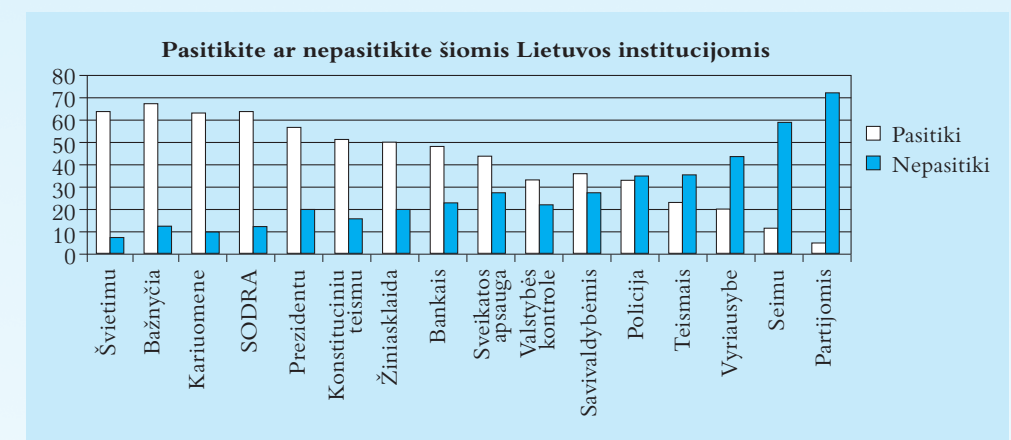
Žinodami, kad vienu ekonomikos dalyvių pajamos yra kitų jos dalyvių išlaidos, paieškokite informacijos apie verslų pajamas bei išlaidas ir pasvarstykite, ar verslų piniginiai srautai atitinka namų ūkių piniginius srautus? Atsakymą pagrįskite.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Kuri iš šių situacijų gali būti apibūdinama kaip dalyvavimas išteklių rinkoje?
A Jauna mama išsiperka sporto klubo abonementą.
B Nekilnojamojo turto agentas parduoda jūsų kaimynystėje stovintį namą.
C Ūkininkas pasamdo kelis moksleivius žemės ūkio darbams.
D Vyresniųjų klasių moksleivis įsigyja suvenyrinį mokyklos varpelį.
- Kuri iš šių situacijų gali būti apibūdinama kaip dalyvavimas prekių ir paslaugų rinkoje?
A Būsimoji nuotaka įsigyja atvirukus vestuvių kvietimams užrašyti.
B Studentas dirba jaunesniuju laborantu universiteto kompiuterių klasėje.
C Vietinis restoranas pasamdo daugiau padavėjų.
D Skubių siuntų skyrius išsinuomoja naujas patalpas.
- Vartotojai tampa tiekėjais, kai jie:
A tiekia prekes ir teikia paslaugas verslo įmonėms bei valstybei;
B tiekia išteklius verslo įmonėms ir valstybei;
C moka mokesčius valstybei;
D duoda pajamas įmonėms mainais į prekes ir paslaugas.
- Kurie iš išvardytų mokėjimų *nepriskiriami* namų ūkių išlaidoms?
A Atsiskaitymas už paslaugas.
B Mokesčiai valstybei.
C Apmokėjimas už ilgalaikio naudojimo prekes.
D Apmokėjimas už vienkartinio naudojimo prekes.
E Dividendų mokėjimas.
- Verslo įmonės ir valstybę sieja tai, kad jos:
A gamina prekes ir teikia paslaugas;
B maksimizuoja pelną;
C vengia mokėti už visuomenines prekes ir paslaugas;
D savanoriškai imasi iniciatyvos ir sprendžia problemas, susijusias su išorine aplinka.
- Kas atsitiktų ekonomikoje, jeigu nutrūktų vienas kuris nors ekonominės veiklos apytakos srautas. Pasirinkite kokių nors numeriu pažymėtą srautą ir paaiškinkite.

Institucijos rinkos ekonomikoje

Kas kuria visuomenės gerovę – savanaudis ar altruistas?

Šaltinis. „Visuomenės nuomonės ir rinkų tyrimo centro *Vilmorus* reprezentatyvios apklausos rezultatai,“ *Lietuvos rytas*, 2005 09 17, Nr. 216.

Kas yra institucijos? Ar visos jos čia išvardytos?

Institucijos

Žodis **institucija** reiškia formalių ar neformalių taisyklių, įsitikinimų ar elgesio normų visumą, kurios rezultatas yra organizuota veikla. Apibrėžtis labai sudėtinga. Paprasčiau – tai įvairių gyvenimo sričių taisyklės ir įstaigos ar organizacijos, kurios jas įgyvendina, pavyzdžiui:

- Valstybės valdymo – Prezidento institucija, Seimas, Vyriausybė, savivaldybės, partijos ir kt.
- Socialinio gyvenimo – švietimas, bažnyčia, žiniasklaida ir pan.
- Finansų – bankai, birža, finansų maklerio įmonės ir pan.
- Teisėtvarkos – Konstitucinis teismas, teismai, policija, advokatų kontoros ir kt.
- Ekonomikos – rinka, nuosavybės teisių nustatymo ir apsaugos sistema ir kt.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Pasirinkite kokią nors gyvenimo sritį ir išvardykite taisykles, kuriomis šioje srityje vadovaujamasi, ir kas garantuoja, kad tų taisyklių būtų laikomasi. Pavyzdžiui, šalyje yra apie milijoną automobilių. Kokios institucijos garantuoja saugų naudojimąsi jais?

Institucijos rinkos ekonomikoje

Pati svarbiausia institucija yra **rinkà** – koordinuotos veiklos mechanizmas, kurio dėka vyksta prekių ir paslaugų gamyba, paskirstymas ir vartojimas, naudojant ribotus išteklius.

Aptarkime svarbiausias institucijas, būtinas efektyviai rinkos ekonomikos plėtrai.

Nuosavybės teisių nustatymo ir apsaugos sistema

Įstatymų normos, susijusios su nuosavybės teisių apibrėžimo, nustatymo ir apsaugos sistema, yra institucija, leidžianti nuosavybės, taip pat ir gamybos išteklių, savininkams laisvai naudotis savo turtu ir iš jo gaunamomis pajamomis, parduoti ar perduoti savo nuosavybės teises kitiems. Asmenų turinius ir su jais susijusius asmeninius neturtinius santykius, taip pat šeimos santykius reglamentuoja Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Dar viena institucija, garantuojanti, kad būtų laikomasi kodekse apibrėžtų normų, yra teismai. Prie nuosavybės apsaugos prisideda ir notarų biurai, hipotekos įstaigos, advokatų bei antstolių kontoros, teisinių paslaugų įmonės.

Namų ūkiai ir įmonės bei organizacijos

Namų ūkiai – tai šeimos ar pavieniai asmenys, parduodantys rinkoje išteklius ir perkantys prekes bei paslaugas. Greta prekes bei paslaugas gaminančių bei teikiančių įvairių rūšių verslo įmonių tiek ekonomikoje, tiek ir apskritai visuomeniniame gyvenime veikia daug vadinamųjų ūkio subjektų. Lietuvos statistikos departamento duomenimis, 2005 metų pradžioje šalyje buvo 72 330 veikiančių ūkio subjektų. Tai pati populiariausia verslo forma – uždaroji akcinė bendrovė, individualioji įmonė, akcinė bendrovė, visuomeninė organizacija, biudžetinė staiga, daugiabučių namų savininkų bendriją, viešoji įstaiga, sodininkų bendriją, garažų statybos ir eksploatavimo bendrija, žemės ūkio bendrovė, asociacija, profesinė sąjunga, tikroji ir komanditinė ūkinės bendrijos, kooperatinė įmonė, labdaros fondas ar organizacija, valstybinė įmonė, religinė bendruomenė, savivaldybės įmonė, saviskolos bendriją, politinė partija ar organizacija, profesinė sąjunga ir kt.

Institucijos, užtikrinančios konkurencines sąlygas ir sklandų rinkų funkcionavimą

Siekdamos ekonominio efektyvumo ir gindamos vartotojus, valstybės siekia išlaikyti atviras ir **konkurencingas rinkas**. Lietuvoje tai užtikrina Konkurencijos taryba, Valstybinė konkurencijos ir vartotojų teisių gynimo tarnyba, Ryšių reguliavimo taryba, Valstybinė kainų ir energetikos kontrolės komisija ir kitos institucijos.

Mobili, gerai informuota **darbo jėga** yra esminis sėkmingos rinkos ekonomikos plėtrės veiksnys. Darbo santykius Lietuvoje reglamentuoja Darbo kodeksas, numatantis

sąlygas, kurių turi laikytis darbdavys, pavyzdžiui, poilsio trukmė, saugios ir nekenksmingos darbo sąlygos, darbo laikas (kuris, įskaitant viršvalandžius, per 7 dienas neturi viršyti 48 val., o be viršvalandžių – ne ilgesnis kaip 40 val.), minimalus atlyginimo dydis ir pan. Teisės aktų, reglamentuojančių saugą ir sveikatą darbe bei darbo santykius, įgyvendinimą užtikrina Valstybinė darbo inspekcija (www.vdi.lt). Ji atsakinga ir už pažeidimų prevenciją įmonėse, darbuotojų bei darbdavių konsultavimą.

Darbuotojams atstovauja, jų profesines darbo, ekonomines, socialines teises bei interesus gina **profesinės sąjungos**. Jos vienija savo narius, veda derybas su darbdaviais ir Vyriausybės atstovais dėl sutarčių sudarymo, atlieka tų sutarčių vykdymo priežiūrą, kovoja prieš darbuotojų teisių varžymą, netinkamus darbo santykius bei sąlygas, neteisingą darbo užmokestį ir kt. Lietuvoje 2005 metų pradžioje veikė 364 profesinės sąjungos.

Visuomeninių prekių tiekimo ir paslaugų teikimo sistema

Daug visuomeninių prekių ir paslaugų tiekia ir teikia valstybė, **pėlno nesiekiančios organizacijos ir viešosios įstaigos**. Šios organizacijos teikia paslaugas (kaip antai švietimo ar sveikatos apsaugos) tiek privačiose rinkose, tiek ir visuomeninių prekių ir paslaugų rinkose. Tokias organizacijas finansuoja valstybė arba privatus asmenys, skirdami lėšas atitinkamai visuomenės grupei ar vykdomai programai, b-e to, gali griežčiau kontroliuoti pinigų panaudojimą nei per valstybės vykdomas programas.

Švietimas ir socialinė apsauga yra dalinės visuomeninės paslaugos, teikiančios naudą ne tik paslaugos gavėjams, bet ir visai visuomenei. Dauguma bendrojo lavinimo, aukštesniųjų bei aukštųjų šalies mokyklų yra valstybinės. Valstybinio socialinio draudimo sistema (*Sodra*), pagrįsta solidarumo principu, yra atsakinga už socialinę pensininkų, invalidų, bedarbių ir kitų žmonių, kuriems reikalinga visuomenės pagalba, socialinę apsaugą.

Dauguma visuomeninių prekių yra tiesiogiai susijusios su **visuomenės sveikata**. Turi būti nustatyti prekių ir paslaugų saugumo reikalavimai, skelbiama apie galimus žalingus tam tikrų produktų vartojimo padarinius ir pan. Lietuvoje visuomenės sveikata rūpinasi Respublikinis mitybos centras, Valstybinis aplinkos sveikatos centras, Valstybinis psichikos sveikatos centras, Lietuvos sveikatos informacijos centras ir kitos institucijos, pavaldžios Sveikatos apsaugos ministerijai.

Efektyvi **fizinė infrastruktūra** – transporto, komunikacijų sistema – ypač svarbi rinkos ekonomikai, kurios sukūrimas ir priežiūra yra efektyvi visuomeninė paslauga. Fizinės infrastruktūros įmonės, kaip antai *AB Lietuvos geležinkeliai*, valdo arba kontroliuoja valstybė.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Skirtingose ekonomikos sistemose gali funkcionuoti skirtingos institucijos. Kurios iš išvardytų institucijų yra būdingos tiek rinkos, tiek ir komandinei ekonomikos sistemai? Kurios institucijos būdingos tik rinkos sistemai? Kokios institucijos, būdingos tik komandinei sistemai, čia nėra aprašytos?

Paskatos

Nori gauti geresnį pažymį (teigiama paskata) – gerai pasirenk kontroliniam darbui, pabėgsi iš pamokų – gresia nuobauda (neigiama paskata). Paskatos veikia visur – ir asmeniniame gyvenime, ir versle: tai ir pasitenkinimas pasiekus užsibrėžtą tikslą, ir pelnas, ir pripažinimas, ir daugybė kitų dalykų, turinčių įtakos mūsų elgesiui.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Perskaitykite A. Smito pokalbį su keletu kitų mokslininkų.

- Aptarkite, kokios vertybės bei paskatos yra būdingos rinkos ekonomikos sistemai ir koks yra skirtumas tarp savanaudiškumo ir godumo.
- Įminkite mįslę: *Kaip žmonės, veikdami savanaudiškai, prisideda prie socialinės gerovės kūrimo?*

Kosmoso tyrimų dėka mokslininkai išrado erdvinį komunikacijos būdą, kuris leidžia įvairių laikų mokslininkams bendrauti tarpusavyje. Šiandien kaip tik vyksta diskusija, kurioje dalyvauja žinomi ekonomistai ir kiti mokslininkai. Jie pateikia klausimus moderniosios ekonomikos minties pradininkui Adamui Smitui (*Adam Smith*, 1723–1790, vienas iš svarbiausių jo darbų – *Tautų turtas*). Jo pašnekovai:

- škotų filosofas ir istorikas Deividas Hjumas (*David Hume*, 1711–1776),
- prancūzų rašytojas, filosofas Volteras (*Voltaire*, 1694–1778),
- ekonomistas, reguliuojamojo kapitalizmo teorijos (keinsizmo) pradininkas Džonas Meinardas Keinsas (*John Maynard Keynes*, 1883–1946, žinomiausias jo veikalas – *Bendroji užimtumo, palūkanų ir pinigų teorija*),
- vokiečių filosofas ir politinis ekonomistas Karlas Marksas (*Karl Heinrich Marx*, 1818–1883, įtakingiausias jo veikalas – *Kapitalas*),
- anglų filosofas, politinis veikėjas bei pedagogas Džonas Lokas (*John Locke*, 1632–1704),
- britų politinis ekonomistas, klasikinės ekonomikos atstovas bei verslininkas Deividas Rikardas (*David Ricardo*, 1772–1823, svarbiausias veikalas – *Politinės ekonomijos ir apmokestinimo principai*),
- prancūzų ekonomistas ir prekybininkas Žanas Batistas Sėjus (*Jean Batiste Say*, 1767–1832, pagrindinis jo veikalas – *Pinigų kiekio teorija*).

Diskusijos vedėjas Gerb. prof. Smitai, dėkojame jums už sutikimą dalyvauti šios dienos diskusijoje. Sveikiname prisijungusį prie XXI amžiaus technologijų. Mums labai malonu, kad jūs taip pat norite su mumis padiskutuoti.

Prof. Smitas Ačiū. Aš, žinoma, nesuprantu, kaip šis pokalbis gali būti įmanomas, bet man malonu su jumis pasikalbėti. Beje, gal jūsų stebuklingas įrenginys galėtų pasakyti man, kur aš padėjau savo akinius? Jie visada ...hmmmm aaaahhh... nusimeta...

Diskusijos vedėjas Aš paprašysiu mūsų darbuotojų susisiekti su jūsiškiais, kad galėtume nuskaityti jūsų namus su mūsų lazeriniu akinių detektoriumi. O dabar, prof. Smitai, pirmasis klausimas jums. Jį užduos vienas iš mūsų draugų – filosofas, istorikas ir ekonomistas Deividas Hjumas.

Hjumas Gera su tavimi vėl pabendrauti, mano drauge, netgi šiomis neeilinėmis aplinkybėmis. Mano klausimas toks. Aš įtariu, kad netgi XXI amžiuje žmonės vis dar stengiasi suprasti, kaip veikia rinkos ekonomika, apie kurios veikimo principus jūs rašėte dar 1776 metais. Žmonės vis dar linkę manyti, kad vyrai ir moterys, užsiimančys verslu, veikia vedami godumo. Apie tai vis skelbia žiniasklaida. Godumas, kaip jūs, profesoriau, žinote, yra susijęs su pelno uždirbimu. Ir godumas nėra gera charakterio savybė. Jis iškart sukelia negerų minčių ir yra prieštarvingai vertinamas. Ką jūs pasakytumėte tiems, kurie laiko verslininkus godžiais, savanaudiškais, pinigų besivaikančiais kvailiais?

Prof. Smitas Kartą aš jau kreipiausi į Angliją kaip į krautuvininkų tautą. Galbūt jūs tai atsimenate. Šis kreipinys Anglijos žmonėms buvo kaip pagyrimas. Prekiautojų vertybės yra sąžiningumas, pasitikėjimas ir bendradarbiavimas. Tai yra pozityvios vertės, o ne negatyvios.

Hjumas Galbūt jūs teisus, bet vengiate mano klausimo – ar godumas yra trūkumas ir ar jis susijęs su rinkomis?

Prof. Smitas Tu visuomet buvai labai preciziškas ir konkretus, Deividai. Gerai. Žodis *godumas* reiškia bjaurų, grubų elgesį. Tačiau kai kuriais atvejais juo galima žavėtis. Godumas gali reikšti konkurencingą darbą siekiant tikslo, tarkime, mokslininkų, kurie godžiai ieško naujų paaiškinimų ar kuria vaistus. Olimpiniai atletai godžiai siekia naujų rekordų. Poetai, kurdami naujas eiles, godžiai siekia pasitenkinimo ir galbūt pripažinimo. Visa tai neatrodo neįprastai, tačiau, kai kalbame apie verslą, šia savybe žavimasi kur kas mažiau.

Volteras Žinoma. Aš girdėjau tave tai sakant daugelį kartų, bet dėl tam tikros priežasties godumą mes priimame kaip blogą savybę. Kas norėtų gerti kavą kavinėje, kurioje dirba godūs ir savanaudiški žmonės?

Prof. Smitas Ak, monsinjore Volterai, kaip malonu, kad prisijungėte prie mūsų. Bet bijau, kad buvau nesuprastas godumo ir savanaudiškumo klausimu. Yra skirtumas tarp žmo-

nių, kurie yra godūs ir kurie veikia vadovaudamiesi savais interesais. Nors esama ir išties godžių žmonių, bet visi žmonės elgiasi savanaudiškai, siekia sau naudos. Savanaudiškas elgesys gali būti egoistiškas, tačiau nebūtinai. Galbūt vertėtų pateikti keletą žinomų pavyzdžių. Prisiminkime garsiuosius XX amžiaus lyderius – gerbiamąjį Martiną Liuterį Kingą ir Motiną Teresę. Nė vienas iš jų nesiekė turtų, tačiau abu priėmė didžiules pinigų sumas, kai jiems buvo paskirtos Nobelio premijos. Kodėl? Ar jie slapta buvo gobšuliai, kuriuos pagaliau išaiškino? Aš taip nemanau. Jie priėmė pinigus ir panaudojo juos kaip išteklius savo tikslų siekimui. Šiuo atveju jie ne vieni tokie. Žmonės, kurie vadovauja mokykloms, bažnyčioms, ligoninėms – visi siekia išteklių. Ar tai godumas? Tai, kad žmonės skatina galimybę gauti ar uždirbti pinigų, nieko nepasako mums apie jų charakterį.

Prof. Keynsas

Prieš daugelį metų aš bendravau su daug menininkų Lõndone bei jo apylinkėse ir galiu patvirtinti faktą, kad jie savo srityse pasirodė esą gana savanaudiški. Kai kurie žmonės domėjosi jais ir vadino egocentriškais dykinėtojais. Jūs tvirtinote, kad tie, kurie veikia savanaudiškai – verslininkai ir kiti, išties tarnauja ir bendrai gerovei. Ar malonėtumėte paaiškinti tai plačiau?

Prof. Smitas

Neabejoju, lorde, kad su kai kuriais jūsų pažįstamais išties buvo sunku dirbti. Tačiau tai, kad individualūs savanaudiški kiekvieno žmogaus sprendimai kuria bendrąją gerovę, yra tiesa. Pagalvokite apie milijonus žmonių, kurie, pavyzdžiui, Europos ekonomikoje kiekvieną dieną sudaro abipusiškai naudingus sandorius. Verslininkai, elgdamiesi savanaudiškai, gamina prekes ir teikia paslaugas vartotojams, norintiems jas pirkti. Pagalvokite apie visas prekes, kuriomis naudojasi žmonės XXI amžiuje ir kurios neegzistavo manajame XVIII amžiuje! Tai žmonių, besielgiančių savanaudiškai, nuopelnas, kad įvyko tokie pasiekimai.

Prof. Marksas

Bijau, kad jūs gyvenate abstrakčiame vizijų pasaulyje, profesoriau Smitai. Žemos moralės žmonės tikrai pasipelnys iš bet kokios sistemos, kurioje visuomenės gerovės siekiama savanaudiškais sprendimais.

Prof. Smitas

Savo kelionės per laiką metu, gerbiamas Marksai, aš daug skaičiau apie tai, ką žmonės dabar vadina „apgauk sistemą“, ir žinau, kad tai daug kam yra nenugalima pagunda. Beje, tai buvo ypač patrauklu daugumai valstybių, kurios XX amžiuje bandė nustatyti taisykles pagal jūsų teoriją. Žinoma, kapitalistai taip pat buvo tarp siekiančių nesąžiningai pasinaudoti rinkos sistema. Rinkos sistema apsaugo nuo tokio oportunistinio (prisitaikėliškumo), bet tai priklauso ne nuo žmonių gerų norų, o nuo konkurencijos. Rinkos sistema turi gebėti skatinti konkurenciją tarp gamintojų. Konkurencijos baimė verčia verslininkus gerbti savo vartotojų norus. Jei tai padarys ne jis, tai kitas verslininkas. Šiuo požiūriu pelno, pajamų, galbūt ir galimų investuotojų į verslą praradimas veikia geriau nei įstatymai ar nutarimai, skatinantys verslininkus tinkamai elgtis su savo klientais.

Prof. Lokas

Tai gana rimtas teiginys, profesoriau Smitai. Panašu, kad jūs tvirtinate, jog rinkos sistema padeda ugdyti gero elgesio manieras, net jei ji nėra deramo bendravimo garantija.

Prof. Smitas

Aš šią mintį pratęsčiau – rinkų nebuvimas skatina amoralių elgesį.

Prof. Lokas

Pasigėrėtinai tiesus ir suprantamas teiginys. Prašau paaiškinti plačiau, nes aš manau, tai daugelį sudomino.

Prof. Smitas

Žinoma. Rinkos sistemos ugdoma vertybė yra sąžiningumas. Nors rinkose pasitaiko sukčių, tačiau apskritai verslininkai supranta, kad vartotojai galiausiai nubaus tuos žmones, kurie sukčiauja ir jiems meluoja. Tokius nenaudėlius dažniausiai ištinka bankrotas arba jie atsiduria už grotų. Rinkos skatina ir toleranciją. Verslininkai, kurie diskriminuoja žmones, pavyzdžiui, samdydami darbuotojus ar pardavdami prekes ir paslaugas, galiausiai pajus neigiamas tokio sprendimo sąnaudas – neris tinkamiausio darbuotojo ar gaus mažesnes pajamas ir pelną. Aš galėčiau tęsti. Kitos vertybės, kurias skatina rinkos, būtų bendradarbiavimas, paslaugumas ir verslumas.

Prof. Rikardas

Kuriais jūs pasikliautumėte labiau, profesoriau Smitai: ar tais, kurie daro gerus darbus norėdami pasirūpinti kitais, ar tais, kurie kuria gerovę elgdamiesi savanaudiškai?

- Prof. Smitas** Rūpinimasis yra gera savybė, žinoma, kol jis yra, tačiau žmonės linkę rūpintis tik artimaisiais ar tais, kuriuos gerai pažįsta. Aš domėjausi gerove platesniu požiūriu, t. y. kad nepažįstami turi bendradarbiauti ir tikėtis, jog nebus apgauti. Šiuo požiūriu žmonės, kurie uždirba pajamas parduodami prekes ir paslaugas, padeda sukurti – beveik nepastebėdami, kad jie tai daro – svarbias bendravimo normas. Veikdami savanaudiškai verslininkai padeda tiems, kurie gali būti visiškai nepažįstami žmonės – skirtingų įsitikinimų, tautybės ar religijos. Dauguma iš mūsų sunkiai galėtų padaryti ką nors gera tokiai gausybei žmonių. Patirtis rodo, kad žmonės daugiau gero padaro elgdami savanaudiškai.
- Prof. Sėjus** Filosofai mano valstybėje daug diskutuoja apie savęs, kaip individo, suvokimą. Prašau paaiškinti, kaip žmonėms žinoti, koks yra jų interesas, kai jie priima sprendimus gaminti ar pirkti prekes ir paslaugas.
- Prof. Smitas** Man malonu, gerbiamas Sėjau, kad jūs tiek dėmesio skyrėte mano darbui. Rinkos ekonomika siunčia žmonėms signalus – informaciją apie prekių ir paslaugų vertę. Tie signalai – tai rinkos kaina. Rinkos kainos parodo prekių ir paslaugų vertę visuomenei ir visuomenės sąnaudas gaminant prekes ir teikiant paslaugas. Namų ūkiai ir verslo įmonės naudojami kainomis priimdami sprendimus ką ir kada pirkti, ką ir kada parduoti. Rinkos kainos fiksuoja ir atspindi savanaudiškus daugybės vartotojų ir gamintojų pasirinkimus. Dauguma jų nepažįsta vieni kitų ir dauguma tikriausiai taip giliai neanalizuoja savo, kaip individo, sprendimų kasdienėje veikloje.
- Diskusijos vedėjas** Norėčiau padėkoti profesorius Smitui ir visiems diskusijos dalyviams už galimybę pabendrauti ir pasidalyti pamąstymais.
- Prof. Smitas** Ačiū jums, pone. Ir gal jūs jau radote mano akinius?
- Diskusijos vedėjas** Deja, mano kolegos pranešė, kad jų neaptiko. Kur jūs paskutinį kartą juos matėte?
- Prof. Smitas** Aš neatsimenu. Aš negalėjau rasti daiktų, gyvendamas savo amžiuje, o dabar pagal jūsų kalendorių man daugiau nei 200 metų! Kaip jūs manot, kur aš juos galėjau palikti? Nemanau, kad jūsų kolegos galėjo...
- Diskusijos vedėjas** Atsiprašu, profesoriau Smitai, mūsų pokalbių laikas šiandien jau baigėsi.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Adamas Smitas suvokė, kad „nematomoji ranka“ veikia, nes:
 - valstybės nustato taisykles, verčiančias verslo įmones elgtis atsakingai;
 - žmonės gyvena vadovaudamiesi auksine taisykle;
 - žmonės elgiasi siekdami patenkinti savo interesus;
 - vykdomos reikšmingos labdaros akcijos.
- Adamas Smitas pripažino, kad rinkos ekonomikoje savanaudiškumą kontroliuoja:
 - konkurencija;
 - valstybės įstatymai;
 - profsąjungos;
 - godumas.
- Rinkose sprendimai, ką, kaip ir kam gaminti, priimami pagal:
 - teisės aktus;
 - centralizuotus sprendimus;
 - vietos valdžios atstovų sprendimus;
 - pirkėjų ir pardavėjų sprendimus.
- Ne rinkos ekonomikos sistemose sunku tikėtis, kad nepažįstami žmonės elgsis sąžiningai. Rinkos ekonomikos sistemoje dažnai susiduriama su nepažįstamais ir jais pasitikima. Kodėl taip yra?

2 skyrius

Nematomosios rankos darbas

- Kiek sutiktume mokėti už antrą tos pačios dienos laikraščio numerį?
- Kodėl daug kas nori būti vadybininkais ir mažai kas – santechnikais?
- Kuo druska skiriasi nuo *Chevrolet* automobilių?
- Kodėl turgus yra autoritetas?
- Kas aukščiau – lubos ar grindys?
- Kam patinka koncentratas?

Paklausa

Kiek sutiktume mokėti už antrą tos pačios dienos laikraščio numerį?

Kartą, vaikštinėdami su draugais po parduotuves, jūs užsukote į nedidelį knygyną, nes norėjote gimtadienio proga nusiųsti sveikinimo atviruką savo draugui. Kol apžiūrinėjote atvirukus, išgirdote, kaip parduotuvės savininkas skundžiasi, kad tokius atvirukus mažai kas perka, o jų ekspozicija mažoje parduotuvėje užima labai daug vietos: „Gaila, kad aš nupirkau tiek daug atvirukų ir negaliu jų grąžinti. Tikriausiai turėsiu juos tiesiog išmesti ir vietoje jų pasiūlyti tai, ką būtų lengva parduoti“. Savininkas, pastebėjęs jus su draugais, tarė: „Per ekonomikos pamokas sužinojau, kad neverta leisti, jog sąnaudos, patirtos praeityje, darytų įtaką pasirinkimams ateityje. Kas buvo – pražuvo, ar ne?“

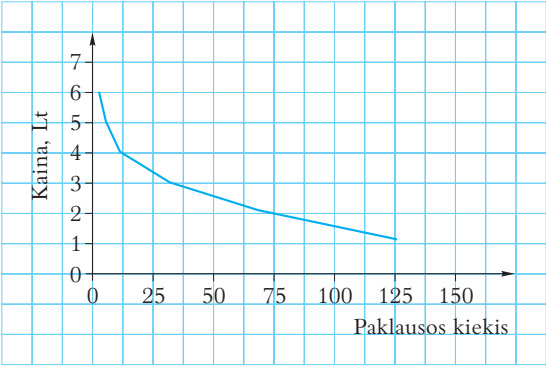
Visiems kartu jums pavyko prisiminti, kaip įvairios parduotuvės vilioja pirkėjus, ir pažėrėte savininkui keletą pasiūlymų:

Išpardavimas / akcija / nuolaidos / du už vieno kainą / dovana perkant prekę už 20 Lt.

Paklausos dėsnis

Mūsų norus ir galimybes pirkti vienas ar kitas prekes rodo paklausą. Paklausos dėsnis teigia, kad mažesne kaina perkama daugiau prekių ir paslaugų nei didesne. Tarkime, dabartinė atvirukų kaina yra 5,50 Lt. Akivaizdu, kad už šią kainą atvirukų perkama labai mažai, tačiau mažėjant kainai norinčių ir galinčių įsigyti atvirukus atsiranda vis daugiau.

Kaina, Lt	Kiekis (per savaitę parduodamų atvirukų skaičius)
1	120
2	65
3	30
4	10
5	5
6	2

Kodėl paklausos kiekio ir kainos priklausomybė yra atvirkštinė?

Arba, kitaip tariant, dėl kokių priežasčių paklausos kreivė yra nuožulni? Paklausos kiekis mažėja, kai kaina didėja, ir paklausos kiekis didėja, kai kaina mažėja, nes veikia:

- **Pajamų efektas** – kainos pokyčio įtaka realioms vartotojo pajamoms ir paklausos kiekiui. Įsivaizduokite, kad jūsų mėgstamo pyrago kaina sumažėjo perpus – nuo 10 Lt iki 5 Lt už kilogramą, taigi jūsų realiosios pajamos, arba perkamoji galia, perkant šią prekę, padidėjo. Gaudami 20 Lt dienpinigių per savaitę, anksčiau galėjote nusipirkti 2 kg pyrago, o kainai sumažėjus – jau 4 kg.
- **Pakeitimo efektas** – kainos pokyčio įtaka produkto santykinei kainai ir paklausos kiekiui. Jeigu dvi ir daugiau prekių tenkina tas pačias pirkėjo reikmes, tas prekes galima keisti viena kita, ir jos vadinamos pakaitalais. Jei produkto kaina sumažėja, tai jis, palyginti su kitais, tampa santykiškai pigesnis, o vartotojai daugiau perka būtent tokių produktų. Taigi jei pyrago kaina sumažėjo, o kitų produktų išliko tokia pati, tai pyragas dėl žemesnės kainos tapo santykiškai patrauklesnis pirkėjams, ir vartotojai pirs jo daugiau nei kitų panašių prekių, pvz., tortų, sausainių, saldainių.
- **Mažėjantis ribinis naudingumas** – mažėjantis papildomas pasitenkinimas, įsigijus (suvartojus) papildomą prekės ar paslaugos vienetą. Tarkime, kiek turėtume naudoti įsigiję antrąjį tos pačios dienos Lietuvos ryto numerį? Arba jei galėtumėte mėgstamojo pyrago nusipirkti tiek, kiek norite, tik su sąlyga, kad pats vienas turėsite jį suvalgyti? Tokiu atveju pirmojo gabaliuko nauda būtų didelė, antrojo – gal dar tokia pat, trečiojo – mažesnė, o dešimtojo... – turbūt jau tikrai nebeįsivaizduotumėte, nesvarbu, kokia būtų jo kaina.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Perskaitykite šias dvi situacijas ir ištaisykite logikos klaidas.

- **Pakilus** pieno produktų kainai, padidėja gaunamos realiosios pajamos, o pieno produktai tampa santykiškai patrauklesni vartotojams, taigi jų bus perkama daugiau. Tai atitinka paklausos dėsnį – didesne kaina perkama daugiau.
- **Įsigijus** vieną dviratį, nauda būtų maža. Jei tuo pat metu įsigytumėte antrąjį, pasitenkinimas būtų didesnis, o įsigijus trečiąjį – labai didelis. Taigi didėjant pasitenkinimui papildomai įsigytu dviračiu, kainos turi mažėti, kad vartotojai būtų skatinami pirkti.

Paklausos vaizdavimas

Paklausą galima pavaizduoti ir lentele, ir grafiku. Paklausa paprastai žymima raide D (angl. *demand*). Paklausos dėsnį (kiekio priklausomybę nuo kainos) galima išreikšti ir matematine funkcija $Q_D = f(P)$, čia Q_D yra paklausos kiekis, o P – kaina. Bendruoju atveju tiesinė paklausos funkcija atrodytų taip:

$$Q_D = a - b \times P;$$

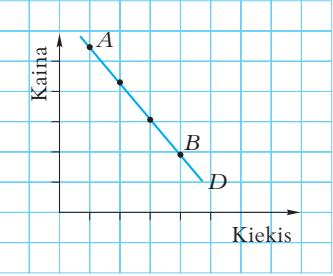
čia a ir b yra koeficientai, kuriuos ekonomistai apskaičiuoja taikydami įvairius metodus. Pavyzdžiui, jei kiekio priklausomybė nuo kainos išreiškiama funkcija

$$Q_D = 15 - 2P,$$

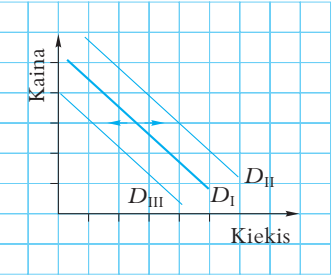
galima apskaičiuoti, koks bus paklausos kiekis, esant įvairioms kainoms: kai $P = 0,5$, $Q_D = 14$; kai $P = 2$, $Q_D = 11$.

Paklausos kiekis ir paklausos pokyčiai

Verslininkas, kuriam nelabai sekasi parduoti kokias nors prekes, dažnai skundžiasi, kad nėra paklausos. Teiginys „nėra paklausos“ reiškia, jog vartotojai visai nenori produkto (gal net nežino apie jo buvimą arba šios prekės niekam nereikia). Vadinasi, už bet kokią kainą norimas pirkti kiekis lygus nuliui. Tikriausiai verslininkas tikisi pasakyti, kad ta kaina, kuria jis nori parduoti daug, vartotojai pasirengę pirkti labai mažai prekių. Jis tiesiog kalba apie paklausos kiekį už tam tikrą kainą, t. y. tam tikrą kreivės D tašką, pavyzdžiui, A . Pasiūlykite jam sumažinti kainą ir pažiūrėti, ar keisis perkamų prekių kiekis. Greičiausiai paklausa vis dėlto atsiras (kreivės taške B).

Paklausa rodo kainos ir kiekio priklausomybę, taigi, jeigu kinta kaina, mes tiesiog kalbame apie kitą paklausos lentelės eilutę, t. y. kitą paklausos kreivės tašką. Padidėjusi arba sumažėjusi paklausa reiškia, kad visomis kainomis pirkėjai nori ir gali pirkti daugiau arba mažiau prekių. Grafiškai pradinę paklausą pavaizdavus kreive D_I , padidėjusią paklausą vaizduoja kreivė D_{II} , sumažėjusią – D_{III} .

Paklausos veiksniai

Dėl kokių priežasčių kinta paklausa? Tarkime, atsiranda vis daugiau norinčių išmokyti važinėti riedlentėmis, įrengiamos specialios aikštelės, rengiami turnyrai, teikiami apdovanojimai, ir jaunimas pamėgsta važinėti riedlentėmis. Ar tai pakeistų riedlenčių paklausą? Koks tikėtinas paklausos kreivės poslinkis šiuo atveju? Panašu, kad įvairiomis kainomis riedlenčių būtų perkama daugiau, nes šios prekės populiarumas padidintų pirkėjų skaičių, t. y. paklausa augtų, ir paklausos kreivė pasislinktų į dešinę. Jeigu riedlenčių taisymas, apdailos detalės, trenerių paslaugos ir mokestis už važinėjimą specialiose aikštelėse (t. y. *papildomosios prekės ir paslaugos*) labai pabrangtų, tikėtina, kad riedlenčių paklausa sumažėtų. Be to, riedlenčių paklausą sumažintų ir atpigusios kitoms sporto šakoms reikalingos priemonės, pavyzdžiui, riedučiai, dviračiai (*prekės pakaitalai*), ypač jei būtų sudaromos sąlygos jais važinėti, sportuoti.

Paklausos pokyčius sukeliantys veiksniai:

- *Pirkėjų kiekis.* Pavyzdžiui, mažėjant gimstamumui, sauskelnių perkama mažiau.
- *Pirkėjų pajamos, skirtos prekei pirkti.* Kuo didesnės realiosios gyventojų pajamos, tuo jie daugiau perka prekių bei paslaugų. Tačiau pajamų didėjimas skirtingų prekių vartojimui atsiliepią nevienodai. Didėjant pajamoms, paprastai didėja aukštesnės kokybės prekių paklausa ir mažėja žemesnės kokybės prekių paklausa.
- *Susijusių prekių ar paslaugų kainos.* Paklausą veikia tiek prekių pakaitalų, tiek ir papildomųjų prekių kainų pokyčiai. Pakaitalų kainoms didėjant, prekės X paklausa didės, ir atvirkščiai. Papildomosiomis prekėmis yra vadinamos tokios, kurios negali būti vartojamos atskirai, pavyzdžiui, šaldytuvas ir elektros energija. Papildomųjų prekių kainoms augant, prekės X paklausa mažės, ir atvirkščiai (atkreipkite dėmesį, kad kintant pačios prekės X kainai, paklausa nekinta, keičiasi tik paklausus kiekis).
- *Pomėgiai, mada, vartojimo tradicijos, reklama.* Gerai organizuota reklama daro labai didelę įtaką pačios prekės X paklausai, mažina jos pakaitalų paklausą ir didina papildomųjų prekių paklausą.
- *Sezoniškumas.* Žiemą ledų perkama mažiau, vasarą – daugiau. Vasarą ir Kalėdų laikotarpiu laikraščiuose darbo skelbimų būna labai mažai.
- *Vartotojų lūkesčiai.* Jei gyventojai yra nusiteikę optimistiškai ir tikisi, kad jų pajamos augs, produktų paklausa gali didėti. Jeigu gyventojai tikisi kainų pakilimo, jie pirs daugiau jau dabar (paklausa didės), o jei mano, kad pajamos sumažės – atidės vartojimą vėlesniam laikui (daugiau taupys).

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokioms įtakos išvardytų prekių ir paslaugų paklausai turės greta jų nurodyti veiksniai?

- a) Automobilių, suteikus įmonėms mokesčių lengvatą jiems įsigyti.
- b) Pirštinių, pasirodžius pirmajam sniegui.
- c) Kiaulienos, smarkiai pakilus jautienos kainoms.
- d) Benzino šiandien, kai žmonės tikisi kainos kritimo netolimoje ateityje.
- e) Ledų, sumažėjus jų kainai.
- f) Kambarių nuomos Palangojė, atėjus rudeniui.
- g) JAV dolerių, žmonėms tikintis kurso kilimo netolimoje ateityje.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kuris iš teiginių apie paklausą yra *neteisingas*?
 - A Paklausos kreivė yra besileidžianti.
 - B Paklausos kreivė pasislenka į kairę, kai prekės ar paslaugos kaina padidėja.
 - C Paklausos dėsnį sąlygoja ribotos žmonių pajamos ir galimybė vienas prekes pakeisti kitomis.
 - D Tarp prekės ar paslaugos kainos ir paklausos kiekio pokyčio yra atvirkštinė priklausomybė.
2. Kai prekės ar paslaugos kaina kinta, žmonės dažniausiai:
 - A stebi, kokią įtaką kainos pokyčiai daro kitų alternatyvų vertei;
 - B nekreipia dėmesio į nedidelius kainos pokyčius;
 - C mano, kad vyksta prekių išpardavimas, ir perka daugiau;
 - D nėra teisingo varianto.

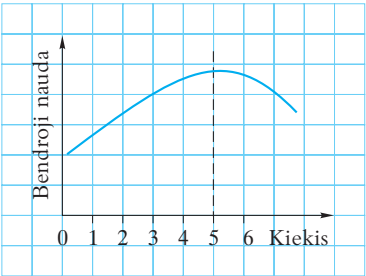
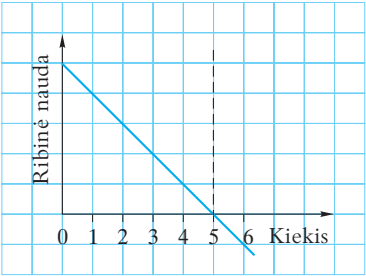
3. Vartotojo nauda priklauso nuo:
 - A vartotojo pajamų;
 - B kainos;
 - C santykinės kainos;
 - D vartotojo skonio ir teikiamų prioritetų.
4. Pirkčiau žymaus dizainerio sukurtą rankinį laikrodį, kad ir kiek jis kainuotų, nes aš:
 - A nemaksimizuojau naudos – galėčiau nusipirkti kitą laikrodį kur kas mažesne kaina;
 - B maksimizuojau naudą, nes man nauda yra ne tik nešioti laikrodį, bet ir būti stilingam;
 - C arba maksimizuojau naudą, arba ne, atsižvelgdamas į tai, ką mano aplinkiniai;
 - D nesielgiu ekonomiškai.
5. Jei prekės ar paslaugos kaina pakyla, paklausos kiekis sumažėja, nes:
 - A pirkėjų pajamos yra neribotos;
 - B tiekėjai siūlo pirkti mažiau prekių ir paslaugų;
 - C pirkėjų nedomina brangios prekės ir paslaugos;
 - D pirkėjai gali pasirinkti kitas prekes ir paslaugas.
6. Mažėjančio ribinio naudingumo dėsnis reiškia, kad:
 - A ilgiau vartojant prekę ar paslaugą, bendroji nauda, gaunama ją vartojant, mažėja;
 - B vartojant prekę ar paslaugą, pasitenkinimas, išgijus papildomą prekę ar paslaugos vienetą, mažėja;
 - C vartojant prekes ar paslaugas, pasitenkinimas, išgijus papildomą prekę vienetą, tampa neigiamas;
 - D samdant daugiau darbuotojų prekę ar paslaugos gamybai, ribinės sąnaudos mažėja.
7. Kuris veiksnys *nesukels* paklausos pokyčio?
 - A Lūkesčiai.
 - B Pirkėjų kiekis.
 - C Kaina.
 - D Pajamų pokyčiai.
8. Paklausos funkcija yra $Q_D = 35 - 5P$. Kokia turėtų būti kaina, kad pageidaujamas pirkti kiekis būtų lygus 0?
 - A 5 Lt.
 - B 7 Lt.
 - C 35 Lt.
 - D Nėra pakankamai informacijos, kad būtų galima išspręsti šią lygtį.
9. Jeigu ausinukų paklausos funkcija yra $Q_D = 3500 - 10P$, tai vieneto kainai esant 200 Lt, paklausos kiekis būtų:
 - A 200;
 - B 1500;
 - C 2000;
 - D 3290.
10. Jei prekės kaina lygi 0, vartotojai:
 - A vartos prekes tol, kol bendroji nauda bus teigiama;
 - B suvartos begalinį prekių kiekį;
 - C vartos prekes tol, kol ribinė nauda bus teigiama;
 - D vartos prekes tol, kol bendroji nauda bus lygi 0.

11. Produkto paklausą rodo lygtis $P = 10 - 0,25Q_D$. Kokios bus pardavimų pajamos, kai rinkos kaina yra 8 Lt. Kaip pasikeis pardavimų pajamos, kainai sumažėjus 25 proc.?
12. Prekės X parduodama 300 vnt. per savaitę. Sumažėjus prekės Y kainai 8 proc., prekės X tenuperkama 250 vnt. per savaitę. Ar prekės X ir Y yra pakaitalai, ar komplementinės prekės?

Besidomintiems

Bendroji ir ribinė nauda

Kiek bandelių pirkti – vieną ar dešimt? Atrodytų, kad bendroji nauda didesnė įsigijus dešimt bandelių – juk turi daugiau! O kaip su ribine nauda? Mažėjančio ribinio naudingumo dėsnis teigia, kad sulig kiekvienu papildomu suvartotu tos pačios rūšies produktu ribinė nauda mažėja. Ekonomistai pataria veiklą tęsti tol, kol ribinė nauda yra didesnė už ribines sąnaudas, nesvarbu, kas tai būtų – bandelių valgymas ar gamyba. Kaip matote iš pateikiamų grafikų, maksimali bendroji nauda pasiekama tada, kai ribinė nauda tampa lygi nuliui, t. y. pakaktų įsigyti penkias bandeles.

Paklausa ir pajamų maksimizavimas

Kaip, tiek daug išmanydami apie paklausą, galėtume padėti pardavėjui maksimizuoti jo pajamas? Tarkime, Petras nutarė pardavinėti sulą. Sulos gamybos išlaidos lygios nuliui, o paklausa išreiškiama lygtimi

$$Q_D = 24 - 1,5P.$$

Petras nutarė pardavinėti sulą po 2 Lt už litrą. Kokios bus jo pajamos? Kokią kainą patartumėte nustatyti, kad būtų galima maksimizuoti Petro pajamas? Pardavimų pajamos yra apskaičiuojamos pagal formulę

$$BP = P \times Q;$$

čia BP yra bendrosios pajamos.

Pajamas maksimizuojančią kainą rasime matematiniu funkcijos ekstremumų ieškojimo metodu:

$$BP = P \times Q = P(24 - 1,5P) = 24P - 1,5P^2;$$

$$P_{\max}, \text{ kai } BP' = 0, \text{ t. y.}$$

$$BP' = (24P - 1,5P^2)' = 24 - 3P = 0;$$

$$P_{\max} = 8.$$

(Prisiminkite, kad matematikoje išvestinės reikšmė yra ribinis dydis, taigi ir šis pavyzdys rodo, kad bendrosios pajamos maksimizuojamos tuomet, kai jų išvestinė, arba ribinės pajamos, yra lygios nuliui.)

Pasiūla

Kodėl daug kas nori būti vadybininkais ir mažai kas – santechnikais?

Kas galėtų paprieštarauti teiginiui, kad būtų visai neblogai tapti bankininku ir uždirbti po 4000 Lt per mėnesį⁴, o gal ir dar daugiau? Matyt, panašiai mąsto nemažai abiturientų, besirenkančių, kur toliau studijuoti.

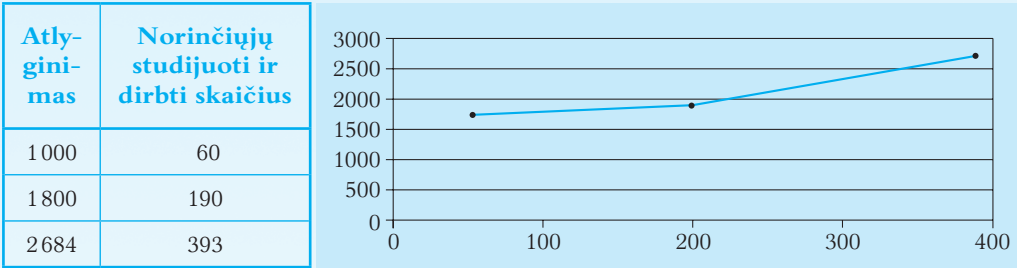
1 lentelė. Atlyginimai kai kuriose ūkio šakose ir norinčiųjų įstoti skaičius

Sektorius	Vidutinis mėnesinis bruto atlyginimas 2004 metų I ketvirtį, Lt	Norinčiųjų įstoti į atitinkamą specialybę KTU skaičius
Piniginis tarpininkavimas (tarnautojai)	2684	373 (vadyba)
Programavimas kompiuteriu	1892	197 (informacinės technologijos)
Baldų gamyba (tarnautojai)	1730	58 (medienos gaminių dizainas ir technologija)

Šaltiniai: atlyginimai – www.std.lt; stojančiųjų skaičius – http://klevas.vu.lt/bp/bpapp_main.html.

Pateiktoje lentelėje galima pastebėti *tiesioginę duomenų priklausomybę* – kuo didesnis atlyginimas, tuo didesnis norinčiųjų įstoti į atitinkamą specialybę skaičius.

Kaip manote, ar pasikeistų noras tapti bankininku, jei vidutinis atlyginimas būtų kitoks? Koks būtų norinčiųjų studijuoti vadybą ir vėliau dirbti bankininku skaičius, jei vidutinis bankų tarnautojų atlyginimas būtų 1000 Lt? 1800 Lt? Šią informaciją galima pavaizduoti ir lentele, ir grafiku, kaip čia parodyta. Šie duomenys atskleidžia darbo *pasiūlą* finansinio tarpininkavimo rinkoje. Šiuo atveju siūloma prekė – darbas, o kaina – atlyginimas.

Beje, pasikeitus bankų tarnautojų atlyginimams, savo alternatyvas greičiausiai iš naujo įvertintų ne tik norintieji studijuoti vadybą, bet ir visi kiti.

⁴ Vidutinis mėnesinis vyresniųjų pareigūnų ir valdytojų bruto atlyginimas finansinio tarpininkavimo srityje 2000 m. spalio mėn. buvo 3839 Lt.

Šaltinis. Lietuvos statistikos departamentas, www.std.lt.

Pasiūlos dėsnis

Pasiūla rodo, kokia yra siūlomų prekių ar paslaugų kiekio ir jų kainų priklausomybė. Pasiūlos dėsnis teigia, kad už didesnę kainą siūloma daugiau prekių ar paslaugų nei už mažesnę. Tokia pati priklausomybė, kaip ir pateiktame pasiūlos darbo rinkoje pavyzdyje, galioja ir kitų prekių bei paslaugų rinkose: kompaktinių plokštelių, riedučių, bandelių ar vandeninių dažų gamintojai stengsis pateikti daugiau prekių, jeigu jų kaina bus didesnė. Tai visiškai suprantama, nes parduodami brangiau gamintojai gali gauti daugiau pajamų.

Kodėl pasiūlos kiekio ir kainos priklausomybė yra tiesioginė?

Pasiūlos kreivė, slinkdama iš kairės į dešinę, kyla ne tik dėl gamintojų noro uždirbti daugiau pelno, bet ir dėl to, kad auga prekių ar paslaugų gamybos ribinės sąnaudos. Kitaip tariant, gaminant papildomą prekės vienetą, jo gamybos sąnaudos bus didesnės. Kaip kad per vieną naktį mokinytis tegali išmokti tik dalį egzaminų medžiagos, taip ir gamintojų galimybės keisti siūlomą prekių ar paslaugų kiekį trumpuoju laikotarpiu yra ribotos dėl to, kad reikia laiko nusipirkti naujas stakles, o dar daugiau jo reikia pastatyti naują cechą. Gamybos apimtis galima plėsti didinant lengviau gaunamų išteklių kiekį (pvz., samdant daugiau darbuotojų). Tačiau dėl mažėjančio ribinio rezultatyvumo dėsnio didėja ribinės sąnaudos.

Kad įsitikintumėte, panagrinėkime tokį pavyzdį.

Žemdirbys turi 1 ha žemės sklypą, kuriame užaugina 15 t bulvių. Tam jis išleidžia 7500 Lt. Vadinasi, vienos tonos bulvių auginimo sąnaudos yra 500 Lt. Jis norėtų auginti ir daugiau bulvių, tačiau tam reikia daugiau trąšų. Žemdirbys apskaičiavo, kad išleidus 1200 Lt trąšoms, derlius padidėtų 3 t, t. y. papildomos tonos bulvių sąnaudos būtų 400 Lt. O jei trąšų išbertų dar už tokią pat sumą, derlius padidėtų tik 2 t. Taigi ribinės bulvių tonos sąnaudos būtų 600 Lt. Todėl, norėdamas gauti didesnę derlių savo sklype, jis bulves tręš antrą kartą tik tokiu atveju, jei jų kaina bus didesnė.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Jūsų draugas, besimokantis ekonomikos, sako: „Ekonomika – kaip laikrodžio švytuoklė: jei pasiūla padidėja – kaina nukrinta. Nukritus kainai, pasiūla sumažėja. Jei pasiūla sumažėja, tai kaina vėl pakyla, o jei kaina pakyla, tai padidėja ir pasiūla, ir t. t.“ Paašškinkite savo bičiuliui, kaip yra iš tikrųjų.

Pasiūlos vaizdavimas

Vienos ar kitos prekės pasiūlą galima pavaizduoti ne tik lentele ar grafiku. Kaip ir paklausos atveju, kiekio ir kainos priklausomybę galima aprašyti matematine funkcija $Q_s = f(P)$. Vienas iš paprastesnių atvejų – pasiūlos vaizdavimas tiesine funkcija

$$Q_s = a + b \times P;$$

čia a ir b yra koeficientai, kuriuos ekonomistai apskaičiuoja naudodamiesi įvairiais metodais.

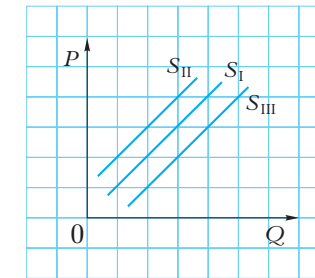
Pavyzdys. Tarkime, kad tarp norinčiųjų mokytis vadybos ir vadybininko atlyginimo yra tokia priklausomybė:

$$Q_s = 0,3P - 412;$$

čia P yra tikėtinas atlyginimas, o Q_s – norinčiųjų mokytis skaičius. Tuomet, žinant apytikslų atlyginimą, galima apskaičiuoti, kiek bus norinčiųjų mokytis, ir atvirkščiai.

Pasiūlos kiekis ir pasiūlos pokyčiai

Pasiūla – tai kainos ir kiekio priklausomybė. Vadinasi, jeigu kinta kaina, mes tiesiog kalbame apie kitą pasiūlos lentelės eilutę, t. y. kitą pasiūlos kreivės tašką. Kainai augant, siūlomas kiekis didėja, ir atvirkščiai. Pasiūlos kreivė konkurencinėje rinkoje (turinčioje daug panašaus produkto pardavėjų ir daug pirkėjų) rodo minimaliai tinkamą kainą, kuri reikalinga gamybos išlaidoms padengti. Padidėjusi arba sumažėjusi pasiūla reiškia, kad visomis kainomis pardavėjai nori ir gali parduoti daugiau arba mažiau prekių. Grafiškai pradinę pasiūlą pavaizdavus kreive S_1 , padidėjusi pasiūlą atitinka kreivė S_{II} , sumažėjusi – S_{III} .

Išteklių pasiūla ir paklausa vaizduojama taip pat, kaip ir prekių bei paslaugų. Pavyzdžiui, panagrinėkite pasiūlą darbo, kurio kainą mes labiau linkę vadinti atlyginimu, arba darbo užmokesčiu. Įsivaizduokite, kad į Lietuvą imigruoja daug baigiamųjų klasių mokinių iš Rusijos ir Ukrainos. Be abejo, baigę mokyklą, jie taip pat norės studijuoti toliau. Kas atsitiktų su darbo pasiūla rinkoje, jei jie, baigę studijas, pasiliktų dirbti? Nesunku nuspėti, kad padaugėtų siūlančiųjų savo žmogiškuosius išteklius ir už mažesnę kainą, ir už didesnę. Visa kreivė slinktųsi į dešinę – darbo pasiūla padidėtų.

Nagrinėjant bet kokių išteklių savininkų ir gamintojų elgesį, ne tik braižomas grafikas, atskleidžiantis kainų ir siūlomo kiekio priklausomybę, tačiau ir keliamas klausimas, kodėl kreivė išsidėsto vienoje ar kitoje koordinatinių sistemos vietoje. Kitaip tariant, kas lemia pasiūlos pokyčius (siūlomų kiekį didėjimą ar mažėjimą visomis kainomis).

Pasiūlos veiksniai yra sąlygos, nuo kurių priklauso pasiūlos pokyčiai:

- *Gamintojų skaičius.* Kuo daugiau gamintojų tiekia į rinką tą patį produktą, tuo jo pasiūla visomis kainomis yra didesnė.
- *Kitų prekių kainų pokyčiai.* Jeigu prekės A ir B gamybos požiūriu yra pakaitalai (tų pačių įrenginių, gebėjimų ir įgūdžių reikia gaminant tiek vieną, tiek kitą prekę), padidėjus prekės A kainai, jos bus gaminama daugiau nei prekės B . Jeigu prekės A ir B gamybos požiūriu yra komplektinės, gaminant A , bus pagaminama ir daugiau šalutinio produkto B .
- *Naudojamos technologijos.* Diegiant naujas technologijas, gamybos sąnaudos mažėja, pagaminama daugiau – pasiūla didėja.
- *Gamybos išteklių kainos.* Brangstant gamybos ištekliams (pvz., žaliavoms, darbo jėgai), gamybos sąnaudos didėja, o jei gaminama mažiau – pasiūla mažėja.
- *Mokesčiai ir dotacijos, valstybės reguliavimas.* Didėjant apmokestinimui, gamyba brangsta – pasiūla mažėja. Valstybei teikiant mokesčių lengvatas, mokant dotacijas ar subsidijas, gamyba pinga – pasiūla didėja.
- *Ateities įvykių lūkesčiai, gamtos sąlygos.* Pavyzdžiui, tikintis, jog bus gaminama daugiau biodyzelino, rapsų pasiūla didės; sausras arba potvyniai sunaikinus pasėlius, pasiūla sumažės.

Pasiūlos veiksniai**Pasvarstykite ir pasipraktikuokite**

Apie kokį pasiūlos veiksnį kalbama ir kaip pasikeis pasiūla kiekvienu iš šių atvejų:

- a) Automobilių pasiūla JAV ir ES, įsigaliojus laisvosios prekybos sutartims.
- b) Kavos pasiūla, šalčiams užklupus kavą auginančias šalis – Braziliją ir Kosta Riką.
- c) Medžio gaminių pasiūla, įdiegus naujas kompiuterizuotas stakles.
- d) Benzino pasiūla šiandien, jei tikimasi naftos kainų kilimo kitą savaitę.
- e) Ledų vafliniuose puodeliuose pasiūla, kai glaistytų ledų kaina didėja.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Prekės ar paslaugos kainai pasikeitus, gamintojai dažniausiai:
- A įvertins, kokį poveikį kainos pokytis daro alternatyvių galimybių vertei;
 - B į mažą kainos pokytį nekreips dėmesio;
 - C pamans, kad prekę gerai perka, ir gamins daugiau;
 - D nė vienas iš išvardytųjų nėra teisingas.
2. Jautienos pasiūlos **nekeičia**:
- A jautienos kainos sumažėjimas;
 - B galvijų pašarų kainų sumažėjimas;
 - C galvijų pašarų kainų padidėjimas;
 - D galvijų transportavimo į mėsos perdirbimo gamyklas kainų padidėjimas.
3. Kuriame iš teiginių žodį *pasiūla* reikėtų pakeisti žodžiais *pasiūlos kiekis*?
- A Butų savininkai, tikėdamiesi nekilnojamojo turto kainų augimo, nusprendė neparduoti butų šian-dien ir sumažino pasiūlą.
 - B Dėl gero derliaus šįmet išaugo žieminių obuolių pasiūla.
 - C Lietuviams pradėjus daugiau keliauti ir padidėjus lėktuvų bilietų kainoms, išaugo oro linijų pas-laugų pasiūla.
 - D Sumažėjus rudų batų kainai, batų siuvėjai didina juodų batų pasiūlą.
4. Vartodami pasiūlos ir pasiūlos pokyčio sąvokas, pateikite argumentų, dėl kurių vartotojai remia lais-vosios prekybos susitarimus.
5. Tarkime, kad ledų pasiūla aprašyta tokia funkcija: $Q_s = 2,5P - 1$; čia P nurodoma litais, o Q_s – mln. vienetų.
- a) Kiek ledų porcijų bus siūloma po 1 Lt? 1,75 Lt?
 - b) Kokia kaina rinkai būtų siūloma 2 mln. porcijų ledų?
6. Lentelėje pateikiama populiariosios muzikos kompaktinių plokštelių pasiūla.

Kaina, Lt	Kiekis, tūkst. vnt.
57	155,9
65	185,5
120	389

- a) Raskite pasiūlos funkciją.
 - b) Nubraižykite grafiką.
7. Produkto pasiūla apskaičiuojama pagal lygtį $Q_s = -15 + 0,5P$. Kokios yra pardavimo pajamos, kai rinkos kaina lygi 50 Lt? Kaip pasikeis pardavimo pajamos, kainai sumažėjus 8 proc.?

ELASTINGUMAS

Kuo druska skiriasi nuo Chevrolet automobilių?

Reklaminiame prekybos centro laikraštyje visas puslapis skirtas prekėms, kurių kainos šiandien mažesnės. Šalia šio laikraščio iš pašto dėžutės ištraukėte dar pluoštą skraju-čių – nuolaida keraminėms plytelėms – 15 proc., nuo-laida plastikiniams langams – 20 proc., o greta esančioje parduotuvėje iš viso sezoninis išpardavimas... Dumiam apsipirkti? O gal metam visas reklamas į šiukšlių dėžę?

Įsivaizduokite, kad duonos kaina pakinta dvigubai. Ar dėl to imsite jos pirkti dvigubai daugiau (jei kaina sumažėja), ar mažiau (jei kaina padidėja)? Ar lygiai taip pat elgsitės tuo atveju, jei dukart pakis bilietų į kiną kaina? Kaip ma-note, ar vienodai reaguos pirkėjai į tokį pat kainų pokytį šių prekių ir paslaugų: akinių pagal receptą, automobilio akumuliatorių, dantų priežiūros, nuskausminamųjų vais-tų, benzino, tarpmiestinio telefono pokalbių ir kt.?

Paklausos elastingumas kainoms

Visos prekės ir paslaugos skirtos ekonominiams norams ir poreikiams tenkinti. Tačiau vienos prekės labiau reikalingos nei kitos, kai kurioms iš jų galima rasti pakeičiamus, tuo tarpu kitoms juos rasti sunku, galų gale vienos prekės už kitas bran- gesnės. Šios charakteristikos sąlygoja prekių ir paslaugų paklausos elastingumą.

Prekės ar paslaugos paklausos elastingumas kainoms yra paklausos savybė, kuri apibūdina, kaip vartotojai reaguoja į kainų pokyčius. Sakoma, kad tam tikro pro- dukto paklausa yra elastingesnė, kai vartotojai reaguoja į kainų pokyčius labiau. Elastingumą (ir paklausos, ir pasiūlos elastingumas apskaičiuojamas naudojantis ta pačia formule) galima apskaičiuoti, procentinį paklausos kiekio pokytį padalijus iš procentinio kainos pokyčio:

E_D = (ΔQ (%) / ΔP (%)) = ((Q_2 - Q_1) / Q_1) / ((P_2 - P_1) / P_1)

Kartais elastingumui apskaičiuoti naudojama vadinamoji viduriniojo taško formulė:

E_{D(vid)} = ((Q_2 - Q_1) / (Q_2 + Q_1)) * ((P_2 + P_1) / (P_2 - P_1))

Paklausos elastingumo reikšmės

Jei |E| > 1, sakoma, kad paklausa elastinga, nes procentinis paklausos kiekio pokytis didesnis už procentinį kainos pokytį. Pavyzdžiui, bilietų į kiną paklausos elastingu- mas lygus 2,50, taigi didesnis už 1. Kitaip tariant, bilietų į kiną paklausa elastinga, t. y. pasikeitus kainai, vartotojų reakcija bus pastebima (kainai padidėjus, norinčių eiti į kiną bus kur kas mažiau, sumažėjus – daugiau).

Jei |E| = 1, sakoma, kad paklausos elastingumas vienetinis. Šiuo atveju, kiek pro- centų pasikeičia prekės ar paslaugos kaina, tiek procentų pakinta ir paklausos kie- kis.

Jei |E| < 1, sakoma, kad paklausa neelastinga, nes procentinis paklausos kiekio po- kytis mažesnis už procentinį kainos pokytį. Pavyzdžiui, elektros energijos paklausos elastingumas yra 0,10, taigi mažesnis už 1. Kitaip tariant, elektros paklausa neelas- tinga, t. y. kainai pakitus, suvartojamas elektros energijos kiekis pakis nežymiai.

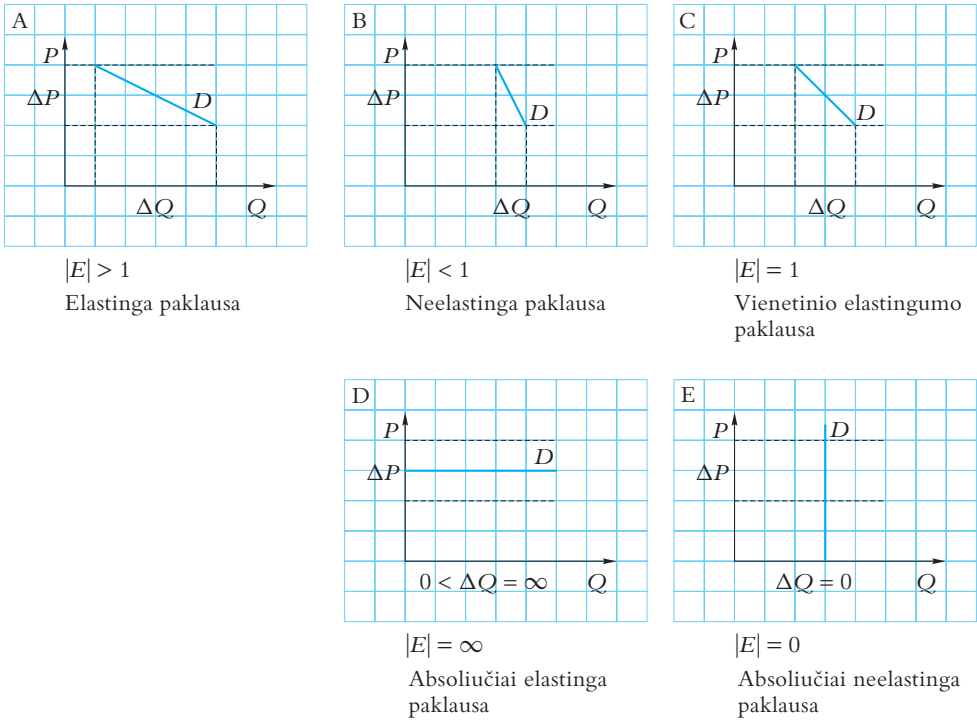
Analizuojant elastingumą, galima išskirti dar du kraštutinius atvejus. Jei |E| = ∞, sakoma, kad paklausa yra absoliučiai elastinga – net menkiausias produkto kainos pokytis sąlygoja didelį perkamo kiekio pokytį. Jei |E| = 0, sakoma, kad paklausa yra absoliučiai neelastinga – joks prekės kainos pasikeitimas nepakeičia norimo pirkti tos prekės kiekio. Tokių prekių nėra daug. Šią savybę turi, tarkime, insulinas, jeigu jis jums būtinas, o greta nėra kitos vaistinės.

Kai kurių prekių ir paslaugų paklausos JAV elastingumas kainoms

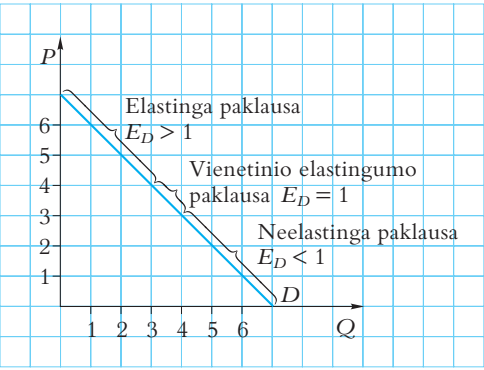
Prekė (paslauga)	Elastingumas
Druska	0,10
Švieži pomidorai	4,60
Bilietai į kiną	2,50
Automobiliai	1,20
Chevrolet automobiliai	4,00
Komunalinės paslaugos	0,90
Gydytojų paslaugos	0,60
Benzinas	0,20
Kava	0,25
Elektra	0,10

Grafinis paklausos elastingumo vaizdavimas

Skirtingo elastingumo produktų paklausos kreivių nuožulnumas skiriasi. Palyginti paklausos kreives ir nuspręsti, kuri iš jų rodo elastingesnę paklausą, galima tik tada, kai naudojama ta pati matavimo sistema ir lyginama tame pačiame kainų intervale, kaip pavaizduota paveiksluose.

Nagrinėjant grafikus, reikėtų nepamiršti, kad skirtingose kreivės atkarpose elas- tingumo reikšmės gali būti nevienodos. Taip yra dėl matematinių elastingumo savybių: apskaičiuojant elastingumą, atsižvelgiama į procentinį (arba santykinį) dy- džių pokytį. Elastingumas paprastai skaičiuojamas tik konkrečiame kainų intervale. Pavyzdžiui, panagrinėję pavaizduotą vienetinio elastingumo paklausos kreivę skir- tinguose intervaluose, įsitikintume, kad jos elastingumas nevienodas.

Bendrųjų pajamų testas

Kodėl verslininkui svarbu žinoti paklausos elastingumą? Prisiminkite, kad pardavimo, arba bendrosios, pajamos yra:

BP = P · Q .

Siekdamas gauti kuo daugiau pajamų, gamintojas sprendžia, kokią produkto kainą nustatyti, kada ją didinti ar mažinti. Nuo produkto paklausos elastingumo kainai priklauso, kaip sureaguos vartotojai ir kaip pasikeis nupirktas kiekis ir gamintojo bendrosios pajamos.

Kaina	Paklausa	Bendrosios pajamos
Didinama	Elastinga	Mažėja
Mažinama	Elastinga	Didėja
Didinama	Neelastinga	Didėja
Mažinama	Neelastinga	Mažėja

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Apskaičiuokite bendrąsias pajamas prieš pakintant kainai ir jai pakitus. Kokia yra parduodamo produkto paklausa – elastinga ar ne?

- a) Prekės kaina buvo 10 Lt. Dabar ji sumažėjo iki 9 Lt. Paklausus kiekis padidėjo nuo 100 iki 110 vienetų.
- b) Prekės kaina buvo 6 Lt. Dabar ji padidėjo iki 9 Lt. Paklausus kiekis sumažėjo nuo 60 iki 50 vienetų.
- c) Paslaugos kaina buvo 6,5 Lt. Dabar ji sumažėjo iki 6,00 Lt. Paklausus kiekis padidėjo nuo 100 iki 200 vienetų.
- d) Prekės kaina buvo 4,00 Lt. Dabar sumažėjo iki 3,75 Lt. Paklausus kiekis padidėjo nuo 300 iki 400 vienetų.

Paklausos elastingumo kainoms veiksniai

Kodėl vienu prekų ar paslaugų paklausos elastingumas didelis, o kitų – mažas? Tai priklauso nuo keleto veiksnių:

- *Prekės ar paslaugos pakaitalų kiekis.* Jeigu kokia nors prekė turi daug pakaitalų, jos paklausa yra elastinga: kainai kylant, vartotojai perka mažiau. Jei nėra pakaitalų, prekės paklausa mažiau elastinga kainai – pastarajai padidėjus, pirkimų apimtis kis nežymiai. Pavyzdžiui, kiaulienos paklausa bus kur kas elastingesnė nei, tarkime, druskos.
- *Prekės ar paslaugos būtinumas.* Pirmojo būtinumo prekių kainų pokyčiai menkai veikia paklausos kiekius. Prabangos prekių paklausa elastingesnė kainai, nes be jų galima ir apsieiti. Pavyzdžiui, net ir du kartus pabrangusių bulvių pirsime tikriausiai panašiai, kaip ir anksčiau, tačiau ananasų, net šiek tiek pakilus jų kainai, pirsime labai mažai arba ir visai atsisakysime.
- *Pirkėjo biudžeto dalis, skirta atskiroms prekėms ar paslaugoms pirkti.* Jeigu prekėms tenkanti biudžeto išlaidų dalis nežymi, pirkėjas gali ir nereaguoti į kainų pokyčius, prekių paklausa mažiau elastinga. Kai kurių prekių, kurių lyginamasis svoris biudžete didelis, paklausa elastingesnė. Pavyzdžiui, šiek tiek pabrangus indų plovikliui, pirkėjai gali to ir nepastebėti, tačiau ketinant pirkti šaldytuvą, kainų pokyčiai bus labai svarbūs.
- *Laikas.* Pasikeitus kainoms, vartotojai dažnai negali iškart pakeisti savo elgesio ar gyvenimo būdo. Kuo daugiau laiko praeina, tuo paklausa tampa elastingesnė kainai. Pavyzdžiui, pabrango benzinas, o jūsų šeima ketina rytoj vykti prie jūros. Tikriausiai, kaip ir planavę, važiuosite automobiliu, tačiau kelionės neatidėsite. Tačiau jeigu benzinas pabrango šiandien, o jūs planuojate vykti po mėnesio – svarstysite, ar rinktis traukinį, ar autobusą, ar vis dėlto vykti automobiliu.
- *Rinkos prisotinimas.* Tai yra svarbu ilgalaikio vartojimo prekėms. Pavyzdžiui, kai visi jau turi televizorius, sunku paskatinti pirkėjus pirkti dar po vieną, nebent atsirastų kokybiškesnių pakaitalų. Esant prisotintai rinkai, paklausos elastingumas yra mažesnis.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Miesto centre įsikūrusios kavinės savininkas skundžiasi, kad pelnas vis mažėja, tačiau kainų didinti jis nesiruošia. „Konkurencija labai stipri, todėl padidinęs kainas tik 2 proc. prarasčiau pusę klientų“, – sako jis.

Naudodamiesi paklausos elastingumo kainoms sąvoka, paaiškinkite, kodėl kavinės savininkas nenori didinti kainų. Atsakymą pagrįskite grafiškai.

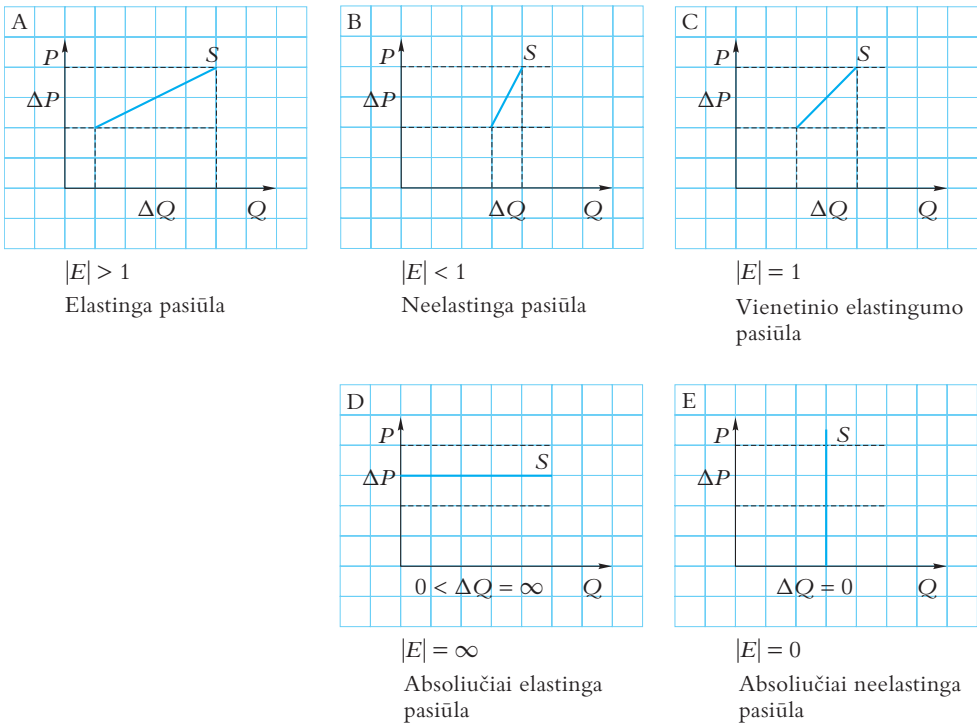
Pasiūlos elastingumas kainoms

Kaip ir vartotojai, gamintojai į įvairių prekių ir paslaugų kainų pokyčius gali reaguoti skirtingai. Tą parodo pasiūlos elastingumas kainoms. Pavyzdžių ieškoti toli nereikia. Jūsų mokyklos valgykla (gamintojas) greičiausiai siūlo ir sumuštinį, ir blynų su įdaru. Vartotojai nori pirkti ir vieną, ir kitą patiekalą, nes abu suteikia tą patį sotumo jausmą. Gamintojo požiūriu tie patiekalai vis dėlto skiriasi: reikalingi skirtingi produktai, blynams kepti reikia daugiau įgūdžių (pvz., gebėti laiku apversti išmetant juos į orą), sumuštinį sutepti užtrunka daug trumpiau ir kt. Įsivaizduokite esąs virėjas. Ką darysite, jei per vieną 15 minučių pertrauką į valgyklą sugužės visa mokykla ir norės nusipirkti po sumuštinį? Aišku, parduosite visus 20 sumuštinį, kuriuos suteptė iki pertraukos. O jei vadovaujatės verslo logika, imsite iškart tepti naujus ir juos pardavinėti (suspėsite sutepti dar 20?). Ateina kita 15 minučių pertrauka. Keista, bet dabar visi nori blynų. Parduosite visus iki pertraukos paruoštas 20 porcijų, tačiau daugiau tik skėstelsite rankomis: vien tešlai užmaišyti reikia 15 minučių, taigi daugiau blynų nebebus... Ar būtų kitaip, jei vartotojai būtų pasakę: „Turime tiek pat laiko, tačiau mokėsime dvigubai daugiau“? Sumuštinį būtų buvę dar daugiau, tačiau blynų – nelabai.

Pasiūlos elastingumo kainai apskaičiavimas ir grafinis vaizdavimas

Kaip ir paklausa, pasiūla vadinama elastinga, kai jos procentinis kiekio pokytis didesnis už procentinį kainos pokytį. Pasiūla vadinama neelastinga, kai procentinis kiekio pokytis mažesnis už procentinį kainos pokytį.

Matematiškai ir paklausos, ir pasiūlos elastingumas skaičiuojamas pagal tas pačias formules, tik pasiūlos elastingumas žymimas E_s .

Pasiūlos elastingumo kainai veiksniai

Gamintojų reakciją į parduodamų prekių kainų pokyčius lemia keletas veiksnių:

- **Laikas.** Ilgo laikotarpio pasiūla elastingesnė nei trumpo (per 15 minučių pertrauką daugiau blynų nebus, tačiau jų gali būti daugiau per kitą pertrauką. Jei paklausa bus didelė kasdien, galbūt bus investuojama į naują blynų kepimo automatą ir pavyks iškepti daug blynų net per 15 minučių).
- **Išteklių universalumas.** Kuo lengviau ištekliai pritraukiami į šaką ar perkeliama į kitą, tuo tos prekės pasiūla elastingesnė. Pavyzdžiui, keptuvę galima naudoti tiek blynams, tiek kotletams, tiek vištienai kepti. Todėl, vienos iš šių prekių kainai rinkoje padidėjus, bus nesunku padidinti jos kiekį, mažinant kitų gamybą. Pasiūla elastingesnė tuomet, kai gamybos technologija paprastesnė.
- **Prekių galiojimo laikas.** Prekių, kurių negalima ilgai laikyti (šviežia žuvis, maisto produktai), pasiūlos elastingumas kainų atžvilgiu nedidelis. Net jei kainos mažėja, atidėti tokių prekių pardavimo negalima.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Yra labai paklausių prekių, kurias valstybė apmokestina. Pavyzdžiui, akcizo mokesčiais yra apmokestinama kava, šokoladas, cukrus, alkoholiniai gėrimai, tabako gaminiai, naftos produktai, taurieji metalai, prabangūs lengvieji automobiliai ir pan. Beveik visos prekės apmokestinamos pridėtinės vertės mokesčiu. Apmokestinama vienas ar kitas prekes, valstybė gali siekti kelių tikslų:

- *surinkti* pajamų į biudžetą;
- *palaikyti* kainų stabilumą (nedidinti kainų);
- *perskirstyti* pajamas;
- *keisti* išteklių pasiskirstymą ūkio šakose.

Kuriuos iš šių tikslų valstybė gali pasiekti, apmokestinama kainoms elastingos paklausos ir pasiūlos prekes bei paslaugas, o kuriuos – neelastingos?

Remdamiesi elastingumo teorija, pasvarstykite, kokią mokesčių dalį moka pirkėjai, o kokią pardavėjai.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Tam tikrės prekės paklausos elastingumas kainai lygus 0,45. Vadinasi:
 - A prekė yra pigi;
 - B tai prabangos prekė, turinti daug pakaitalų;
 - C tai pirmojo būtinumo prekė, turinti mažai pakaitalų;
 - D dauguma žmonių nori šios prekės.
2. Jei vienintelis vyriausybės tikslas būtų padidinti biudžeto pajamas, ji:
 - A apmokestintų prekes ir paslaugas, kurių paklausa elastinga;
 - B apmokestintų prekes ir paslaugas, kurių paklausa vienetinio elastingumo;
 - C apmokestintų prekes ir paslaugas, kurių paklausa neelastinga;
 - D sumažintų mokesčius visoms prekėms ir paslaugoms.
3. Produkto pasiūla vadinama elastinga, jei, kainai padidėjus 1 proc., kiekis padidės:
 - A daugiau nei 1 proc.;
 - B mažiau nei 1 proc.;
 - C lygiai 1 proc.;
 - D nėra teisingo atsakymo.

4. Tarkime, kad produkto X pasiūlą rinkoje galima aprašyti funkcija $Q_s = 0,3P - 41$. Apskaičiuokite:
 - a) Pasiūlos elastingumą kainų intervale nuo 150 iki 160 Lt.
 - b) Pasiūlos elastingumą kainų intervale nuo 1500 iki 1600 Lt.

Kaip galite paaiškinti gautų reikšmių skirtumą?

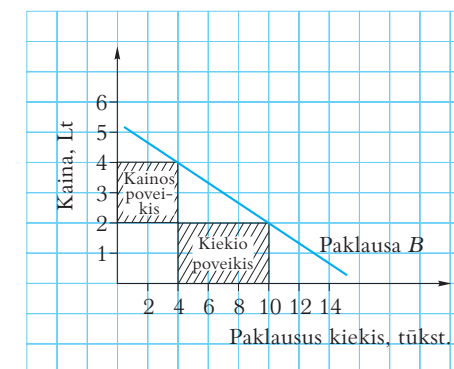
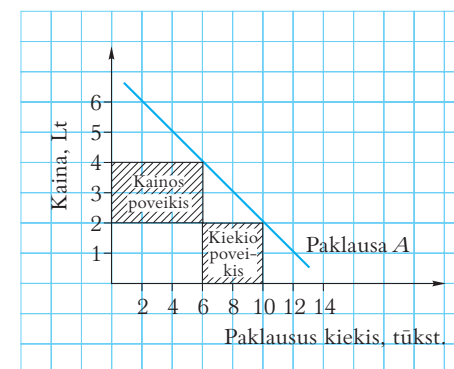
5. Sporto salės administracija pakėlė bilietų kainas nuo 12 Lt iki 15 Lt. Direktorius mano, kad dėl to įplaukos į bilietų kasą turėtų padidėti apie 15 proc. Žiūrovų sumažėjo 8 proc. Ar direktoriaus prognozės pasitvirtino? Apskaičiuokite bilietų paklausos elastingumą šiame kainų intervale.
6. Pasiūlą rodo lygtis $Q_s = -10 + 5P$. Kokios yra pardavimo pajamos, kai rinkos kaina lygi 5 Lt? Kaip pasikeis pardavimo pajamos, kainai padidėjus 20 proc.? Koks vidutinis pasiūlos elastingumas šiame kainų intervale?
7. Prekės X parduodama 1100 vnt. Pakilus prekės Y kainai nuo 25 Lt iki 27 Lt, prekės X per dieną nuperkama tik 1000 vnt. Ar prekės X ir Y yra pakaitalai, ar komplektinės prekės? Atsakymą pagrįskite. Koks yra prekių X ir Y paklausos vidutinis kryžminis elastingumas?
8. Kurios iš jūsų perkamų prekių ar paslaugų paklausa kainoms yra labai neelastinga? Paaiškinkite, kodėl.

Besidomintiems

Kainos bei kiekio poveikis ir bendrosios pajamos

Kai kinta prekių arba paslaugų kainos, gamintojų bendrųjų pajamų pokytis priklauso nuo santykinės kainos ir paklausos kiekio pokyčių dydžių. Visų pirma, yra **kainos poveikis**, kuris rodo, kaip pasikeičia pardavėjo už kiekvieną parduotą prekę gaunama pinigų suma. Padidinus kainas, bendrosios pajamos dėl kainos poveikio didėja. Ir atvirkščiai – sumažinus kainas, bendrosios pajamos dėl kainos poveikio mažėja. Dar yra ir **kiekio poveikis**. Esant didesnėms kainoms, mažėja paklausos kiekis, o tai reiškia, kad bendrosios pajamos gaunamos pardavus mažiau prekių. Padidėjus kainai, dėl kiekio poveikio bendrosios pajamos mažėja. Antra vertus, kai kainos mažėja, didėja paklausos kiekis, ir bendrosios pajamos gaunamos pardavus daugiau prekių vienetų. Vadinasi, sumažėjus kainoms, dėl kiekio poveikio bendrosios pajamos didėja.

Kainos poveikis ir kiekio poveikis yra skirtingų krypčių, todėl kintant kainoms bendrosios pajamos gali didėti arba mažėti. Jei kainos poveikis didesnis už kiekio poveikį, paklausa neelastinga. Jeigu kiekio poveikis didesnis už kainos poveikį, paklausa elastinga. Tai gali būti pavaizduota ir grafiškai.

Paklausos elastingumas reklamai

Paklausos elastingumas reklamai skaičiuojamas pagal formulę

$$E_{D,A} = \frac{\Delta Q (\%)}{\Delta A (\%)};$$

čia A – išlaidos reklamai.

Prekių, kurių paklausa reklamai elastinga, reklamai išleistų lėšų efektas gali būti net didesnis nei kainų mažinimo. Prekės, tenkinančios tuos pačius poreikius, yra plačiai reklamuojamos, nes tokių prekių rinkoje yra didelės galimybės rinktis, ir pardavėjai įnirtingai kaunasi dėl pirkėjo.

Kryžminis paklausos elastingumas

Prekes ir paslaugas galima suskirstyti į tris grupes:

1. *Pakaitalai*. Vienos prekės paklausos kiekis didėja kitos prekės sąskaita.
2. *Papildomosios*. Vienos prekės pardavimo didėjimas sukelia ir kitos prekės pardavimo didėjimą, nes papildomosios prekės paprastai vartojamos kartu.
3. *Nesusijusiosios*.

Paprastai kryžminis elastingumas pasireiškia tik tarp susijusių (1 ir 2 grupių) prekių. Kryžminis prekės Y paklausos elastingumas prekės X kainos atžvilgiu (E_{YX}) įvertina prekės Y paklausos pokytį, kai kinta prekės X kaina:

$$E_{Y,X} = \frac{\Delta Q_Y (\%)}{\Delta P_X (\%)}.$$

Jei $|E_{YX}| > 1$, prekės X ir Y yra pakaitalai, o jeigu $|E_{YX}| < 1$, tai prekės yra papildomosios.

Kryžminis nesusijusių prekių elastingumas gali įgyti prasmę tik tuomet, kai gyventojų pajamos yra labai ribotos. Pavyzdžiui, pabrangus autobusų bilietams, gali padidėti paklausa batams.

Paklausos elastingumas pajamoms

Įsivaizduokite, kad turite 1 Lt, kuris skirtas maistui, ir už jį galite nusipirkti bandelę. Kas būtų, jei turėtumėte du kartus didesnę biudžetą? Turint galvoje, kad vienas iš paklausos veiksnių yra vartotojų pajamos, galima daryti išvadą, kad greičiausiai pirktumėte du kartus daugiau bandelių. Jei jūsų biudžetas būtų didesnis ne du, o, pavyzdžiui, dešimt kartų, galbūt, užuot pirkę 10 bandelių, pasirinktumėte vieną picą.

Augant vartotojų pajamoms, prekių ir paslaugų paklausa nebūtinai turi keistis tokiu pat santykiu. Kai kurių prekių paklausa padidėja daugiau, kitų – mažiau. Gali net atsitikti taip, kad kai kurių prekių (dažniausiai – žemesnės kokybės) paklausa, padidėjus vartotojų pajamoms, sumažės! Turėdami daugiau pajamų vartotojai gali pasirinkti kiek brangesnes, tačiau kokybiškesnes prekes. Augant vartotojų pajamoms, gali mažėti paklausa tokių maisto produktų, kaip antai makaronai, kruopos, bulvės. Kaip paklausos kiekis kinta priklausomai nuo vartotojų pajamų, apibūdina paklausos elastingumas pajamoms:

$$E_{D,X} = \frac{\Delta Q (\%)}{\Delta Y (\%)};$$

čia Y – vartotojo pajamos.

RINKOS
PUSIAUSVYRA

Kodėl turgus yra
autoritetas?

Kaimas ir internetas... Šie du žodžiai kartu nedera, – pasakytų dažnas, kuris tame kaime negyvena ir apie jį girdi tik iš televizijos ar kažkada mokykloje skaitytų Žemaitės apsakymų.

... Stasės šeima verčiasi ekologine žemdirbyste, todėl jau galima nuspėti, kas labiausiai domina šią darbščią ir aktyvią moterį. Ką ji šikart ketina sužinoti internete? „Turgaus kainos domina, norim keletą paršelių pirkti“, – skubėdama atsako Staselė.

Šaltinis. Lauryna Pusvaškytė, *Viena diena Bálninkų interneto centre*, 2005 04 01,
<http://www.bendruomenes.lt/news.php?strid=11791&id=25295>.

Straipsnių antraštės:

- Itālijos krepšinio turgus.*
- Krepšinio turgaus gandai ir kontraktai.*
- Gariūnų turgaus projektai.*
- Gėlių turgaus iš miesto centro iškelti nežadama.*
- Žinios iš rinkimų tampa panašios į turgaus kroniką.*
- Žinios iš Marijampolės automobilių turgaus.*

Kaip veikia rinkos?

Panagrinėkime kokią nors rinką, pavyzdžiui, riešutų turgų. Jame yra daug pardavėjų ir daug pirkėjų, visi pardavinėja tokius pat riešutus maišeliais, o informacija apie sándorių kainas pasklinda tuoj pat. Jūs šioje rinkoje esate pirkėjas ir norite įsigyti kelis maišelius riešutų. Kiekvieną kartą galite tam išleisti skirtingas sumas pinigų, pirmąjį kartą – 5 Lt. Kaip elgsitės atėjęs į turgų? Laiko turite, todėl greičiausiai ieškosite pardavėjo, kuris sutiktų jums parduoti maišelį pigiau nei už 5 Lt. Pardavėjų daug, todėl be vargo rasite siūlantį riešutus jums priimtina kaina. Tarkime, nupirkote maišelį už 4,50 Lt. Sutaupėte 0,50 Lt! Panagrinėkite sandorius, parodytus lentelėje.

Pirkėjo prekybos rezultatai

Sandoris	Galima išleisti suma, Lt	Mainų kaina, Lt	Sutaupyta suma, Lt	Sutaupyta suma iš viso, Lt
1	5,0	4,5	0,5	0,5
2	4,5	4,1	0,4	0,9
3	3,9	4,2	–0,3	0,6
4	4,9	4,4	0,5	1,1
5	4,3	4,3	0,0	1,1
	22,6	21,5	1,1	

Suskaičiuokime, kiek pinigų jūs išleidote penkiems maišeliams riešutų įsigyti? Iš viso turėjote 22,6 Lt, o išleidote tik 21,5 Lt. Nusipirkote tiek maišelių, kiek norėjote, ir dar sutaupėte 1,1 Lt. Vadinasi, mainai buvo naudingi. Galbūt jūsų sėkmė kam nors atnešė nuostolių?

Įvertinkime pardavėjo rezultatus.

Pardavėjo prekybos rezultatai

Sandoris	Numatyta kaina, Lt	Mainų kaina, Lt	Pelnas (nuostoliai), Lt	Pelnas (nuostoliai) iš viso, Lt
1	3,7	4,5	0,8	0,8
2	4,3	4,3	0,0	0,8
3	4,4	4,1	–0,3	0,5
4	4,0	4,2	0,2	0,7
5	4,3	4,4	0,1	0,8
	20,7	21,5	0,8	

Apskaičiavę matome, kad patenkintas liko ir pardavėjas – jis pardavė visus maišelius ir gavo 0,8 Lt daugiau nei tikėjosi.

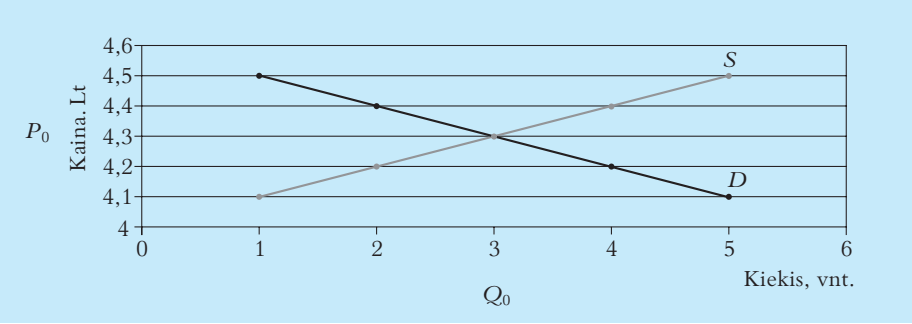
Kas nustato kainas rinkoje? Rinkos pusiausvyra

Alfredas Maršalas⁵ rašė: „Galime lygiai taip pat ginčytis, ar viršutinė, ar apatinė žirklių pusė kerpa popierių, kaip ir ginčytis, ar naudingumas (paklausa), ar gamybos sąnaudos (pasiūla) valdo vertę.“ Rinkoje, kurioje prekiaujama panašiais produktais, yra daug pirkėjų ir pardavėjų, nedarančių didelės įtakos rinkai, o informacija prieinama visiems (konkurencinėje rinkoje), kainos yra pirkėjų ir pardavėjų derybų rezultatas.

⁵ Alfredas Marshall (1842–1924) – anglų ekonomistas.

Riešutų prekybos sandorius galima pavaizduoti grafiškai. Kalbant apie paklausą, akivaizdu, kad pirkėjas, už riešutų maišelį sumokėjęs 4,5 Lt, tą patį maišelį būtų mielai nusipirkęs ir mažesne kaina. Todėl paklausos kiekis už kiekvieną kainą apskaičiuojamas, sudėjus parduotų riešutų maišelių kiekį, o skaičiuoti pradėdama nuo aukščiausios kainos. Sumuojama iki tos kainos, kuriai esant paklausos kiekį norima rasti. Pavyzdžiui, norėdami sužinoti paklausos kiekį, kai kaina yra 4,3 Lt, sudedame skaičius maišelių, parduotų po 4,5, 4,4 ir 4,3 Lt.

Ieškant pasiūlos kiekio, atsižvelgiama į tai, kad, parduodamas maišelį už 4,1 Lt, pardavėjas mielai parduotų jį ir brangiau. Todėl pasiūlos kiekio už kiekvieną kainą ieškoma pradedant nuo žemiausios kainos.

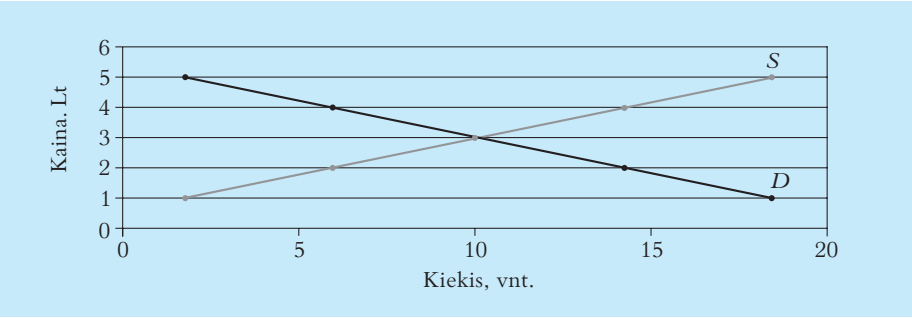

Rinkos dalyviai veikia skatinami savanaudiškų interesų ir pelno arba naudos siekių. Tačiau rinkos žaidėjų interesai priešingi – pirkėjai nori pirkti pigiai, pardavėjai – parduoti brangiai. Jų interesus atskleidžia paklausos ir pasiūlos jėgos, didinančios arba mažinančios kainas taip, kad kuo daugiau prekių būtų parduota ir nupirkta. Veikiant šioms jėgoms, formuojasi vadinamoji pusiausvyros, arba riškos, kaina.

Riškų pusiausvyra grafiškai vaizduojama pasiūlos ir paklausos kreivių susikirtimo tašku. Šis taškas parodo pusiausvyros kainą P_0 , kuriai esant nuperkamas visas siūlomas kiekis Q_0 . Pusiausvyros kaina nereiškia, kad visi sandoriai rinkoje vyksta tik esant tokiai kainai. Konkurencinėje rinkoje trumpuoju laikotarpiu sandoriai sudaromi įvairiomis kainomis, kurios kinta nuolat ir ilguoju laikotarpiu artėja prie rinkos kainos, kuri savo ruožtu tėra tendencija. Pusiausvyros kaina yra labai svarbi visai rinkai ir net joje tiesiogiai nedalyvaujantiems žmonėms. Kaina informuoja tiek pirkėjus – ar palankus metas įsigyti produktą, tiek pardavėjus – ar verta prekiauti šiuo gaminiu.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

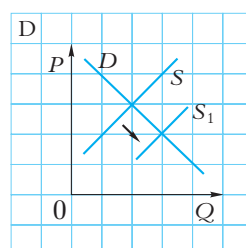
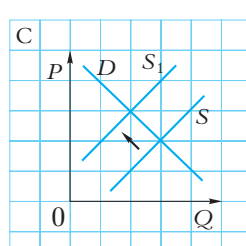
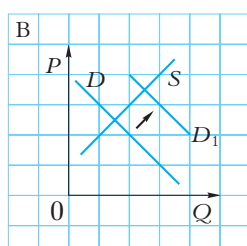
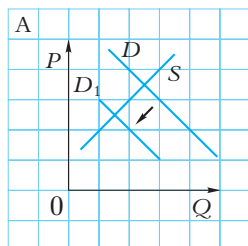
Nagrinėjame žaisliukų *Jo-Jo* rinką. Pažvelgę į pateikiamą grafiką, matome, kad žaisliuko rinkos kaina yra 3 Lt. Tačiau trumpuoju laikotarpiu pardavėjai panoro parduoti šį žaislą po 4 Lt. Kokie bus paklausos ir pasiūlos kiekiai? Ar rinkoje yra perteklius (kai siūlomas kiekis, didesnis už paklausos kiekį), ar stoka (kai siūlomas kiekis, mažesnis už paklausos kiekį)? Kokių veiksmų imsis pardavėjai, norėdami parduoti žaisliukus?

Kokie bus paklausos ir pasiūlos kiekiai, jei trumpuoju laikotarpiu rinkoje *Jo-Jo* būtų pradėtas pardavinėti po 2 Lt? Ar rinkoje yra perteklius, ar stoka? Kurie pirkėjai įsigytų *Jo-Jo*? Kokių veiksmų imsis pardavėjai?

Rinkos pusiausvyros pokyčiai

Kintant kainai, kinta tik paklausus ar siūlomas produktų kiekis, o veikiant įvairiems kitiems veiksniams, kinta pati paklausa bei pasiūla. Rinkos kainos bei pusiausvyros kiekio pokyčiai pavaizduoti grafiškai.

Grafikas A vaizduoja sumažėjusią paklausą. Rinkos kaina bei perkamas ir parduodamas šia kaina produktų kiekis mažėja.

Grafikas B vaizduoja padidėjusią paklausą. Pusiausvyros kaina ir kiekis didėja.

Grafikas C vaizduoja sumažėjusią pasiūlą. Pusiausvyros kaina didėja, kiekis mažėja.

Grafikas D vaizduoja padidėjusią pasiūlą. Pusiausvyros kaina mažėja, kiekis didėja.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

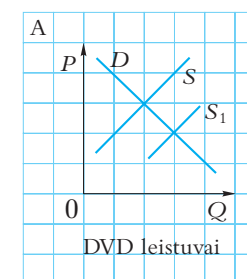
Kaip keisis pusiausvyros kaina ir kiekis, keičiantis pasiūlai ir paklausai vienu metu? Nubraižykite grafikus, kai:

- a) paklausa ir pasiūla didėja;
- b) paklausa ir pasiūla mažėja;
- c) paklausa didėja, o pasiūla mažėja;
- d) paklausa mažėja, o pasiūla didėja.

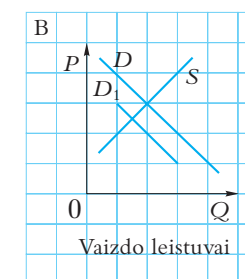
Atkreipkite dėmesį, kad atsakymai gali skirtis priklausomai nuo paklausos bei pasiūlos pokyčių dydžio.

Rinkų sąveika

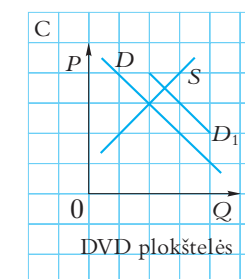
Panagrinėkime keletą susijusių tobulosios konkurencijos rinkų ilguoju laikotarpiu. Laikotarpio ilgis yra santykinis dydis. Vykstant pokyčiams rinkose trumpuoju laikotarpiu įmanoma perskirstyti ar pakeisti tik vieną ar kelis, o ilguoju laikotarpiu – visus gamybos veiksmus. Aptarkime DVD leistuvų, DVD plokštelių, vaizdo leistuvų ir vaizdajuosčių rinkas. Diegiant našesnes technologijas, DVD leistuvų pasiūla didėja (grafikas A). Vaizdo leistuvai yra DVD leistuvų pakaitalai, taigi jų paklausa, taip pat ir kaina bei į rinką tiekiamas kiekis mažės (grafikas B). DVD plokštelės ir DVD leistuvai yra papildomosios prekės. Didėjant DVD leistuvų pasiūlai ir mažėjant kainai, bus parduodama daugiau leistuvų, daugiau bus perkama ir DVD plokštelių, jų paklausa didės (grafikas C). Vaizdajuostės ir vaizdo leistuvai taip pat yra papildomosios prekės – mažėjant vaizdo leistuvų paklausai ir vaizdajuosčių paklausa mažės (grafikas D).

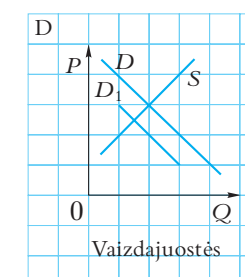
Paklausa nekinta, pasiūla didėja, pusiausvyros kaina mažėja, o kiekis didėja

Paklausa mažėja, pasiūla nekinta, pusiausvyros kaina ir kiekis mažėja

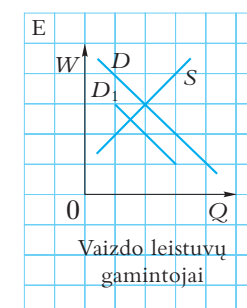

Paklausa didėja, pasiūla nekinta, pusiausvyros kaina ir kiekis didėja

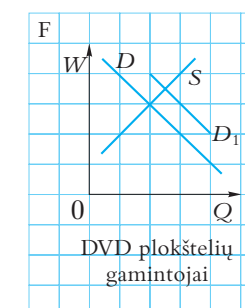

Pasiūla nekinta, paklausa mažėja, pusiausvyros kaina ir kiekis mažėja

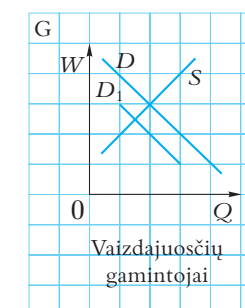
Prekių ir paslaugų pokyčiai daro įtaką ir išteklių, kurie naudojami toms prekėms ir paslaugoms gaminti, rinkoms. Pavyzdžiui, sumažėjus vaizdo leistuvų ir vaizdajuosčių paklausai, reikės mažiau darbuotojų (grafikai E ir G). Sumažės ir darbuotojų atlyginimai (W). Padidėjus DVD plokštelių paklausai, padidės ir darbuotojų paklausa bei jų gaunami atlyginimai (grafikas F).

Paklausa mažėja, pasiūla nekinta, darbo užmokestis smunka, mažėja samdomų darbuotojų

Paklausa didėja, pasiūla nekinta, darbo užmokestis auga, samdoma daugiau darbuotojų

Paklausa mažėja, pasiūla nekinta, darbo užmokestis smunka, mažėja samdomų darbuotojų

Kokie bus pokyčiai DVD leistuvų gamybos darbo rinkoje, numatyti nelengva. Diegiant naujas technologijas ir augant darbo našumui, nekvalifikuotos darbo jėgos paklausa greičiausiai nedidės, gali net mažėti, o kvalifikuotų specialistų reikės daugiau.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

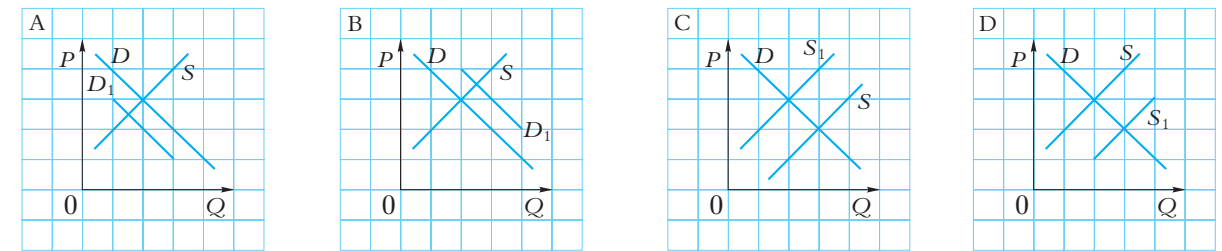
Kokias dar rinkas gali paveikti pasikeitusi DVD leistuvų gamybos paklausa?

Patyrinėkite keturias situacijas. Nubraižykite, kaip pasikeis paklausa ar pasiūla kiekvienoje iš nurodytų keturių produktų rinkų, kai vienoje iš jų atsitinka koks nors nenumatytas įvykis. Pasižymėkite, kaip pasikeis rinkos kaina bei pusiausvyros kiekis kiekvienoje jų ir patys sugalvokite bent keletą rinkų, kurias taip pat paveiks aprašyti pokyčiai.

1. Pasikeitė šalies aplinkosaugos reikalavimai ir padidėjo šiluminių elektrinių gaminamos elektros energijos gamybos sąnaudos. Kokius pokyčius tai lems šiluminių elektrinių gaminamos elektros, importuojamos elektros energijos, gamtinių dujų ir mažiau energijos vartojančių šildymo krosnių rinkose?
2. Šalies krepšininkams laimėjus keletą prestižinių varžybų, kaip niekada išaugo krepšinio populiarumas ir lankytis krepšinio varžybose tapo garbės reikalu. Kaip šitai paveiks krepšinio, futbolo rinkas bei šių žaidimų žaidėjų rinkas?
3. Vyriausybė, siekdama labiau apmokestinti turtinguosius, įvedė 200 proc. akcizo mokesčius įsigyjamos jachtoms. Kaip šitai paveiks jachtų, prabangių automobilių, jachtklubų ir jūrininkų, aptarnaujančių jachtas, rinkas?
4. Padidėjo maito mokesčiai įvežamam cementui ir jo gaminiams. Kaip šitai paveiks importuojamo cemento, šalyje gaminamo cemento, gelžbetoninių konstrukcijų gamybos ir statybos rinkas?

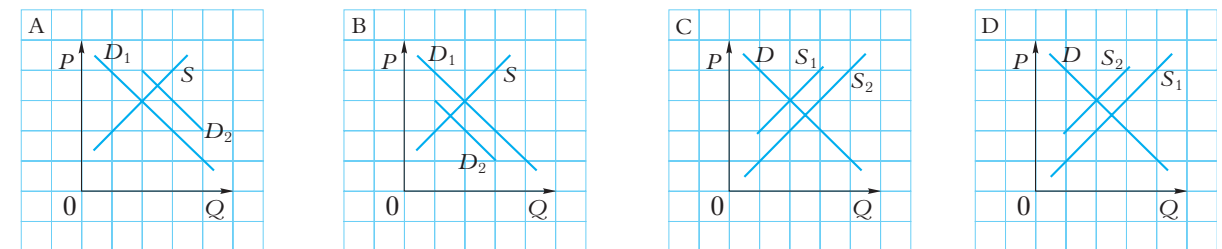
ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kas rinkoje nustato prekių ir paslaugų kainas.
A Dažniausiai pirkėjai.
B Dažniausiai pardavėjai.
C Pirkėjai ir pardavėjai.
D Valstybė, vykdydama ekonominę politiką.
2. Nacionalinė futbolo lyga neleidžia vietos televizijos kompanijoms transliuoti rungtynių, jeigu bilietai į tas rungtynes nėra parduoti iš anksto. Lyga taip elgiasi dėl to, kad:
A padidintų bilietų į futbolo varžybas paklausą;
B sumažintų bilietų į futbolo varžybas pasiūlą;
C sumažintų bilietų į futbolo varžybas kainą;
D padidintų mokesčius, kuriuos vietos televizijos moka lygai už rungtynių transliavimą.
3. Rinkos pusiausvyros kainos funkcija yra:
A paskirstyti pajamas vienodai;
B sulyginti siūlomus ir perkamus kiekius;
C skatinti technologinę pažangą;
D garantuoti, kad pardavėjai gautų pelno.
4. Naftos atradimas Meksikoje:
A sumažino naftos pasiūlą;
B padidino naftos pasiūlą;
C sumažino naftos paklausą;
D padidino naftos paklausą.
5. Visuose grafikuose pavaizduoti ledinukų rinkos pokyčiai. Pažymėkite, kuris grafikas atitinka aprašomą rinką.
 a) Padidėjo cukraus kainos.
 b) Padidėjo šokoladinių saldinių kainos.
 c) Ledinukų gamyboje pradėta naudoti nauja technologinė linija.
 d) Vyriausybė apmokestino užsienietiškus ledinukus.
 e) Padidėjo atlyginimai šalyje.
 f) Padidėjo vaisvandenių, paprastai geriamų valgant daug ledinukų, kainos.

6. Paklausos funkcija yra $Q_D = 700 - P$, o pasiūlos funkcija yra $Q_S = 2P - 200$; čia P – kaina litais, Q – kiekis tūkstančiais vienetų. Apskaičiuokite, kam lygi rinkos kaina ir pusiausvyros kiekis.
7. Kaip keisis bendras rinkos perviršis, kai rinkoje yra vienas pirkėjas, kuris gali diktuoti savo sąlygas gamintojams? Pabandykite patys nubraižyti grafiką ir įvertinkite, kieno – vartotojo ar gamintojo – perviršis sumažėja labiau.

Atsakydami į 8–10 klausimus, remkitės šiais grafikais.

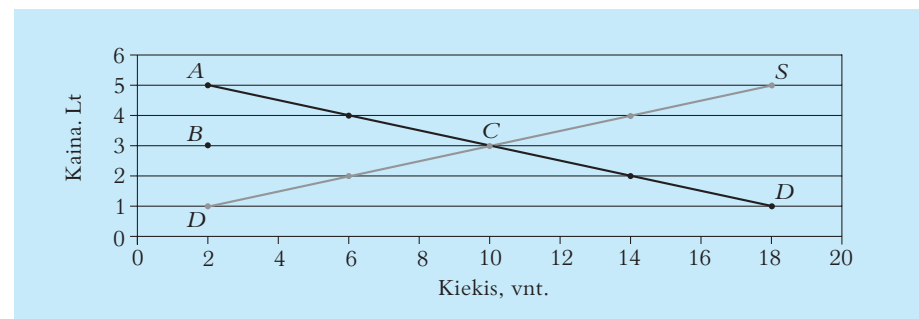
8. Kuris grafikas iliustruoja padidėjusių kuro kainų įtaką automobilių rinkai?
A Grafikas A.
B Grafikas B.
C Grafikas C.
D Grafikas D.
9. Muitas yra importo mokestis. Kuris grafikas iliustruoja padidėjusių įvežamiems į šalį automobiliams maito mokesčių įtaką automobilių rinkai?
A Grafikas A.
B Grafikas B.
C Grafikas C.
D Grafikas D.
10. Kuris grafikas iliustruoja naujų robotų atsiradimo automobilių pramonėje įtaką automobilių rinkai?
A Grafikas A.
B Grafikas B.
C Grafikas C.
D Grafikas D.
11. Kaina ir parduodamas kiekis rinkoje padidėjo dėl to, kad:
A padidėjo paklausa;
B padidėjo pasiūla;
C sumažėjo paklausa;
D sumažėjo pasiūla.

Besidomintiems

Vartotojų bei gamintojų perviršiai ir bendroji nauda

Dėl laisvės rinktis, savanaudiškų interesų ir konkurencijos tarp pirkėjų bei pardavėjų rinkoje ilguoju laikotarpiu nusistovi pusiausvyra. Ji yra naudinga tiek vartotojams, tiek gamintojams (taigi ir visai visuomenei), nes ir vieni, ir kiti gauna didžiausią naudą. Ši nauda ekonomikoje matuojama vartotojų ir gamintojų perviršiais, kuriuos sudėjus gaunama bendroji nauda.

Pakalbėkime apie kokio nors produkto rinką. Prisiminkite, kad paklausa yra susijusi su mažėjančiu ribiniu naudingumu, taigi galima sakyti, kad ji parodo to produkto vertę vartotojui. Pateiktame grafike matome, kad šeštąjį vienetą vartotojai vertina 4 Lt. Rinkoje šių produktų kaina yra 3 Lt, taigi vartotojai, pirkdami šestą vienetą rinkos kainą, gauna papildomą naudą, kurios vertė yra 1 Lt. Ji vadinama **vartotojų perviršiu**. Bendrą vartotojų perviršį vaizduoja trikampio ABC plotas. Grafike matome, kad bendras vartotojų perviršis (trikampio plotas) bus didžiausias, pasiekus rinkos pusiausvyros tašką.

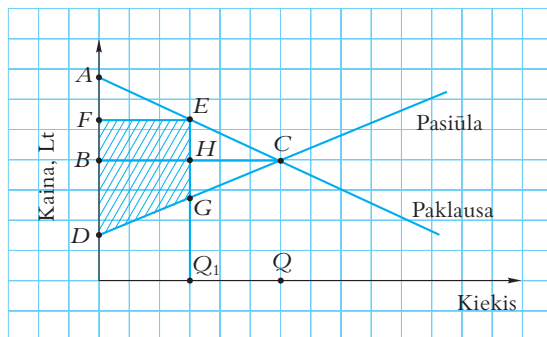

Rinkoje gamintojai siekia sau naudoti, t. y. uždirbti pelno. Prisiminkite, kad pasiūla yra susijusi su mažėjančiu ribiniu rezultatyvumu ir parodo produkto gamybos ribinės sąnaudas. Pavyzdžiui, grafike matyti, kad ketvirtojo produkto ribinės gamybos sąnaudos yra 1,5 Lt. Rinkoje šių produktų kaina yra 3 Lt, taigi gamintojai, parduodami ketvirtąjį vienetą rinkos kainą, gauna papildomą naudą (pelną), kurios vertė – 1,5 Lt. Ji vadinama **gamintojų perviršiu**. Grafiškai bendrą gamintojų perviršį vaizduoja trikampio BCD plotas. Iš grafiko matyti, kad bendras gamintojų perviršis (trikampio plotas) didžiausias, pasiekus rinkos pusiausvyros tašką.

Sudėję vartotojų ir gamintojų perviršius, gauname bendrąją naudą (trikampio ACD plotas), kuri yra didžiausia pasiekus rinkos pusiausvyrą. Rinka susireguliuoja pati ir ilguoju laikotarpiu pasiekia pusiausvyrą, o planuojant centralizuotai to padaryti beveik neįmanoma. Tuo laisvosios rinkos yra pranašesnės už reguliuojamas.

Remiantis gamintojų, vartotojų perviršių ir bendrosios naudos samprata, galima analizuoti įvairias situacijas: rinkų reguliavimo efektyvumą, konkurencijos naudą.

Pavyzdžiui, monopolininkai apriboja gamybą, kad padidėjus rinkos kainai gautų didesnį pelną (pvz., OPEC įtaka naftos gavybai). Apribojus gaminamų prekių kiekį nuo Q iki Q_1 , rinkos kaina padidėja nuo B iki F . Gamintojui vietoje buvusio perviršio BCD lieka $BHGD$ ir atitenka vartotojų perviršio dalis $FEHB$. Vartotojams telieka perviršis AEF . Matyti, kad perviršis, kurį atitinka plotas ECG , neatitenka niekam, kitaip tariant, bendroji nauda sumažėja.

12 tema

KAINŲ KONTROLĖ**Kas aukščiau – lubos ar grindys?**

Įsivaizduokite Seimo posėdį. Sprendžiama, ar balsuoti už, ar prieš nutarimą, kuriuo būtų padidintos minimalios cukrinių runkelių supirkimo kainos. Svarstant šį klausimą komitetuose, vienas iš šio nutarimo iniciatorių sakė:

„Turime atsižvelgti į dabartinę cukraus pramonės padėtį. Tiek cukrinių runkelių augintojų, tiek ir perdirbėjų sąnaudos yra didelės ir jų dabartinės kainos ir subsidijos nepadengia. Jei mes ir toliau pro pirštus žiūrėsime į tokią padėtį, galime galutinai sužlugdyti cukraus gamybą Lietuvoje. Nustatyta kaina tik nežymiai paveiktų kitus rinkos dalyvius, tačiau padėtų išgelbėti augintojus, taigi ir šios srities dirbančiuosius, kurie kitu atveju netektų darbo, turėtume mokėti papildomas išmokas ir pan.“

Kita išsakytą nuomonę buvo tokia:

„Kainų reguliavimas atneš dar didesnės žalos cukraus rinkai ir lems kainų didėjimą. Norėdami palengvinti vieno cukrinių runkelių gamintojo padėtį, pažeistume visų cukraus vartotojų interesus. Dėl šio sprendimo nukentės ir vartotojai, ir pramonės šakos, naudojančios cukrų kitiems produktams gaminti. Tai turės neigiamų ekonominių ir socialinių pasekmių, ypač skurdžiausiems visuomenės sluoksniams. Tokios priemonės ir toliau mažins paskatas didinti Lietuvos cukraus pramonės efektyvumą ir konkurencingumą, sustiprins nepagrįstus lūkesčius, jog verta gaminti ir nekonkurencingą produktą. Reikėtų išvis panaikinti kainų šioje srityje reguliavimą.“ (Lietuvos regioninių tyrimų institutas, 2001 rugsėjo 20 d.)

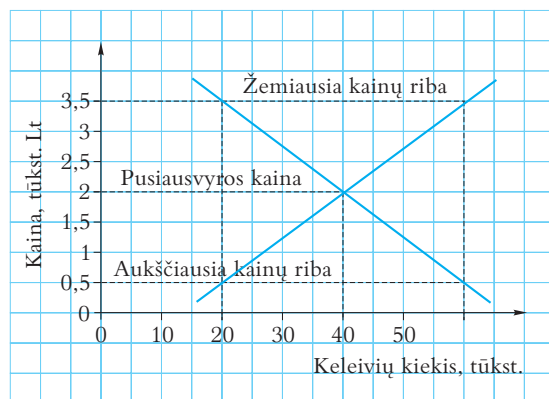
Kurią nuomonę jūs palaikytumėte?

Kainų kontrolė

Nors vienos ar kitos prekės vertę geriausiai nustato rinka, tačiau vyriausybė kai kurioms prekėms ir paslaugoms nustato kainas, kurios dažniausiai skiriasi nuo rinkos pusiausvyros kainos, t. y. tos, kuri susidarytų dėl pasiūlos ir paklausos sąveikos. Taigi ne visoms rinkoms leidžiama funkcionuoti laisvai. Valstybė dažnai nustato žemiausią kainų ribą (minimalią kainą). Lietuvoje tai taikoma darbo užmokesčiui (minimalus darbo užmokestis), kai kurių žemės ūkio produktų supirkimo kainoms. Yra ir valstybės nustatytos aukščiausios kainos, pavyzdžiui, komunalinių paslaugų, elektros energijos, dujų. Reguluodama kai kurių prekių ir paslaugų kainas, vyriausybė siekia apsaugoti jų gamintojus ir darbuotojus. Kitais atvejais, reguliuojant monopolistų gaminamų prekių ir teikiamų paslaugų kainas, siekiama apginti vartotojus.

Panagrinėkime kainų reguliavimo konkurencinėje rinkoje atvejį. Tarkime, kad nustatyta maršrutinių taksi kainos ir kiekio priklausomybė vartotojų ir vežėjų atžvilgiu, pavaizduota paveikslėlyje. Jei valstybė nesikištų į vežimo kainų nustatymą, nusistovėtų pusiausvyra (kaina būtų lygi 2 Lt, kiekis – 40 tūkst.).

Aukščiausia kainų riba (kainų „lubos“) yra maksimali leistina prekės ar paslaugos kaina rinkoje. Kaip matote iš pateikto pavyzdžio, jeigu nustatyta kaina yra 0,5 Lt ar mažesnė, rinkoje norinčiųjų pasinaudoti taksi paslaugomis yra kur kas daugiau nei norinčiųjų šią paslaugą tokiomis kainomis teikti. Nustačius aukščiausią kainų ribą, susidaro pervežimo paslaugų stoka: 40 tūkst. keleivių negalės pasinaudoti šia paslauga.

Žemiausia kainų riba (kainų „grindys“) yra minimali leistina prekės ar paslaugos kaina rinkoje. Kaip matote iš pateikto pavyzdžio, jeigu nustatyta kaina yra 3,5 Lt ar didesnė, turime priešingą situaciją – daug siūlančiųjų taksi paslaugas ir mažai norinčiųjų jomis naudotis. Nustačius žemiausią kainų ribą, atsiranda paslaugų perteklius: maršrutiniuose taksi bus 40 tūkst. laisvų vietų.

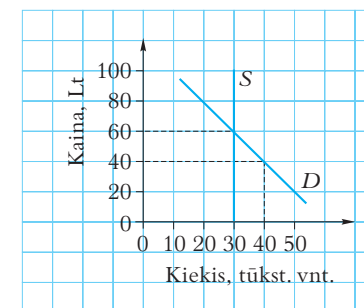
Jeigu dėl kainų reguliavimo atsiranda prekių, paslaugų ar išteklių perteklius, valstybė turi įsipareigoti už perteklių mokėti. Tai daroma visų mokesčių mokėtojų sąskaita. Kitas būdas spręsti pertekliaus problemą – nustatyti gamybos kvotas (kiekį, kurį leidžiama pagaminti). Esant produkcijos stokai, gresia šešėlinės ekonomikos augimas – visuomet atsiras tokių, kurie, norėdami gauti prekę, sutiks mokėti daugiau, nors toks sandoris ir nelegalus.

(MDU) didinimo prielaidų ir pasekmių studija aiškiai parodė, kad Lietuvoje egzistuoja visos prielaidos didinti MDU iki 600 Lt ir tai esminės įtakos ekonominei įmonių padėčiai neturės, nes įmonių pelną tesumažintų vidutiniškai 0,3 procentinio punkto. Dėl padidėjusio MDU niekas žmonių iš darbo neišmes, ir įmonė dėl papildomo 100 Lt tikrai nebankrutuos, ypač įvertinant pastarųjų metų ekonomikos augimą ir atsižvelgiant į faktą, kad 2002–2004 metų laikotarpiu įmonių pelnas prieš apmokestinimą Lietuvoje padidėjo beveik 2 kartus (arba 100 proc.). MDU didinimui pritaria profsąjungos ir 59 proc. apklaustųjų darbdavių atstovų.“ (Lietuvos pramoninkų konfederacija, 2004 12 07).

„Turėtų būti leista, kad minimalus darbo užmokestis išnyktų. Jis sukuria nedarbą, ypač tarp neturinčių pakankamai socialinių garantijų mažumų ir paauglių. Žmonės, neturintys darbo, yra blogiau už turinčius mažai apmokamus darbus. Tai, kad valdžia nustato kainas, nereiškia, kad kainos tokios ir bus, nes nei pasiūla, nei paklausa valdžios dekretų neklauso, ji tik į juos reaguoja. Darbdavys reaguos į minimalaus atlyginimo kėlimą: atleis darbuotojus, už kurių darbą valdžia liepia mokėti daugiau, nei jie darbdaviui duoda naudos, ir atsisakys savo veiklos ar tam tikrų paslaugų, pereis į šešėlinį verslą. Pasiaiškinę, kam vis dėlto naudingas minimalaus atlyginimo kėlimas, suprasime, kad, deja, tik valdžiai. Juk net pakėlus minimalų atlyginimą 100 Lt, dėl mokesčių darbdavys iš viso sumokėtų 131 Lt, iš kurių darbuotojui tektų tik 64 Lt, o valdžiai – 67 Lt. Tačiau ir valdžios nauda, deja, tebus trumpalaikė: ji gali ignoruoti ekonomiką ir žmonių interesus, tačiau negali pasislėpti nuo neigiamų tokio reguliavimo pasekmių. Ne didinkite minimalų užmokesčių, o jį panaikinkite!“ (Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2004 12 08)

Kodėl verslai kartais nustatinėja kainas, žemesnes nei rinkos kaina?

Aukščiausios ar žemiausios kainos nustatomos nebūtinai atsižvelgiant į vyriausybės nutarimus ar įstatymus. Aukštesnes ar žemesnes už pusiausvyros kainas gali nustatyti ir patys pardavėjai. Pavyzdžiui, dažnai bilietai į žymių atlikėjų koncertus ar atsakingas krepšinio varžybas parduodami žemesne (grafike 40 Lt) nei rinkos pusiausvyros kaina (60 Lt). Tuomet bilietus įsigyja tie, kurie pirmesni suskumba tai padaryti. Tokiose situacijose dažnai pasitaiko neleistinų bilietų perpardavinėjimo atvejų.

Nors parduodant bilietus didesne kaina pajamos už renginį būtų didesnės, tačiau bilietų kainos nedidina. Eilės prie kasų pritraukia spaudos dėmesį, taigi reklama spaudoje, per televiziją ir radiją garantuota. Reklama paskatina vaizdajuosčių ar kompaktinių plokštelių pirkimą, ir autoriai gauna papildomų pajamų. Į koncertą ar varžybas susirenka tikri gerbėjai, kurie vertina galimybę dalyvauti renginyje, o tai naudinga ir vartotojams, ir koncerto ar varžybų organizatoriams, ir atlikėjams. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad iš nustatytos žemesnės kainos pirkėjai išlošia, tačiau tai nėra visapusiškas vertinimas. Pirkėjai turi ir papildomų sąnaudų – bilietų įsigijimui sugaištamas brangus laikas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Ar kainų reguliavimas atneša daugiau naudos, ar sukuria daugiau problemų? Pabandykite įvertinti šias dvi nuomones. Atsakymą pagrįskite.

„Mūsų tikslas yra pasirūpinti visų žmonių gerove, nepamirštant ir mažas pajamas turinčių gyventojų. Mes turime juos apginti, kitaip jie gautų juokingai mažus atlyginimus, kurių neužteks mokėti už maistą, būstą ir kitus būtinus dalykus. Kiekvienas dirbantis turi teisę gauti gerą, pragyventi leidžiančią algą. Dabartinis minimumas yra per mažas, todėl tai yra neteisinga ir nesąžininga. Atlikta minimalaus darbo užmokesčio

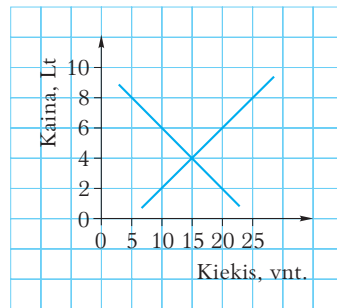
ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Dėl taikomos kainų kontrolės susidarė prekių ir paslaugų perteklius. Atšaukus kainas ribojančius įstatymus, kaina:
 - sumažėtų;
 - padidėtų;
 - nesikeistų;
 - atsakymui trūksta informacijos.

2. Rinkoje susidaro prekių ir paslaugų stoka, kai kaina yra:

- A aukštesnė už pusiausvyros kainą ir paklausos kiekis yra mažesnis už pasiūlos kiekį;
- B žemesnė už pusiausvyros kainą ir paklausos kiekis yra mažesnis už pasiūlos kiekį;
- C aukštesnė už pusiausvyros kainą ir paklausos kiekis yra didesnis už pasiūlos kiekį;
- D žemesnė už pusiausvyros kainą ir paklausos kiekis yra didesnis už pasiūlos kiekį.

Atsakydami į 3–5 klausimus, remkitės šiuo grafiku:

3. Jei kaina būtų lygi 8 Lt, susidarytų:

- A 10 vnt. perteklius;
- B 10 vnt. stoka;
- C 20 vnt. perteklius;
- D 20 vnt. stoka.

4. Kad susidarytų 10 vnt. stoka, kaina turėtų būti lygi:

- A 2 Lt;
- B 4 Lt;
- C 6 Lt;
- D 8 Lt.

5. Jei kaina būtų lygi 4 Lt, tai:

- A susidarytų 15 vnt. perteklius;
- B susidarytų 15 vnt. stoka;
- C nebūtų nei stokos, nei pertekliaus;
- D susidarytų ir perteklius, ir stoka – iš viso 30 vnt.

6. Jei nustatyta žemiausia galima prekės ar paslaugos kaina būtų mažesnė už pusiausvyros kainą, tai:

- A padidėtų paklausos kiekis;
- B susidarytų prekės ar paslaugos perteklius;
- C susidarytų prekės ar paslaugos stoka;
- D rinkos pusiausvyros kaina sumažėtų iki nustatytos kainos lygio;
- E rinkos kaina nusistovėtų pusiausvyros lygyje.

7. Seime paskelbtas pasiūlymas sumažinti kuro įsigijimo sąnaudas visiems vartotojams. Siūloma nustatyti kuro kainą 2 Lt ar net mažiau, nepriklausomai nuo pasiūlos ir paklausos sąlygų rinkoje. Kokios būtų šio pasiūlymo pasekmės?

8. Prekės paklausą galima užrašyti lygtimi $Q_D = 3600 - 400P$, o pasiūlą – lygtimi $Q_S = 1975 + 250P$.

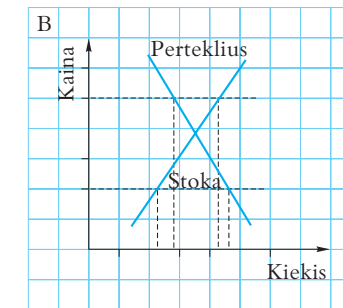
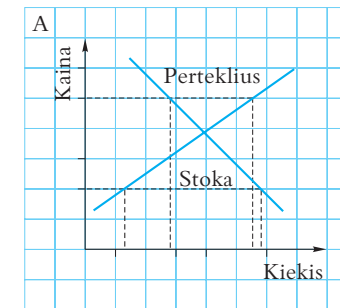
- a) Nubraižykite paklausos bei pasiūlos grafikus ir nustatykite pusiausvyros kainą bei kiekį.
- b) Įvertinkite, kaip pasikeis situacija rinkoje, jeigu kaina bus lygi 2 Lt?

9. Paklausos ir pasiūlos kreivės yra tiesės. Paklausa aprašoma lygtimi $Q_D = 400 - 10P$. Pusiausvyros kiekis – 100 vnt. Vartotojų perviršis yra du kartus didesnis nei gamintojų perviršis. Nustatykite, kokio dydžio produkto stoka gali atsirasti rinkoje, jeigu bus nustatyta maksimali 28 Lt kaina?

Besidomintiems

Kainų kontrolė ir elastingumo teorija

Kuo prekių ar paslaugų, kurioms taikoma kainų kontrolė, pasiūla ir (arba) paklausa yra elastingesnė, tuo didesnį prekių perteklių arba stoką sąlygos net nedidelis kainos nukrypimas nuo pusiausvyros. Grafike A pavaizduota elastinga paklausa ir pasiūla, o grafike B – neelastinga.

RINKŲ KONKURENCINGUMAS

Kam patinka koncentratas?

„MG neria monopolijos tinklą...

Iki šiol kas trečias drabužis yra parduodamas per *MG Baltic* priklausančias parduotuves – tokią informaciją skelbia pats koncernas, o Konkurencijos tarnybai tokia statistika nekelia jokio nerimo. ... Štai pačiame Vilniaus centre – Gedimino prospekte arba visai netoliese įsikūrusios tik *MG Baltic* parduotuvės – *Apranga*, *Aprangos galerija*, *Zara*, *City* ar *Mango*. Sklinda gandas, kad koncernas ketina perimti pagrindinį savo konkurentą – bendrovę *Lévu*. Tačiau Konkurencijos tarnyba nemato jokio pavojaus, kad koncernas *MG Baltic* užims dominuojančią rinkoje padėtį. Rinkoje dar yra konkurentų, kurie specializuojasi mažmeninėje prekyboje drabužiais, – teigia tarnybos atstovai. Tačiau labiau prakutę pirkėjai jau seniai piktinasi, kad Lietuvoje drabužiai kainuoja kur kas daugiau nei Vakarų Europoje, nors patalpų nuoma, pardavėjų atlyginimai yra keliskart mažesni nei užsienyje.“

Pagal Ugnę Anskaitę, *Vilniaus žinios*, 2005 gegužės 6 d., Nr. 18 (1267), p. 1–2.

Ar verta susirūpinti, kuo tokia situacija gresia pirkėjams, ką reiškia Konkurencijos tarnybos pareiškimas?

Kam ir kuo naudinga konkurencija?

Konkurencija yra vienas iš svarbiausių rinkos ekonomikos variklių. Pardavėjai konkuruoja dėl mūsų – pirkėjų – litų, pirkėjai konkuruoja tarpusavyje siekdami išigyti tai, ką jie vertina labiausiai, darbuotojai konkuruoja darbo rinkoje ieškodami darbo, darbdaviai konkuruoja norėdami pasamdyti geriausius darbuotojus. Gamintojus konkurencija verčia dirbti našiau, dėl konkurencijos mažėja kainos, gerėja prekių kokybė ir aptarnavimas, didėja prekių bei paslaugų įvairovė.

Nuo ko priklauso konkurencija rinkoje?

Konkurencijos dydį vienoje ar kitoje rinkoje lemia:

- pardavėjų bei pirkėjų toje rinkoje skaičius;
- informacijos prieinamumas visiems;
- galimybės laisvai įeiti į rinką (pradėti verslą) bei išeiti iš jos.

Kuo lengviau įeiti į rinką, kuo daugiau joje yra dalyvių, kuo tie dalyviai geriau informuojami, tuo rinką konkurencingesnė.

Tobulosios konkurencijos rinka

Rinkos, kuriose daug pirkėjų ir pardavėjų prekiauja identiškais produktais, informacija prieinama visiems, lengva įeiti į rinką arba iš jos išeiti, vadinamos *tobulosios konkurencijos rinkomis*.

Žemės ūkio produktų rinkos yra panašiausios į tobuląją konkurenciją. Šalyje yra daug ūkių (daugiau nei 270 000)⁶, todėl mažai tikėtina, kad kuris nors ūkininkas galėtų daryti įtaką kainoms. Kad būtų aiškiau, panagrinėkime kokio nors produkto, pavyzdžiui, agurkų, rinką. Tarkime, nusprendėte savo sode auginti agurkus ir pardavinėti juos netoliese esančiame turgelyje. Auginsite tos pačios veislės, kaip ir visi netoliese gyvenantys ir agurkų auginimu besiverčiantys jūsų kaimynai. Jeigu turgelyje visi agurkai šiuo metu pardavinėjami po 1,50 Lt už kilogramą, o jūs norėsite parduoti brangiau, vargu ar kas nors iš jūsų pirks. Jums nusprendus kurią nors dieną agurkų nepardavinėti, agurkų pasiūlai tai įtakos neturės, kaina nesikeis. Taigi esate nepajėgus kontroliuoti kainas rinkoje, kurioje yra labai daug agurkų pardavėjų.

Be žemės ūkio produktų rinkų, panašiais bruožais pasižyminčių rinkų pavyzdys galėtų būti mažmeninės užsienio valiutų rinkos, kuriose valiutomis prekiauja smulkūs prekyautojai. Jose veikia daugybė pardavėjų, siekiančių parduoti identiškus produktus (valiutas), ir paprastai nė vienas valiutos pardavėjas negali daryti pastebimos įtakos valiutų kursui. Pradėti prekiauti valiuta palyginti nesunku, jokios ne kainų konkurencijos čia nėra.

Monopolinė konkurencija

Jeigu gyvenate miestelyje ar dideliame mieste, tikriausiai jūs ir jūsų draugai turi gana didelį pasirinkimą, kur eiti kirptis. Kainos už kirpimą svyruoja nuo keleto litų kirpyklose, teikiančiose įvairias nuolaidas, iki kelių dešimčių ar šimtų madinguose salonuose. Jeigu yra tiek daug kirpėjų, kodėl jiems konkuruojant tarpusavyje kainos nesusilygina?

Atsakymas galėtų būti vienas – tai yra monopolinės konkurencijos rinka. Kirpyklos bei gana daug kitų verslų užsiimančių įmonių, kaip antai degalinės, greitojo maitinimo restoranai, nedidelės kepyklos, drabužių valyklos, daugeliu požymių yra panašios į tobulosios konkurencijos rinkas. Kiekvienoje šių rinkų yra daug tarpusavyje konkuruojančių pardavėjų, gan lengva pradėti verslą. Čia pardavėjai konkuruoja tarpusavyje ne kainomis, o kitomis priemonėmis. Monopolinės konkurencijos rinkose pardavėjai stengiasi įtikinti vartotojus, kad jų produktas yra išskirtinis, geresnis nei konkurentų. Pavyzdžiui, brangesni kirpėjai stilistai sako, kad jie dirba geriau, išmano naujausias madas, taigi ir jų padarytos šukuosenos yra išskirtinės. Įmonės pritraukia daugiau klientų ir dėl to, kad įsikūrusios patogioje vietoje, greta yra kiti vartotojų traukos centrai (parduotuvės, sporto klubai ir pan.), klientams patogesnis jų darbo laikas.

Oligopolija

Oligopolija yra tokia rinka, kurioje keletas įmonių pardavinėja identiškus (pvz., varį, stiklą) arba panašius (pvz., skirtingų rūšių muilą ar dribsnius) produktus. Kadangi rinkoje yra tik keli pardavėjai, jie gali daryti gana didelę įtaką kainoms. Tarkime, jeigu viena oro linijų bendrovė mažina kainas, tikėtina, kad kitos seks ja.

Oligopolinėje rinkoje dažniausiai veikia didelės bendrovės, naujiems gamintojams gana sunku įeiti į rinką ir varžytis su jos senbuviais.

Vienas iš būdų nustatyti, ar rinka oligopolinė, ar ne, yra pasižiūrėti, koks toje rinkoje koncentracijos lygis, t. y. kiek procentų tos rinkos apyvartos sudaro didžiausių jos dalyvių apyvartos. Keturiolikos didžiausios JAV kompanijos (*Kellogg*, *General Mills*, *Post* ir *Quaker*) 2001 metais pagamino 86 proc. visų JAV pusryčiams vartojamų dribsnių. Šie rezultatai rodo, kad dribsnių rinka šioje šalyje yra labai koncentruota, todėl ši rinka yra oligopolinė.

Įmonės, veikiančios oligopolinėje rinkoje ir pardavinėjančios nesiskiriančius produktus, kaip svarbiausią konkurencijos būdą naudoja reklamą. Televizijoje dažnai matote mobiliojo ryšio, oro linijų paslaugų, alaus reklamą. Reklama yra gana brangi, reikia papildomų gamybos sąnaudų, dėl to į tokias rinkas labai sunku įeiti.

Kai rinkoje tėra keli stambūs gamintojai, visuomet atsiranda didelė nelegalių susitarimų galimybė. Įmonės gali susitarti palaikyti aukštas kainas, pasiskirstyti rinkas, todėl dažnai oligopolijas prižiūri tam skirtos valstybės tarnybos. Kita vertus, vien tik todėl, kad rinkoje yra vos keletas įmonių, dar nereiškia, kad joje sudaromi nelegalūs sandėriai. Keletas įmonių gali tarpusavyje konkuruoti lygiai taip pat įnirtingai, kaip ir didelis skaičius įmonių.

Monopolija

Monopolijos apibrėžtis yra labai paprasta – pramonės šakoje arba rinkoje egzistuoja tik vienas unikalaus produkto pardavėjas. Iš tikrųjų gyvenime nėra taip lengva rasti monopolijos pavyzdžių, nes dauguma verslų vis tiek susiduria su vienokia ar kitočia konkurencija. Pavyzdžiui, vienintelė picerija miestelyje konkuruoja su maisto prekių parduotuve, prekiaujančia šaldytomis picomis.

Monopolija gali būti sankcionuota valstybės ir apsaugota įstatymų (įstatymo numatyta, kad kokia nors veikla gali užsiimti tik viena įmonė). Patentai, licencijos, leidimai yra būdai, kaip valstybė gali sankcionuoti monopoliją.

Kontroliuoti konkurenciją nėra lengva, todėl monopolijos kartais neišsilaiko. Sukilusios monopolijos pavyzdys gali būti deimantų pramonė. Šveicarijoje ir Pietų Afrikos Respublikoje įsikūrusi *De Beers* kompanija nuo 1930 metų iki XX amžiaus pabaigos kontroliavo didžiąją dalį pasaulio deimantų gavybos ir todėl galėjo dirbtinai sumažinti pasiūlą. Jų kaina buvo didesnė, nei galėjo būti konkurencijos sąlygomis. Metų metus *De Beers* ribojo konkurentų įėjimą į šią rinką, supirkdama visus nešlifuosius deimantus, kuriuos laikydavo savo saugyklose Londone, kai kainos būdavo mažesnės, ir parduodavo juos, kai kainos padidėdavo. *De Beers*, siekdama išsaugoti didelę deimantų paklausą ir sustiprinti bendrovės vardą, naudojo reklamą („Deimantai amžini“). Šimtmečiui einant į pabaigą, *De Beers* pradėjo prarasti savo monopolinę galią, kai viena Australijos deimantų gamybos kompanija nusprendė nebeparduoti deimantų *De Beers*, o Rusija taip pat pradėjo pardavinėti deimantus tiesiogiai kitiems pirkėjams. Atradus naujus deimantų klotus Kanadoje ir Afrikoje, *De Beers* tapo dar sunkiau kontroliuoti pasiūlą, todėl 2000 metų liepą ji paskelbė, kad daugiau nemėgins kontroliuoti pasaulinės deimantų pasiūlos.

Natūralioji monopolija

Vis dėlto yra atvejų, kai konkurencija nėra pati geriausia alternatyva. Natūralioji monopolija naudinga tuomet, kai veikiant tik vienai įmonei visos ūkio šakos išlaikomos tampa mažesnės, palyginti su kelių įmonių veikla. Natūraliosios monopolijos pavyzdžiai yra komunalinės paslaugos, kaip antai elektros, gamtinių dujų, vandens tiekimo ir kanalizacijos tinklai.

⁶ www.lzukt.lt/veikla/programa/2_1.htm.

Rinkų tipai ir jų savybės

Konkurencijos rinkoje tipas	Rinkų savybės					
	Įmonių skaičius šakoje	Panašus ar skirtingas produktas	Galimybė kontroliuoti kainas	Lengva įeiti į rinką	Vyksta ne kainų konkurencija	Pavyzdys
Tobula konkurencija	Didelis	Panašus	Nėra	Taip	Ne	Kviečiai
Monopolinė konkurencija	Didelis	Skirtingas	Nedidelė	Taip	Taip	Skalbimo milteliai
Oligopolija	Keletas	Panašus/skirtingas	Yra	Ne	Ne/taip	Mobilusis ryšys
Monopolija	Viena	Vienos rūšies	Taip	Ne	Ne	Vandentiekis

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Inspektorius Marius Jakaitis stengiasi nustatyti, kuris iš įtariamųjų yra monopolininkas. Jis žino, kad kiekvienas iš jų atstovauja įmonei, dirbančiai skirtingos konkurencijos rinkoje. Bet kas yra kas? Naudodamiesi žemiau pateiktomis citatomis ir tuo, ką jau sužinojote apie konkurenciją rinkose, padėkite inspektoriui nustatyti, kokioje rinkoje dirba kiekvienas įtariamasis.

- 1-as įtariamasis:** „Klausykite, aš nesu monopolininkas. Aš susiduriu su didele konkurencija. Jeigu mėginčiau padidinti savo gaminių kainą, prarasčiau savo verslą *Milžinių pramonės* naudai. Ne, pone. Aš laukiu, kol jie pakelia kainas, o tada jau ir aš.“
- 2-as įtariamasis:** „Aš turiu daugiau bėdų negu jūs. Tokios naujos parduotuvės kaip mano dygsta lyg grybai po lietaus. Aš leidžiu pinigų reklamai, kad įtikinčiau žmones, jog mano parduotuvė nepaprasta, kitokia negu visos.“
- 3-ias įtariamasis:** „Aš negaliu skirti pinigų reklamai. Ji surytų ir tą mažą pelną, kurį gaunu. Be to, ką tai duotų? Mano produkcija yra lygiai tokia pat, kaip ir kitų.“
- 4-as įtariamasis:** „Na, mano produkcija į niekieno nepanaši. Aš sunkiai dirbu, kad mano firma pirmautų ir išvengtų tos žmogžudiškos konkurencijos. Tvarkinga rinka ir teisinga kaina – tai mano pagrindinis principas.“

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kiekviena dirbanti Lietuvos šeima 2003 metais galėjo turėti asmeninį kompiuterį ir naudotis internetu. Tačiau kompiuterinių programų rinkoje susiklostė keista situacija. Maždaug nuo 1995 metų pradėjo dominuoti viena programinės įrangos bendrovė, kurią, nenorėdami nieko užgauti, toliau vadinsime *Monopolija*. Šiai įmonei operacinių sistemų ir biuro programų rinkoje ilgainiui pavyko sukurti tikrą monopoliją – įvairiose šalyse ji valdė iki 98 proc. tam tikrų programų rinkos. Monopolija įsigalėjo ir Lietuvoje.

Kuo ši situacija gera kompanijai ir bloga vartotojams? Kokia situacija yra dabar operacinių sistemų ir biuro programų rinkoje, kokios buvo ir kokios yra programų kainos?

Oligopsonija ir monopsonija

Iki šiol, nagrinėdami konkurenciją rinkose ir išskirdami keturis rinkų tipus, laikėmės prielaidos, kad visose rinkose yra daug pirkėjų, o kinta tik pardavėjų skaičius. Tačiau gali būti ir tokia situacija, kai pardavėjų yra daug, o pirkėjų – tik keletas (tokia rinka vadinama *oligopsōnine*) ar vienas (tokia rinka vadinama *monopsōnine*). Pavyzdžiui, karo pramonės produkcijos rinka yra monopsoninė, nes yra vienas pirkėjas – valstybė.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokie yra oligopsoninės bei monopsoninės rinkų privalumai gamintojo ir vartotojo požiūriu? Kokie yra trūkumai? Pagrįskite savo atsakymą grafiškai pavaizduodami gamintojų ir vartotojų pėrviršius.

Nesąžininga konkurencija

Vienas iš nesąžiningos konkurencijos elementų yra įmonių susitarimai. Susitarimas nekonkuruoti ar pasidalyti rinkas (t. y. kartelio susitarimas) gali būti pelningesnis nei konkurencinė kova, ypač jei tikimybė būti pagautam ir nubaustam yra nedidelė. Tokie susitarimai žalingi vartotojams. Pavyzdžiui, 2004 metais Konkurencijos taryba nustatė, kad dalis Klaipėdos vairuotojų rengimo paslaugas teikiančių įmonių susitarė dėl šių paslaugų kainų pakėlimo. Iki susitarimo vairavimo kursai kainavo 500 Lt, o po susitarimo – jau 960 Lt. Taip pačiais 2005 metais buvo nustatyta, kad Vilniuje susitarė taksi paslaugas teikiančios įmonės ir 20–70 proc. pakėlė taksi paslaugų kainas.

Konkurencijos apsauga

Prie nesąžiningos konkurencijos galima priskirti ir klaidinamąją reklamą, nes ji skatina vartotoją, įsigyjant prekes ar naudojantis paslaugomis, priimti sau nenaudingus sprendimus bei iškreipia konkurenciją.

Konkurencijos taryba, Valstybinė konkurencijos ir vartotojų teisių gynimo tarnyba, Ryšių reguliavimo tarnyba, Valstybinė kainų ir energetikos kontrolės komisija yra institucijos, kurios rūpinasi konkurencijos apsauga:

- kontroliuoja įmonių antikonkurencinį elgesį ir koncentracijas;
- reguliuoja priėjimą prie tinklų infrastruktūros (telekomunikacijos, elektros energijos, gamtinių dujų tinkluose, kad atskiros įmonės nebūtų diskriminuojamos);
- reguliuoja kainodarą (kainų dydžius grindžiant sąnaudomis, siekia išvengti monopolinių kainų);
- reguliuoja technines sąlygas (nustato standartus ir stebi, kaip yra jų laikomasi).

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Šakoje yra tik keletas stambių įmonių. Šios įmonės atidžiai seka viena kitą ir bando atspėti konkurentų verslo strategijas. Įmonės konkuruoja ir leidamos daug pinigų reklamai. Galėtume pasakyti, kad čia rinka yra:
A tobulosios konkurencijos;
B monopolinės konkurencijos;
C oligopolinė;
D monopolinė.
- Tobulosios konkurencijos rinkoje:
A naujoms įmonėms gana sunku įeiti į rinką;
B įmonės paprastai užsako daug reklamos;
C įmonių parduodami produktai labai skiriasi;
D nė vienas gamintojas nėra pajėgus daryti įtakos kainoms.
- Gera organizuotas kartelis panašus į:
A tobuląją konkurenciją;
B monopoliją;
C monopolinę konkurenciją;
D tobuląją konkurenciją kainų, bet ne pelno, atžvilgiu.

4. Jeigu būtumėte gydytojas ir norėtumėte sudaryti kartelio susitarimą su kitais, kas jums būtų naudinga?
- A Naujų medicinos mokymų steigimas.
 - B Įstatymo, ribojančio užsienyje įgijusių išsilavinimą medikų licencijavimą, priėmimas.
 - C Vyriausybės subsidijų individualių asmenų medicinos draudimui sumažinimas.
 - D Visi aukščiau išvardyti.
5. Paieškokite informacijos ir išsiaiškinkite, kas yra OPEC ir kaip jis susijęs su konkurencija.

Besidomintiems

Dominavimas rinkoje

Vienas svarbiausių kriterijų nustatant, ar kokia nors įmonė dominuoja rinkoje, yra rinkos dalis. Įstatymo nustatyta, kad įmonė, užimanti 40 proc. kokio nors produkto rinkos, laikoma dominuojančia rinkoje, jeigu yra kliūčių kitoms įmonėms įeiti į tą pačią rinką ir veiksmingai konkuruoti. Gali būti, kad įmonės užimama rinkos dalis nesiekia 40 proc., bet egzistuoja didelės kliūtys patekti į rinką kitiems rinkos dalyviams, ir todėl įmonė gali būti pripažinta dominuojančia rinkoje.

Įėjimo į rinką kliūtys

1. *Absoliutūs vienos įmonės pranašumai.* Įmonė tokį pranašumą gali įgyti dėl:
 - a) valstybės reguliavimo (pvz., ribotas skaičius licencijų tam tikrai veiklai, įstatymai);
 - b) turimų gamybos išteklių – turto ar įrenginių (pvz., uostas ar jo dalis laivininkystės paslaugoms, fiksuoto telefono ryšio linijos telekomunikacijų paslaugoms);
 - c) turimų intelektualinės nuosavybės teisių (pvz., patentų, prekių ženklų, autorių teisių).
2. *Strateginiai vienos įmonės pranašumai.* Šie pranašumai gali atsirasti dėl to, kad įmonė toje rinkoje pradėjo veikti anksčiau nei potencialūs konkurentai. Kitoms įmonėms įeiti į rinką bus sunkiau dėl:
 - a) neatgaunamų sąnaudų, kurių įmonė nesusigrąžins norėdama ateityje išeiti iš rinkos (pvz., investicijos į prekės ženklą, vardą, reputaciją ir pan.);
 - b) finansavimo galimybių (jau veikianti rinkoje geros reputacijos įmonė visuomet lengviau gaus finansavimą nei tik einantis į tą rinką naujokas);
 - c) masto ekonomijos (jeigu rinkai būdinga masto ekonomija, t. y. didinant produkcijos apimtį, vidutinės gamybos sąnaudos mažėja, naujas rinkos dalyvis iš karto turėtų siekti didelės rinkos dalies, o tai reikštų didesnę įėjimo riziką, didesnius išteklius bei agresyvią esamų rinkos dalyvių reakciją);
 - d) informacijos stokos (rinkoje veikianti įmonė paprastai turi daugiau informacijos apie esamas gamybos sąnaudas nei potencialus tos rinkos dalyvis);
 - e) laiko sąnaudų (informacijai surinkti, kapitalui pritraukti, gamybinėms patalpoms įrengti, reputacijai įgyti, firmos vardui populiarinti ir kt. reikia labai daug laiko, ir šitai gali būti rimta kliūtis eiti į rinką).
3. *Išskirtinis vienos įmonės elgesys.* Manoma, kad patekti į rinką trukdo:
 - a) vertikalieji apribojimai (susitarimai tarp gamintojo ir žaliavų tiekėjų, gamintojo ir pardavėjų tinklo dėl išimtinio bendradarbiavimo);
 - b) „grobioniški“ veiksmai (pvz., vienas rinkos dalyvis bando išstumti konkurentą iš rinkos, sumažindamas savo produkcijos kainas žemiau vidutinių kintamųjų sąnaudų (dempinguoja), kad konkurentas patirtų nuostolius);
 - c) atsisakymas tiekti prekes (pvz., jeigu įmonė atsisako tiekti žaliavas naujiems kokios nors prekės gamintojams, o alternatyvių žaliavų šaltinių nėra arba jie per brangūs, nauji gamintojai neturi galimybių įeiti į tų prekių rinką, net jei kitų kliūčių ir nėra).

Koncentracija rinkoje

Jeigu vienas tos pačios rinkos dalyvis nori įsigyti kitą, sakoma, kad rinkoje vyksta koncentracija, ir įmonė turi prašyti Konkurencijos tarybos leidimo sandoriui vykdyti. Konkurencijos taryba svarsto, kokia yra rinkos struktūra, ar koncentracijoje nedalyvaujančios įmonės turi galimybių išplėsti gamybą, ar pirkėjai turės galimybę pakeisti tiekėją, ar jungiantis nėra pašalinamas svarbus konkurentas rinkoje, ar susijungusios įmonės netrukdytų konkurentų plėtrai ir pan.

3 skyrius

Kaip suklestėti rinkos ekonomikoje

- Kiek kainuoja žvaigždės?
- Kojinė ar portfelis?
- Lyginimo ypatumai. Ar jaučiate skirtumą tarp sąvokų „noriu“ ir „noriu ir turiu“?
- Kada pinigai dirba man?

PAJAMOS

Kiek kainuoja žvaigždės?

IEŠKO patyrusio, entuziastingo ir talentingo
PRODUKTO VADYBININKO(-ĖS)

.....

Reikalavimai:

Aukštasis išsilavinimas (pageidautina rinkodaros arba prekybos vadybos specializacija).

Ne mažesnė kaip 2 metų darbo patirtis rinkodaros srityje.

Geras anglų ir rusų kalbų mokėjimas.

Mokėti dirbti kompiuteriu (MS Word, Excel, PowerPoint).

Analitiniai gebėjimai, iniciatyvumas, savarankiškumas.

Siūlome:

Puikias darbo sąlygas jaunoje komandoje.

Galimybes teikti idėjas, jas įgyvendinti ir tobulėti.

Kvalifikaciją ir rezultatus atitinkantį atlyginimą.

Motyvacinį laišką su gyvenimo aprašymu (CV) lietuvių ir anglų kalbomis iki ... siųskite...

Paskaitykite savaitgalio laikraščius ir tokių skelbimų rasite gana daug. Yra ir kitokių – „Ieškau darbo“, „Įdarbinimo agentūra padės susirasti darbą“ ir kt. Vienas iš dažniausiai užduodamų klausimų susipažįstant – „Kur dirbi?“. Nors ir būdamas labai svarbus, samdomas darbas nėra vienintelis žmonių pragyvenimo šaltinis. Tikriausiai esate girdėję ir apie nuomą, ir apie palūkanas, ir apie pelną bei dividendus. Aptarkime juos visus.

Pajamos, gaunamos už įvairius išteklius

Beveik visi ištekliai priklauso žmonėms (yra išteklių, priklausančių valstybei – oro erdvė, kai kurie gamtos ištekliai ir pan.). Parduodami ar nuomodami savo išteklius žmonės gali gauti įvairių rūšių pajamų, nuo kurių, sumokėjus pajamų mokesčius, lieka vadinamosios disponuojamosios pajamos, kurias galima skirti vartojimui arba taupymui.

Disponuojamosios pajamos = Darbo užmokestis + Renta + Palūkanos + Pelnas – Mokesčiai ir įmokos.

Pajamų statistika

Statistikos departamentas nuolat atlieka įvairius namų ūkių pajamų tyrimus. Vieno iš tokių tyrimų rezultatai ir pajamų grupavimas pateikiami lentelėje.

Vieno namų ūkio nario vidutinės mėnesinės disponuojamosios pajamos

	2004		2005	
	Lt	proc.	Lt	proc.
Visos disponuojamos pajamos	495,8	100,0	579,7	100,0
Samdomojo darbo pajamos	275,3	55,3	328,1	56,5
Pajamos iš verslo, individualios veiklos	68,7	13,9	79,4	13,7
pajamos iš individualios ne žemės ūkio veiklos	23,5	4,7	28,7	5,0
žemės ūkio pajamos	45,2	9,1	50,8	8,8
Pajamos iš rentos	0,9	0,2	0,9	0,2
Pajamos iš turto	0,9	0,2	0,4	0,1
Socialinės išmokos	117,8	23,8	130,8	22,6
Kitos pajamos	32,1	6,5	42,0	6,9

Šaltinis. www.std.lt.

Disponuojamosios pajamos – tai visos piniginės ir natūrinės pajamos, atskaičius pajamų mokestį ir socialinio draudimo įmokas.

Samdomojo darbo pajamos – pajamos iš samdomojo darbo pinigais ir natūra, premijos, įvairios priemokos, komandiruočių dienpinigiai, įvairios kompensacijos, kurias moka darbovietė, ir kt.

Didžiausią dalį visų uždirbamų samdomojo darbo pajamų sudaro darbo užmokestis. Mes siūlome rinkai savo laiką, žinias, gebėjimus, įgūdžius bei patirtį ir gauname už tai atlyginimą, arba darbo užmokestį. Dažniausiai kalbėdami apie tai, kiek kas uždirba arba kokio atlyginimo norėtume, turime omenyje sumą, gaunamą „į rankas“, arba vadinamąjį neto užmokestį. Tačiau iš tiesų mes gauname kur kas didesnę atlyginimą. Jis paprastai užfiksuojamas darbo sutartyje ir vadinamas bruto atlyginimu. Tai yra atlyginimas, neatskaičiavus mokesčių – gyventojų pajamų mokesčio ir paties darbuotojo mokamos socialinio draudimo įmokos. Pavyzdžiui, Lietuvoje disponuojamąsias pajamas iš darbo užmokesčio, t. y. tą atlyginimo dalį, kurią mes gauname atskaičius visus mokesčius, galima apskaičiuoti pagal tokią formulę:

DP_w = W – (W – NPD) × t – W × t_s.

Čia: DP_w – disponuojamosios pajamos iš darbo užmokesčio;

W – bruto darbo užmokestis;

NPD – neapmokestinamųjų pajamų dydis: pagrindinis neapmokestinamasis minimumas (2005 metais sudarė 290 Lt), papildomi neapmokestinami minimumai šeimoms, turinčioms 1–2 vaikus (29 Lt kiekvienam vaikui, taikomi arba tėvui, arba motinai, arba pusiau abiem), daugia-vaikėms šeimoms ir pan.;

t – mokesčių tarifas (antroje 2006 metų pusėje sudarė 27 proc.);
t_s – socialinių įmokų tarifas, mokamas paties darbuotojo (2005 metais sudarė 3 proc.).

Pajamos iš individualios ne žemės ūkio veiklos – pajamos iš verslo, amatų, laisvosios profesinės ir kitokios veiklos.

Pajamos iš žemės ūkio – piniginės ir natūrinės pajamos, gautos iš žemės ūkio gamybos.

Rentà – pajamos, kurias gauna namų ūkiai už nekilnojamojo turto nuomojimą (namo, buto, garažo ir pan.), žemės ar kitokio turto nuomą.

Pajamos iš turto – palūkanos, gaunamos už pinigų laikymą bankuose, pinigų skolinimą privatiems asmenims, už įsigytus Vyriausybės vertybinius popierius (obligacijas), taip pat dividendai, kuriuos gauna įvairių akcijų turėtojai.

Socialinės išmokos – pensijos, pašalpos ir kompensacijos senatvėje, ligos ir negalios atvejais, išmokos, skirtos našliams ir našlaičiams, šeimai ir vaikams, bedarbiams, socialinės atskirties ir kitais atvejais, vaistų, sanatorinio gydymo kompensavimas.

Kitos pajamos – stipendijos, alimentai, iš tėvų, vaikų, giminių ar draugų gauti pinigai, nemokamai iš kitų namų ūkių gauti jų užauginti (surinkti) maisto produktai.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kodėl vieni žmonės uždirba daugiau nei kiti?

Žmonės dažnai skundžiasi (o kartais net su kartėliu), kad vieni uždirba daugiau nei kiti. Jie skundžiasi, kad turtingi tampa dar turtingesni, o skurdžiai – dar skurdesni. Jie teigia, kad sistema nesąžininga, tačiau ji to-čia neturėtų būti! Priešingu atveju ar galėtų būti, kad profesionalūs sportininkai ar popmuzikos žvaigždės uždirbtų daugiau nei profesionalios medicinos seserys?

Populiariausių renginių vedėjų vidutiniai vakaro honorarai, Lt	Kai kurių profesijų atstovų vidutiniai bruto mėnesio atlyginimai, Lt
Arūnas Valinskas – apie 5 000 Vytautas Kernagis – nuo 4 000 Vytautas Šapranauskas – 3 000–4 000 Algis Ramanauskas – 2 000–3 000 Darius Martinaitis – 1 500–3 000 Rolandas Kazlas – apie 1 500–2 000 Asta Stašaitytė – 2 000 Giedrius Masalskis – 2 000 Darius Balčiūnas – 2 000	Įstatymų leidėjai – 4 517 Oro transporto lakūnai – 3 183 Direktoriai ir vyriausieji valdytojai – 2 339 Kompiuterių programuotojai – 1 892 Inžinieriai chemikai – 1 556 Gydytojai psichiatrai – 1 402 Vidurinio ugdymo mokytojai – 1 303 Muitinės ir sienos inspektoriai – 1 298 Autobusų vairuotojai – 932
Šaltinis. „Kur surengti savo darbuotojams ir svečiams šventinį vakarėlį,“ <i>Veidas</i> , 2004 11 18, Nr. 47	Šaltinis. „Darbo užmokestis pagal profesijas 2000 m. spalio mėn.,“ Vilnius, Statistikos centras, 2003

Galima pateikti net milijoninių honorarų pavyzdžių: NBA (JAV nacionalinės krepšinio lygos) vidutinė metinė žaidėjo alga 2002 metais siekė 4,5 mln. dolerių (medicinos seserys uždirba 100 kartų mažiau), NHL (JAV nacionalinės ledo ritulio lygos) – 1,6 mln. dolerių, kai kurių aktorių honorarai siekia net dešimtis milijonų dolerių. Iš tiesų rinkos ekonomikos šalyse skirtingų profesijų žmonių atlyginimai skiriasi gana daug. Paaiškinkite šiuos skirtumus, pasitelkę ekonominio mąstymo vadovą.

Žmogiškųjų išteklių ypatybės

Žmogiškieji ištekliai skiriasi nuo gamtos išteklių, kapitalo išteklių bei prekių, kurias paprastai nagrinėjame. Pavyzdžiui, žmogiškųjų išteklių neįmanoma sandėliuoti. Tai- gi jei žmogus nedirba, laikas yra prarandamas ir jo nebeįmanoma susigrąžinti. Skir-tingai nuo kitų išteklių, jie turi ne tik fizines, bet ir laiko ribas – nė vienas žmogus negali dirbti visų 24 valandų per parą. Galima pastebėti ir dar daugiau skirtumų.

Darbo rinka ir atlyginimai

Žmogiškieji ištekliai turi ir panašumų: kaip ir kiti ištekliai bei prekės, jie yra riboti (pvz., žmonių skaičius), todėl būtina juos naudoti efektyviai. Kaip ir kitų išteklių, galima įvertinti ne tik žmogiškųjų išteklių kiekį, bet ir kokybę, kurią apibūdiname terminu *žmogiškasis kapitālas*.

Žmogiškasis kapitalas – tai sveikata, išsilavinimas, gebėjimai ir įgūdžiai, su kuriais potencialūs darbuotojai ateina į darbo rinką.

- *Sveikata*. Mažiau tikėtina, kad geresnės sveikatos žmonės praleis darbą, dažniausiai jie našesni nei prastos sveikatos žmonės.
- *Išsilavinimas*. Žmonės su aukštesniu išsilavinimu turi geresnius skaitymo, matematikos ir problemų sprendimo įgūdžius. Dėl to jie yra našesni nei žmonės su mažesniu išsilavinimu.
- *Gebėjimai ir įgūdžiai, įgyjami darbo ir mokymų metu*. Daugiau apmokyti žmonės, ypač darbo vietoje, dažnai yra našesni už neapmokytus.

Kaip ir kitas kapitalo formas, žmogiškąjį kapitalą galima įgyti ir pagerinti investuojant, t. y. išteklius naudojant šiandien (sumažinus vartojimą), tikintis gauti naudos ateityje.

Žmogiškieji ištekliai panašūs į kitas išteklių rūšis, todėl žmogiškųjų išteklių (ki- taip – darbo) rinkoje veikia tie patys *paklausos ir pasiūlos dėsniai*. Darbuotojų paskatos dirbti yra didesnės, kai atlyginimai didesni, taigi darbuotojai atstovauja žmogiškųjų išteklių pasiūlai. Darbdaviai linkę ieškoti ir samdyti daugiau darbuotojų, kai atlyginimai mažesni, nes darbdaviai atstovauja paklausai. Darbuotojui mokamas atlyginimas (darbo rinkos pusiausvyros kaina) yra darbo rinkos kainos atspindys. Jis rodo, kiek verslai nori ir gali pasiūlyti, ir už kokį atlyginimą darbuotojai sutinka dirbti.

Darbo rinkose, kaip ir daugelyje kitų, gausu pokyčių. Vienos ar kitos profesijos paklausos ar pasiūlos pokyčio rezultatas – šios profesijos paklausos ar pasiūlos kreivės poslinkis, dėl kurio pakinta darbo užmokesčiai. Pavyzdžiui, jei programuotojų paklausa auga greičiau nei kitų profesijų darbuotojų, programuotojų atlyginimai kyla. Mašinistų paklausai mažėjant, jų darbo užmokestis sumažės. Čia verta pridurti, kad darbuotojų paklausa yra glaudžiai susijusi su prekių ir paslaugų, kurias jie gamina, paklausa. Akivaizdu, kad jei Lietuvą neturės atominės elektrinės, nereikės ir darbuotojų, turinčių atomininkų specialybę. Darbuotojų pasiūla taip pat daro įtaką darbo rinkos kainai. Tarkime, stalių pasiūla mažėja, kadangi dauguma teikia pirmenybę geresnėms darbo sąlygoms. Dėl to stalių atlyginimai turėtų kilti.

Darbo rinkos pusiausvyros kaina yra aukšta tokiose rinkose, kaip šou žvaigždžių ir profesionalių sportininkų. Nors žvaigždžių paklausa didelė, jų pasiūla palyginti maža. Žvaigždės gali teikti paslaugas milijonams gerbėjų televizijos, kino, kitų žiniasklaidos priemonių dėka. Nors ir dažnai gaudamos milžiniškus uždarbius, garsenybės ir žvaigždės jų darbdaviams gali pasirodyti visai nebrangios. Jei jus tai stebina, įsivaizduokite, kad žvaigždžių rinkos yra panašios į masinės gamybos įmones (pvz., duonos kepykla), kurios prekes parduoda dideliais kiekiais ir žema kaina. Technologija (televizija, internetas, CD ir kt.) dabar leidžia vartotojams nusipirkti mėgstamo atlikėjo paslaugas ganėtinai žemomis sąnaudomis. Naudojant žiniasklaidos priemones, sportas ir pramogos tampa prieinamos daugybei žmonių, vadinasi, reklamuotojų ir kitų naudos gavėjų (pvz., gaunančių naudą iš įvairių licencių) apyvartos didėja. Taigi pajamos, kurias gauna žvaigždės, gali atrodyti gana žemos palyginti su pramogų industrijos pajamomis. Apibendrinant galima pasakyti, kad didesnius atlyginimus gauna tie darbuotojai, kurie gamina paklausias, didelės vertės prekes ir paslaugas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Ką galėtų reikšti toks Henrio Fordo (*Henry Ford*) pasakymas „Darbdavys atlyginimo nemoka; jis tik skirsto pinigus. Darbo užmokestį moka produktas“.
- Nuo ko priklauso kapitalo ir gamtos išteklių uždirbamų pajamų dydis?

Kiti veiksniai, lemiantys pajamų skirtumus

Išsilavinimas

Garis Bekeris (*Gary Becker*), 1992 metų Nobelio premijos ekonomikos srityje laureatas, paaiškino, kad baigus vidurinę mokyklą ar universitetą asmens pajamos padidėja net atsižvelgus ir į tiesiogines (pvz., mokesčių už mokslą, vadovėlius), ir į netiesiogines (pvz., neuždirbtas mokymosi metu pajamas) šio išsilavinimo sąnaudas. Turint aukštesnį išsilavinimą, pajamos padidėja, nepaisant protinių gabumų ar šeimos turto. Tai visiškai nestebina. Visų kartų žmonės žinojo, kad kuo geresnis išsilavinimas, tuo vidutiniškai didesnių pajamų galima tikėtis. Akivaizdžius įrodymus pateikia Lietuvos statistikos departamentas.

Išsilavinimas	Vidutinis mėnesio bruto darbo užmokestis 2002 m., Lt
Pradinis	722
Pagrindinis	785
Vidurinis	870
Spec. vidurinis	935
Aukštesnysis	1075
Aukštasis	1713

Šaltinis. <http://www.std.lt>.

Išimtos savybės ir pastangos atlikti darbą

Išimtos savybės, kaip antai jėga, gera išvaizda, koordinacija, protiniai gebėjimai ir pastangos gerai atlikti darbą, yra veiksniai, kurie taip pat turi įtakos pajamoms. Pavyzdžiui, žvaigždės dažnai labai patrauklios arba turi išskirtinių savybių (mažai kas iš mūsų galėtų išmesti kamuolį, kuris skrietų 170 km per valandą greičiu). Be to, vieni žmonės stengiasi labiau nei kiti. Tie, kas stengiasi, veikiau bus našesni ir tikėtina, kad gaus didesnę atlyginimą už tuos, kurie pastangų nededa.

Kiti veiksniai, lemiantys pajamų skirtumus:

- *Darbo patirtis ir įgūdžiai*.
- *Rizika*. Darbuotojai, sutinkantys dirbti rizikinga veikla užsiimančioje įmonėje, gali gauti didesnius atlyginimus, bet gali ir daugiau prarasti.
- *Darbo pobūdis*. Kai kurie darbai yra sunkesni arba pavojingesni už kitus, kiti galbūt ne visai malonūs, tačiau nemažiau reikalingi. Norint, kad žmonės tokių darbų imtųsi, jiems reikia pasiūlyti finansinių paskatų, pavyzdžiui, didesnę atlyginimą.
- *Diskriminacija lyties, amžiaus ir pan. atžvilgiu*. Nors įstatymai tai draudžia, kartais moterys už panašų darbą gauna mažesnę atlyginimą nei vyrai, o primant į darbą atsižvelgiama į amžių, nors žmogus turi reikalingų žinių ir įgūdžių.
- *Paveldėtas turtas*.
- *Sėkmė*.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Kuris sektorius Lietuvoje ir Europos Sąjungoje augs sparčiau – gamybos ar paslaugų?
- Kurios ūkio šakos augs sparčiausiai?
- Kurios ūkio šakos, tikėtina, augs lėčiau?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Daugumos žmonių pagrindinės pajamos yra:
 - A atlyginimas;
 - B palūkanos;
 - C nuoma;
 - D pelnas.
2. Išsilavinimas didina darbuotojų galimybes uždirbti daugiau, nes:
 - A didėja jų pažinčių ratas;
 - B didėja jų darbo našumas;
 - C jie yra vyresni;
 - D darbdavys juos labiau gerbia.
3. Rinkos sistemoje darbo kainą nustato:
 - A Socialinės apsaugos ir darbo ministerija;
 - B pasiūla ir paklausa;
 - C darbdaviai;
 - D darbuotojai.
4. Kuris iš teiginių geriausiai paaiškina, kodėl mokytojai ar gydytojai paprastai uždirba mažiau nei roko žvaigždės arba profesionalūs sportininkai?
 - A Roko žvaigždės ir sportininkai daugiau išsilavinę.
 - B Roko žvaigždės ir sportininkai turi profesionalius vadybininkus, kurie jais rūpinasi, o mokytojai ir gydytojai – ne.
 - C Žvaigždės ir sportininkai jų darbdaviams atneša daugiau pajamų nei mokytojai ar gydytojai.
 - D Mokytojų ar gydytojų yra mažiau nei roko žvaigždžių ar sportininkų.
5. Vis daugiau studentų nebenori mokytis inžinerinių specialybių ir renkasi verslo vadybą, nors prognozuojama, kad plėtojant naujas technologijas reikės daugiau inžinierių. Prieš kelerius metus vadybininkų atlyginimai kilo, tačiau jau porą metų išlieka stabilūs. Kokių pokyčių galima tikėtis, jei išliks tokios pat tendencijos?
 - A Inžinerinių specialybių darbuotojų atlyginimai didės, o vadybininkų – mažės.
 - B Inžinerinių specialybių darbuotojų atlyginimai mažės, o vadybininkų – didės.
 - C Abiejų specialybių darbuotojų atlyginimai didės.
 - D Abiejų specialybių darbuotojų atlyginimai mažės.
6. Vis daugiau studentų nebenori mokytis inžinerinių specialybių ir renkasi verslo vadybą, nors prognozuojama, kad plėtojant naujas technologijas reikės daugiau inžinierių. Pavaizduokite šiuos pokyčius grafiškai.
7. Arvydas Macijauskas, profesionalus krepšinio žaidėjas, neseniai pasirašė kelių milijonų dolerių sutartį. Jūsų teta sako: „Tai pasityčiojimas! Nė vienas, žaidžiantis vaikų žaidimą, neturėtų tiek daug uždirbti!“ Paaiškinkite, kodėl jūs, kaip ekonominio mąstymo praktikai, su ja galite nesutikti.

Besidomintiems

Sportininkų atlyginimai ir ribinis produktas

Darbdaviai sutinka mokėti sportininkams didelius atlyginimus, atsižvelgdami į žaidėjų atnešamą naudą, kitaip tariant, ribinį jų produktą. Štai keletas pavyzdžių.

- Kai JAV beisbolo žaidėjas Rendis Džonsonas (*Randy Johnson*) žaidė Sietlo *Mariners* komandoje, sirgalių, ateinančių pažiūrėti kiekvienų jo žaidžiamų rungtynių skaičius išaugo daugiau nei 20 tūkstančių. Padau-ginę šį skaičių iš vidutinio skaičiaus rungtynių, kurias jis žaidė namuose (20), ir vidutinės bilieto kainos (15 dol.), gauname, kad Rendžio Džonsono ribinis produktas siekia 6 mln. dolerių. Šį skaičių gauname atsižvelgę tik į jo galią pritraukti žiūrovus į stadioną. Be to, jam žaidžiant padidėjo komandos efektyvumas ir pajamos iš licencijų transliuoti rungtynes. *Mariners* Džonsonui sumokėjo 5 mln. dolerių už jo paskutinį sezoną šioje komandoje (1998 m.), ir ši suma atrodo palyginti nedidelė.
- Krepšininkui Maiklui Džordanui (*Michael Jordan*) žaidžiant išvažiuojamąsias rungtynes, visi bilietai bū-davo parduodami. Klubų savininkai nelauktai gavo dideles pajamas, ir tai paaiškina daugiau nei 15 mln. dolerių atlyginimą už jo paskutinį NBA sezoną.
- Ledo ritulininkas Veinas Grezkis (*Wayne Gretzky*) beveik vienas išgelbėjo Los Andželo *Kings* klubą nuo žlugimo NHL, pritraukdamas didžiulį skaičių sirgalių, kurie iki jo atėjimo gal net nebuvo nieko girdėję apie ledo ritulį. Paskutinį sezoną *Kings* jam sumokėjo 5 mln. dolerių – visiškai pagrįstą sumą.

Taigi žaidėjai uždirba tiek daug, nes pelno siekiantys klubų savininkai, remdamiesi ribinio produkto taisykle, įsitikinę, kad žaidėjai tiek verti.

Šaltinis. Duane W. Rockerbie, *The Economics of Professional Sports*, 1999–2004.

Karjeros pasirinkimas

Kokias pajamas ateityje norėsite gauti, planuoti reikia jau dabar. Dažniausiai svarstydami, kokią specialybę pasirinkti, pamirštame, kad ją įgiję galime būti ne tik samdomi darbuotojai, bet užsiimti ir nuosavu verslu. Tačiau tiek specialybės, tiek ir būdo, kaip ketiname uždirbti pajamas, pasirinkimui didelę įtaką daro aplinkos sąlygos – kokios ūkio šakos ateityje augs, kokios profesijos bus paklausios. Priimant sprendimus dėl savo ateities, verta išanalizuoti ne tik savo gebėjimus bei pomėgius, bet ir ilgalaikes ekonomikos vystymosi prognozes.

Darbo rinkos prognozės

Lietuvoje nėra skelbiama ilgalaikių prognozių užimtumo srityje. Šalies darbo birža, siekdama atskleisti ir numatyti darbo rinkos pokyčius, nuo 1995 metų kasmet atlieka ateinančių metų darbo rinkos prognozę. Ją galite susirasti darbo biržos interneto puslapyje (www.ldb.lt), kur skelbiamas ir įsidarbinimo galimybių barometras, rodantis, kurių specialybių atstovams įsidarbinti yra didelės galimybės, kurių – ribotos ir kurių – mažos.

Ilgalaikes užimtumo prognozes JAV skelbia JAV Darbo departamento darbo statistikos biuras (<http://www.bls.gov/emp>). Šiomis prognozėmis yra plačiai naudojamosi renkantis būsimą specialybę, planuojant mokytis bei kelti kvalifikaciją, studijuojant ilgo laikotarpio užimtumo kryptis.

Vykstant ekonomikos globalizacijai, visose šalyse bendrosios užimtumo prognozės yra panašios. Todėl JAV statistikos biuro duomenys gali būti orientyras ir mūsų šalies žmonėms, planuojantiems savo karjerą ar besirengiantiems imtis nuosavo verslo.

1998–2008 metų užimtumo prognozė JAV

Pramonės šaka	Darbuotojų skaičius 1998 m.	Prognozuojamas darbuotojų skaičius 2008 m.	Skirtumas tarp 1998– 2008 m.	Skirtumas tarp 1998–2008 m., proc.
Angliakasyba	91 600	59 400	-32 200	-35,2
Tabako produktai	40 600	29 500	-11 100	-27,3
Bagażas ir odos dirbiniai	45 400	34 400	-11 000	-24,2
Geležinkelių transportas	230 700	184 900	-45 800	-19,9
Trikotažo gamyklos	159 400	127 800	-31 600	-19,8
Drabužių siuvimas	747 100	650 000	-97 100	-13,0
Žemės ūkis, miškai, žvejyba	1 154 000	1 006 200	-147 800	-12,8
Laikraščiai	442 500	401 000	-41 500	-9,4
Valstybės institucijos	1 819 100	1 654 600	-164 500	-9,0
Kino teatrai	138 100	135 200	-2 900	-2,1
Taupymo institucijos	1 904 900	1 932 000	27 100	1,4
TV bei radijo laidos	246 900	253 000	6 100	2,5
Ligoninės	4 909 200	5 284 900	375 700	7,7
Laidotuvių paslaugos	99 400	110 100	10 700	10,8
Video juostų nuoma	165 300	184 900	19 600	11,9
Grožio salonai	410 500	465 000	54 500	13,3
Švietimas	11 174 900	12 884 700	1 709 800	15,3
Medicinos priemonės	279 100	334 600	55 500	19,9
Kepyklos	206 400	247 700	41 300	20,0
Reklama	268 200	323 200	55 000	20,5
Teisėsaugos paslaugos	972 500	1 200 000	227 500	23,4
Slauga	1 762 000	2 212 900	450 900	25,6
Inžinerija	905 200	1 140 000	234 800	25,9
Komercinis sportas	126 500	160 000	33 500	26,5
Kabelinė televizija	181 000	230 000	49 000	27,1
Televizoriai, radijo aparatai, mu- zikos parduotuvės	500 300	639 800	139 500	27,9
Vaikų priežiūra	604 500	800 000	195 500	32,3
Kredito įstaigos	185 200	246 600	61 400	33,2
Muziejai ir zoologijos sodai	92 600	131 400	38 800	41,9
Prekyba ne parduotuvėje	346 400	537 200	190 800	55,1
Komunalinės paslaugos	745 700	1 171 000	425 300	57,0
Kompiuterių aptarnavimas	1 599 300	3 471 300	1 872 000	117,1

TAUPYMAS IR
INVESTICIJOS

Kojinė ar portfelis?

„Vakar šita suknelė dar kainavo 250 Lt, o šiandien aš ją nusipirkau tik už 100 Lt. Įsivaizduoji, aš sutaupiau net 150 Lt!“

„Vienas šokoladas kainuoja 3 Lt, tačiau jeigu pirsite du – tereikės mokėti tik 5 Lt. Jūs galite sutaupyti!“

Daug kartų girdėtos situacijos, ar ne? Apie kokį taupymą čia kalbama? Ar apskritai čia tinka žodis „taupyti“?

Disponuojamo-
sios pajamos ir
taupymas

Disponuojamųjų pajamų (*DP*) paskirstymas yra kiekvieno žmogaus asmeninis sprendimas. Disponuojamosios pajamos skiriamos vartojimui (*C*, angl. *consume* – vartoti), o kas lieka, yra sutaupoma (*S*).

$$DP = C + S.$$

Kai nusprendžiame taupyti, atsisakome vartojimo dabar, kad galėtume daugiau vartoti ateityje.

Taupymas ir
investavimas

Taupoma dėl įvairių priežasčių – norime nusipirkti brangesnį daiktą, praleisti atostogas užsienyje, turėti lėšų nenumatytiems atvejams ir pan. Taupomus ir sutaupytus pinigus galima investuoti. Kai investuojame, leidžiame pinigus, savo laiką ar pastangas (investicija nebūtinai reiškia pinigus) tam, kad gautume naudą ateityje. Yra du investavimo tipai – asmeninis ir ekonominis.

Asmeninis investavimas yra finansinis – piniginiai indėliai bei piniginės išlaidos dabar, siekiant gauti naudos ateityje. Juo naudojasi privatūs asmenys. Kai žmonės laiko indėlius banke, perka akcijas ar skolos vertybinius popierius, jie užsiima asmeninių investavimu.

Ekonominis investavimas – tai kapitalo prekių (mašinų ir įrenginių, pastatų, naujų technologijų) įsigijimas prekių gamybai bei paslaugų teikimui. Kai įmonės perka naujus kompiuterius, sunkvežimius ir pan., jos investuoja.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Investicija yra įsigijimas tokio turto, kuris ateityje uždirbs jums pajamas. Kokiu atveju investicija gali būti laikomas automobilio ar namo įsigijimas?

Gyventojų
finansinis
portfelis

Nors per pastaruosius šešerius metus Lietuvos gyventojai praturtėjo beveik dvigubai, tačiau iki šiol gerokai atsilieka ne tik nuo Vakarų Europos, bet ir nuo naujųjų ES narių: 2004 metais mūsų šalyje vienam gyventojui teko 747 eurų (2 579 Lt) dydžio indėlis, o Estijoje – 1 217 eurų (4 202 Lt). Gyventojai įvairiose šalyse savo santaupas investuoja skirtingai.

Gyventojų 2004 metų finansinio portfelio struktūra, proc.

	Bulgarija	Čekija	Veengrija	Lėnkija	Rumūnija	Turkija	Lietuvà	ES
Grynieji	32,8	12	13,3	12	14,9	5,1	23	2,1
Indėliai	58,7	53,3	47,8	51,8	63,2	55,4	65	35,4
Skolos vertybiniai popieriai	0,6	0	11,4	4,7	8,3	17,6	3	9,4
Akcijos	1,2	13,2	1,6	2	9,5	5,2	5	4,9
Investiciniai fondai	0,1	8,4	6,9	7,3	0,2	11,1	1	10,6
Draudimas	2,4	8,2	8,4	10,3	3,9	2,4	3	24,5
Pensijų fondai	4,3	4,2	10,5	10,9	0	3,2	0	13,1

Šaltinis. *Veidas*, 2004 10 04, p. 11.

Kaip matome, lietuviai savo sutaupytus pinigus dažniausiai laiko indėliuose ir „kojinėse“. Palyginti su ES šalimis, ateityje, matyt, daugiau dėmesio bus skiriama investiciniams bei pensijų fondams, draudimui ir kitoms asmeninio investavimo galimybėms.

Investicijų
vertinimas

Yra trys pagrindiniai kriterijai, į kuriuos reikėtų atsižvelgti priimant sprendimą, kur investuoti savo pinigus:

- *likvidumas* – kaip greitai galiu savo investiciją vėl paversti grynaisiais pinigais;
- *rizika* – ar saugi mano investicija;
- *grąžà* – kokią naudą man atneš investicija. Kitaip tariant, kiek už mano pinigų yra pasirengusi mokėti rinka.

Galimybė gauti didesnę grąžą iš investicijos dažniausiai susijusi ir su didesne rizika.

Investavimo
būdai

Indėliai

Jeigu norite taupyti ir pageidaujate investuoti taip, kad galėtumėte bet kada naudotis savo lėšomis, geriausiai rinktis indėlius, už kuriuos mokamos nustatytos palūkanos, o rizika labai nedidelė. Indėliai gali būti:

- *terminuotieji* – lėšos investuojamos sutartam laikui, o palūkanos mokamos atsiimant indėlį arba kas mėnesį;
- *terminuotieji kaupiamieji* – lėšos investuojamos sutartam laikotarpiui, o palūkanos kas mėnesį pridedamos prie indėlio sumos (skaičiuojamos sudėtinės palūkanos);
- *kaupiamieji* – lėšos investuojamos sutartam laikotarpiui, o indėlis gali būti nuolat papildomas.

Vertybiniai popieriai

Planuojant investuoti ilgesniam laikui ir tikintis didesnės investicijų grąžos, geriau investuoti į vertybinius popierius (VP). Vertybiniai popieriai yra dviejų rūšių:

- *Skolės vertybiniai popieriai* (obligacijos) – tai vertybiniai popieriai, patvirtinantys jų turėtojų teisę gauti iš obligacijos išleidusio asmens nustatytas palūkanas ir obligacijų nominaliąją vertę (užrašytą ant obligacijos). Obligacijas galima parduoti anksčiau termino, įkeisti. Obligacijas išleidžia vyriausybės ir įmonės.
- *Nuosavybės vertybiniai popieriai* (akcijos) – vertybiniai popieriai, suteikiantys akcininkui turtines (pvz., dividendai) ir neturtines (pvz., dalyvavimas įmonės valdyme) teises. Į akcijas dažniausiai investuojama norint gauti didelę ilgalaikę investicijų grąžą.

Obligacijų ir akcinių bendrovių akcijų pirkimo ir pardavimo sandoriai sudaromi per bankų finansų maklerių skyrius arba finansų maklerių įmones; uždarytų akcinių bendrovių akcijų galima įsigyti tiesiogiai.

Investiciniai fondai ir investicinės bendrovės

Tai profesionaliai valdomos kolektyvinio investavimo institucijos. Jose sudaroma galimybė pavieniams asmenims ar įmonėms net ir nedidelę sumą netiesiogiai – per fondą – investuoti įvairiose šalies ir užsienio vertybinių popierių rinkose.

Investuojama perkant fondo investicinį vienetą (arba investicinės kintamo kapitalo bendrovės akciją) – vertybinį popierių, įrodantį teisę į to fondo turto dalį. Pavyzdžiui, 2004 02 10 investavus į Centrinės ir Rytų Europos investicinę akcijų fondą ir įsigijus jo investicinių vienetų, kurių vieno vertė buvo 100 Lt, ir juos pardavus 2006 02 10, grąža per šį laikotarpį būtų buvusi apie 94 proc.

Investicinio vieneto kaina tiek jį perkant, tiek ir parduodant nustatoma padalijus fondo turtą iš investicinių vienetų skaičiaus. Už pirkimo ir pardavimo operacijas sumokamas aptarnavimo mokestis. Daugiau informacijos galite rasti investicinių fondų valdymo įmonėse.

Investicinis gyvybės draudimas

Tiems, kurie siekia pelno investuodami ir nori užsitikrinti finansinę paramą nelaimės atveju, draudimo bendrovės siūlo investicinį gyvybės draudimą. Besidraudžiantys patys renka investicijų kryptis (Lietuvės Respublikos vertybinius popierius, Europos valstybių vertybinius popierius, bendrovių akcijas ir pan.), įmokų periodiškumą, jų dydį, draudimo laikotarpį ir kt. Pasibaigus draudimo terminui, bendrovė išmoka investuotas lėšas ir investicinę grąžą. Apsidraudus šiuo draudimu, galima pasinaudoti mokesčių lengvata ir susigrąžinti dalį valstybei sumokėtų mokesčių.

Pensijų draudimas ir investavimas į pensijų fondus

Yra manoma, kad pensija turėtų sudaryti 70 proc. atlyginimo. Kaip atrodo mūsų pensijų dydis, palyginti su atlyginimu? Paklausinėkite savo senelių, kokias pensijas jie gauna, ir palyginkite šiuos dydžius su tėvų atlyginimais. Atlikti tyrimai rodo, kad įprasta pensija 2005 metais neviršijo nė 25–40 proc. gaunamų pajamų. Be abejo, šių lėšų nepakanka užtikrinti tokį pragyvenimo lygį, kurį turi dirbantis žmogus.

Lietuvoje įteisinta trijų pakopų pensijų sistema.

I pakopa – socialinis draudimas. Darbdavys moka 31 proc. darbo užmokesčio dydžio įmoką, 3 proc. moka pats darbuotojas. UAB *Finasta* duomenimis, tik 25,9 proc. bendrų darbdavio ir darbuotojų įmokų skiriama pensijai (kiti 8,1 proc. skiriami administravimui, ligos pašalpoms ir kt.). Tikėtina, kad tai sudarys 30 proc. jūsų pensijos.

II pakopa – pensijų fondai iš *Sodros* dalies. Dalis (iki 5,5 proc.) *Sodrai* mokamų socialinio draudimo įmokų darbuotojo pageidavimu gali būti kaupiama privačiuose pensijų fonduose. Tikėtina, jog tai sudarys 10–40 proc. jūsų pensijos.

III pakopa – papildomai savanoriškai kaupiama pensija pagal sudarytas sutartis su gyvybės draudimo bendrovėmis ir investicijų valdymo įmonėmis. Tikėtina, jog tai sudarys 30–60 proc. jūsų pensijos. Savanoriškai kaupiama papildoma pensija – puiki galimybė ir ateityje išlaikyti gerą gyvenimo kokybę. Tai ypač naudinga dirbantiems pagal autorines sutartis, verslo liudijimus, besiverčiantiems individualia veikla ir mokantiems mažesnes įmokas *Sodrai*. Pasirinkę savanorišką investicinį pensijų taupymą, galite rinktis įmokos dydį, reguliarumą, papildomai apsidrausti nuo įvairių rizikų (traumų, ligų, mirties nuo nelaimingo atsitikimo), investicijų kryptį (daugiau į skolos vertybinius popierius ar akcijas), pasinaudoti mokesčių lengvata.

Vienas iš modelių, kurį gali taikyti potencialūs investuotojai, siūlo iš šimto atimti savo amžių ir, gautą skaičių pavertus procentais, tokią investuojamos sumos dalį investuoti į rizikingiausią instrumentą – akcijas, o amžių atitinkantį skaičių – į obligacijas. Anot šio modelio autorių, tokias proporcijas pasirinkęs žmogus geriausiai gali subalansuoti riziką.

Kitas metodas siūlo investicijas skirstyti pagal amžiaus grupes. Keli Lietuvos finansų analitikai bandė suformuoti pasiūlymus ilgalaikių investicinių portfelių formavimui įvairaus amžiaus žmonėms. Analitikų manymu, kuo žmogus jaunesnis, tuo jo portfelis gali būti rizikingesnis, kuo vyresnis – tuo rizika turėtų būti mažesnė. Apibendrinti jų siūlymai atrodo taip:

- jaunesniems nei 30 metų siūloma investuoti į išsilavinimą ir diversifikuotą (sudarytą iš daugelio įmonių akcijų) akcijų portfelį;
- 30–40 metų – į akcijas, obligacijas bei nekilnojamąjį turtą;
- 40–50 metų – į akcijas ir obligacijas;
- vyresniems nei 50 metų – į obligacijas.

Kurioje šalyje investuotumėte savo pinigus, jei:

- šalyje A prognozuojama investicijų grąža – 10 proc. (metinė infliacija – 5 proc.);
- šalyje B prognozuojama investicijų grąža – 7 proc. (metinė infliacija – 1 proc.)?

Investuotojo amžius ir investicijos**Taupymas ir infliacija****Palūkanos ir pajamingumas**

Tik įvertinus realiąją investicijų (atsižvelgus į infliaciją) grąžą galima pasakyti, kokią pelną iš tiesų atnešė investicija. Akivaizdu, kad šalyje B investicijos grąža būtų didesnė.

Jonė turi 3500 Lt. Ji buvo girdėjusi, kad santaupos laikui bėgant auga ir uždarbis kartais gali labai nustebinti. Kaip tai gali būti? Tarkime, Jonė padeda 1000 Lt į sąskaitą banke, kuriame per metus mokamos 10 proc. palūkanos, ir laiko savo pinigus šioje sąskaitoje 10 metų. Jums gali pasirodyti, kad po 10 metų Jonė sąskaitoje turės 2000 Lt ($1000 \text{ Lt} \times 10 \text{ proc.} \times 10 \text{ metų} = 1000 \text{ Lt}$).

Taip ir bus, jeigu bankas skaičiuos paprastąsias palūkanas. Jų formulė yra tokia:

$$p = P \times i \times t;$$

čia: t – metų (periodų) skaičius, p – susikaupusios palūkanos po t metų, P – taupoma suma, r – metinė (periodo) palūkanų norma.

Sukauptą sumą skaičiuojama pagal formulę

$$F = P (1 + rt).$$

Tačiau šįkart jūs klystate. Jonė turės sąskaitoje daugiau. Iš kur? Pajamos bus didesnės, nes Jonė ne tik uždirbs palūkanas nuo pagrindinės sumos (1000), bet kiekvienais metais ji dar gaus palūkanas nuo palūkanų. Tai vadinama sudėtinėmis palūkanomis.

Pažiūrėkime, kaip skaičiuojamos sudėtinės palūkanos. Tarkime, kad Jonė už savo santaupas gauna 10 proc. palūkanų, skaičiuojamų kas metai.

Pasibaigus pirmiesiems metams, Jonė bus uždirbusi 100 Lt palūkanų, taigi savo sąskaitoje ji turės 1100 Lt (1000 Lt pagrindinė suma + 100 Lt palūkanų).

Pasibaigus antriesiems metams, Jonė iš viso savo sąskaitoje jau turės 1210 Lt (1000 Lt pagrindinė suma + 100 Lt palūkanų už pirmuosius metus + 110 Lt palūkanų už antruosius metus).

Pasibaigus tretiesiems metams, Jonė iš viso savo sąskaitoje turės 1331 Lt (1000 Lt pagrindinė suma + 100 Lt (pirmieji metai) + 110 Lt (antrieji metai) + 121 Lt (tre tieji metai) palūkanų).

Ir taip toliau. Po dešimties metų 1000 Lt suma bus išaugusi iki 2852,67 Lt.

Sudėtinės palūkanos skaičiuojamos pagal formulę

$$F = P (1 + r)^t.$$

Gali būti ir taip, kad bankas, paskelbęs metines palūkanas, jas skaičiuoja kas ketvirtį ar pusmetį. Kaip tada apskaičiuoti savo investicijos dydį po kelerių metų?

$$F = P (1 + r/n)^{nt};$$

čia: t yra nebūtinai sveikasis metų skaičius, pavyzdžiui, gali būti ir 1,5 metų, o n rodo, kiek kartų per metus skaičiuojamos palūkanos. Pavyzdžiui, mokant palūkanas kas ketvirtį, n lygus 4.

Kai palūkanos skaičiuojamos kelis kartus per metus, paprastai jos yra didesnės už skelbiamas metines ir tada reikia apskaičiuoti faktinę metinę palūkanų normą

$$R_f = (1 + r/n)^n - 1;$$

čia: R_f yra faktinė palūkanų norma, r – skelbiama palūkanų norma.

Periodinio įnašo (A), norint sukaupti sumą F ir atliekant n mokėjimų, suma apskaičiuojama taip:

$$A = F \cdot \frac{r}{1 - \left(\frac{1}{1 + r} \right)^n}.$$

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Jūsų draugė studentė Jonė svajoja nusipirkti naudotą automobilį už 3 500 Lt. Ji turi dvi galimybes: nusipirkti jau dabar arba investuoti turimus pinigus vieniems metams ir įsigyti automobilį vėliau. Jonė žino, kad padėjusi turimus 3 500 Lt į taupomąją sąskaitą ji galėtų gauti 3 proc. metinių palūkanų. Uždirbtas palūkanas ji galėtų išleisti vairuotojams skirtiems akinams nuo saulės. Jonė yra girdėjusi, kad kitais metais beveik visų prekių, iš jų ir nebe naujų automobilių, kainos didės 5 proc.

Ką patartumėte daryti Jonei? Apskaičiuokite:

- Kiek palūkanų Jonė uždirbtų per metus, padėjusi savo 3 500 Lt į taupomąją sąskaitą?
- Kiek toks pat automobilis, kokį Jonė nori pirkti dabar, kainuotų kitais metais?

72 taisyklė

Pasirinkti investavimo būdą galėtų padėti vadinamoji 72 taisyklė. Ja pasinaudojus, galima sužinoti, per kiek metų jūsų nejudinamos santaupos banke, esant nurodytai palūkanų normai, padvigubės. Padalykite 72 iš palūkanų procentais ir gausite metų, per kuriuos santaupos padvigubėtų, skaičių. Arba, padaliję 72 iš metų skaičiaus, per kuriuos jūs norėtumėte padvigubinti savo santaupas, sužinosite, kokia turėtų būti metinė palūkanų norma.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Pinigų kaina yra:
A pastovus dydis;
B palūkanų norma;
C tai, kas parašyta ant banknoto;
D teisingi **B** ir **C** atsakymai.
2. Taupyti yra teisingas pasirinkimas, kai:
A tikėtina nauda yra didesnė už tikėtinas sąnaudas;
B realioji palūkanų norma yra teigiama;
C vartojimas yra mažesnis už disponuojamas pajamas;
D visi atsakymai teisingi.
3. Apskaičiuokite, kuriam laikui reikia investuoti 4 000 Lt sumą, kad gautumėte 7 000 Lt, kai paprastųjų palūkanų norma yra 5 proc.
4. Apskaičiuokite, kuriam laikui reikia investuoti tam tikrą pinigų sumą, kad gautumėte dvigubai didesnę sumą, kai mokama 10 proc. paprastųjų palūkanų.
5. Bankas moka 10 proc. metinių palūkanų, apskaičiuojamų kas metai. Į sąskaitą įnešėte 50 000 Lt. Kiek pinigų bus sąskaitoje po 4 metų?
6. Bankas moka 5 proc. metinių palūkanų, apskaičiuojamų kas ketvirtį. Kiek reikia įdėti į banką, kad po 4 metų turėtumėte 20 000 Lt?
7. Bankas moka indėlininkams 6 proc. metinių palūkanų, apskaičiuojamų kas ketvirtį. Kokia yra faktinė metinė palūkanų norma?
8. Ar pinigų laikymas „kojinėje“ yra investicija? Savo atsakymą pagrįskite.
9. Jums siūlo 800 000 šiandien arba vieną milijoną litų po penkerių metų. Ką rinktumėtės? Metinė sudėtinių palūkanų norma yra 3 proc., jos apskaičiuojamos kas pusmetį.
10. Obligacijų rinkos kaina yra 500 Lt. Jų savininkas kas pusmetį gauna 60 Lt palūkanų. Kokia yra šių obligacijų faktinė metinė palūkanų norma?

11. Ar teisingi šie teiginiai?

- a) Kai žmonės už savo sutaupytus pinigus perka valstybės vertybinius popierius, jie investuoja į šalies ekonomiką.
- b) Pinigai neturi kainos.
- c) Apskritai taupyti yra naudinga.
- d) Apskritai kainų lygio pasikeitimas neturi įtakos taupymo ar investavimo sprendimams.
- e) Kai palūkanų norma yra 3 proc., o pragyvenimo lygis pabrangsta 4,5 proc., žmonės turėtų taupyti pinigus.
- f) 72 taisyklė rodo, per kiek laiko galite susitaupyti pakankamai pinigų ir įsigyti antikvarinį 1972 metų Mercedes automobilį.
- g) Kuo daugiau žmonės taupo, tuo mažiau lieka pinigų investicijoms.

Besidomintiems

Esamoji ir būsimoji pinigų vertė

Šiandien turimų pinigų būsimoji vertė paprastai yra didesnė (jeigu nenagrinėsime infliacijos poveikio) už dabartinę, nes jie gali uždirbti palūkanas. Todėl būsimoji vertė gali būti apskaičiuojama pagal sudėtinių palūkanų formules. Būsimųjų pinigų dabartinę vertę reikia suprasti kaip pinigų sumą, kuri, padėta į banką, išaugtų iki būsimos sumos dydžio. Todėl dabartinės vertės apskaičiavimas yra procesas, atvirkščias sudėtinių palūkanų skaičiavimui:

$$P = F / (1 + R)^t, \text{ arba } P = F / (1 + r/n)^{nt}.$$

Ateities mokėjimų dabartinės vertės apskaičiavimas yra vadinamas diskontavimu.

Vertybinių popierių pajamingumas

Pajamingumas – pajamos, kurias investitorius gauna už investuotas lėšas, išreikštos metiniu procentu nuo investuotos sumos. Jį sudaro pajamos iš palūkanų ir pajamos iš kapitalo prieaugio.

$$\text{Metinis pajamingumas} = \text{Metinės pajamos} / \text{VP įsigijimo kaina}.$$

Pavyzdžiui, 1 000 Lt nominalo obligacijos su 10 proc. metinėmis palūkanomis, įsigytos už 900 Lt, pajamingumas bus lygus 11 proc.:

$$1\,000 \text{ Lt} \times 10 \text{ proc.} = 100 \text{ Lt}, \quad (100 \text{ Lt} / 900 \text{ Lt}) \times 100 \text{ proc.} = 11 \text{ proc.}$$

VARTOJIMAS IR SKOLINIMASIS

Lyginimo ypatumai

Ar jaučiate skirtumą tarp sąvokų „noriu“ ir „noriu ir turiu“?

„Tenenuskamba tarsi būtume materialistai. Tiesiog atsitinka taip, kad labai ko nors užsimanai. Arba tikrai reikia. Tai kodėl, sakykite, neįsigyti? Gyvename vartotojiškoje visuomenėje ir turime savų poreikių. Atėjo metas naujam puodų rinkiniui? O gal naujam automobiliui? O gal dar ir savaitgalis Lõndone ar Paryžiuje nepakenktų? Na, ir? Sakysite, gal ir taip, tik iš kur lėšų gauti tiems poreikiams patenkinti? Čia mes ir keliame ranką. Kai Jums siūlo rinktis vieną iš dviejų, rinkitės ABU. Juk gyvename vieną kartą...

Mes sureikšminame Jūsų poreikius, bet ne jų patenkinimą. Nedarome iš to problemos – yra poreikis, turi atsirasti ir pinigų jam patenkinti. Tam mes ir bankas! Vartokite nesivarždami. Visavertiškumas – geras jausmas.“

Tai reklama komercinio banko tinklalapyje. Ir kas tik nevilioja panašiomis reklamomis... Tik vartokite. Ar didelis vartojimas gerai?

Vartojimas ir ekonomika

Prisiminkite ekonominės veiklės apytaką: namų ūkiai išteklių rinkoje parduoda išteklius, o prekių ir paslaugų rinkoje už gautus pinigus perka prekes ir paslaugas. Gamintojai norės ir galės gaminti tuo daugiau, kuo daugiau jų prekių bus nuperkama rinkoje. Didėjantis vartojimas skatina gamybos augimą. Tokia yra keinsistų – vienos iš ekonomikos teorijų šalininkų – nuomonė. Ekonomikai augant, auga ir gyventojų pajamos. Jiems tikintis, kad ateityje nieko bloga nenutiks (nebus pajamų sumažėjimo ar mokesčių padidėjimo, didelės infliacijos ir pan.), auga vartojimas ir taupymas bei investicijos.

Palyginamasis prekių bei paslaugų pirkimas

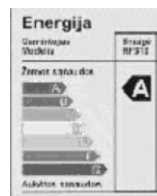
Jūs renkatės prekes bei paslaugas patys ir kartu su visa šeima priimate sprendimus. Norint priimti kompetentingą išlaidų sprendimą, reikia gerai suprasti ir įvertinti visas galimybes. Pavyzdžiui, atėjote į parduotuvę pirkti silkės. O lentynoje jos gal 10 rūšių ir dar skirtingo svorio pakuotėse. Imti pirmąją pasitaikiusią? Net penktokas pasakys, kad ne. Norint išsirinkti, kokią silkę pirkti, reikia palyginti pasiūlymus. Palyginti – reiškia sugretinti nustatant dviejų ar daugiau daiktų panašumus ir skirtumus. Lyginant siūlomas silkes, tai galėtų būti kaina, svoris, paruošimo būdas, galiojimo laikas, maistiniai priedai ir panašiai.

Pirkdami silkę ir daugelį kitų produktų, dažniausiai įsigyjame tai, ką esame įpratę vartoti ir/ar per daug nesirinkdami. Kai perkame nesvarstydami, pasitaiko, kad įsigyjame ir tai, ko mums nereikia, pavyzdžiui, vietoje silkės nusiperkame daktariškos dešros, segtukų skalbiniams, atsuktuvų rinkinį ir kitokių gėrybių. Tokį pirkimą galima vadinti spontanišku. Pavyzdžiui, prekybos centrai, kraudami prie kasų viliojančius saldinius, kramtomąsias gumas bei kitas prekes, kaip tik ir tikisi spontaniško pirkimo.

Spontaniškas pirkimas išties atneša žalos – nusiperkame tai, ko nereikia, išleidžiame pinigus ir negalime nusipirkti to, ko reikia. Todėl įsigyjant pirkinį, ypač didesnį, pirmiausia vertėtų palyginti siūlomus variantus ir juos įvertinti.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Mums pasirinkti gali padėti įvairūs ženklai ant pakuotės, produkto sudėtis, todėl visuomet pravartu žinoti, kas ką reiškia.

- Ką reiškia šie paveikslėliai?
- Ar teiktumėte pirmenybę prekėms, pažymėtomis šiais ženklais, ir kodėl?
- Kokios įtakos pirkimo ir vartojimo sprendimams galėtų turėti produkto sudėtyje esantys šie maisto priedai: dažiklis E 110, konservantas E 211, antioksidantas E 310, emulsiklis E 450?

Plačiau apie ženklus galite pasiskaityti ir daugiau vartotojams naudingos informacijos rasti internete: Nacionalinės vartotojų teisių apsaugos tarybos tinklalapyje www.nvtat.lt, Regioninio aplinkos centro Centrinei ir Rytų Europai Lietuvos biuro įgyvendinto projekto tinklalapyje www.rec.lt/vartojimas.

Reklama ir vartojimas

Reklamą esame verčiami žiūrėti kartu su kino filmais ar mėgstamomis laidomis, gatvėse ant reklaminių stendų, automobilių, internete... Viena vertus, ji mus informuoja, tačiau, antra vertus, skatina pirkti daugiau, nei reikėtų. Pardavėjai nori, kad žmonės įsimintų reklamuojamą prekę, paslaugą ar įmonę ir teiktų jiems pirmenybę. Tai dažniausiai daroma formuojant vartotojų požiūrį į tokius dalykus, kaip antai prekės kokybė, spalva, modelis, skonis, dydis ir pan., ir ugdant lojalumą prekės ar įmonės ženklui.

Reklamuotojai pasitelkia įvairias poveikio priemones. Kartais jų reklamose išgirstame įžymybių pasisakymų (pvz., sportininkų, šou žvaigždžių), kartais pasitelkiama specialistų (pvz., gydytojų, mokytojų) nuomonė (nors toks specialistas dažniausiai tėra aktorius). Naudojama ir populiarioji nuomonė – tokia reklama stengiamasi vartotojus įtikinti, kad šią prekę arba paslaugą perka visi. Dar vienos rūšies reklama remiasi kokybės palyginimu. Kokia nors prekė, pavyzdžiui, skalbimo milteliai, yra lyginami su kitais milteliais ir aiškinama, kad jie esą geresni.

Dalis reklamos informacijos yra faktai, o dalis – nuomonės. Vartotojai turėtų daugiau dėmesio skirti faktams.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Su kokia reklama dažniau susiduriate – pagrįsta faktais ar nuomonėmis? Kuri iš jų jums atrodo įtaigesnė?

Paieškokite įvairių reklamos pavyzdžių ir įvertinkite juos pagal tai, koku būdu stengiamasi paveikti vartotoją.

Atsiskaitymo už prekes ir paslaugas būdai

Esama įvairių atsiskaitymo už prekes bei paslaugas būdų: grynaisiais pinigais, mokėjimo pavedimu, mokėjimo (dėbeto bei kredito) kortelė. Mokiniai dažniausiai už prekes atsiskaito grynaisiais pinigais – banknotais ir monėtomis. Už prekes ir paslaugas, kurias apmokėti reikia periodiškai, pavyzdžiui, komunalines, ryšių paslaugas, elektros energiją ir pan., galima atsiskaityti sudarius vadinamąją tiesioginio debeto sutartį. Šios sutarties pagrindu paslaugos ar prekės tiekėjas siunčia sąskaitą bankui, o bankas ją apmoka pervesdamas pinigus iš jūsų sąskaitos. Turint sąskaitą banke, atsiskaityti už didesnius pirkinius galima ir mokėjimo pavedimais – nurodymais bankui pervesti pinigus. Šitai ypač patogiu, jeigu savo sąskaitą banke valdote internetu.

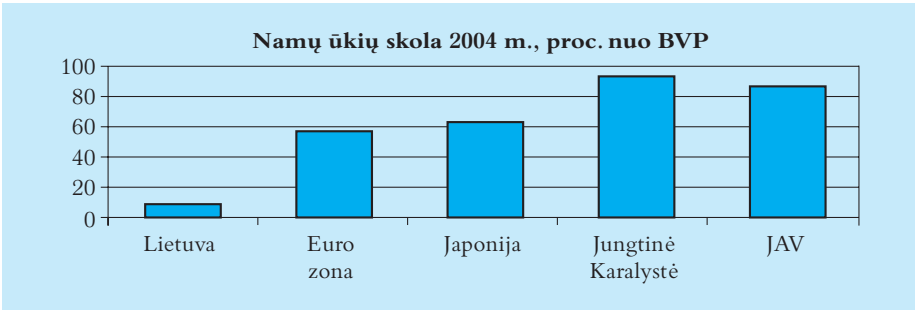
Gana dažnai atsiskaitymams už prekes bei paslaugas yra naudojamos banko kortelės. Lietuvoje dauguma žmonių turi dėbeto kortelės. Dėbeto kortelė, galima sakyti, yra elektroninė piniginė, susieta su jūsų banko sąskaita. Šia kortele galima atsiskaityti tik tuomet, jei sąskaitoje yra pinigų ir jų pakanka pirkinių apmokėti ar norimą sumą paimti iš bankomato. Vienos iš populiariausių tarptautinių dėbeto kortelių yra *VISA Electron*, *Maestro*. Šių kortelių sąskaitos atidaromos ir tvarkomos lita, jomis paranku naudotis tiek šalyje, tiek užsienyje – mokėsite tos šalies, kurioje būsite, valiuta. Kortelės sąskaitoje pinigai yra saugesni už grynuosius – kortelės sąskaitą galima užblokuoti ir neleisti neteisėtai pasinaudoti joje esamomis lėšomis (priešingai nei grynaisiais, esančiais pamestoje piniginėje).

Kredito kortelė – tai tarsi piniginė, turinti gilesnį dugną. Turėdami kredito kortelę, galite naudotis banko sąskaitoje esančiais pinigais (kaip ir dėbeto kortelės atveju), tačiau esant būtinybei dar galite pasiskolinti ir iš banko, kuris, atsižvelgdamas į jūsų gaunamas pajamas, suteikė kredito (paskolos) limitą, t. y. didžiausią sumą, kurią galite pasiskolinti.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Tikriausiai esate girdėję apie tokias korteles, kaip *Hansabankas Maxima*, *Visa Electron/Maxima/Senukai*, *Visa Electron Statoil Extra*, *Parex/LAL*, *IKI Premija* ir kitas. Tai yra „du viename“ – mokėjimo kortelė ir lojalumo kortelė. Koks lojalumas čia turimas galvoje, kuo tokios kortelės patrauklios vartotojui, ir ko siekia jas išleidžiančios įmonės?

Pirkimas skolon

Parengta pagal duomenis, skelbiamus Europos centrinio banko, www.ecb.int.

„Pastebėta, kad gyventojai vis mieliau ima vartojimo paskolas ilgesniam laikotarpiui ir skolinasi vis didesnes sumas, kad galėtų patenkinti savo vartojimo poreikius“ – teigia vieno Lietuvos komercinio banko atstovė. Vis dėlto tarptautinė statistika rodo, kad lietuviai skolinasi labai nedaug, palyginti su kitų šalių, pavyzdžiui, Europos, Japonijos ar JAV, gyventojais. Net estai skolinasi daugiau (2004 m. duomenimis, per 16 proc. nuo BVP).

Pasiskolinę vartotojai gali pirkti dabar ir sumokėti vėliau. Pardavėjams paprastai nesvarbu, ar pirkėjai už prekes ir paslaugas moka nuosavais, ar pasiskolintais pinigais. Jiems svarbu parduoti, todėl jie gali paskatinti vartotojus naudotis skolės instrumentais, net jei šiems tai nelabai naudinga. Iš tiesų skolintis savaime nėra nei gerai, nei blogai. Kaip ir priimant kitus sprendimus, prieš skolinantis būtina atsižvelgti į sprendimo sąnaudas ir naudą. Sprendimas pagrįstas tik tuomet, kai jo nauda viršija sąnaudas.

Skolinimosi privalumai ir trūkumai

Privalumai	Trūkumai
Galima naudotis preke ar paslauga šiandien ir sumokėti už ją vėliau	Skolą reikia grąžinti su palūkanomis
Galima įsigyti brangų turtą, pavyzdžiui, namą ar išsilavinimą	Skolinimosi galimybė pasinaudoti bet kuriuo momentu gali paskatinti spontanišką pirkimą
Gali padėti skubos atveju	Žmonės gali skolintis per daug, palyginti su jų pajamomis
Infliacijos periodu galima grąžinti pigesniais lita	Neapgalvotas skolinimasis gali sumažinti kredito reitingą ir pabranginti skolinimąsi ateityje

Vartotojui suteikiamos kelios skolinimosi galimybės:

- vartojimo ar būsto paskolos;
- finansinė nūoma;
- kredito kortelės.

Bankai suteikia paskolas būstui (ilgalaikes) ir vartojimo (trumpalaikes) paskolas. Didžiausias šių paskolų skirtumas yra tai, kad paskolos būstui yra garantuojamos įkeičiamu turtu, o vartojimo kreditui tokio užstato nereikia, tačiau palūkanos šiuo atveju yra didesnės. Bankai, išduodami būsto paskolas, reikalauja apdrausti savo gyvybę banko naudai. Norint gauti vienokią ar kitokią paskolą banke, paprastai reikia atskleisti savo finansinę padėtį. Kiekvienas bankas pirmiausia prašo užpildyti specialią banko patvirtintos formos paraišką, kurios analizė ir lemia banko sprendimą – skirti paskolą ar ne.

Finansinė nūoma (angl. *financial lease, leasing*) dar kitaip vadinama išperkamąja nūoma arba ilgalaikė nūoma. Finansinės nuomos įmonė perka turtą savo vardu, o vartotojas – tikrasis turto naudotojas – už jį išsimoka per tam tikrą laiką. Tuomet nuosavybė pereina pastarajam (paskolos atveju turtas priklauso paskolos ėmėjui, o ne davėjui). Finansinės nuomos privalumai – visi sutarties sudarymo formalumai

atliekami greičiau, nei imant paskolą, nereikia jokių užstatų, nes garantas yra pats finansinės nuomos objektas.

Kredito kortelė – galimybė pasinaudoti momentine banko paskola. Kliento finansinis pajėgumas įvertinamas ir limitas nustatomas išduodant kortelę, o ne išigyjant pirkinį. Bankas dažnai numato laikotarpį, per kurį grąžinus suteiktą paskolą palūkanos nemokamos. Per tą laiką negrąžinus kredito, palūkanų norma, palyginti su paskolų ar finansinės nuomos, būna didžiausia.

Asmens kredito istorija

Kuo daugiau žmonių skolinasi, tuo didesnis yra bankų poreikis stebėti paskolų gavėjų patikimumą. Yra įmonių, kurios rengia ir tvarko asmenų skolų registrą. Žmogus, norintis gauti paskolą iš banko, bet įtrauktas į asmens skolų registrą, gali turėti sunkumų – paskolos davėjas nepasitikės tokiu klientu. Kuo geresnė bus išipareigojimų vykdymo istorija, tuo labiau tikėtina reikalingą paskolą gauti palankesnėmis sąlygomis.

Kaip sukurti gerą asmens paskolų istoriją? Visų pirma, laiku apmokėti visas sąskaitas. Laiku apmokėtos sąskaitos už komunalines paslaugas, ryšius ir pan. skolintojams yra akivaizdus įrodymas, kad žmogus sugeba tvarkyti savo pinigus. Antra, svarbu neprisiimti per daug paskolų, kad nekiltų problemų laiku mokėti įmokas. Garantijos, kad kito žmogaus skolos bus apmokėtos laiku, taip pat didina išipareigojimus, todėl nereikėtų prisiimti jų per daug.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Katrė Darbytė 18-ojo gimtadienio proga gavo 75 Lt dovanų. Visuose palinkėjimuose, prie kurių buvo pridėti pinigai, sakoma: „Eik ir nusipirk tai, ko labiausiai norėtum.“ Katrei kaip tik to ir reikėjo. Mėgstamoje parduotuvėje ji apžiūrinėja odinį sijoną. „Puiku“ – sumurma žvilgterėjusi į etiketę. Joje parašyta kaina – 275 Lt. „Betgi ne: dabar išpardavimas su 50 proc. nuolaida!“ „Tai tikrai nemaža nuolaida“, – pasigirsta pardavėjos balsas. Ji tęsia toliau: „Be to, jei mūsų parduotuvėje atsiskaitysite kredito kortele, gausite 10 proc. nuolaidą nuo visos šios dienos pirkinių sumos“.

Katrė susimąstė, ką būtų geriausia pasirinkti. Kas mėnesį iš gaunamų dienpinigių ji gali sutaupyti po 15 Lt, šiuo metu turi 500 Lt taupomojoje sąskaitoje įmokai už pirmojo semestro mokslą universitete. Praeidama pro banką ji kaip tik pamatė užrašą, kad turint kredito kortelę ir pasinaudojus jos kreditu, reikia mokėti 21 proc. metinių palūkanų, o už pirmąsias 30 dienų palūkanų mokėti nereikia.

Kokia nauda ir kokios sąnaudos būtų patirtos, jei Katrė trūkstamus pinigus:

- a) paimtų iš taupomosios sąskaitos;
- b) išsiimtų kredito kortelę ir mokėtų ją?

Atsižvelgdami į abiejų alternatyvų sąnaudas ir naudą, kokį sprendimą patartumėte priimti Katrei?

Skolinimosi gairės

Daugėjant vartojimo paskolų, gausėja nemokių jų gavėjų. Jeigu skola negrąžinama, ji išieškoma per antstolius ir padidėja 50–70 proc. (*Veidas*, 2005 06 09). Dažniausiai skolininkais tampa besinaudojantys finansinės nuomos paslaugomis. Gera neapskaičiavę žmonės nusiperka keletą daiktų iš karto ir tik paskui suvokia, kad didžiąją atlyginimo dalį tenka mokėti finansinės nuomos bendrovėms, o pragyvenimui bei kitoms išlaidoms pinigų nelieta. Į skolas grimztama dėl to, kad pasiskolinti pinigų vis lengviau, tačiau valdyti savo skolas sugeba toli gražu ne kiekvienas. Reikia mokėti tvarkyti savo pinigus – skaičiuoti, planuoti ir įvertinti savo galimybes, riziką, jog susirgsi, prarasi darbą.

Patarimai priimant skolinimosi sprendimus:

- Nepirkite pirkinio impulsyviai, t. y. neapgalvoję.
- Sudarykite pagrįstą biudžetą ir jo laikykitės. Tai padaryti bus lengviau, jei pirsite tik tuos dalykus, kuriuos galite sau leisti iš savo pagrindinių pajamų.
- Pradėkite taupyti skubos ir nenumatytiems atvejams.
- Neprisiimkite bendrų išipareigojimų su žmonėmis, kurių pinigų leidimo įpročiai abejotini.
- Skolinimosi sąnaudas apskaičiuokite prieš priimdami pirkimo skolon sprendimą.
- Nemanykite, kad daugiau skolindamiesi sutaupysite pinigų.
- Paklauskite savęs: „Ar galėsiu grąžinti skolą, jei prarasiu savo darbą?“
- Paklauskite savęs: „Kas nutiks, jei pavėluosiu padaryti skolos grąžinimo įnašą?“

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Reklama daro poveikį:
 - A siūlomam prekių kiekiui;
 - B siūlomų prekių kokybei;
 - C vartotojų teikiamoms pirmenybėms;
 - D gamintojų teikiamoms pirmenybėms.
2. Spontaniškas pirkimas yra protingas elgesys:
 - A kai nėra laiko;
 - B kai pirkėjas turi didelį biudžetą;
 - C kai ko nors labai norisi;
 - D nė vienu iš aukščiau išvardytų atvejų.
3. Tiesioginis debetas yra:
 - A ryšio su kosmosu priemonė;
 - B atsiskaitymo būdas;
 - C kitas cukraligės pavadinimas;
 - D kredito kortelė.
4. Pateikite dviejų situacijų pavyzdžius – vieną, kai pasinaudojimas kredito kortelės paskola, už kurią reikia mokėti 15 proc. palūkanų, yra ekonomiškai pagrįstas sprendimas, ir kitą, kai pasinaudojimas tokia pat paskola yra ekonomiškai nepagrįstas sprendimas.
5. Priimant skolinimosi sprendimus, svarbu:
 - A neprarasti progos nusipirkti trokštamą prekę;
 - B išvengti bankų ir kitų finansinių institucijų, kurios ima palūkanas;
 - C įvertinti skolinimosi sąnaudas ir naudą;
 - D pirkti tik vertingus daiktus.
6. Žmonės, kurie apgalvotai naudojami kreditu, pinigus skolinsis:
 - A skubos atveju;
 - B norėdami pasinaudoti nuolaida prekei, kurią planuoja pirkti artimoje ateityje;
 - C norėdami pasinaudoti žema palūkanų norma, palyginti su kainų lygio pokyčiais;
 - D visais aukščiau išvardytais atvejais.
7. Apskaičiuokite dydį finansinės nuomos įnašo, mokamo kas pusmetį už naują skalbyklę, kuri kainuoja 1400 Lt. Pradinis įnašas yra 0 proc., metinė palūkanų norma – 5 proc., atsiskaitymo laikotarpis – 2 metai.

8. Kurį variantą pasirinktumėte pirkdami naują automobilį, kainuojantį 27 000 Lt:
 - a) imtumėte paskolą (metinė palūkanų norma yra 6 proc., grąžinama lygiomis dalimis kas ketvirtį per dvejus metus);
 - b) naudotumėtės finansine nuoma (pradinis įnašas – 20 proc., sutarties administravimo mokestis – 0,5 proc. nuo finansuojamos sumos, mokama trejus metus su 5 proc. metinėmis palūkanomis kas mėnesį lygiomis dalimis)?
9. Valstybė – taip pat svarbus ekonomikos dalyvis. Pasvarstykite, kuo asmeninio skolinimosi principai panašūs į valstybės skolinimosi principus ir kuo skiriasi?

Besidomintiems

Saviskolos bendrija

Gauti paskolą, padėti indėlį ar galų gale sumokėti mokesčius galima ne tik banke ar jo filiale. Gana patrauklią alternatyvą siūlo saviskolos bendrijos (angl. *credit union*), kurių veikla šiek tiek panaši į banko, tačiau nemažai ir skiriasi. Lietuvoje 2005 metais buvo 62 saviskolos bendrijos, vienijančios per 47 000 gyventojų. Saviskolos bendrijų turtas jau perkopė 250 mln. Lt ribą, ir šios finansinės institucijos siūlo vienas palankiausių kreditavimo sąlygų rinkoje.

Saviskolos bendrija yra kooperatiniais pagrindais sukurta finansų įstaiga, teikianti paslaugas tik savo nariams. Kooperatyvo nariai sudaro bendrą santaupų fondą, iš kurio teikia paskolas vienas kitam, nustatydami sau priimtinas sąlygas.

Saviskolos bendrijų teikiamos paslaugos

Šios įstaigos patogios tuo, kad jų procedūriniai reikalavimai paskoloms gauti ar indėliams padėti yra paprastesni nei banke. Saviskolos bendrijos organizuojamos bendruomenės principu, todėl nariai vieni kitus pažįsta, reikalavimai pajamų dydžiui ar pobūdžiui yra lankstesni, klausimai sprendžiami atsižvelgiant į konkrečią situaciją. Todėl teigiamas sprendimas dėl paskolos labiau tikėtinas – per 2004 metus buvo išduota 16 634 paskolos, arba patenkinta net 97 proc. paraiškų paskoloms gauti.

Parengta pagal Lietuvos saviskolos bendrijų tinklalapyje pateiktą informaciją, www.lku.lt.

Skolintojų gudrybės

Tarkime, norite pirkti muzikinį centrą, kainuojantį 1250 Lt. Parduotuvės vitrinoje akį traukia riebiomis raidėmis užlipintas užrašas: „0 Lt pradinis įnašas, 1 proc. pabrangimas“. Deja, gali atsitikti, kad tik pradėję pildyti dokumentus sužinosite, jog yra papildomų mokesčių (pvz., sutarties administravimo mokestis, kuris gali būti nuo kelių dešimtųjų iki kelių procentų sumos, įnašų administravimo mokesčiai ir pan.).

Pardavėjų ir finansinių paslaugų teikėjų reklamoje taip pat atsiranda terminas *metinis pabrangimas*. Vartotojai skolos kainą dažniausiai vertina pagal palūkanų normą, kuri dar vadinama pinigų kaina. Daugelis vartotojų suklysta manydami, kad metinis pabrangimas ir metinė palūkanų norma yra vienas ir tas pats.

Prekės ar paslaugos pabrangimas apskaičiuojamas nuo prekės ar paslaugos kainos parduotuvėje. Kad jis skiriasi nuo palūkanų normos, įsitikinsite panagrinėję šį pavyzdį.

Jūs vis dar domina muzikinis centras, norite jį pirkti išsimokėtinai ir atsiskaityti per 5 mėnesius. Finansinės nuomos sąlygos tokios: 20 proc. pradinis įnašas, 6 proc. metinė palūkanų norma ir 10 Lt administravimo mokestis.

Taigi įnešus 20 proc. įnašą (250 Lt), jums dar reikalinga 1000 Lt finansinė nuoma. Kai metinė palūkanų norma yra 6 proc., mėnesinis įnašas bus 203,01 Lt (apskaičiuota pagal 15 pamokoje pateikiamą periodinio įnašo skaičiavimo formulę). Iš viso sumokėsite $203,01 \times 5 + 250 + 10 = 1275,05$ Lt. Kitaip tariant, jūsų prekė pabrango $1275,05 - 1250 = 20,05$ Lt, arba 2 proc. per 5 mėnesius, arba tai sudarytų 4,8 proc. per metus.

O dabar pagalvokite, jei būtumėte pardavėjas, norintis parduoti savo prekę, kurį skaičių – 6 proc. metinių palūkanų ar 4,8 proc. metinį pabrangimą skelbtumėte dideliais skaičiais?

Žinoma, metinis pabrangimas ne visuomet yra mažesnis už palūkanų normą. Tai priklauso nuo to, kokie numatyti papildomi mokesčiai (administravimo, įmokos aptarnavimo ir pan.), taip pat nuo ko pabrangimas skaičiuojamas: kartais jis skaičiuojamas ne nuo visos prekės vertės, o nuo sumos, gautos iš prekės kainos atėmus pradinį įnašą).

ASMENINIŲ FINANSŲ PLANAVIMAS

Kada pinigai dirba man?

Vienas tėtis nuolat kartodavo: „Tai man per brangu“. O kitas tėtis man griežtai uždraudė tarti tokius žodžius. Jis primygtinai reikalavo, kad sakyčiau: „Kaip galiu tai įsigyti?“

Vieno tėčio žodžiai buvo teiginys, kito – klausimas. Vienas konstatuodavo, kitas priversdavo mąstyti. Tėtis, kuris vėliau tapo labai turtingas, paaiškino, kad nuolat kartodamas „tai man per brangu“, leidi smegenims aptingti. O savęs klausdamas „kaip galėčiau tai įsigyti?“, verti smegenis dirbti. Nors abu tėčiai daug dirbo, greitai pastebėjau, jog iškilus sunkumų dėl pinigų, vieno smegenys „užsnūdavo“, o kito, priešingai, imdavo „suktis“, besistengdamos rasti išeitį. Tai buvo panašu į du žmones, iš kurių vienas nuolat lanko sporto salę, o kitas „sportuoja“ žiūrėdamas televizorių.

Kuriems iš šių teiginių pritartumėte jūs?

■ <i>Daug mokykis, kad galėtum susirasti pelningą darbą.</i>	■ <i>Daug mokykis, kad susirastum įmonę, kurią galėtum nupirkti.</i>
■ <i>Spręsdamas piniginius reikalus, nerižikuok.</i>	■ <i>Mokykis kontroliuoti riziką.</i>
■ <i>Mūsų namas yra pati didžiausia investicija ir pats didžiausias turtas.</i>	■ <i>Esu atsakingas už namą, bet jei namas taptų didžiausia mano investicija, tai reikštų, kad pakliuvau į bėdą.</i>
■ <i>Reikia išmokti rašyti įspūdingus gyvenimo aprašymus, kad būtum priimtas į gerą darbovietę.</i>	■ <i>Reikia išmokti rašyti gerus verslo ir finansinius planus, kad pats galėtum sukurti darbo vietas kitiems.</i>
■ <i>Aš niekada nebūsiu turtingas.</i>	■ <i>Aš turtingas žmogus, o turtingi žmonės nėra pesimistai.</i>
■ <i>Manęs nedomina pinigai.</i>	■ <i>Bankrotas yra laikinas dalykas, o skurdas – amžinas.</i>
■ <i>Pinigai man visiškai nieko nereiškia.</i>	■ <i>Aš nedirbu dėl pinigų! Pinigai dirba man!</i>

Parengta pagal Robert T. Kiosaki ir Šeron L. Lechter, „Du tėčiai – turtingas ir vargšas. Ko turtuoliai moko savo vaikus apie pinigus, o vargšams iki šiol tai nerūpėjo!“

Dauguma žmonių mąsto taip, kaip surašyta kairiajame stulpelyje. Tie, kurie mąsto kaip dešiniajame, gali būti finansiškai labiau nepriklausomi. Norint pasiekti finansinės nepriklausomybės, reikia išbandyti du dalykus – skaičiavimą ir investavimą.

Kaip siekti finansinės nepriklausomybės?

- Nustatykite finansinius tikslus (ilgalaikius, pvz., 5 metams, ir trumpalaikius, tarkime, metams).
- Sudarykite asmeninį biudžetą – pajamų ir išlaidų planą.
- Imkite kontroliuoti savo pinigus.
- Išmokite skirti, kas rizikinga ir kas ne.
- Nuspręskite, kur norėtumėte investuoti.
- Susiraskite, iš ko galėtumėte pasimokyti.
- Nebijokite nusivilti ir tikėkite savimi.

Pagrindiniai biudžeto sudarymo principai

Prieš sudarant biudžetą, reikia nustatyti savo tikslus. Kiekvieno tikslai, iš jų ir finansiniai, skiriasi. Jie priklauso nuo troškimų ir poreikių. Planuojant asmeninius finansus, reikia sudaryti biudžetą. Tam svarbu:

- žinoti savo pajamų šaltinius ir išlaidas;
- surašyti informaciją taip, kad būtų galima lengvai ją peržiūrėti ir koreguoti;
- įvertinti riziką (galimą pajamų ir išlaidų kitimą).

Kaip atrodo dirbančios ir nuomojančios butą studentės biudžetas? Jos tikslas – sutaupyti tam tikrą sumą pinigų kelionei į Karibūs. Tam, kad būtų lengviau kontroliuoti savo išlaidas, geriau jas iš karto suskirstyti į pastoviąsias ir kintamąsias.

1. Pajamos

Atlyginimas (atėmus mokesčius)

Palūkanos (nuo sutaupyto lėšų)

Pajamų iš viso

2.1. Pastoviosios išlaidos

Mokestis už gyvenamąsias patalpas (nuoma)

Komunalinės paslaugos (elektra, šildymas, vanduo)

Maistas (namuose)

Telefonas

Mokėjimai išperkamosios nuomos įmonei už automobilį

Automobilio draudimas

Mokestis už mokslą

Santaupos (kas mėnesį atidedamos į banką)

Pastoviųjų išlaidų iš viso

2.2. Kintamosios išlaidos

Drabužiai ir asmeninės higienos daiktai

Maitinimasis kavinėse ir restoranuose

Namų apyvokos daiktai

Išlaidos mokslui (knygos, spausdinimas ir pan.)

Laisvalaikis

Transportas (benzinas)

Įvairios smulkmenos

Kita (neplanuotos išlaidos)

Kintamųjų išlaidų iš viso

Išlaidų iš viso

3. Balansas

+ Disponuojamosios pajamos

– Visos išlaidos

= *Grynųjų pinigų balansas*

Lengviau ir greičiau kontroliuoti galima kintamąsias išlaidas, todėl jas reikėtų išskirti ir žinoti. Situacija nuolat keičiasi: kinta žmonių poreikiai, jų pajamos, ištekčiai, technologijos, išradimai, ir visa tai daro įtaką kasdieniams sprendimams. Taigi susidaro naujos sprendimų priėmimo sąlygos, verčiančios dar kartą įvertinti tikėtiną naudą ir sąnaudas. Žinant, kad pagrindiniai kintamieji – kaina, pajamos, prioritetai ir poreikiai – kinta, reikia koreguoti išlaidas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

A. Naudodamiesi biudžetų sudarymo principais, sudarykite šių gyventojų metinius finansinius planus. Nurodykite, kokių tikslų jie siekia ir ar tie tikslai gali būti įgyvendinti.

Ramūnas Spartakas. Ramūnas yra septyniolikametis atletas, kuris daug treniruoja, kad gražiai atrodytų. Juo žavisi daugelis merginų. Ramūnas dirba 16 valandų per savaitę vietiniame sveikatingumo centre ir uždirba 8 Lt per valandą (neatskaičius mokesčių). Abu Ramūno tėvai dirba ir rūpinasi, kad sūnui užtektų maisto ir kitų būtiniausių dalykų, bet jis pats susimoka už maistą ar prabangesnius drabužius. Be to, jis pats apmoka savo laisvalaikio išlaidas. Ramūnas turi motociklą, kurio išlaikymas kainuoja 70 Lt per mėnesį (benzinas ir draudimas). Ramūno tėvai jam šiek tiek padeda ir duoda kišenpinigių – 50 Lt per mėnesį. Ramūnas planuoja stoti į kolegiją, gauti sportininko stipendiją ir žaisti nacionalinėje lengvosios atletikos komandoje. Jei jis pasiektų savo tikslą, gyventų nuosavame bute, rengtų linksmus vakarėlius, vestų svajonių merginą ir turėtų tris vaikus.

Gražina Saldainytė. Gražina yra septyniolikametė mergina, kurią klasiškai dažnai vadina Barbe. Ji visada gerai atrodo, rengiasi madingais, brangiais drabužiais, gerai mokosi ir mėgsta gauti geresnius įvertinimus, nei jos draugai. Tam, kad išmanytų daugiau už kitus, ji visuomet perka naujas knygas, kompaktines plokšteles ir kompiuterines programas. Jos tėvai pasakė, kad mokymasis yra jos darbas, ir uždraudė dirbti kur nors kitur.

Gražinos tėvai duoda jai 250 Lt kišenpinigių. Gražina šiuos pinigus skiria drabužiams, mokymosi priemonėms ir asmeninėms reikmėms. Gražina, baigusi aukštąją verslo mokyklą, nori būti mados namų direktore. Tačiau ji nerimauja dėl tolesnių studijų, nes jos tėvai vis primena, kad jie mokyklą baigė savo jėgomis, taigi ji taip pat turinti gebėti savarankiškai baigti studijas.

Aistis Išmestasis. Aistis buvo pašalintas iš mokyklos prieš dvejus metus, kai jam buvo septyniolika. Jo manymu, jam nereikalingas mokslas, kad galėtų įgyvendinti savo tikslą – atidaryti kavinukę prekybos centre. Tėvai priešinosi jo planams ir neleido sugrįžti į namus tol, kol jis nepersigalvos. Tuomet Aistis įsidarbino kavinėje ir pusę metų dirbo vadybininko padėjėju už 180 Lt per savaitę. Tačiau neseniai šį darbą prarado ir dabar gauna bedarbio pašalpą – 500 Lt per mėnesį. Bet jau kitą mėnesį ji sumažės iki 320 Lt. Šešioliktojo gimtadienio proga Aisčio teta padovanojo jam 100 Zeta bendrovės akcijų, už kurias bendrovė kasmet išmoka po 1,5 Lt dividendų. Parduodamas akcijas Aistis galėtų gauti po 10 Lt už kiekvieną. Aistis gyvena nedideliame bute, už kurį moka nuomą – 150 Lt per mėnesį, važinėja autobusu. Neseniai Aistis susipažino su mergina, kuri mėgsta lankytis kino teatruose, kavinėse ir klubuose. Aistis svajoja apie nuosavą kavinukę, taigi kiekvieną mėnesį stengiasi į taupomąją sąskaitą atidėti dalį pinigų, kad galėtų įgyvendinti savo svajonę. Be to, darbo biržoje jis sužinojo apie galimybę gauti 3000 Lt paskolą verslui pradėti ir žada šia galimybe pasinaudoti.

Daugvydas Vertingasis. Daugvydui dvidešimt ketveri, jis turi darbą ir gauna atlyginimą, kuris, neatskaičius mokesčių, siekia 4000 Lt per mėnesį. Be to, kas mėnesį jis gauna apie 300 Lt vertės dovanų iš savo pasiturinčios šeimos ir 25 Lt palūkanų už indėlį banke. Daugvydas perspektyvus darbuotojas, daugelis įmonės bendradarbių mano, kad jis dar tik pradėjo sėkmingą karjerą. Daugvydas turi žmoną Viktoriją ir dvejų metų dukrytę. Viktorija dirba nekilnojamojo turto agente ir kas mėnesį apmoka 1000 Lt vertės sąskaitas už maistą bei drabužius ir 300 Lt už komunalines paslaugas. Vertingieji gyvena dideliame name, kurio dar nėra išsipirkę, ir kiekvieną mėnesį moka bankui po 1500 Lt. Be to, jie pasirinko investicinį gyvybės draudimą, už kurį kas mėnesį sumoka po 300 Lt. Šeima turi du automobilius, kurių eksploatavimo išlaidos atitinkamai sudaro 185 Lt ir 250 Lt. Viktorija nori baigti aukštąją mokyklą ir pradėti savo verslą.

Giedrė Pensininkienė. Giedrė neseniai išėjo į pensiją, o anksčiau dirbo profesore universitete. Ji gyvena viena nedideliame name. Jos išlaidos nekilnojamojo turto mokesčiams ir komunalinėms paslaugoms dabar sudaro 300 Lt per mėnesį. Giedrė turi seną automobilį, kurio priežiūrai, kurui ir draudimui reikia apie 150 Lt per mėnesį. Ji žino, kad greit reikės naujesnio automobilio. Giedrė labai mėgsta skaityti, taigi dažnai perka knygas. Be to, ji mėgsta keliauti ir kelionėms išleidžia apie 250 Lt per mėnesį. Keliaudama maistui ir drabužiams ji išleidžia daugiau, nei paprastai pensininkai tam skiria pinigų. Giedrė turi papildomą sveikatos draudimą, už kurį kas mėnesį sumoka po 100 Lt. Giedrės mėnesio pajamas sudaro 980 Lt pensija ir pensinio draudimo išmokos – 1275 Lt.

B. Remdamiesi anksčiau suformuotais biudžetais, įvertinkite šių pokyčių įtaką:

- Sugenda automobilis ar kita transporto priemonė – papildomos remonto išlaidos sudaro 195 Lt.
- Atlyginimas padidėja 20 proc.
- Maisto produktų kainos sumažėja ir išleidžiama 50 Lt per mėnesį mažiau.
- Per mėnesį drabužiams išleidžiama 50 Lt daugiau.
- Palūkanos už indėlius banke padidina metų pajamas 15 Lt.
- Įsigyti vaistai padidina mėnesio išlaidas 50 Lt.
- Laisvalaikiui skiriamos išlaidos sumažėja 50 proc.
- Pajamų mokestis sumažinamas iki 15 proc.
- Asmeninės higienos reikmenų kaina išauga 20 proc.

Kitos asmeninių finansų planavimo taisyklės

Dauguma žmonių kiekvieną mėnesį pirmiausia sumoka už telefoną, elektrą, dujas ir kt., o tik paskui pasiima sau, jeigu kas lieka. Auksinė asmeninių finansų taisyklė – pirmiausia sumokėk sau. Atidėkite nustatytą procentą nuo kiekvienų gautų pajamų ir padėkite šiuos pinigus į santaupų sąskaitą. Laikykite juos tol, kol būsite pasiruošę investuoti.

Planuojant asmeninius finansus, reikia atsižvelgti ir į riziką. Pavyzdžiui, rizikinga yra situacija, kai mėnesio pajamos ir išlaidos yra beveik tokios pat, nes pasikeitus situacijai gali iškilti finansinių sunkumų. Rizikinga yra priklausyti vien tik nuo atlyginimo, nes bet kada galima prarasti darbą. Apsisaugoti nuo kai kurios rizikos padeda draudimas, pavyzdžiui, automobilio, nekilnojamojo turto, sveikatos ir kt.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Loterijos skelbia vis naujus ir naujus „milionierius“, tačiau ne visi jie tampa turtuoliais. Pasvarstykite, kaip išlošti dideli pinigai gali padaryti žmogų turtingą? Kodėl ne visi tampa turtingi? Savo atsakymą argumentuokite.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Finansinio planavimo tikslas yra:
 - A nustatyti tikslus;
 - B maksimizuoti pasitenkinimą;
 - C surašyti informaciją į atitinkamą dokumentą;
 - D apskaičiuoti valstybei tenkančių mokesčių dydį.
2. Finansiniuose planuose naudojamos kainų teikiama informacija:
 - A tikėtinų naudos ir tikėtinų sąnaudų palyginimui;
 - B pajamų planavimui;
 - C asmeninių tikslų koregavimui;
 - D finansinės rizikos mažinimui.
3. Pastovios išlaidos, palyginti su kintamomis, yra:
 - A mažesnės;
 - B sunkiau mažinamos;
 - C lengviau mažinamos;
 - D mažiau reikalingos.

4. Asmens finansinę riziką padidintų:
 - A taupymas;
 - B draudimas;
 - C biudžeto planavimas;
 - D skolinimasis.
5. Apsvarstykite ir nustatykite savo savaitės tikslus, pajamas ir išlaidas. Įvertinkite savo galimybes pasiekti nustatytus tikslus. Sudarę biudžetą, po savaitės apvarstykite:
 - ar įgyvendinote numatytą tikslą;
 - ar galėsite juos įgyvendinti ateityje, įvertinę dabartines sąlygas, planus.

Besidomintiems

Draudimo istorija

Draudimas – tai rizikos perkėlimo ir sumažinimo sistema. Jis suteikia saugumo jausmą tiek gyvenime, tiek ir versle.

Pirmosios pirklių nuostolių kompensavimo sąjungos susikūrė prieš 4,5 tūkstančių metų Kinijoje – praradus plukdomus krovinius, nuostolius kompensuodavo visi sąjungos nariai. Babilonė 2100 m. pr. Kr. buvo įteisintos pirmosios draudimo normos, kurių laikėsi karavanų savininkai. Senovės Graikijoje piratai susitardavo ne tik dėl užgrobtų turto, bet ir dėl nuostolių pasidalijimo. Dar 910 m. pr. Kr. buvo priimtas pirmasis teisės aktas *Rodoso ordonans* – bendra nuostolių kompensavimo sistema. Pagrindiniai šio akto nuostatai išlikę daugelyje šiandien draudimą reglamentuojančių teisės aktų.

Pirmieji draudimo fondai, susidedantys iš reguliarių įmokų, atsirado senovės Indijoje, Egiptė, Rūmoje, o iš Rūmos paplito ir visoje Europoje. Prie amatininkų gildijų ir cechų veikė kasos, kurios teikė pagalbą savo nariams laidotuvių, nelaimingų atsitikimų atveju. Pagrindiniai ankstyvojo draudimo bruožai buvo savidrauda (ir draudikai, ir draudėjai – tie patys asmenys).

Komercinis draudimas prasidėjo XIII amžiuje Itālijos miestuose. Gėnujoje atsirado įmonių, kurios sudarydavo draudimo sutartis laivams, prekėms. Laivo savininkas sumokėdavo nustatytą įmoką, o draudikas mokėdavo išmoką, lygią prekių vertei, tuo atveju, jei krovinys nepasiekdavo pirkėjo. Tada atsirado ir terminas *policery* (lot. *pažadadas, pažadėti*), dabartinis draudimo polisas. Pirmasis žinomas draudimo polisas buvo išrašytas 1347 metais krovininui, gabenamam iš Gėnujos į Maljorką, apdrausti. Jūrų prekyba, taip pat ir draudimo centras, XVI amžiuje iš Viduržemio jūros ir Itālijos persikėlė į Atlantą ir Angliją. XVII amžiuje visi bent kiek su kelionėmis jūra susiję žmonės susitikdavo Lūndono *Sityje*. Viena iš populiariausių tokių susitikimo vietų greitai tapo Edvardo Loido (*Edward Lloyd*) 1688 metais įkurta kavinė. Ji garsėjo ne tik savo svetingumu, bet ir nuo 1696 metų leidžiamu laikraščiu bei vėliau pradėtu rašyti ir iki šiol tebeveikiančiu Loido sąrašu (*Lloyd's list*). Jame yra visų laivų registrai ir informacija. Kavinėje buvo organizuota jūros draudikų asociacija, kurią 1871 metais Parlamentas įstatymu įteisino ir suteikė juridinį statusą. Nuo 1911 metų Loido korporacijai suteikta teisė užsiimti ir kitomis, ne tik su jūromis susijusiomis, draudimo rūšimis. Loidas draudžia tiek laivus ar kitokį materialųjį turtą, tiek ir atskiras ekrano žvaigždžių kūno dalis, prestižą ir pan.

Draudimas yra:

- *Privālomasis, vykdomas valstybės* (pensijų, sveikatos, ligos ir motinystės draudimai ir socialinės garantijos nedirbantiems).
- *Privalomasis, vykdomas privačių draudimo bendrovių* (transporto priemonių valdytojo, statybų rangovo civilinės atsakomybės, notarų, antstolių, profesinės, civilinės atsakomybės ir pan.).
- *Savanōriškasis, vykdomas privačių draudimo bendrovių* (nuo nelaimingų atsitikimų, ligos atveju, įvairaus turto, civilinės atsakomybės ir kt. draudimas).

Draudimo sąvokos

Apdraustasis – draudėjo nurodytas asmuo, kuris yra draudžiamas nuo draudiminių įvykių.

Draudėjas – asmuo, kuris draudžia, t. y. moka draudimo įmokas.

Draudikas – draudimo įmonė, vykdanči draudimo veiklą.

Draudimo prēmija – mokama draudimo įmoka.

Franšizė – nuostolių suma, kurią draudėjas įsipareigoja padengti pats (pvz., jei automobilio draudimo franšizė yra 500 Lt, patyrus žalą, draudimo įmonė kompensuoja nuostolius, viršijančius šią sumą).

Naudos gavėjas – asmuo, kuris gauna draudimo išmokas (draudėjas, apdraustasis ar kitas asmuo).

4 skyrius

Verslo reikalai

- Kas lipdo puodus?
- Kaip įgyvendinti svajonę, arba „verslo pyrago“ receptas
- Kodėl keičiasi formos ir dydžiai?
- Iš kurio šaltinio semti?
- Koks lūžis naudingas sveikatai?
- Ar šeštas – tinginys?

VERSLININKAI IR VERSLAS

Kas lipdo puodus?

„Žmonės yra kūrėjai arba marionetės. Kūrėjai patys valdo savo likimą, marionetės mano esančios gyvenimo aplinkybių aukos. Verslas yra vienas iš būdų tapti kūrėju ir realizuoti save.“

Rišaras de Šarmas (*Richard de Charms*)

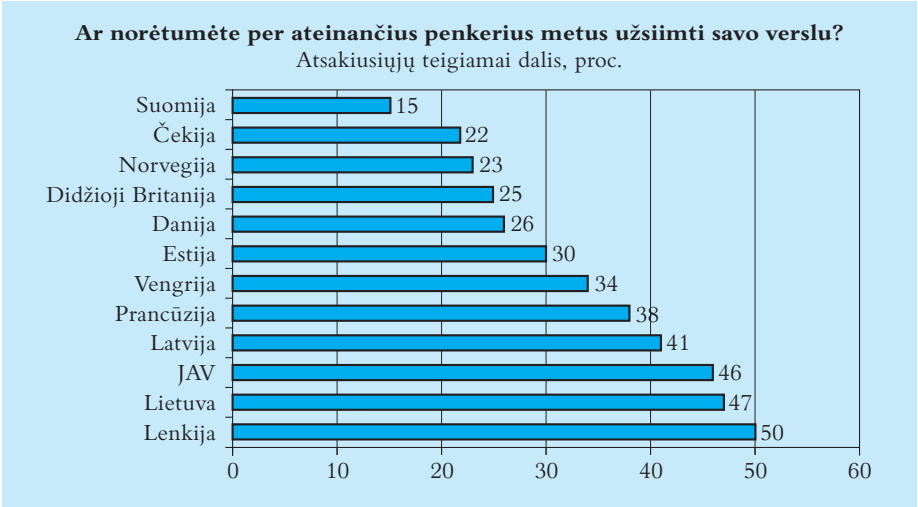
„Savo verslas. Kaip jūs jį pradėjot? ... Mano galvoj kirba įvairios mintys ir norėčiau jas realizuoti, todėl noriu tiesiog jūsų istoriją, patarimų šia tema.“

— Na mes kažką su vyreliu bandėm, man baisoka buvo dėl rizikos ir t. t., naktim prabudavau ir galvodavau, bet vyras buvo užsiskiedęs, abu buvom tada BEDARBIAI. Pradėjom nuo lankymosi visokiose institucijose ir sužinojom apie mokesčius, lengvatas, nuėjom į mokesčių inspekciją, *Sodra*, darbo biržą ir pan. Kai išsiaiškini viską, ne taip baisu... Bet praėjo pora metų ir reikia veiklą keisti, tai va sunkiausia idėja, ir svarbu kad ji patiktų pačiam sau, lengviau patikėti savo sėkme ir eiti link jos...“

Šaltinis. Diskusija tinklalapyje www.supermama.lt.

Samdytis ar dirbti sau?

Verslumo sąvoką pirmą kartą 1803 metais pavartojo prancūzų ekonomistas J. B. Sėjus (*J. B. Say*). Šis žodis reiškia *imtis, pradėti, įsipareigoti, pasižadėti*. Verslininkas yra bet kuris žmogus, pradedantis savo verslą. Nusibodo dirbti svetimam? Dirbk sau. Lietuviai – ganėtinai verslūs. Tai matyti iš pateikiamų *Eurobarometro* duomenų.

Šaltinis. *Veidas*, 2005 01 20, p. 7.

Tačiau iš tiesų užsiimančių verslu Lietuvoje nėra tiek daug. Darbdavių ir savarankiškai dirbančių gyventojų 2004 metais buvo 216,7 tūkst. (tai sudarė 6,3 proc. visų, arba 15,1 proc. užimtų, šalies gyventojų). Kas trukdo imtis verslo? Pasirodo, lietuviai labiausiai bijo bankroto ir prarasti turtą. Matyt, todėl kol kas tiek mažai žmonių susikuria sau darbo vietas patys ir tiek nedaug pajamų gaunama iš verslo (žr. 14 temą).

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokie yra privalumai ir kokie trūkumai dirbti sau?

- Visas pelnas iš verslo priklauso savininkui, tačiau jis prisiima ir visą veiklos riziką.
- Gali pats pasirinkti darbo valandas, tačiau dažniausiai verslininkai dirba viršvalandžius.
- Džiaugsmas pasiekus užsibrėžtą tikslą, tačiau ir stresas, jeigu nesiseka.
- Tęskite patys...

Verslininkų vaidmuo ekonomikoje

Plačiąja reikšme verslininkai – žmonės, nebijantys rizikuoti. Verslininkai naujoviškai sujungia gamybos išteklius (gamtos, kapitalo ir žmogiškuosius) tam, kad gamintų naujas prekes bei teiktų paslaugas. Verslininkų dėka technologiniai laimėjimai per pastaruosius du amžius visiškai pakeitė žmonių gyvenimą. Pabandykite įsivaizduoti pasaulį be automobilių, mobiliųjų telefonų, televizorių, kompiuterių, kopijavimo mašinų, interneto, rašiklių, oro kondicionierių, antibiotikų, nuskausminamųjų vaistų ir kt. Tai iš tikrųjų būtų visai kitoks pasaulis.

Verslininkai yra novatoriai, nes:

- pastebi naujas galimybes;
- kuria naujas prekes bei paslaugas;
- tobulina esamus produktus.

Verslininkai suteikia mums pasirinkimą, nes:

- tiekia į rinką prekes ir teikia paslaugas;
- siūlo mums daugybę pasirinkimų;
- siūlo mums daugybę tos pačios problemos sprendimo būdų.

Sėkmingų verslininkų istorijos

Verslininkai kuria darbo vietas:

- samdo darbuotojus;
- naudoja išteklius, taigi duoda darbo pramonės šakoms – išteklių tiekėjoms.

Kitose šalyse, ypač JAV, jūs galite išgirsti daug istorijų apie garsius verslininkus, jų veiklos biografijų. Lietuvoje, nors verslas ir verslininkai sąlygiškai dar gana jauni, taip pat yra puikių sektinų pavyzdžių. Net keletas organizacijų kelerius metus iš eilės renka geriausius verslininkus (*Lietuvos Junior Achievement* rengia Verslo šlovės galeriją, *Veidas* skelbia geriausio vadybininko konkursą). Toliau pateikiamos trumpos kelių nugalėtojų istorijos.

Arovydas Juozeliūnas, geriausias 2004 metų vadybininkas, įmonė *Nemuno bangos grupė* (NBG).

„Svarbiausia – valdyti procesą ir pateikti vartotojui tai, ko jam reikia“, – atskleidžia A. Juozeliūnas sėkmės paslaptį. A. Juozeliūno verslo pradžiamokslis ištis mažai skyrėsi nuo daugelio pradedančiųjų ir apibūdinti jį galėjai žodžiais „pirkti-paruoti“. Kartu su kolegomis jis pasirinko specifinę, tačiau ne tokią retą anuomet verslo nišą – gamino įvairius galanterijos daiktus, papuošalus, ženkliukus, raktines, suvenyrus. Prasidėjus privatizavimui jau prakutę verslininkai įsigijo buvusią gelžbetonio konstrukcijų gamyklą ir ėmėsi gaminti tokius gaminius, kurių trūko rinkai – pagrindinė produkcija buvo akriliniai cigarečių filtrai. Laikui bėgant, tabako pramonės perspektyvos prastėjo, ir verslininkai pradėjo dairytis kito produkto. 1997 metais jie atrado presformas. Įsigiję kokybišką gamybos liniją pradėjo gaminti plastikines pakuotes. Šiandien NBG vienija 16 įmonių. Didžioji dalis *Coca-Cola*, *Pepsi-Cola* gėrimų Rusijoje, Lietuvoje, Latvijoje ir Lenkijoje yra pilstoma į NBG pagamintą tarą. Šiuo metu visose savo bendrovėse NBG yra įdarbinusi daugiau kaip 1500 žmonių, pradeda bendradarbiauti su KTU, kad būtų parengta daugiau plastiko gamybos įmonėms reikalingų specialistų. Pagal savo užmojus ir užimamą rinkos dalį NBG netrukus pretenduoja patekti į didžiausių Europos PET žaliavos ir PET ruošinių gamintojų penketuką.

Parengta pagal straipsnį „Plastikinės pakuotės gamintojų triumfo žygis“, *Veidas*, 2005 02 17, Nr. 7.

Tomas Juška, 2003 metų Verslo šlovės galerijos laureatas, įmonė *Libros grupė*.

Pagrindinis *Libros* šūkis – „Mes kuriame geresnį gyvenimą Lietuvoje“. Tomas Juška savo veiklą pradėjo 1991 metais kaip KUB *Libra* eksporto vadovas. Tuo metu penki Vilniaus universiteto Ekonomikos fakulteto antrojo studentai iš Lietuvos provincijos nedidelėse staliaus dirbtuvėse Pasvalio rajone įkūrė gamybinių įmonę. Sunkaus ir kryptingo darbo, sveikos darbinės atmosferos ir kūrybingo vadovavimo dėka visa tai išsirutuliojo į dešimties įmonių grupę (*Libros grupė*), kuri šiuo metu yra sparčiausiai auganti grupė Lietuvos medienos ir baldų pramonėje. T. Juška įmonių grupei vadovauja nuo 1995 metų. Grupę sudaro trys padaliniai: baldų ir baldų detalių (5 įmonės, gamina natūralios medienos baldus – kėdes, stalius, korpusinius baldus), parketo (2 įmonės, gamina parketą ir parketo ruošinius) ir pramonės aptarnavimo padalinys (3 įmonės, tiekia įrankius, įrenginius ir teikia įrankių paruošimo paslaugas Lietuvos gamybinėms įmonėms). Savo produkciją įmonių grupė eksportuoja į 18 užsienio šalių. Grupėje dirba per 1900 žmonių, kasmet sukuriami apie 200 naujų darbo vietų.

Parengta pagal internete skelbiamą medžiagą, www.lja.lt.

Arovydas Avulis, Verslo šlovės galerijos laureatas, pretendentas į geriausio 2004 metų vadybininko titulą, bendrovė *Hanner*.

Stikliniai dangoraižiai A. Avulio gyvenime atsirado jau įgijus ir statybų, ir verslo patirties. Po studijų VGTU būsimasis verslininkas neišvengė statybininko duonos. Būta visko – kaimo, purvo, guminių batų, statybinių vagonėlių. Prasidėjus permainoms A. Avulis sėkmingai nėrė į verslą. Tuomet, 1991-aisiais, tą verslą buvo galima pavadinti vienu žodžiu – komercija. Vienas verslas užgesdavo savaime, iš kitų pats pasitraukė. Buvo ir rimtas bankrotas. „Kai vieną dieną sužinau, kad nieko nebeturi, kad uždirbtus milijonus pasisavino sukčiai, ypač sunku paleisti visus

žmonės ir vėl pradėti kurti biznį.“ Vėl atsistojęs ant kojų, susikrovęs pradinį kapitalą, A. Avulis kartu su partneriais pradėjo investuoti į nekilnojamąjį turtą, o 1998 metais – į naujas statybas.

„Versle svarbu idėja ir gebėjimas ją realizuoti anksčiau už kitus. Nereikia eiti ten, kur jau kažkas dirba. Tuomet belieka tik stumdytis, rankioti trupinius, atiminėti. Jeigu nori būti nugalėtojas, reikia turėti niekieno nenučiupinėtą idėją.“ Kaip teigia nekilnojamojo turto agentūros *Ober-Haus* vadovas V. Zabilius, tai ne minios žmogus. Jis pralaužia ledus, daro tai, ko nedaro kiti. Galima jį pavadinti naujų A klasės biuro pastatų Lietuvoje pradininku. Aktyvus ir geras strategas. Realizuodamas didelės vertės projektus, nebijo rizikuoti, ir ta rizika pasiteisina.

Parengta pagal straipsnį „Nedūžtančių stiklo idėjų autorius“, *Veidas*, 2005 01 21, Nr. 3.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Ką turi bendra visi išvardyti žmonės?

Kokią naudą šalies ekonomikai duoda šie verslininkai?

Kaip jie padeda užsidirbti pajamas kitiems žmonėms?

Kodėl jums asmeniškai galėtų būti patrauklu imtis verslo?

Ar turite šiems verslininkams būdingų savybių? Jeigu ne, ar esate pasiryžę jas išsiugdyti ir kaip tai darysite?

Verslininkų savybės

Manoma, kad trys svarbiausios verslininkų charakterio savybės yra:

- 1) troškimas būti nepriklausomam;
- 2) didelis pasiekimų poreikis;
- 3) noras rizikuoti.

Kitos savybės:

- 4) pasitikėjimas savimi;
- 5) pasirengimas aukotis;
- 6) atkaklumas priimant sprendimus;
- 7) gebėjimas įžvelgti galimybes;
- 8) gebėjimas išlikti ramiam blogais laikais;
- 9) ištvermingumas ir energija;
- 10) gebėjimas greitai susikoncentruoti;
- 11) noras kurti;
- 12) išbaigtumo vertinimas;
- 13) prioritetai galimybėms, o ne pinigams;
- 14) klaidų pripažinimas ir mokymasis iš jų;
- 15) polinkis diegti naujoves.

Individualios veiklos organizavimo formos

Ką daryti, jei turi idėją ir noro imtis verslo? Iš karto stiklinių dangoraižių pastatyti ir aplinkinių šalių rinkų užkariauti nepavyks, tačiau ir šioje pamokoje aprašyti verslininkai pradėjo nuo mažų dalykų. Liaudies išmintis sako, kad „ne šventieji puodus lipdo“... Dirbti sau galima pradėti ne tik steigiant įmonę, bet ir turint verslo liudijimą ar individualiosios veiklos pažymėjimą.

Verslo liudijimas – tai galimybė užsiimti tam tikra veikla. Valstybinės mokesčių inspekcijos (VMI) tinklalapyje galite rasti visą sąrašą veiklų, kuriomis verstis pakanka įsigyti verslo liudijimą. Tai ir korepetitoriaus darbas, ir vertimai, ir siuvimo, vaikų priežiūros, butų tvarkymo paslaugos bei daug kitų panašių darbelių.

Nusprendus imtis vienos iš sąrašė išvardytų veiklų, tereikia parašyti prašymą VMI ir sumokėti nustatyto dydžio pajamų mokesť bei socialinio draudimo įmoką už norimą laikotarpį. Tuomet tam laikotarpiui išduodamas verslo liudijimas, pajamų ir išlaidų apskaitos žurnalas, kuriame registruojamos iš veiklos gautos pajamos ir patirtos išlaidos, įsigijami pinigų priėmimo kvitai. Jeigu pajamos per dvylika mėnesių neviršija 100 000 Lt, daugiau jokių mokesčių mokėti nereikia. Viršijus nurodytą sumą, tampama PVM (pridėtinės vertės mokesčio) mokėtoju. Tuomet vertėtų pasvarstyti apie įmonės steigimą. Pasibaigus verslo liudijimo galiojimo laikui, veikla nutraukiama arba reikia pratęsti liudijimo galiojimo laiką.

Individualiūs veiklės pažymėjimas suteikia galimybę verstis tam tikra veikla neregistruojant įmonės. Jeigu norite užsiimti veikla, kuriai neišduodamas verslo liudijimas, tačiau nėra reikalavimo steigti įmonę, galite kreiptis į VMI, gauti pažymą, kad vykdote individualią veiklą, ir įsiregistruoti mokesčių mokėtoju. Yra numatyta, kokiomis veiklomis galima verstis turint individualiosios veiklos pažymėjimą. Tai automobilių, asmeninių, namų ūkio reikmenų, buitinių daiktų taisymas, statybos, remonto darbai, žemės ūkis ir susijusių paslaugų veikla, atlikėjų, sporto, kūrybinė veikla ir kt. Pasibaigus kalendoriniams metams, gyventojas, besiverčiantis individualia veikla, turi pats apsiskaičiuoti ir sumokėti mokesčius valstybei – mažesnę tarifą nuo visų gautų pajamų arba didesnę nuo pelno (nuo 2006 m. liepos 1 d. šie tarifai atitinkamai buvo 15 ir 27 proc.). Mokesčių apskaičiavimo būdą pasirenka pats verslininkas. Norint nutraukti veiklą, pakanka parašyti prašymą išregistruoti iš mokesčių mokėtojų sąrašo, ir nuo prašyme nurodytos datos individuali veikla laikoma nutraukta.

Gyventojai, besiverčiantys individualia veikla ar dirbantys pagal verslo liudijimą, pasibaigus kalendoriniams metams, turi deklaruoti, kokias pajamas gavo iš šios veiklos.

Verslo įmonės

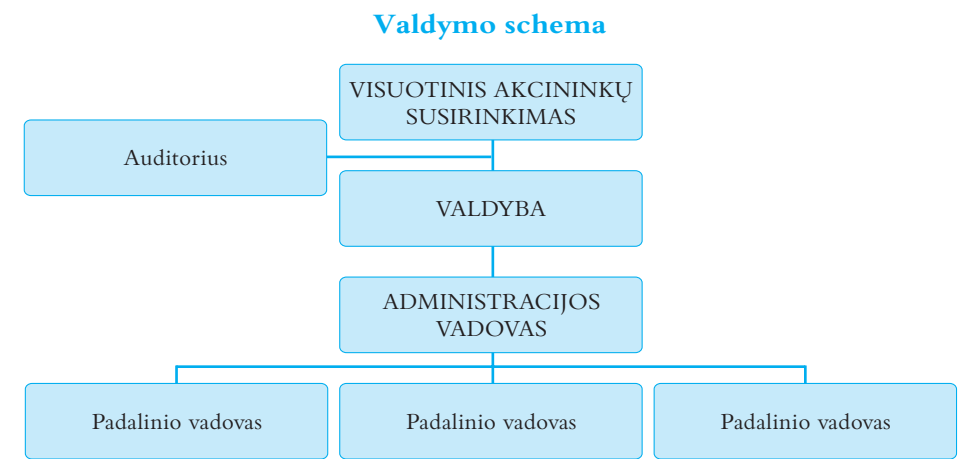
Visų rūšių įmonės šiuo metu Lietuvoje registruoja Valstybės įmonė *Registru centras*. Ji teikia ir informaciją, ko reikia bet kurios rūšies įmonei įregistruoti.

Individualioji įmonė (2006 m. pradžioje šalyje veikė 24 162 individualiosios įmonės). Tai neribotos turtinės atsakomybės juridinis asmuo, steigiamas fizinio asmens. Neribota turtinė atsakomybė reiškia, kad už visą savo veiklą – ir sėkmę ir nesėkmę – įmonės savininkas atsako visu savo turtu. Įmonės negalima perleisti ar parduoti. Norint perleisti verslą, tokią įmonę reikia uždaryti ir atidaryti naują jau kito savininko (net jei tai bus vaikai ar kiti giminaičiai) vardu. Įmonės uždarymas jau nėra tokia lengva procedūra kaip individualios veiklos atveju.

Ūkinė bendrijà gali būti tikroji (TŪB, 2006 m. veikė 264) ir komanditinė (KŪB, 2006 m. veikė 70). Tai neribotos atsakomybės įmonė, įsteigta bendrosios jungtinės veiklos sutartimi sujungus kelių fizinių ar juridinių asmenų (įmonių) turtą į bendrąją dalinę nuosavybę komercinei ūkinei veiklai vykdyti. Ūkinę bendriją gali kurti nuo 2 iki 20 narių. Tikrojoje ūkinėje bendrijoje visi jos nariai yra lygūs ir atsako už įmonės veiklos rezultatus visu savo turtu. Komanditinėje bendrijoje yra tikrieji nariai ir nariai komanditoriai, kurie atsako tik į įmonę įneštu turtu. Ūkinės bendrijos turi daugiau galimybių plėstis, nes partneriai iki veiklos pradžios gali sukaupti daugiau pinigų ir turto. Kaip ir individualioji įmonė, ūkinė bendrija yra ribotos gyvavimo trukmės – jei vienas jos narys nusprendžia pasitraukti, bendrija nustoja gyvavusi. Ūkinės bendrijos dažnai kuriamos profesiniu pagrindu, pavyzdžiui, jas steigia teisininkai, konsultacinių paslaugų teikėjai, medikai. Tokia įmonės forma gali pasinaudoti ir keletas viešajame konkurse norinčių dalyvauti įmonių, kai veikdamos atskirai negali patenkinti konkurso rengėjų keliamų reikalavimų turtui, nuosavybei ir pan.

Bendrovės yra dviejų tipų – uždarnosios akcinės bendrovės (UAB, 2006 m. veikė 30 966) ir akcinės bendrovės (AB, 2006 m. veikė 432). Bendrovės – ribotos turtinės atsakomybės juridiniai asmenys, tai yra, akcininkai už įmonės veiklą atsako tik į akcinį kapitalą investuotu turtu. Bendrovę gali steigti vienas ir daugiau asmenų. Maksimalus akcininkų skaičius uždarojoje akcinėje bendrovėje yra 249, akcinėje bendrovėje – neribojamas. Abiejų tipų bendrovių steigimas yra panašus, skiriasi

tik įstatinio kapitalo reikalavimai. Minimalus UAB įstatinis kapitalas yra 10 000 Lt, AB – 150 000 Lt, tačiau kai kuriomis veiklomis užsiimančioms įmonėms (pvz., draudimo) gali būti nustatytas reikalavimas suformuoti ir didesnę kapitalą. Akcinis kapitalas yra suskirstytas į akcijas. Bendrovių akcijos perkamos ir parduodamos asmenims susitarus, o akcinių bendrovių akcijos gali būti parduodamos ir vertybinių popierių biržoje. Kai bendrovė atitinka apyvartos, pelno ir kitus reikalavimus, jos akcijos yra listinguojamos, t. y. įtraukiamos į sąrašą įmonių, kurių akcijomis prekiaujama biržoje. Akcinę bendrovę valdo akcininkai, kurie renka valdybą, o ši samdo kvalifikuotus vadovus kasdienei bendrovės veiklai tvarkyti. Kartą per metus privalomai šaukiamas akcininkų susirinkimas, kuriame, atsižvelgiant į įstatymuose bei įmonės įstatuose apibrėžtas akcininkų teises, tvirtinami įmonės veiklos rezultatai, skirstomas pelnas, numatomos strateginės veiklos kryptys ir pan.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokių jums norėtusi prekių ar paslaugų, kurių verslininkai kol kas jūsų gyvenamoje vietovėje negamina arba neteikia? Įsivaizduokite, kad esate pradedantis verslininkas, pasiryžęs šią verslo nišą užpildyti. Ar dirbsite pagal verslo liudijimą, imsitės individualios veiklos ar steigsite įmonę? Naudodamiesi šioje pamokoje pateikiama informacija bei interneto svetainėmis www.kada.lt ir www.svv.lt, išsiaiškinkite, ko reikia verslui pradėti, kokie yra jūsų pasirinktos verslo organizavimo formos privalumai ir trūkumai, kodėl pasirinkote būtent ją.

Verslas ir etika

Vakarų visuomenėje vis labiau įsitvirtina samprata, kad verslas, kaip veikla ar gyvenimo būdas, turi būti grindžiamas etikos pagrindais. Verslo filosofija turėtų skelbti savigarbos ir kitus orumo nepažeidžiamumo principus.

Veino Dosiko (*Wayne Dosick*) parašytoje *Verslo biblijoje* siūloma ir versle vadovautis šiomis taisyklėmis:

- *Tavo ausys išgirs, tavo akys pamatys.* Verslo menas priklauso nuo to, kaip gerai klausaisi ir matai. Esame girdėję daug istorijų apie kvailas ir tragiškas klaidas, apie sandorius, kurie nebuvo įvykdyti, apie pasitikėjimą, kuris buvo prarastas. Visa tai atsitinka, kai neatidžiai klausomasi.
- *Visada sakyk tiesą.* Tik taip kolegos jus gerbs, o klientai pasitikės.
- *Nevok.* Niekada nesisavinkite ne savo darbo. Remkitės savo galimybėmis, o kai naudojate ne savo darbus, atsiskaitykite su autoriumi. Neimkite nieko, kas jums nepriklauso, nes tai atima kito turtą, riboja teises.

- *Mylėk savo artimą taip kaip pats save.* Žmonės klesti, verslas vystosi ir auga pasaulyje, kur kiekvienas jaučiasi reikalingas, vertinamas, kur niekas nepralaimi ir nėra tų, kurie pasinaudotų pralaimėjimu.
- *Kiekvienas žmogus yra unikalus.* Jūs laimėsite tada, kai pastebėsite kiekvieno žmogaus vertę, kai švęsite kiekvieno žmogaus laimėjimus.
- *Būk objektyvus, būk gailestingas, būk kuklus.* Būti teisingu reiškia būti atviru ir nuosekliu, tai reiškia duoti švelnias instrukcijas, stiprius padaršinius.
- *Saugok sveikatą ir gydyk.* Labiausiai jūs padedate savo verslui, kai turite sveiką ir laimingą darbuotojų kolektyvą.
- *Aukokis.* Jūs daug kuo galite padėti aplinkiniams, dalydami savo išmintį, talentą, galimybes, tokiu būdu jūs susiliesite su visuomene, kuri vėliau maloniai pirs jūsų produktus ir visuomet jus prisimins.
- *Ilsėkis.* Kuo sunkiau jūs dirbate, tuo daugiau reikia ilsėtis, atstatyti jėgas, atgaivinti sielą.
- *Įgyk išminties.* Darykite tai, ką mėgstate daryti, o pinigai ateis savaime.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kuri iš išvardytų savybių **nėra** būdinga verslininkams?
A Pasitikėjimas savimi.
B Energingumas.
C Pesimizmas.
D Pasirengimas pripažinti klaidas.
2. Tarkime, jūs turite neribotos turtinės atsakomybės įmonę ir susidūrėte su finansiniais sunkumais. Jūsų įmonės turtas sudaro 100 tūkst. Lt, o įsiskolinimas siekia 175 tūkst. Lt. Jūs asmeniškai esate investavęs į *Lietuvos telekomo* akcijas 200 tūkst. Lt. Jei įmonė bankrutuotų, prarasto turto suma būtų:
A 100 tūkst. Lt;
B 175 tūkst. Lt;
C 200 tūkst. Lt;
D 275 tūkst. Lt.
3. Ribota turtinė atsakomybė reiškia, kad:
A investuotojai atgauna savo investicijas, netgi jei įmonė bankrutuoja;
B investuotojai į akcines bendroves moka mažesnius mokesčius nei investuotojai į kitas verslo formas;
C įmonės bankroto atveju investuotojai paprastai negali prarasti daugiau, negu kad buvo pradinės jų investicijos;
D jei turimų akcijų kursas kyla, investuotojams išmokami papildomi dividendai, jei krinta – investuotojai turi įmonei sumokėti skirtumą.
4. Kuris iš išvardytų atvejų yra individualiosios įmonės privalumas?
A Neribota įmonės gyvavimo trukmė.
B Įmonės savininkas ir valdytojas yra vienas ir tas pats asmuo.
C Ribota turtinė atsakomybė.
D Neribotos finansavimo galimybės.
5. Kuris iš išvardytųjų teiginių **nėra** ūkinės bendrijos privalumas?
A Pelną pasidalija bendrijos nariai.
B Visi nariai asmeniškai atsako už visas bendrijos skolas.
C Lengva pritraukti kapitalą ir sutelkti vadovavimo įgūdžius.
D Palyginti lengva įkurti.

6. Kurioje iš verslo organizavimo formų investuotojų turtinė atsakomybė yra ribota?
- A Individualiojoje įmonėje.
 - B TŪB.
 - C KŪB.
 - D Bendrovėje.
7. Ką dažniausiai gali daryti smulkus bendrovės akcininkas, nepatenkintas bendrovės valdymu?
- A Dalyvauti akcininkų susirinkime ir balsuoti prieš įmonės valdybą.
 - B Įsigyti papildomų akcijų, norėdamas turėti daugiau balsų ir įtakos.
 - C Parduoti turimas akcijas ir investuoti į kitą įmonę.
 - D Įtikinti kitą įmonę įsigyti kontrolinį šios įmonės akcijų paketą.
8. Palyginkite visas verslo organizavimo ir individualios veiklos formas ir sudarykite kiekvienos jų priva-
lumų ir trūkumų sąrašą.

Besidomintiems

Verslininkai ir inovacijos

Kaip verslininkai susiję su inovacijomis? Kodėl mes taip rūpinamės jomis?

Inovacija = Naujos žinios + Komercializavimas.

Inovacijos yra skatinamos visose šalyse, nes jų dėka auga ekonomika, didėja gamybos apimtys ir užimtumas. Tokią išvadą leidžia daryti įspūdingi istoriniai pavyzdžiai, kaip antai amerikiečių automobilių gamyklos savininko Henrio Fordo (*Henry Ford*) konvejeris, įdiegtas į gamybą 1913 metų gruodį. Jis ne tik daugiau nei 8 kartus padidino darbo našumą *Fordo* įmonėje, tačiau, pastebimai atpigus automobiliams, paskatino naujas investicijas į plieno, gumos, dažų, benzino, plastiko gamybą, kelių statybą, turizmą. Ne visi atradimai sukelia tokius pokyčius ekonomikoje. Tik keletą jų, kaip kad *Fordo* atveju, galima vadinti megainovacijomis. Dažniausiai tai yra mažų žingsnelių seka, vedanti link ekonomikos augimo. Yra trys inovacijų proceso stadijos:

1. Pastebimas prekės ar paslaugos poreikis ir kyla idėja sukurti gamybą ar technologiją šiam poreikiui tenkinti.
2. Idėja turi būti įgyvendinta ir išbandyta. Tai ilgiausias ir daugiausiai nusivylimų sukeliantis procesas. Tomas Edisonas (*Thomas Edison*) atliko daugiau kaip 2000 nesėkmingų bandymų, kol jam pavyko sukurti elek-
tros lemputę.
3. Komercializavimas. Idėja ir produktas yra tik verslo pradžia. Produktas turi būti paverstas preke ar paslau-
ga, patiektas į rinką ir sėkmingai parduotas. Inovacijų statistika rodo, kad tik 5 proc. idėjų pavyksta paversti
rinkoje konkurencingais produktais.

Europos bendrovė

Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, įmonės įgijo galimybę pasinaudoti mokesčių bei verslą reguliuojančių įstatymų skirtumais šalyse narėse ir steigti ***Euròpos bendróvę*** (*SE – Societas Europae*). Tokia bendrovė gali steigtis bet kurioje ES šalyje, kur jai palankiausia teisinė aplinka, nes mokesčius mokėti reikia pagal buveinės valstybės įstatymus. Įmonė su visais savo padaliniais, esančiais skirtingose šalyse, gali tvarkyti bendrą buhalteriją, sutaupyti administravimo išlaidų. Minimalus SE įstatinis kapitalas – 120 000 EUR. SE gali steigti tiek AB, tiek ir UAB, valdančios valstybėje, kurioje nori steigti Europos bendrovę, ne mažiau kaip dvejus metus veikiančią bendrovę ar filialą. SE steigama pertvarkant tokią įmonę, jau turinčią antrinę bendrovę ar filialą, arba vienijantis bendrovėms iš įvairių ES valstybių.

Franšizė

Žodis *franšizė* yra kilęs iš prancūzų kalbos *franchise* ir reiškia licenciją, suteikiančią specialią teisę ar privilegiją. Viduramžiais karaliai suteikdavo franšizę kaip teisę verstis alaus gamyba arba kelių tiesimu. Vokietijoje XIX amžiuje alaus daryklų savininkai teikdavo alaus barams franšizę, kuri išskirtinę teisę pardavinėti jų pagamintą alų. Viena pirmųjų sėkmingai franšizę pritaikiusių bendrovių buvo *General Motors*, kuri 1898 metais, neturėdama pakankamai kapitalo parduotuvių tinklui sukurti, garo variklius pardavinėjo per prekybos agentus.

Šiuolaikiniame pasaulyje franšizė reiškia susitarimą, pagal kurį viena šalis – franšizės davėjas už tam tikrą mokestį suteikia kitai šaliai – franšizės gavėjui teisę naudoti jo pavadinimą, prekių ženklus, rinkodaros sistemą, gamybos

technologiją bei verslo metodus. Verslo sritys, puikiai tinkančios franšizei, yra mažmeninės prekybos parduotuvės, viešbučiai, restoranai, automobilių servisas, automobilių nuoma, greitojo maitinimo įmonės, maisto ir gėrimų parduotuvės, kelionių agentūros, kirpyklos, grožio salonai, spausdinimas ir kopijavimas, cheminis valymas, namų vidaus įrengimas ir kt. Lietuvoje franšizės privalumais vieni pirmųjų pasinaudojo paslaugų sektoriaus atstovai, pavyzdžiui, automobilių servisas KEMI, prekybos tinklai *Elektromarkt* ir *Senukai*, picerijų tinklas *Čili*, greitojo maitinimo restoranai *McDonald’s*, žurnalas *Cosmopolitan*.

Franšizės verslo privalumai

- Franšizės davėjas suteikia žinių apie verslo vadybą bei organizavimą, padeda pradėti verslą.
- Franšizės gavėjas, veikdamas franšizės sutarties pagrindu, išlieka juridškai nepriklausomu ūkio subjektu.
- Franšizės gavėjas, įgijęs teisę naudotis žinomais prekių ženklais, turi galimybių lengviau įsitvirtinti rinkoje.
- Franšizės gavėjas gali naudotis franšizės davėjo reklamos rezultatais.
- Franšizės gavėjas gali naudotis franšizės davėjo sukurtu tiekimo tinklu.
- Franšizės gavėjo verslo rizika yra gerokai mažesnė nei pradėjus individualų verslą.
- Franšizės gavėjas įgyja privilegiją naudotis franšizės davėjo patentais, prekių ženklais, gamybinėmis paslap-
timis (angl. *know-how*) bei kita konfidencialia informacija.
- Franšizės gavėjas paprastai turi didesnę bankų pasitikėjimą, o tai padeda lengviau gauti finansinę paramą.

Franšizės verslo trūkumai

- Franšizės davėjas kontroliuoja franšizės gavėjo komercinę veiklą; dažnai tai riboja franšizės gavėjo inicia-
tyvą bei augimo perspektyvą.
- Franšizės gavėjas privalo mokėti franšizės davėjui stojamąjį bei metinį mokestį.
- Franšizės gavėjo verslo sėkmė yra neatsiejama nuo franšizės davėjo verslo sėkmės.

Verslo ekosistemos

„Harvardo verslo mokykloje gimė šiuolaikinių verslo darinių palyginimas su gyvosios gamtos bendrijomis. Smulkiojo ir vidutiniojo verslo egzistavimas šalia pramonės bei paslaugų gigantų ir jų tarpusavio sąveika vaizdžiai aprašoma kaip ekosistema, kurioje randama ir smulkių žuvelių, ir stambių gyvūnų. Svarbiausia ekosistemos ypatybė yra ta, kad jos dalys viena nuo kitos priklauso ir gyvuoja kaip vientisas simbiozinis darinys. Pavyzdžiui, *Microsoft* kompanijos sėkmė priklauso ne tiek nuo jos pačios, kiek nuo kompiuterijos ekosistemos, kurią sudaro tiekėjų, platintojų, antrinių įmonių tinklai, susijusių produktų ir paslaugų gamintojai, technologijų teikėjai ir daugybė kitokių organizacijų. Nors ir visuotinai paplitusi, bendrovė *Microsoft* sudaro tik nedidelę kompiuterijos ekosistemos dalį. Kaip ir gyvūnų rūšys ekologinėje sistemoje, verslo ekosistemos nariai klesti ar nyksta kartu su visa sistema. Stambieji verslo veikėjai, žinoma, vaidina svarbiausią vaidmenį. Smulkioji žuvelė turi susirasti ekosistemoje nišą. Sėkmingos ekosistemos sudaro galimybes nuolat atsirasti nedidelėms firmoms, dirbančioms kokioje nors nišoje. Reikia pagalvoti, kaip įsisprausti į atitinkamas pasaulines verslo ekosistemas. Mažam tai padaryti lengviau. Sėkmės atveju nišą galima gilinti ir plėsti, taip užsitikrinant spartų augimą.

Parengta pagal „Smulkios verslo ekosistemos žuvelės“, *Veidas*, 2004 12 02, p. 10.

VERSLO PLANAVIMAS

Kaip įgyvendinti svajonę, arba „verslo pyrago“ receptas

Niekas taip nepadedą kurti ateities kaip drąsios svajonės.
Šiandien utopija, rytoj – kūnas ir kraujas.“

Viktoras Hugo (*Victor Hugo*)

„Nuostabioms idėjoms reikia ir nutūpimo mechanizmo,
ir sparnų.“

Čarlzas Džeksonas (*Charles Douglas Jackson*)

Alfredui Bernardui Nobelui⁷ tebuvo 29 metai, kai jis pateikė prašymą užpatentuoti nitroglicerino ir azoto rūgšties detonatoriaus išradimą. Sudužus indui, 1866 metais Alfredas Nobelis padarė atradimą: nitroglicerinas susigėrė į diatomitą, kuris turėjo apsaugoti indą nuo smūgių. Jis nustatė, kad mišinys, išsaugojęs savo sprogstamąsias savybes, buvo labai stabilus ir su juo buvo lengva dirbti. Taip gimė dinamitas. Nobelių šeimos įmonės, gaminančios dinamitą, buvo steigiamos visoje Europoje, o gamyba išaugo nuo 11 tonų 1867 metais iki 66 000 tonų 1895 metais. A. Nobelis sėkmingai darbavosi ir kitose gamtos mokslų srityse (pvz., distiliavo žibalą). Mirdamas A. Nobelis turėjo iš viso 355 patentus. Didžiulius savo turtus jis perdavė Nobelio premijos fondui, kuris kasmet skiria fizikos, chemijos, medicinos arba fiziologijos, literatūros bei taikos Nobelio premijas tiems, kurie per praėjusius metus daugiausiai nusipelnė žmonijai. Pirmą kartą Nobelio premija buvo įteikta 1901 metais.

Šaltiniai: <http://www.biblioteka.lt/metai/svedija1/Atradimai.html>;
http://lt.wikipedia.org/wiki/Alfredas_Nobelis.

⁷Alfred Bernhard Nobel (1833–1896) – švedų chemikas, inžinierius.

Verslo idėja

Verslo idėja yra vienas iš pagrindinių veiksnių, lemiančių verslo sėkmę. Gera verslo idėja yra tokia, kurią įgyvendinus patenkinamas konkretus vartotojo poreikis, nes verslo tikslas yra ne gaminti, o pelningai parduoti. Taigi verslininkas turi rasti naują ten, kur dauguma jos nemato. Geros idėjos reikalingos tiek verslo pradžioje, tiek ir plėtojant, tobulinant ir įvairinant prekes bei paslaugas (ar pateikiant rinkai naujus produktus), tobulinant gamybos technologijas, verslo organizavimą, valdymą ir pan. Verslo idėja dažnai susijusi su naujais išradimais, tačiau tai nėra būtina geros idėjos sąlyga. Pavyzdžiui, galima pasirinkti kitokį prekių ar paslaugų platinimo būdą (išnešiojamoji prekyba, prekyba internetu ir pan.), kitokį įmonės valdymo būdą (sujungiant arba, atvirkščiai, išskaidant įmones, reorganizuojant valdymo struktūrą ir pan.), pritaikyti esamus išradimus kitose srityse ar skirtingose geografinėse vietovėse. Taigi įvertinus verslo galimybes, t. y. vartotojų poreikius ar problemas, gimsta ir verslo idėjos – naujas būdas patenkinti poreikius ar išspręsti problemas. Pavyzdžiui, žmonės vis labiau nerimauja dėl savo sveikatos ir fizinės būklės, todėl jiems galima pasiūlyti sporto ir sveikatos klubo paslaugas; žmonės vis daugiau dėmesio skiria maisto ir gėrimų kokybei – galima pasiūlyti naują sveiko maisto restoraną ar užėigą, kurioje pats klientas galėtų pasigaminti patiekalą ar bent jau pasirinkti jo sudėtį bei gamybos būdą.

Kuriant savo verslą, nepakanka turėti tik verslininkui būdingų savybių ir nusimanyti tik vienoje siauroje srityje, pavyzdžiui, būti energingu, nebijančiu rizikuoti ir sugebėti kurti kompiuterines programas. Verslininkas turi išmanyti ir daugelį verslo praktikos dalykų, kaip antai žmogiškųjų išteklių valdymą, prekių ir paslaugų rinkodarą, finansinę apskaitą, finansų valdymą, prekių ir paslaugų gamybą; jis privalo perprasti steigiamos įmonės verslo aplinkos galimybes ir jomis pasinaudoti.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Pateikite bent dviejų verslo idėjų pavyzdžius ir nusakykite, kokias problemas jos išsprendžia arba kokius vartotojų poreikius tenkina.
- Kokių prekių ir paslaugų trūksta jūsų gyvenamoje vietovėje? Ar šių prekių tiekimas ir paslaugų teikimas galėtų būti naujo verslo pradžia?

Išorinė verslo aplinka

Norint numatyti esamas ir perspektyvias rinkas, įvertinti konkurentus, savo pajėgumą, turimus ir reikalingus išteklius, naujų idėjų tikėtiną naudą bei sąnaudas ir kt., labai svarbu įvertinti verslo aplinką – tiek išorinę, tiek ir vidinę.

Išorinės aplinkos veiksniai, darantys tiesioginę įtaką verslo galimybėms, yra:

- **Vartotojai**, beskiriantys charakteriu, skoniu, norais ir įpročiais. Taigi norint pateikti vartotojui tai, ko jis pageidauja, svarbu žinoti, kas lemia vartotojo apsisprendimą įsigyti prekę ar pasinaudoti paslauga: kaina, kokybė, pristatymo terminai ir sąlygos, aptarnavimas, asmeniniai ryšiai, politiniai įsitikinimai ar pan. Pavyzdžiui, nagrinėjant raštinės reikmenų ir mokyklinių prekių parduotuvę UAB *Trintukas*, būtų galima išskirti kelias vartotojų grupes: moksleivius ir studentus, vidutines ir aukštas pajamas gaunančius gyventojus, verslo įmones. Moksleiviams ir studentams būtų aktuali žemesnė kaina, spalvoti ir žaismingi raštinės reikmenys, vidutines ir aukštas pajamas turintiems gyventojams, verslo įmonėms – brangesnės, bet kokybiškesnės prekės. Be to, verslo įmonės būtų suinteresuotos ir papildomomis paslaugomis, pavyzdžiui, užsakytų prekių pristatymu.
- **Tiekėjai** (žaliavų, medžiagų, paslaugų, energetinių išteklių, technologijų ir pan.), nuo kurių priklauso ir pačios įmonės prekės ar paslaugos kokybė. Sąlygos (kokybės garantijų, kiekio, pristatymo, apmokėjimo), kuriomis tiekėjai sutinka parduoti prekes, turi įtakos verslo veiklai. Pavyzdžiui, *Trintukui* svarbiausi tiekėjai gali būti raštinės reikmenų pardavėjai, veikiantys Lietuvoje ar užsienio valstybėse. Jei tiekėjai neparduoda prekių mažais kiekiais ar įmonei neapsimoka jų tiek pirkti, tenka galvoti apie sandėliavimą,

kuriam reikia papildomų išlaidų. Jeigu tiekėjai už prekes reikalauja atsiskaityti iš anksto, reikia ieškoti papildomo finansavimo.

- **Darbo ištekliai**, t. y. prekių gamybai ir/ar paslaugų teikimui reikalingi specialistai, kurių žinios ir kompetencija lemia verslo galimybes sėkmingai konkuruoti, diegti naujoves ir valdyti turimus išteklius. Pavyzdžiui, raštinės reikmenų parduotuvė yra įsikūrusi rajono centre, kur yra aukštesnioji verslo mokykla, todėl parduotuvė palyginti lengvai gali rasti reikalingą darbuotoją, be to, čia geros sąlygos kelti darbuotojų kvalifikaciją (mokykloje organizuojami įvairūs seminarai ir mokymai).
- **Istātymai**, kuriais apibrėžiamos verslo veiklos ribos ir sąlygos, reguliuojami pirkėjų ir pardavėjų santykiai. Kiekvieno juridinio statuto įmonė (akcinė bendrovė, individualioji įmonė ir pan.) turi tenkinti apskaitos reikalavimus, mokėti privalomus mokesčius, laikytis darbo saugos, trukmės, minimalaus darbo užmokesčio reikalavimų ir pan. Minėtasis *Trintukas* įregistruota kaip uždaroji akcinė bendrovė (UAB), todėl jos kapitalas negali būti mažesnis nei 10 000 Lt. Įmonė privalo turėti kasos aparatą, įregistruotą mokesčių inspekcijoje, pardavėja negali dirbti ilgiau kaip 40 valandų per savaitę (kartu su viršvalandžiais leidžiama dirbti ne daugiau kaip 48 valandas per septynias dienas).
- **Finansų institucijos** (bankai, finansinės nuomos įmonės, draudimo bendrovės), kurių paslaugos verslui suteikia papildomų plėtros galimybių. Tarkime, UAB *Trintukas* yra pasiėmusi 20 000 Lt banko paskolą prekėms įsigyti (dalį jos turi grąžinti po pusės metų, likusią – po metų, paskolos palūkanos – 8 proc.) ir kas mėnesį moka 600 Lt finansinės nuomos įmokas už biuro įrangą (po metų įrangą bus visiškai apmokėta ir įmonė taps jos savininke).
- **Konkurentai**, tiekiantys ir teikiantys tokias pat ar panašias prekes bei paslaugas ar jų pakaitalus. Konkurentai taip pat yra ir įmonės, su kuriomis varžomasi dėl darbo išteklių, žaliavų, kapitalo ar teisės naudoti pažangias technologijas. Pavyzdžiui, parduotuvė *Trintukas* įsikūrusi miesto centre ir kitos raštinės reikmenų parduotuvės čia nėra. Atrodytų, kad konkurencinė aplinka palanki, tačiau toks vertinimas gali būti ir klaidingas, nes konkurentai, dirbdami kitoje vietovėje, pritraukia ir rajono, kuriame veikia įmonė, pirkėjus. Juk paprastų raštinės reikmenų galima įsigyti ir prekybos centre, ir gretimų miestų parduotuvėse, todėl specializuota raštinės reikmenų ir mokyklinių prekių parduotuvė gali nesulaukti norimo skaičiaus pirkėjų ir negauti tikėtinų pajamų. Vadinasi, reikėtų pamąstyti ir apie papildomas prekes bei paslaugas – galbūt kopijavimo, teksto rinkimo, maketavimo, spausdinimo, vizitinių kortelių, reklaminių lankstukų gamybos ir pan. Reikėtų stengtis išanalizuoti ir įvertinti, ko rajono gyventojams ir verslo įmonėms stinga ir kokių prekių netiekia bei kokių paslaugų neteikia konkurentai, koks prekių platinimo būdas būtų patrauklesnis vartotojui arba kaip vertėtų papildyti jau numatytą prekybos būdą (prekyba pagal katalogus, platinimas per agentus, prekyba internetu ir pan.).

Ne mažiau svarbūs yra ir tokie veiksniai, kurie verslui turi netiesioginės įtakos:

- **ekonomikos aplinka** – gyventojų pajamų lygis, darbo jėgos pasiūla, kapitalo išteklių rinkos, kainų stabilumas;
- **socialinė ir kultūrinė aplinka** – demografiniai rodikliai ir jų pokyčiai, mada, gyvenimo būdas, nacionalinės tradicijos;
- **politinė ir teisinė aplinka** – politinė sistema ir politinis stabilumas, teisės aktai, nuosavybės teisių apsauga, valstybinio reguliavimo lygis;
- **ekologinė aplinka** – gamtos saugos reikalavimai ir su jais susiję įstatymų projektai, nuostatos, judėjimai;
- **technologinė aplinka** – įdiegtų technologijų lygis ir naujų technologijų atsiradimo tikimybė;
- **geografinė aplinka** – verslo išdėstymo tam tikroje teritorijoje sąlygos vartotojų, konkurentų, išteklių rinkų atžvilgiu.

Organizacijos X vidinė ir išorinė aplinkos

- **Darbuotojai** – svarbiausias vidinės aplinkos veiksnys, lemiantis organizacijos veiklos efektyvumą, nes darbuotojai ir gamina prekes, ir teikia paslaugas, ir atlieka valdymo funkcijas. Vadovo funkcija – planuoti ir koordinuoti veiklą, supažindinti darbuotojus su veiklos tikslais ir numatomais darbais, paskirstyti užduotis ir darbus, pasirūpinti, kad darbuotojai turėtų pakankamai informacijos ir darbo priemonių. Darbuotojų funkcija – tinkamai ir laiku atlikti paskirtas užduotis.
- Veiklos *organizavimui* svarbi *organizacijos valdymo struktūra*, kuri parodo, kokie yra organizacijos padaliniai ir koks jų pavaldumas. Dažniausiai įmonės padaliniai atitinka tokias veiklos funkcines sritis, kaip antai rinkodara, gamyba, personalas, finansai. Pavyzdžiui, ledų gamybos įmonėje rinkodaros padalinyje numatoma naujo produkto kūrimo ir pristatymo rinkai programa, gamybos padalinyje atliekami reikiami technologiniai darbai ir apskaičiavimai, finansų padalinys apskaičiuoja reikiamą biudžetą, personalo padalinyje rūpinamasi darbuotojų samda, kvalifikacijos kėlimu, motyvavimu. Pagal panašius principus sudaromos valdymo struktūros ir kitų organizacijų, kurių veikla gali būti labai įvairi (toliau pateikiama AB Kauno energija, kurios pagrindinė veikla – šilumos ir elektros energijos gamyba, perdavimas ir paskirstymas, valdymo schema).

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

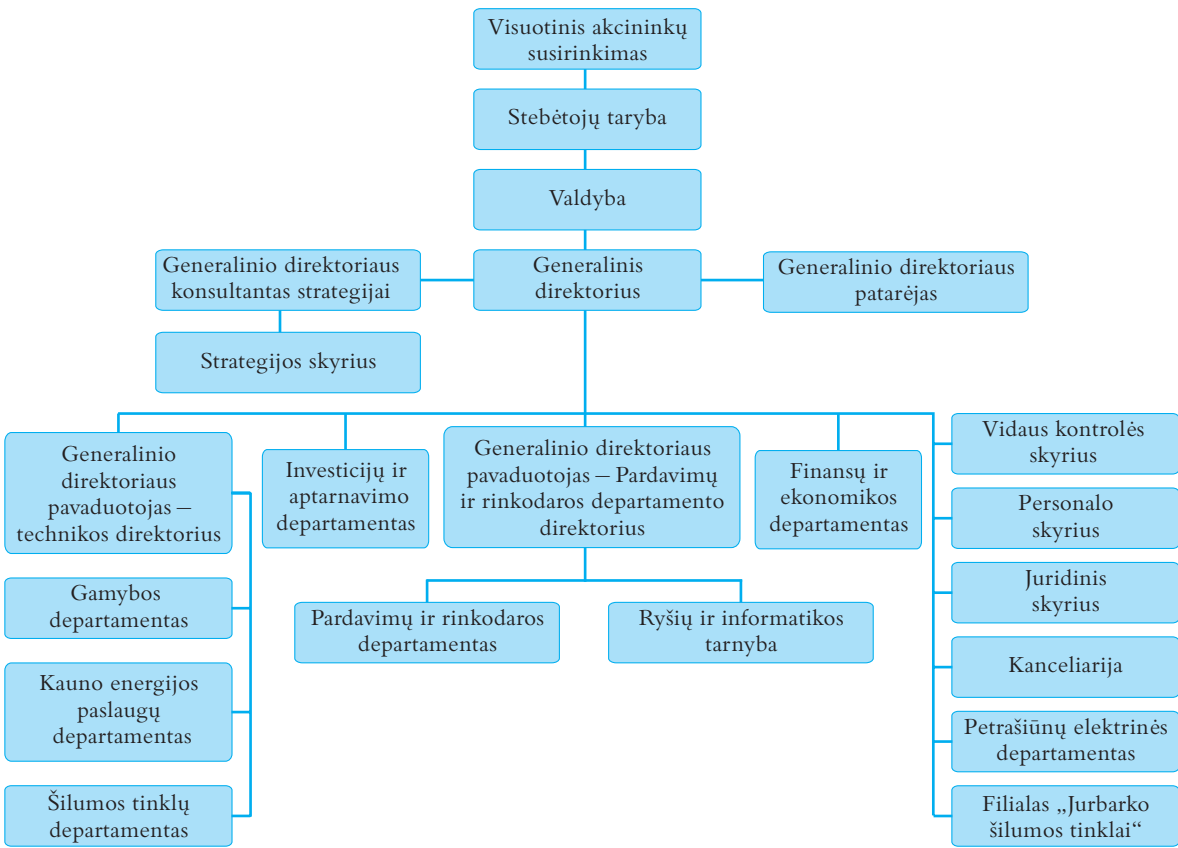
Apsvarstykite idėją pradėti fejerverkų gamybą. Įvertinkite tokio verslo išorinę aplinką.

Vidinė verslo aplinka

Vidinė verslo aplinka – tarpusavyje susiję vidiniai įmonės veiksniai, darantys įtaką įmonės veiklos efektyvumui.

- **Vizija, misija, tikslai.** Įmonei svarbu turėti *viziją* (kaip jos veikla bus organizuojama ateityje, kuo ji nori tapti ir ką nori pasiekti) ir žinoti *misiją* (apibrėžti veiklos paskirtį, vaidmenį, verslo ribas ir nurodyti jo esmę). Pavyzdžiui, Švedijos telekomunikacijų koncerno TELE2 AB vizija – tapti stipriausia alternatyvia telekomunikacines paslaugas teikiančia bendrove Europoje. Misija Lietuvoje – padaryti mobilųjį ryšį prieinamą kiekvienam. AB Lietuvos telekomas vizija – būti pirmaujančia telekomunikacijų paslaugų teikėja regione. Misija – siūlyti verslo klientams ir šalies gyventojams tokius ryšio paslaugų sprendimus, kurie labiausiai tenkina jų poreikius; būti į vartotojų poreikius atsižvelgiančia bendrove, skatinančia pokyčius, kuriančia ateitį ir taip atveriančia kelią visuomenės ekonomikos plėtrai bei jos piliečių gerovei; kurti trumpalaikius ir ilgalaikius pelno planus, kad būtų nuolat didinama bendrovės vertė.
Po to nustatomi strateginiai (ilgalaikiai) ir einamieji (taktiniai) veiklos tikslai. Jie turi būti konkretūs, pamatuojami, o trumpalaikiai tikslai gali būti įvardyti ir skaičiais ar procentais. **Tikslais** išreikštas organizacijos siekiamas rezultatas sukonkretinamas *užduotyse*, kuriose nusakoma, kas ir kada turi būti padaryta, tačiau nenurodoma kaip. Pavyzdžiui, trumpalaikis ledus gaminančios bendrovės tikslas – įvesti į rinką naują ledų rūšį. Užduotys – parengti naujų ledų receptus, paruošti naujas ledų pakuotes, organizuoti reklaminių kampanijų, pasirašyti daugiau sutarčių su ledų pardavėjais.
- Įmonės turimos *technologijos* – prekės gamybos ar paslaugos teikimo būdas (pvz., gamybos, pateikimo į rinką, vartotojų informavimo) – nusako, kaip pasiekiamos užsibrėžtos užduotys. Pavyzdžiui, siekiant įvesti naują ledų rūšį, buvo pritaikyti turimi įrenginiai, pakeistas ledų pakuočių dizainas, pakuojuama įvairesniais kiekiais, skelbiami reklaminiai pranešimai per radiją, pagaminti ir pastatyti reklaminiai stendai, pagamintas ir rodomas reklaminis filmukas, suteikti ilgesni atsiskaitymo terminai ne tik ūrmininkams, bet ir kai kuriems mažmeninės prekybos tinklams.

AB Kauno energija valdymo struktūra

Šaltinis. www.ke.lt.

- **Organizacijos kultūra** – nuostatų, vertybių visuma (pvz., atsakingumas, kompetencija, lankstumas, veiklos skaidrumas, tolerancija, pagarba vartotojams, darbuotojams, visuomenei ir pan.), kuria vadovaujasi organizacija, siekdama savo tikslų. Siekiant vieno bendro tikslo, organizacijoje turi būti, pavyzdžiui, nusistovėjusi nuostata dalytis informacija ir idėjomis, dirbti grupėmis, daugiau bendrauti ir neformalioje aplinkoje.

Taigi vidinės verslo aplinkos sąlygos yra visi organizacijos viduje vykstantys procesai ir valdomi ištekliai, o juos jungia ir vieningai veikia nukreipia bendri organizacijos tikslai, kuriuos pripažįsta ir kurių siekia kiekvienas darbuotojas.

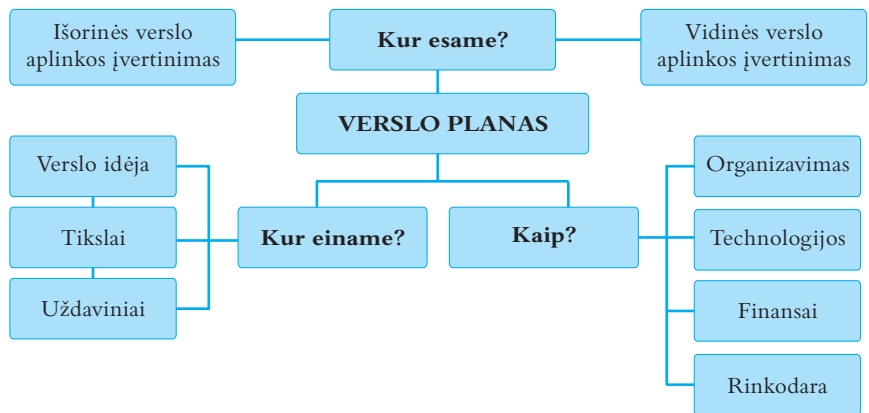
Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Nubraižykite savo mokyklos organizacinę struktūrą.

Verslo planas

Planavimas – tai tikslų nustatymas, priemonių ir būdų tiems tikslams pasiekti pasirinkimas. Nesvarbu, kokią įmonę (smulkios ar stambios, pelno ar ne pelno) veikia planuojama, reikėtų iškelti tris klausimus: kokia dabartinė įmonės padėtis? ko siekiama? kaip tai galima pasiekti? Vidinės ir išorinės aplinkos analizė parodo dabartinę padėtį. Vizija, misija, ilgalaikiai tikslai – tai atsakymai, ko siekiama.

Iš verslo plano matyti, kaip numatyti tikslai (rezultatai) bus pasiekiami, kokie yra ištekliai ir kaip jais bus naudojama. *Veřslo plānas* – dokumentas, leidžiantis pagrįsti idėją, atsižvelgiant į išorinę ir vidinę verslo aplinkas; tai verslo sprendimų projektavimo ir pagrindimo priemonė.

Verslo planai sudaromi ne tik verslo pradžioje, bet ir plėtojant veiklą. Galima išskirti kelis verslo plano sudarymo motyvus: jo reikia norint patikrinti veiklos plėtojimo idėjas, sudaryti atitinkamo laikotarpio veiksmų programą ir išspręsti iškilusias problemas, norint gauti paskolą iš finansų institucijų.

Vieningai nustatytos verslo plano struktūros ar rengimo metodikos nėra, tačiau paprastai jo turinys yra toks:

- Santrauka.
- Verslo aprašymas ir tikslai.
- Rinkodaros planas.
- Gamybos planas.
- Organizacinis planas.
- Finansinis planas.
- Rizikos įvertinimas.

Plano struktūra ir sudėtingumas priklauso nuo įmonės dydžio, verslo organizavimo formos, veiklos pobūdžio, veiklos ciklo stadijos (verslo pradžia ar plėtra), plano tikslų.

Santrauka – trumpas viso verslo plano esmės aprašymas: kas, kodėl, kada vykdoma, kokie yra svarbiausi pasiūlymai ir laukiami rezultatai. Toks apibendrinimas gali būti padarytas tik baigus rašyti visas kitas verslo plano dalis, todėl rašomas pabaigoje ir atskleidžia tai, kas sudomintų ir įtikintų potencialų investuotoją, verslo partnerį ar kreditorių.

Veřslo aprāřyme aprařoma vidinė ir išorinė *verslo aplinka*, apibūdinama įmonės padėtis, konkurenciniai pranařumai, trūkumai ir verslo galimybės. Tiek naujai steigiamai, tiek jau veikiančiai įmonei svarbu atlikti *iřorinės verslo aplinkos* analizę. Jei verslo planas rengiamas veikiančiai įmonei, svarbu išanalizuoti jos vidinę aplinką.

Atlikus įmonės aplinkos analizę, reikėtų apibrėžti įmonės *tikslus* – ko įmonė siekia ilgalaikėje ir trumpalaikėje perspektyvoje. Verslo plano *idėjos aprařyme* įvardijama, kas bus gaminama, kaip tai bus sukurta, kokie bus naudojami ištekliai, kaip bus organizuojama prekės gamyba (ar paslaugos teikimas) ir pardavimas. Šių idėjų pagrindimas, apskaičiavimai ir vertinimas atliekami kitose verslo plano dalyse.

Rinkodara – vartotojų poreikių išsiaiřkinimo ir jų tenkinimo procesas, padedantis siekti organizacijos tikslų. Iš esmės tai procesas, kurio metu išsiaiřkinami, analizuojami ir net skatinami konkretūs žmonių poreikiai ir tų poreikių tenkinimo būdai, t. y. prekės ir paslaugos. Rinkodaros pavadinimas (angl. *marketing*) kilęs iš sąvokos *market getting*, t. y. *rinkos užkariavimas*. **Rinkodaros planą sudaro:**

- **Riņkos anālizė** (potencialių konkurentų ir vartotojų, prekių ir/ar paslaugų poreikis ateityje): į kokią rinką orientuojamasi, koks jos dydis, geografinės ribos, kokiame rinkos segmentui skiriamas produktas, koks bus klientas, numatoma užimti rinkos dalis, jos augimo potencialas, eksporto galimybės ir pan.
- **Rinkodaros komplekso anālizė** (prekės ir/ar paslaugos savybės, kainos ir jų nustatymas, paskirstymas bei rėmimas) – išskirtinės prekių ir paslaugų savybės, prasiskverbimo į rinką būdai, gaminio ar paslaugos kaina ir kaip ji bus nustatoma, palyginimas su panašių produktų kainomis, reklamos forma ir jos biudžetas, produkto paskirstymas, prekių platinimo būdai.
- **Pardavimo prognozė** – numatomos pardavimo pajamos (apyvarta). Šių duomenų reikės vėlesniems finansiniams apskaičiavimams.

Gamybos plānas sudaromas tiek prekių gamybai, tiek ir paslaugų teikimui. Šiame plane reikia nurodyti, kaip pagaminti reikiamą kokybiškos produkcijos kiekį. Gamybos plane analizuojama ir vertinama:

- **Gamybos procesas ir įrenginiai** – gamybos operacijų seka, gamybos technologija, kokybės užtikrinimas. Numatoma, kokie bus naudojami įrenginiai ir ar reikia įsigyti naujų (jeigu taip, tai kokios jų kainos ir techniniai duomenys). Taip pat prognozuojamos gamybos apimtys, parenkamos reikalingos žaliavos, apskaičiuojami jų kiekiai, sužinomos kainos ir pristatymo sąlygos, pagrindžiamas atsargų kiekis.
- **Vieta, patalpos** – ar pakanka turimų gamybos plotų, ar reikia statyti ar įsigyti naujų pastatų, ar patalpos atitinka sanitarinius, priešgaisrinius reikalavimus.
- **Transportavimo sąlygos ir tiekėjai** – transporto išlaidos, tiekėjų galimybės, žaliavų kainos ir apmokėjimo sąlygos (terminai).
- **Gamybos savikaina** – įvertinamos visos reikalingos investicijos ir gamybos išlaidos. Atsižvelgiant į pagaminamos produkcijos kiekį ir gamybos procese patiriamas išlaidas, finansiniame plane parodomas kintamosios išlaidos: žaliavoms ir medžiagoms įsigyti, darbininkų darbo užmokestis, įrenginių nusidėvėjimas, energijos išlaidos ir pan.

Organizāciniame planė nurodoma:

- **Saviniņkai ir valdytojai** – nuo įmonės juridinio statuso priklauso vadovo atsakomybė, pelno dalybos, finansavimo šaltiniai. Plane pateikiamas vadovų sąrašas, pareigybės, patirtis, funkcijos, atsakomybės sritys.
- **Organizacinė įmonės struktūra** – kokie padaliniai yra įmonėje (gamybos, tiekimo, pardavimo, finansų, personalo, rinkodaros ir kt.), kokie jų tarpusavio ryšiai, pagrindžiama, kodėl būtent tokia valdymo struktūra yra tinkama.
- **Personalas** – numatomas skaičius darbuotojų konkrečioms funkcijoms atlikti, kvalifikaciniai reikalavimai, atsakomybės ribos, atlyginimai ir premijos (pastarieji perkeliama į sąnaudų skaičiavimą finansinio plano dalyje).

Finánsiniame planè įvertinama:

- *Lėšų poreikis ir šaltiniai* – kokie bus finansavimo šaltiniai ir kur gautos lėšos bus panaudojamos, pagrindžiama, kodėl būtent tokie šaltiniai buvo pasirinkti.
- *Finánsinių prognozė prėlaidos* – pardavimo prognozė grindžiama rinkodaros plano rezultatais, savikaina – finansiniais gamybos plano apskaičiavimais (išlaidos žaliavoms ir medžiagoms, darbininkų, tiesiogiai susijusių su gamyba, darbo užmokesčiui, energijai, sunaudojamai gamybos procese); veiklės sąnaudos grindžiamos rinkodaros, gamybos, organizacinio plano rezultatais (administracijos darbo užmokestis, patalpų nuoma ir išlaikymas, išlaidos tyrimams, reklamai, konsultacijoms, trumpalaikiams darbuotojų kvalifikacijos kėlimo kursams, palūkanos už paskolas, ilgalaikio turto nusidėvėjimas).
- *Finásinės atáskaitos* – sudaromas balánsas, pelno (núostolių) atáskaita, pinigų srautų ataskaita. Pirmųjų planuojamų metų ataskaitos sudaromos dažniausiai kas ketvirtį, vėliau – kas metus. Atsižvelgiant į projekto apimtį, pinigų srautai apskaičiuojami 3–5 metams, per kuriuos investicijos turi atsipirkti ir duoti kuo daugiau pelno. Kuo greičiau atsipirks investicijos, tuo sumanymas bus priimtinesnis.

Rizikos įvertinimas:

- *Galimos problemos ir kliūtys* – aprašomi veiksniai, kylantys dėl galimos gamybos rizikos (pvz., įdiegus naują technologiją nepagaminama tiek produkcijos, kiek norėta, arba tokios kokybės, kokios tikėtasi) ir rinkos rizikos (pvz., atsiradus naujų konkurentų, pabrangus žaliavoms, nepasiteisinus vartojimo prognozėms ar nesulaukus laukto reklamos poveikio). Tai įvertinus, apskaičiuojamos kelios pardavimo ir sąnaudų prognozės: optimistinė, pesimistinė ir labiausiai tikėtina.
- *Rizikos valdymo priemonės* – veiksmai, skirti apsaugoti nuo rizikos, pavyzdžiui, prekybos paskolų draudimas, įmonės turto draudimas (taip pat ir nuo stichijų), atsiskaitymas su pirkėjais vekseliais.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

1. Atlikite savo mokyklos rinkos analizę:
 - a) Nustatykite, kokios yra geografinės jūsų mokyklos rinkos ribos (galite apklausti mokinius, koku atstumu jie keliauja į mokyklą).
 - b) Apskaičiuokite, kokią miesto švietimo rinkos dalį užima jūsų mokykla.
 - c) Kokios yra švietimo paslaugų eksporto galimybės?
 - d) Konkurentai ir jų kiekis; kokie jų konkurenciniai pranašumai?
 - e) Kiti jūsų mokyklos konkurenciniai pranašumai (būreliai, tradicijos ir pan.)?
2. Kuo mokykla panaši į verslo įmonę ir kuo nuo jos skiriasi?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Ar sutinkate su šiais teiginiais?
 - a) Gera verslo idėja gali būti tik naujas išradimas.
 - b) Sėkmingam verslui neužtenka geros idėjos.
 - c) Verslo planas rengiamas tik tuo atveju, jei yra steigiama nauja įmonė.
 - d) Verslo planą rašo tik samdyti konsultantai.
 - e) Finansų institucijų paslaugos suteikia verslui papildomų plėtros galimybių.
 - f) Gamybos plane aprašoma prekės gamybos technologija ir įrenginiai, todėl ši gamybos plano dalis nebūtina rengiant paslaugos verslo planą.

- g) Vertinant verslo aplinką, analizuojama vidinė, ekonomikos ir kultūros aplinkos.
 - h) Analizuodami išorinę verslo aplinką, verslininkai turėtų kreipti dėmesį tik į savo klientų, o ne į visos šalies gyventojų perkamąją galią.
2. Kaip rinkos ekonomikoje susiję trys svarbiausi klausimai (ką gaminti, kaip gaminti, kam gaminti) ir verslo plano klausimai (kur esame, kur einame ir kaip tai pasiekti)?
 3. Verslo planas:
 - A nebūtinas ligoninei, nes jos paslaugų teikimas nėra verslas;
 - B yra dokumentas, pagrindžiantis idėjas;
 - C atskleidžia organizacijos kultūrą;
 - D yra įmonės vidinės apskaitos dokumentas.
 4. Kas turėtų būti nurodyta verslo plane?
 - A Įmonės savininkų išsilavinimas.
 - B Planuojami vadovų finansiniai įsipareigojimai bankams.
 - C Įmonės tikslai ir uždaviniai.
 - D Visos įmanomos produkto gamybos technologijos.

Besidomintiems

Investicijų atsipirkimo įvertinimas

Rengiant projektą ar sudarant finansinį planą, svarbu įvertinti, ar uždirbamas grynasis pelnas (pajamos už parduotas prekes ir paslaugas, atėmus sąnaudas) padengs visas investicijas. Sužinoti, ar verta investuoti, galima veiklės pinigų srautų palyginus su investicijomis. Vienas iš būdų – apskaičiuoti, per kiek laiko investicijos atsipirks. Veiklos pinigų srautą paprasčiausiu atveju galima sužinoti prie grynojo pelno pridėjus nusidėvėjimą (nes jis nėra susijęs su piniginėmis išlaidomis).

Rodiklis	0 metai	1 metai	2 metai	3 metai
Pinigų srautas, tūkst. Lt		200	300	400
Investicijos, tūkst. Lt	400	100	100	
Grynasis pinigų srautas (GPS), tūkst. Lt	–400	100	200	400
Suminis GPS, tūkst. Lt	–400	–300	–100	300

Norint įvertinti investicijų atsipirkimą, apskaičiuojamas grynasis pinigų srautas (iš pinigų srauto atimamos investicijos) ir suminis grynųjų pinigų srautas. Pradinio laikotarpio suminis GPS lygus –400 Lt (nes pajamos dar negalėjo būti uždirbtos, taigi jos lygios nuliui), pirmųjų metų suminis GPS yra –300 (–400 + 100), antrųjų metų suminis GPS yra –100 (–300 + 200), kol galų gale trečiaisiais metais gaunamas teigiamas rezultatas (–100 + 400 = 300). Taigi investicijos atsipirktų trečiaisiais metais. Norint apskaičiuoti tiksliau, reiktų nepadengtą pinigų srautą antrųjų metų pabaigoje padalyti iš grynojo trečiųjų metų pinigų srauto, t.y. 100/400. Gautume tikslesnį investicijų atsipirkimo laiką – 2,25 metų (arba 2 metai ir 3 mėnesiai: 100×12/400).

RINKODARA

Kodėl keičiasi formos ir dydžiai?

Post-it® lipnūs lapeliai

Pirmą Post-it lipnų lapelį 1970 metais atsitiktinai išrado Spenseris Silveris (*Spencer Silver*), chemikas, tyrinėtojas ir 3M korporacijos darbuotojas. Silveris mėgino sukurti itin stiprius klijus, tačiau atsitiko visiškai priešingai. Sukurtus silpnus klijus buvo galima naudoti daug kartų ir jie nepalikdavo pėdsakų ant popieriaus, prie kurio buvo klijuojama. Silveris buvo tikras, kad kam nors jo išradimas turi būti naudingas, bet nieko nesugalvojo. Kol kartą jo kolega, bažnyčios choro dainininkas, pasinaudojo jais, kad iš jo psalmyno pagaliau liautųsi byrėję žymekliai. Prekyboje Post-it® lipdės buvo išmėgintos 1977 metais, o oficialiai jomis pradėta prekiauti 1981 metais.

Šaltinis. *Pirmieji*, sudarė I. Harrison, Vilnius: Charibdė, 2004.

Kaip parduoti daiktą, kurio iš pirmo žvilgsnio niekam nereikia?

Rinkos analizė

Potencialių vartotojų, konkurentų bei prekių ir paslaugų poreikiui ateityje numatyti atliekama *riňkos analizė*. Rinkos tyrimai – rinkodaros sprendimams reikalingos informacijos paieška, rinkimas, apdorojimas ir interpretavimas pasitelkus tokius metodus, kaip antai apklausa (telefonu, paštu, el. paštu, žodžiu), stebėjimas, eksperimentavimas.

Rinkos segmentavimas

Nėra produkto, kurį visi vertintų vienodai. Tačiau tikėtina, kad produktus panašiai vertins tokio paties amžiaus, išsilavinimo, pajamų lygio, gyvenimo būdo ir kt. vartotojai. Todėl norint sėkmingai parduoti prekę ar paslaugą, reikia žinoti, kurios vartotojų grupės jai teiks pirmenybę ir kokios prekės ar paslaugos savybės bus jiems svarbios.

Tiriant vartotojus, atliekamas riňkos segmentavimas, t. y. pagal numatytus kriterijus nustatomos vartotojų grupės. Tai palengvina išskirti rinkos dalį, nustatyti prekės ar paslaugos savybes, tenkinančias atskirus rinkos segmentus, parinkti ir pritaikyti rinkodaros priemones, orientuotas į tam tikrą rinkos segmentą.

Rinkos segmentavimo kriterijai

Kriterijai	Pořymiai
Geografiniai	Valstybė, rajonas, miestas ar miesto rajonas, kaimas ir pan.
Demografiniai	Amžius, lytis, šeimos dydis ir amžius
Socialiniai-ekonominiai	Užsiėmimo rūšis, išsilavinimas, pajamų lygis, religiniai įsitikinimai, tautybė
Psichografiniai	Gyvenimo būdas (stilius), asmenybės tipas
Vartotojų elgesio	Pirkimo motyvai (kasdieniai, išskirtiniai-proginiai), ieškoma nauda (kokybė, aptarnavimas, ekonomiškumas), vartotojo statusas (buvęs, potencialus ar nuolatinis vartotojas), vartotojo informuotumas (nieko negirdėjo apie produktą, žino apie produktą, suinteresuotas, nori įsigyti, numatęs pirkti), požiūris į prekę (susižavėjimas, teigiamas, abejingas, neigiamas požiūris, priešiškas).

Pavyzdžiui, sąsiuvininių vartotojų rinką galima suskirstyti pagal demografinius, geografinius ir vartotojų elgesio kriterijus. Tikėtina, kad daugiausiai sąsiuvininių pirkų vartotojų grupė, turinti tokius požymius: amžius – 7–25 metai, užsiėmimas – mokiniai ir studentai, pajamos – vidutinės, gyvenamoji vieta – didieji miestai ir rajonų centrai, vartotojo elgesys – dažnai perkantys.

Atlikusi rinkos segmentavimą, organizacija gali numatyti, kokie rinkos segmentai jai aktualiausi, t. y. koks yra jos tikslinis vartotojas. Toliau formuojama rinkodaros strategija, taikomos rinkodaros priemonės. Pavyzdžiui, bendrovė, anksčiau pardavinėjusi tapetus visiems, gali pradėti pardavinėti gražius tapetus individualiems klientams, atsparius drėgmei tapetus šeiminiškėms, spalvotus ir žaismingus tapetus vaikams ir paprastus tapetus Rytų rinkai.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Atlikite lengvųjų automobilių rinkos segmentavimą.

Rinkodaros kompleksas

Išanalizavus rinką, atlikus rinkos segmentavimą ir pasirinkus tikslinį vartotoją, atliekama rinkodaros komplekso analizė. *Rinkodaros kompleksas* – priemonių rinkinys, kuriuo įmonė pasirinktoje rinkoje įgyvendina rinkodaros pastangas. Jį sudaro:

- *Prodiũktas* (prekę ar paslaugą). Kurdamas prekę ir nuspręsdamas, kokias jai savybes suteikti, gamintojas turi atsižvelgti į gaminio turinį (idėją, sprendimą, stilių), gaminio formą (apipavidalinimą, pakuotę), papildomas paslaugas

(montavimo, aptarnavimo, garantijų, saugumo, pristatymo ir pan.). Pagal tai, koks rinkos segmentas pasirinktas, gamintojas gali sukurti prekę, atitinkančią apibrėžto (tikslinio) vartotojo poreikius. Pavyzdžiui, 2000 metais buvo galima įsigyti 29 spalvų, 57 formų ir 27 dydžių Post-it® lipnių lapelių. Tokia jų įvairovė buvo sukurta siekiant patenkinti skirtingų vartotojų poreikius.

- *Kaina*. Atsižvelgiant į rinkos struktūros tipą, kainą nustatoma remiantis paklausa, sąnaudomis ir konkurentų prekių bei paslaugų kainomis. Kaina turi būti tokia, kad vartotojai sutiktų ją mokėti, o įmonė užsidirbtų pelno ir galėtų konkuruoti rinkoje. Monopolijos atveju, kai rinkoje veikia viena įmonė, paprasčiau nustatyti aukštesnes kainas. Kitais atvejais, t. y. monopolistinės konkurencijos ir oligopolinėje rinkoje, tai irgi įmanoma, jei prekė yra geresnės kokybės ar turi išskirtinių savybių. Jeigu nepavyksta pabrėžti prekės ar paslaugos išskirtinumo, kaina yra artima savikainai. Sugebėjus įtikinti vartotoją, kad prekė ar paslauga yra vertinga, galima nustatyti ir aukštesnę kainą. Pavyzdžiui, *Coca-Cola* gaminiam Lietuvės gaiviųjų gėrimų rinkoje tenka didelė dalis, nors šie gėrimai priklauso brangių prekių segmentui. *OmniTel* paslaugos nėra pigiausios, tačiau bendrovė sparčiai didina abonentų skaičių. *Tide* ar *Ariel* skalbimo milteliai nėra pigūs, tačiau mielai perkami. *Jacobs Krönung* kava priskiriama brangiam segmentui, tačiau jai pirmenybę teikia daug šalies kavos mėgėjų. Nustatant naujų produktų kainas, galima rinktis dvi alternatyvas: iš pradžių nustatoma aukšta kaina, kuri vėliau mažinama (pvz., kompiuterinė technika, mobilieji telefonai) arba produktas įvedamas į rinką žemesne kaina, nei jau yra nusistovėjusi rinkoje, o vėliau ji didinama (pvz., nauji pieno produktai).

- *Paskirstymas* (pardavimo vieta ar būdas) – prekių ir paslaugų judėjimas nuo gamintojo iki vartotojo. Paskirstymas gali būti tiesioginis, kai gamintojas pats parduoda prekes ir paslaugas galutiniam vartotojui, arba netiesioginis, kai prekė iš gamintojo vartotojui patenka per tarpininkus. Tarpininkai gali būti urminiai (parduoda prekes įmonėms ir organizacijoms dideliais kiekiais) ir mažmeniniai (parduoda prekes galutiniams vartotojams). Nuo tarpininkų ir jų skaičiaus priklauso prekės kaina galutiniam vartotojui ir pardavimų rėmimas.

- *Rėmimo kompleksas* – vartotojo informavimas ir įtikinėjimas, darantys įtaką pirkimo sprendimams. Rėmimas padeda išgarsinti įmonę, supažindina vartotojus su preke ar paslauga. Jį sudaro:

- Reklamą – informacijos apie prekes, paslaugas, idėjas ar įmonę skleidimas pasirinktai auditorijai, siekiant sužadinti norą įsigyti siūlomų prekių ar paslaugų.
- Pardavimų skatinimas – palankių sąlygų pirkėjams sudarymas, skatinant juos įsigyti prekę ar paslaugą, ir poveikis prekybininkams (pvz., akcijos, loterijos, konkursai, žaidimai, prekių pavyzdžiai, nuolaidos, pramogos ir kt.).
- Ryšiai su visuomene – veikla, kuria siekiama visuomenėje suformuoti teigiamą įmonės, prekės, paslaugos įvaizdį, (pvz., informacijos rengimas spaudai, seminarai, parodos, labdaringa veikla, katalogo išleidimas ir kt.).
- Asmeninis pardavimas ir tiesioginė rinkodara. Asmeninis pardavimas – tai asmeninis bendravimas su vartotoju, siekiant įtikinti potencialų pirkėją pirkti siūlomą prekę ar paslaugą (prekybos prezentacijos, susitikimai, pavyzdžių dalijimas prekybos vietose ar tam tikrai vartotojų grupei ir pan.). Prekių ir paslaugų pardavimas gali vykti ne tik stacionariose prekybos vietose: prekes galima įsigyti užsisakius jas paštu, telefonu (prekyba pagal katalogus), internetu (el. paštas, el. pirkimas). Tokia prekyba vadinama tiesiogine rinkodara.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Rinkodara negali nusižengti visuotinai pripažintiems geriems papročiams, neturi piktnaudžiauti vartotojų pasitikėjimu, jų patirties ar žinių stoka, be priežasties naudotis baimės jausmu arba jį žadinti, neturi skatinti prievartos.

Pateikite rinkodaros priemonių, kurios nusižengia šioms taisyklėms, pavyzdžių. Kodėl įmonės taip daro? Ar turėtų visuomenė su tuo kovoti ir kaip?

Reklama

Reklama siekiama padidinti ar išlaikyti pardavimo apimtį, supažindinti su naujomis prekėmis bei paslaugomis ar naujai atidaryta parduotuve, informuoti apie kainų sumažinimą ir pan. Reklamos tikslas lemia ir reklamos objektą:

- *Prekės ar paslaugos, arba tiesioginio poveikio, reklama* (pvz., skirta šiuo metu svarbioms, išskirtinėms prekėms, atkreipianti dėmesį į sezoninę ar prieššventinę prekybą, prekių išpardavimą pasibaigus sezonui ir pan.).
- *Prekybos įmonės, arba netiesioginė, reklama* (pvz., atkreipiamas dėmesys į patogią parduotuvės vietą, prekių kokybę, įvairų asortimentą ir pan.; šios reklamos tikslas – sukelti susidomėjimą įmone, formuoti jos teigiamą įvaizdį).

Reklamos priemonės – tai skelbimai, radijo ir televizijos filmukai, prospektai, katalogai, reklaminiai filmai, reklaminiai lapeliai, dekoracijos, reklaminiai suvenyrai, dovanėlės, etiketės, įsiuvai, skelbimų lentos, stendai, švieslentės, simboliai ir logotipai, internetas ir kt. Reklama remiasi įvairiais veiksniais: kalba, tekstu, vaizdu, preke ar paslauga, nauda. Veiksmingumą padidina žodis, garsas, šviesa, forma, veiksmas. Reklaminiame kreipinyje ypač svarbus tekstas – mintis, idėja gali būti pateikiama šukiais, eiliuota forma, trumpais sakiniais. Pavyzdžiui, *Audimas. Judėjimo laisvė, Nokia. Connecting people*. Renkantis reklamos priemones, reikia siekti, kad jos būtų kuo veiksmingesnės.

Kokia yra gera reklama? Dažnai reklama vertinama pagal kriterijų „patinka“ arba „nepatinka“. Reklama nebūtinai turi patikti. Ji turi padėti parduoti prekę ar paslaugą. Geriausi prastos reklamos pavyzdžiai yra vos ne vos šviečianti lauko iškaba, gramatinės klaidos komerciniuose pasiūlymuose, laikraščiuose spausdinami skelbimai, kai mažame plotelyje didelėmis raidėmis užrašoma teikiama paslauga, o pačiomis mažiausiomis – įmonės logotipas (pvz., PROJEKTUOJAME, MONTUOJAME, STATOME – UAB „XZL“) ir pan.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Pateikite reklamos pavyzdžių, kuriuose būtų:

- a) formuojamas įmonės įvaizdis;
- b) populiarinamas prekės ženklas;
- c) supažindinama su konkrečia preke ar paslauga.

TVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kurį rėmimo komplekso elementą būtų tikslingiausia pasirinkti kaip pagrindinį, siekiant parduoti kuo daugiau paklausių prekių:
 - A pardavimų skatinimą;
 - B asmeninį pardavimą;
 - C reklamą;
 - D ryšius su visuomene?

2. Asmeninis pardavimas – tai:
 - A informacijos skleidimas pasirinktai auditorijai;
 - B palankių sąlygų pirkėjams ir prekybos tarpininkams sudarymas;
 - C tiesioginis bendravimas su vartotoju;
 - D veikla, kuria siekiama visuomenėje suformuoti teigiamą įvaizdį.
3. Rinkos segmentavimas – tai procesas, kurio metu:
 - A išskiriamos pagrindinės prekės ar paslaugos savybės;
 - B išskiriamos pagrindinės prekės ar paslaugos vartotojų grupės;
 - C nustatomi pagrindiniai konkurentai;
 - D pasirenkamos tinkamiausios rinkodaros priemonės.
4. Akcijos metu prie skalbimo miltelių pridamas nemokamas skalbinių baliklio pavyzdys. Šis rinkodaros komplekso elementas yra:
 - A reklama;
 - B pardavimų skatinimas;
 - C teigiamo įvaizdžio apie prekę formavimas visuomenėje;
 - D tiesioginė rinkodara.
5. Prisiminkite vieną iš įsimintiniausių reklamų, kurią matėte per pastarąją savaitę. Atsakykite į šiuos klausimus:
 - a) Kokia prekė, paslauga ar įmonė reklamuojama?
 - b) Kokia naudojama reklamos priemonė?
 - c) Kokiam tiksliniam vartotojui ji skiriama?
 - d) Kaip jus paveikė ši reklama – gal jau esate įsigiję reklamuojamą prekę ar paslaugą, gal ketinate ją pirkti vėliau, o gal dėl reklamos jos visai nepirksite?

FINANSŲ VALDYMAS IR ĮMONĖS VEIKLOS FINANSAVIMAS

Iš kurio šaltinio semti?

Vandenis Sutkėnas užsimanė imtis pelningo varlių auginimo verslo. Visų pirma jam reikia įrengti inkubatorių buožgalviams, erdvią akvariumą su filtrais, vandens aeratoriumi, šildymo ir kita įranga. Vandenis pradėjo domėtis, iš kur gauti pinigų savo investicijoms.

„Bankas pasirengęs Jūsų įmonei suteikti trumpalaikę ar ilgalaikę paskolą, kredito liniją lanksčiomis ir Jums priimtinais sąlygomis“, – perskaitė jis internete. Dešimt metų darbo patirtį ir savo kirpyklą turinti Sutkėno kirpėja patarė: „Pradinį kapitalą geriau užsidirbti nei imti iš banko paskolą.“

Ką daryti? Imti paskolą ar taupyti ir tik tada imtis verslo? Su panašiomis problemomis susiduria ir veikianti įmonė, tačiau be savininkų įnašų ar skolintų lėšų ji turi dar vieną finansavimo alternatyvą – užsidirbtą pelną.

Finansiniai
sprendimai

Visus finansinius sprendimus galima apibendrinti taip:

- kokio turto reikia įmonei;
- koku būdu turi būti finansuojamas įmonės turtas.

Taigi finansų valdymo funkcija – aprūpinti verslą pinigais ir užtikrinti efektyvų jų panaudojimą. Priimant finansinius sprendimus, svarbus yra pelningumas ir rizika. Pelningumas – tai investicijų uždirbamas pelnas, o rizika – tai tikimybė, kad tas pelnas bus gautas.

Finansininkai, vykdančys finansų valdymo funkcijas, naudojami informacija, kurią rengia apskaitininkai.

Finansinės
ataskaitos

Pelno (nuostolių) ataskaita – finansinės atskaitomybės dokumentas, parodantis įmonės atitinkamo laikotarpio (pvz., 2005 01 01–2005 12 31) pajamas ir sąnaudas. Iš pelno (nuostolių) ataskaitos matyti, ar įmonės uždirbtos pajamos padengia visas sąnaudas, susijusias su prekių gamyba ir paslaugų teikimu, pardavimu ir kita veikla. Sąnaudos – tai visos išlaidos, kurios patiriamos uždirbant ataskaitinio laikotarpio pajamas, ir turto, naudojamo toms pajamoms uždirbti, nusidėvėjimas ir amortizacija. Pardavimo savikainą sudaro sąnaudos, tiesiogiai susijusios su prekių ir paslaugų gamyba (žaliavos, darbininkų darbo užmokestis ir socialinis draudimas, transporto išlaidos ir pan.).

Pelno (nuostolių) skaičiavimas

Pardavimo pajamos
– Pardavimo savikaina
Bendrasis pelnas (nuostoliai)
– Veiklos sąnaudos
Veiklos pelnas (nuostoliai)
+ Finansinės ir investicinės veiklos pajamos
– Finansinės ir investicinės veiklos sąnaudos
Pelnas (nuostoliai) prieš apmokestinimą
– Pelno mokestis
Grynasis pelnas (nuostoliai)

Veiklės sąnaudos – administracijos darbuotojų darbo užmokestis, biuro išlaidos, reklama, nusidėvėjimas ir pan. Finansinės ir investicinės veiklos rezultatas – tai skirtumas tarp gautų pajamų ir sąnaudų, susijusių su finansų institucijomis (palūkanos, komisiniai). Gautą grynąjį pelną (visą arba dalį) įmonės savininkai gali nuspręsti išsidalyti (akcininkams išdalijama pelno dalis vadinama dividendais) arba palikti tolesnei įmonės veiklai finansuoti.

Balansas – dokumentas, parodantis įmonės finansinę padėtį tam tikru momentu (pvz., 2005 gruodžio 31 d.), arba įmonės „momentinė nuotrauka“. Jį sudaro dvi dalys: 1) turtas, 2) nuosavybė ir įsipareigojimai. Įmonės turtas rodo, kaip buvo panaudoti pinigai. Nuosavybės ir įsipareigojimų dalis rodo, iš ko buvo gauti pinigai ir kam tas turtas priklauso (savininkams ar skolintojams). Pagrindinė balanso taisyklė – turtas visada turi būti lygus nuosavybei ir įsipareigojimams.

Turtą įmonės įsigyja tam, kad, jį naudodamos, ateityje užsidirbtų pelno. Turtas gali būti įvairių formų – ilgalaikis (naudojamas ilgiau nei vienus metus) ir trumpalaikis (naudojamas iki vieno metų).

Ilgalaikį turtą sudaro:

- nematerialusis turtas (patentai, licencijos, programinė įranga ir kt.);
- materialusis turtas (žemė, statiniai, įrenginiai, transporto priemonės, įranga ir kt.);
- finansinis turtas (investicijos į kitas įmones, paskolos kitoms įmonėms, po vieno metų gautinos sumos).

Tiek nematerialusis, tiek ir materialusis turtas, naudojamas įmonės veikloje, dėvisi – jo vertė įmonės balanse kasmet mažinama. Ta turto dalis, kuria kiekvie-

nais metais sumažinama ilgalaikio materialiojo turto įsigijimo vertė, yra vadinama nusidėvėjimu, nematerialiojo turto – amortizacija. Šios sumos laikomos įmonės sąnaudomis.

Trumpalaikį turtą sudaro:

- atsargos (žaliavos, pagaminta produkcija, pusgaminiai, prekės, skirtos perparduoti) ir išankstiniai apmokėjimai;
- per vienus metus gautinos sumos (pirkėjų įsiskolinimai ir kt.);
- kitas trumpalaikis turtas (trumpalaikės investicijos, terminuotieji indėliai ir kt.);
- pinigai ir jų ekvivalentai, pvz., pinigai banko sąskaitose.

Pirkėjų įsiskolinimas – tai pinigai, kurių įmonė dar negavo iš savo klientų už jiems pateiktas prekes ar suteiktas paslaugas. Taigi įmonė suteikia savo klientams paskolą. Trumpalaikės investicijos – trumpesniai nei vieno metų laikotarpiui įsigyti vertybiniai popieriai, terminuotieji indėliai, suteiktos trumpalaikės paskolos.

Nuosavą kapitalą (savininkų nuosavybę) sudaro:

- įstatinis kapitalas (šioje eilutėje rodomas akcinis kapitalas, ūkinių bendrijų narių, viešųjų įstaigų steigėjų ar dalininkų įnašai);
- nepaskirstytasis pelnas (einamųjų ir ankstesniųjų metų neišsidalyto pelno suma).

Mokėtiną sumą ir įsipareigojimai – skolintojų nuosavybė, kurią sudaro:

- po vieno metų mokėtinos sumos ir ilgalaikiai įsipareigojimai (skolos finansinės nuomos įmonėms, kredito įstaigoms ir kt., skolos tiekėjams, gauti išankstiniai apmokėjimai, įsipareigojimų atidėjimai ir kt.);
- per vienus metus mokėtinos sumos ir trumpalaikiai įsipareigojimai (finansinės skolos kredito institucijoms ir kt., skolos tiekėjams, gauti išankstiniai apmokėjimai, su darbo santykiais susiję įsipareigojimai – mokesčiai, atlyginimai, socialinis draudimas ir kt.).

Skolintojams įstatymai suteikia pirmumo teisę į įmonės turtą jos bankroto ar likvidavimo atveju. Turto savininkams pagal įstatymus gali atitekti tik įmonės turtas, likęs grąžinus skolas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kas būtų, jeigu kreditorių interesų nesaugotų įstatymai? Kokią įtaką tai turėtų ekonomikai?

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

UAB *Trintukas* metų pabaigoje įvertino savo turtą, skolas, pajamas ir sąnaudas – kiek kainavo tas pajamas uždirbti. Viską sudėjus, gauti tokie rezultatai.

Įmonė turi prekybinės įrangos už 20 681 Lt. Sandėliuose dar yra likę neparduotų prekių, kurių vertė yra 3 157 Lt. Skolon įvairioms įmonėms buvo parduota prekių už 7 690 Lt, pati UAB *Trintukas* skolinga savo tiekėjams 4 680 Lt, darbuotojams – 2 332 Lt, bankui (7 243 Lt reikės grąžinti po metų) – 9 257 Lt. Banke ir kasoje yra likę 2 785 Lt. Įmonė turi įsigijusi 5 proc. UAB *Lazdynas* akcijų už 1 339 Lt. *Trintuko* akcinis kapitalas – 10 000 Lt, ankstesniųjų metų nepaskirstytasis pelnas – 4 052 Lt. Per metus įmonė pardavė prekių už 85 674 Lt, tos prekės jai kainavo 50 506 Lt. Komunalinėms paslaugoms, elektrai, ryšiams, darbuotojų atlyginimui ir kitoms sąnaudoms apmokėti buvo išleista 28 619 Lt, banko palūkanoms ir banko paslaugoms apmokėti – 1 219 Lt. Įmonė moka 15 proc. pelno mokestį.

Remiantis šiais duomenimis, įmonės darbuotojai apskaičiavo pelną, pelno mokestį ir parengė pelno (nuostolių) ataskaitą bei balansą.

Pelno (nuostolių) ataskaita

Straipsniai	Finansiniai metai
Pardavimo pajamos	85 674
Pardavimo savikaina	50 506
Bendrasis pelnas (nuostoliai)	35 168
Veiklos sąnaudos	28 619
Veiklos pelnas (nuostoliai)	6 549
Kita veikla, finansinė ir investicinė veikla	219
Pelnas (nuostoliai) prieš apmokestinimą	5 330
Pelno mokestis	800
Grynasis pelnas (nuostoliai)	4 531

Balansas

Turtas	Finansiniai metai	Paaškinimai
<i>Ilgalaikis turtas</i>	<i>22 020</i>	
Materialusis turtas	20 681	Prekybinė įranga
Finansinis turtas	1 339	UAB <i>Lazdynas</i> akcijos
<i>Trumpalaikis turtas</i>	<i>13 632</i>	
Atsargos	3 157	Neparduotos prekės
Per vienus metus gautinos sumos	7 690	Pirkėjų įsiskolinimas
Pinigai ir pinigų ekvivalentai	2 785	Banke ir kasoje esantys pinigai
Turto iš viso	35 652	
Nuosavas kapitalas ir įsipareigojimai		
<i>Nuosavas kapitalas</i>	<i>18 583</i>	
Įstatinis kapitalas	10 000	
Nepaskirstytasis pelnas	8 583	Ankstesniųjų metų pelnas (4 052 Lt) ir šių metų nepaskirstytasis pelnas (4 531 Lt)
<i>Mokėtinos sumos ir įsipareigojimai</i>	<i>17 069</i>	
Po vienų metų mokėtinos sumos ir ilgalaikiai įsipareigojimai	7 243	Banko paskola
Per vienus metus mokėtinos sumos ir trumpalaikiai įsipareigojimai	9 826	Banko paskola, kurią reikės grąžinti ateinančiais metais (2 014 Lt), skolos teikėjams (4 680 Lt), darbuotojams (2 332 Lt), pelno mokestis (800 Lt)
Nuosavo kapitalo ir įsipareigojimų iš viso	35 652	

Per tą patį laikotarpį UAB *Medus* rezultatai buvo tokie.

Akcinis įmonės kapitalas – 50 000 Lt, nepaskirstytasis pelnas – 19 242 Lt. Įmonė turi ilgalaikio materialaus turto už 168 065 Lt, yra suteikusi ilgalaikę 50 000 Lt paskolą, už kurią kasmet gauna 7 proc. palūkanų, tačiau ir pati skolinga finansinės nuomos bendrovei 158 164 Lt, kuriuos teks mokėti lygiomis dalimis per 4 metus. Banko sąskaitoje įmonė turi 36 142 Lt, pirkėjai skolingi 32 009 Lt, įmonė skolinga tiekėjams, darbuotojams ir valstybei (mokesčiai) 27 829 Lt. Sandėlyje yra žaliavų ir prekių už 20 000 Lt. Per praėjusius

metus įmonė pardavė prekių ir suteikė paslaugų už 505 050 Lt, jų savikaina – 327 605 Lt. UAB *Medus* veiklos sąnaudos – 102 678 Lt. Įmonė už ilgalaikę paskolą gavo 3500 Lt palūkanų, tačiau banko bei finansinės nuomos paslaugos per metus jai kainavo 18 289 Lt. Įmonė moka 15 proc. pelno mokestį.

Sudarykite UAB *Medus* balansą ir pelno (nuostolių) ataskaitą.

Finansavimo poreikis

Planuojant įmonės finansus, sudaromas biudžetas, arba pinigų įplaukų ir išmokų planas. Turint biudžetą, galima nustatyti įmonės pinigų poreikius, sudaryti šių poreikių finansavimo planą ir valdyti pinigus. Pirmiausia yra numatomos atskirų gaminių pardavimo apyvartos, juos sudėjus gaunama viso pardavimo apimtis. Reikia atsižvelgti ir į klientams suteikiamus mokėjimo atidėjimus, beviltiškas skolas. Planuojant išlaidas, reikia žinoti, kiek pinigų reikės medžiagoms pirkti, darbuotojų atlyginimams mokėti, ilgalaikiam turtui įsigyti. Po to numatomi turto finansavimo šaltiniai.

Finansavimo šaltiniai

Lėšų poreikis	Finansavimo šaltiniai
<i>Ilgalaikiam turtui įsigyti</i> (žemei, pastatams, įrengimams, įrangai, transporto priemonėms, nematerialiam turtui – licencijoms, patentams, programinei įrangai ir pan.)	Vidiniai šaltiniai: <ul style="list-style-type: none">■ Akcinis kapitalas■ Nepaskirstytas pelnas■ Įmonės obligacijos Išoriniai šaltiniai: <ul style="list-style-type: none">■ Ilgalaikės paskolos■ Išperkamoji nuoma
<i>Trumpalaikiam turtui įsigyti</i> (pvz., žaliavoms, medžiagoms, prekėms ir paslaugoms)	Vidiniai šaltiniai: <ul style="list-style-type: none">■ Pelnas Išoriniai šaltiniai: <ul style="list-style-type: none">■ Trumpalaikės paskolos■ Prekybos paskolos■ Faktoringas

Vidiniai šaltiniai

Steigiant įmonę, suformuojamas *akcinis kapitalas*, kuris yra padalytas į akcijas, priklausančias įmonės savininkams. Šis kapitalas naudojamas įmonės turtui įsigyti. Vėliau gali būti išleidžiamos papildomos akcijų emisijos, kurios platinamos arba jau esamiems, arba naujiems savininkams. Finansavimo poreikiams tenkinti labai dažnai naudojamas ir nepaskirstytasis įmonės *pelnas*.

Įmonės obligacijos – skolos vertybiniai popieriai, kuriuose nurodoma bendrovės skola obligacijos savininkui: jos vertė, mokamos palūkanos ir išpirkimo terminas. Obligacijas gali išleisti tik stambios ir finansiškai stabilios bendrovės. Pavyzdžiui, 2005 07 08 AB *Šiaulių bankas* išleido 200 tūkst. vienetų 366 dienų trukmės vardinės obligacijas, kurių palūkanų norma (ji įskaičiuota į obligacijų nominalią vertę) buvo 3,4 proc., vienos obligacijos nominali vertė – 100 Lt, vienos obligacijos emisijos kaina – 96,66 Lt. Sukauptas iš obligacijų emisijos lėšas bankas planavo panaudoti išduodamų paskolų sumai didinti (Lietuvės Respublikos vertybinių popierių komisija, www.vpk.lt).

Išoriniai šaltiniai

Finansuojant turtą *ilgalaikėmis ar trumpalaikėmis paskolomis* iš finansinių institucijų (dažniausiai bankų) kartu prisiimamas ir įsipareigojimas iki nustatyto termino grąžinti paskolos sumą dalimis ar visą iš karto ir sumokėti palūkanas. Bankas, suteikdamas paskolą, dažniausiai reikalauja užstato – nekilnojamojo (pastatai, žemė) ar kilnojamojo (pvz., atsargos) turto. Tai bankui yra garantas, kad neatgavęs paskolos jis skolintą sumą galės susigrąžinti, parduodamas įkeistą turtą. Bankas gali suteikti ir *kredito liniją*, t. y. nustatyti pinigų sumą, kurią įmonė gali pasiskolinti jai patogiu metu ir grąžinti per nustatytą laikotarpį, turėdama atliekamų piniginių lėšų.

Finánsinė nuoma – viena parankiausių priemonių materialiojo turto įsigijimui finansuoti. Be finansinės nuomos (žr. 16 pamoką), yra ir veiklos nuoma, kai už naudojamą turtą mokamas nuomos mokestis, tačiau pasibaigus nuomos laikotarpiui tas turtas nepereina nuomininko nuosavybėn (norint toliau naudotis turtu, pratęsiama nuomos sutartis arba suteikiama teisė nuomininkui šį turtą įsigyti).

Prekų kreditas – atidėtas apmokėjimas už prekes ar paslaugas. Įmonė gali susitariti su tiekėjais dėl atsiskaitymo už prekes ir paslaugas terminų. Jei pavyksta atidėti apmokėjimo terminus, įmonė turi galimybę naudotis prekėmis dabar, o mokėti už jas vėliau.

Faktoringas – įmonės klientų (pirkėjų) išskolinimų pardavimas bankui. Jei įmonė suteikia savo klientams ilgesnius atsiskaitymo terminus, o veiklai trūksta pinigų, pasinaudojusi faktoringo paslauga jau po 1 ar 2 dienų ji gali iš banko gauti didžiąją dalį sandorio vertės. Tokia paslauga kainuoja – mokamos palūkanos už išmokėtą sumą ir paslaugos mokestis.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Koki finansavimo šaltinį būtų tikslingiausia pasirinkti įmonei perkant:

- žaliavas (pvz., medieną baldų gamybai);
- rekonstruojant patalpas (numatoma, kad darbai vyks pusę metų, o už medžiagas ir darbus iš pat pradžių reikės atsiskaityti 30 proc., rekonstrukcijos eigoje 50 proc. ir pabaigoje 20 proc.);
- perkant kompiuterinę įrangą;
- pritrūkus grynųjų pinigų einamiesiems atsiskaitymams.

Rizikos valdymas

Ko nors ėmusis, visuomet daugiau ar mažiau rizikuojama, kad gali ir nepasisiekti. Įmonės verslo tikslas – investuoti ir gauti kuo didesnę investicijų grąžą. Tačiau kuo didesnė numatoma grąža (pelningumas), tuo didesnė rizika, t. y. tikimybė, kad laukiamas rezultatas ir tikrovė nesutaps. Maksimali rizika leidžia tikėtis maksimalių rezultatų, tačiau nesėkmės atveju ir praradimai gali būti dideli. Minimali rizika – tai esamos padėties išsaugojimas, gynyba.

Protinga rizika galima laikyti valdomą riziką. Paprasčiausias ir dažniausiai naudojamas rizikos valdymo būdas yra draudimas:

- įmonės turto: nuo gedimo, sugadinimo ar sunaikinimo;
- įmonės darbuotojų: nuo nelaimingų atsitikimų;
- įmonės veiklos: nuo žalos dėl netinkamos prekių ar paslaugų kokybės, aptarnavimo ir pan.;
- krovinių, pavyzdžiui, nuo praradimo, sugadinimo;
- statybos ir montavimo (užsiimant statybine veikla);
- pirkėjų neatsiskaitymų rizikos.

Pirkėjų neatsiskaitymo riziką galima valdyti ir naudojant vėkselius (nesąlyginis, banko patvirtintas kliento pasižadėjimas nurodytu laiku atsiskaityti už prekes ar paslaugas). Apsidrausti nuo rizikos galima ir sudarant rezervinį fondą, pavyzdžiui, atidedant pinigus nenumatytų nuostolių kompensavimui.

Finansiniai rodikliai

Norint įvertinti įmonės veiklos efektyvumą, priimti reikiamus sprendimus ir pateikti informaciją suinteresuotoms šalims (kreditoriams, investuotojams, tiekėjams ir pan.), atliekamas įmonės finansinės būklės vertinimas. Tam apskaičiuojami įvairūs finansiniai rodikliai – pelningumo, mokumo ir kt. Norint įvertinti, ar gautieji rezultatai yra geri, apskaičiuoti rodikliai lyginami su tos pačios įmonės praėjusio laikotarpio arba panašių įmonių (pvz., tos pačios šakos) rezultatais. Ūkio šakų ir bendri šalies įmonių finansiniai rodikliai skelbiami Statistikos departamento leidiniuose.

Pelningumo rodikliai. Tarkime, kad UAB *Trintukas* grynasis pelnas yra 4531 Lt. Galima teigti, kad tai teigiamas veiklos rezultatas. Tačiau ar pakankamas? Norėda-

mi tai išsiaiškinti, turėtumėte uždirbtą grynąjį pelną (*GP*) palyginti su bendrosiomis pajamomis (*BP*), t. y. apskaičiuoti grynąjį pardavimo pelningumą (*GPP*):

$$GPP = \frac{GP}{BP} \times 100 \text{ proc.}$$

Įmonės apyvarta sudaro 85 674 Lt, jos grynasis pardavimo pelningumas būtų 5,29 proc.

Norint įvertinti, ar efektyviai naudojamas įmonės turtas, apskaičiuojamas ir analizuojamas grynasis turto pelningumo rodiklis (*GTP*), kitaip vadinamas turto grąža:

$$GTP = \frac{GP}{Turtas} \times 100 \text{ proc.}$$

Tarkime, kad UAB *Trintukas* turto vertė yra 35 652 Lt, turto pelningumas būtų 12,7 proc. Analogiškai galima apskaičiuoti nuosavo (akcinio) kapitalo pelningumą.

Mokumo rodikliai. Įmonė gali būti pelninga, tačiau nemoki. Įmonės gebėjimą laiku grąžinti trumpalaikes skolas parodo trumpalaikio mokumo rodikliai. Bendrojo trumpalaikio mokumo koeficientas (*TMK*) apskaičiuojamas trumpalaikį turtą (*TT*) dalijant iš trumpalaikių įsipareigojimų (*TĮ*):

$$TMK = \frac{TT}{TĮ}.$$

Šio rodiklio reikšmė turėtų būti ne mažesnė kaip 1,2. Mažesnė už 1 rodiklio reikšmė rodo, kad įmonė gali neįvykdyti įsipareigojimų, ir yra ženklas, kad įmonė neišnaudoja įsiskolinimų galimybių – nesugeba efektyviai valdyti kapitalo.

Atsargos (*A*) – viena iš trumpalaikio turto sudedamųjų dalių – negali būti greitai parduodamos ir paverčiamos grynaisiais pinigais, kuriais būtų grąžinamos skolos, todėl apskaičiuojamas tikslesnis greitojo trumpalaikio mokumo koeficientas (*GTMK*):

$$GTMK = \frac{TT - A}{TĮ}.$$

Šio rodiklio reikšmė neturėtų būti mažesnė kaip 0,5. Koeficiento reikšmė 1 yra labai gera ir rodo, kad įmonė gali greitai įvykdyti einamuosius įsipareigojimus. Didelė *TMK* reikšmė ir maža *GTMK* reikšmė rodo, kad įmonė turi didelės vertės gamybos atsargas, kurios pritraukia didžiąją dalį apyvartinių lėšų.

Tarkime, kad UAB *Trintukas* trumpalaikis turtas lygus 13 632 Lt. Iš jų atsargos sudaro 3 157 Lt, o trumpalaikiai įsipareigojimai – 9 826 Lt. Tuomet rodiklis *TMK* lygus 1,39, o *GTMK* – 1,07. Tokios rodiklių reikšmės leidžia teigti, kad didelių atsiskaitymo problemų įmonė neturi.

Ar pelningumui turi įtakos šaka, kurioje įmonė veikia? Agentūra *Standard & Poors*, 2002 metais tyrinėjama įvairių pasaulio įmonių finansinius rodiklius, suskirstė rinką į 10 sektorių ir išskyrė iš jų pelningiausius: energetiką, informacines technologijas ir telekomunikacijas. Vienus aukščiausių reitingų pelnė paklausias prekes parduodančios įmonės ir finansinių paslaugų įmonės. Lietuvos pelningiausi sektoriai beveik nesiskiria nuo pasaulinių tendencijų. Pelningiausios 2004 metais įmonės (pagal *Verslo žinių* pateiktą sąrašą): bendrovė *Mažeikių nafta*, mažmeninės prekybos tinklo operatorė *VP Market*, koncernas *Achemos grupė*, degalinių tinklą valdanti bendrovė *Lukoil Baltija* ir penktoje vietoje – bendrovė *Palink*, valdanti prekybos tinklą *Iki*. Iš didžiausių pagal apyvartą Lietuvos įmonių dešimtuko iškrito *Lietuvos telekomo* įmonių grupė, o jame atsidūrė statybos medžiagų prekiaujanti prekybos centrų grupė *Senukai*.

Parengta pagal:

A. Čiuladienė, *Pelningas verslas – stabilus verslas?* <http://verslas.banga.lt>; *Pelningiausios 2004 m. didžiosios Lietuvos bendrovės*, www.vz.lt.

Lietuvės įmonių atskirų verslo sričių 2005 metų finansiniai rodikliai

	Pelningumas prieš apmokestinimą, proc.	Turto pelningumas prieš apmokestinimą, proc.	TMK	GTMK
Nevalytos naftos gavyba	62,4	35,7	4,8	4,2
Medicinos, tikslųjų ir optinių prietaisų gamyba	21,8	4,7	0,9	0,8
Paštas ir telekomunikacijos	17,0	15,0	2,5	2,3
Kompiuteriai ir su jais susijusi veikla	13,8	16,9	1,7	1,4
Nekilnojamojo turto operacijos	13,6	15,0	1,9	1,1
Leidyba, spausdinimas	10,2	10,4	1,6	1,2
Statyba	8,0	11,9	1,6	1,1
Didmeninė prekyba	4,1	8,2	1,5	0,9
Mažmeninė prekyba	2,4	5,3	1,1	0,5
Visos įmonės	6,0	6,6	1,5	1,0

Šaltinis. www.std.lt.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Naudodamiesi savo sudaryta pelno (nuostolių) ataskaita ir balansu, apskaičiuokite UAB *Medus* rodiklius ir palyginkite juos su UAB *Trintukas* rodikliais. Jei būtumėte akcininkas, kurios įmonės veikla būtumėte labiau patenkintas?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Teisinga balanso lygybė yra:
A Nuosavas kapitalas = Įsipareigojimai + Turtas;
B Nuosavas kapitalas = Įsipareigojimai – Turtas;
C Turtas = Įsipareigojimai – Nuosavas kapitalas;
D Įsipareigojimai = Turtas – Nuosavas kapitalas.
- Akcininkams skiriama įmonės pelno dalis vadinama:
A investicijų pelningumu;
B akcijos pelningumu;
C dividendais;
D pelnu.
- Įmonių finansiniai rodikliai apskaičiuojami:
A priimant sprendimus, ar investuoti į įmonę;
B priimant sprendimus dėl investicijų į turtą;
C priimant sprendimus dėl paskolos įmonei suteikimo;
D visais išvardytais atvejais.

- Minutės* bankas indėlininkams žada didžiausias iš visų bankų – 17 proc. metines palūkanas už terminuotus 2 metų trukmės indėlius. Tai leidžia daryti išvadą, kad:
A *Minutės* bankas yra pelningiausias šalyje;
B visi bankai, išskyrus *Minutės*, skriaudžia indėlininkus;
C reikia paimti paskolą kitame banke ir padėti indėlį į *Minutės* banką;
D tikimybė uždirbti tokias metines palūkanas už indėlį yra mažiausia.
- Vandenis Sutkėnas įsteigė įmonę, auginančią varles. Jis įsigijo inkubatorių buožgalviams už 2717 Lt, erdvų akvariumą su filtrais už 15 500 Lt, vandens aeratorių už 700 Lt, šildymo ir kitą įrangą už 2999 Lt. Buožgalviai kainavo 1000 Lt, maistas ir priežiūros priemonės kainavo 7356 Lt. Atlyginimui ir kitoms administracinėms išlaidoms Vandenis išleido 36 100 Lt. Jam teko pasiskolinti iš banko 14 000 Lt ir mokėti 7 proc. palūkanas (paskolos grąžinimas atidėtas metams). Įsigyto turto nusidėvėjimas metų pabaigoje buvo 4 383 Lt. Per metus Sutkėnas gavo 53 368 Lt pajamų. Jis liko skolingas 2014 Lt tiekėjams, klientų įsiskolinimas sudarė 3756 Lt. Atsargų vertė – 3577 Lt. Sutkėno įmonės įstatinis kapitalas yra 10 000 Lt, jam teks mokėti 15 proc. pelno mokestį. Sąskaitoje jis turi 4 697 Lt. Sudarykite įmonės *Kva kva* pelno (nuostolių) ataskaitą, balansą metų pabaigoje ir apskaičiuokite pelningumo bei mokumo rodiklius.

Besidomintiems

Pinigų srautų ataskaita – finansinės atskaitomybės dokumentas, parodantis įmonės pinigų judėjimą per atitinkamą laikotarpį. Iš ataskaitos matyti, kiek įmonė pinigų gavo, kiek išleido ir koks jų likutis laikotarpio pabaigoje. Ataskaitoje išskiriami gauti ir išleisti pinigai iš pagrindinės, investicinės ir finansinės veiklų. Pagrindinė veikla yra susijusi su prekių (paslaugų) gamyba, medžiagų pirkimu, prekių pardavimu. Finansinė veikla – vertybinių popierių įsigijimas ar pardavimas, paskolų gavimas ar grąžinimas, įstatinio kapitalo didinimas arba mažinimas (pvz., savų akcijų išpirkimas ar naujų išleidimas), dividendų išmokėjimas. Investicinė veikla – tai ilgalaikio turto pirkimas arba pardavimas.

Grynasis pinigų srautas apskaičiuojamas sudėjus visų gautų ir išmokėtų pinigų sumas. Analizuojant pinigų srautų ataskaitą, galima sužinoti:

- iš kur ir koku būdu buvo gauti pinigai ataskaitiniais metais;
- kur buvo išleisti įmonės pinigai ataskaitiniais metais;
- kaip pasikeitė (padidėjo ar sumažėjo) pinigų suma per ataskaitinį laikotarpį.

Vienas iš būdų pritraukti finansavimą – naują akcijų emisiją parduoti **rizikos kapitalo fondai**. Šie fondai investuoja į sparčiai augančių, perspektyvių įmonių akcinį kapitalą ir tikisi pelningai parduoti akcijas ateityje, dažniausiai po ketverių penkerių metų. Akcijas fondai gali parduoti strateginiam investuotojui, nors neretai jau investicijų sutartyje numatoma, kad pirmumo teisę išpirkti akcijas turės esami įmonės akcininkai.

Fondus mažiau domina įmonės dalyvavimas investiciniame projekte nuosavomis lėšomis. Pritraukiant investicijas į kapitalą, taip pat nereikalingas užstatas. Tačiau kiti fondų reikalavimai įmonėms, kurios nori gauti investiciją, yra labai aukšti. Pavyzdžiui, įmonei turi vadovauti patyrę vadovai, įmonės apyvarta kelerius metus iš eilės turi augti bent po keliasdešimt procentų per metus, įmonė turi veikti pelningai, prognozuojamas investicijų pelningumas turi siekti bent 30 proc. per metus ir pan.

PELNO MAKSIMIZAVIMAS

Koks lūžis naudingas
sveikatai?

Anelė seniai domisi kompiuterių programomis ir jų teikiama nauda. Būdama labai kruopšti ir smalsi, ji sudarė programą, kurią pavadino *Namų darbų pagalbininkas*. Į programą ji surašė visus darbus, kuriuos turi atlikti per semestrą (kursinius darbus, projektus), literatūros sąrašą su nuorodomis į interneto puslapius. Jos sudaryta programa įspėja, kada reikia pateikti darbus ir kada vyks atitinkamų dalykų atsiskaitymai – kontroliniai, egzaminai. Be to, programa gali priminti apie įvairius renginius, šventes, gimtadienius. Į šią programą galima sudėti visas mėgstamas dainas ir jų klausytis dirbant ar poilsiaujant. Anelės draugai, sužinoję apie jos *Namų darbų pagalbininką*, sutiko jai sumokėti po 56 Lt už kiekvieną programą, jei ji būtų pritaikyta jų asmeniniam naudojimui. Anelė ateityje norėtų turėti savo verslą ir mano, kad tai galėtų būti gera pradžia. Tokios sumos jai pakaktų sumokėti vietos mokesčių inspekcijai 60 Lt ir gauti verslo liudijimą verstis šia veikla pusę metų. Derėtų pasvarstyti, ar apskritai verta imtis šio verslo. Jeigu taip, kiek programų Anelai apsimeklėtų parengti ir parduoti?

Apskaitinis ir ekonominis pelnas

Anelė, imdamasi verslo, turės investuoti savo išteklius (piniginius ir darbo). Panaudojus išteklius vienaip, netenkama galimybės juos naudoti kitaip. Todėl Anelė turėtų įvertinti ir alternatyviusios savo išteklių naudojimo būdus. Tam įvertinami apskaitinės ir alternatyviosios sąnaudos ir taip apskaičiuojamas *ekonominis pelnas*.

Apskaitinės sąnaudos – tai visos per atitinkamą laikotarpį su įmonės veikla susijusios išlaidos. Apskaitoje šios sąnaudos apima savikainą, veiklos ir kitas sąnaudas. Alternatyviosios sąnaudos apskaitoje neparodomos, tačiau į jas reikia atsižvelgti sprendžiant, kaip panaudoti turimus išteklius.

Apskaitinis pelnas (Π) gaunamas iš bendrųjų pajamų atėmus apskaitines sąnaudas. Ekonominis pelnas (Π_E) gaunamas iš bendrųjų pajamų atėmus visas – apskaitines ir alternatyviasias sąnaudas.

Bendrosios pajamos
– Apskaitinės sąnaudos

Apskaitinis pelnas

Bendrosios pajamos
– Apskaitinės sąnaudos
– Alternatyviosios sąnaudos

Ekonominis pelnas

Jei ekonominis pelnas yra teigiamas, planuojamos veiklos verta imtis, nes pasirinkus kitą alternatyvą gautas pelnas būtų mažesnis. Tačiau jeigu ekonominis pelnas neigiamas – derėtų rinktis kitą išteklių panaudojimo alternatyvą.

Įmonės, veikiančios tobulosios konkurencijos sąlygomis, ekonominio pelno gali gauti trumpuoju laikotarpiu. Tačiau ilguoju laikotarpiu toks verslas pritraukia daugiau įmonių, todėl, didėjant pasiūlai, mažėja rinkos kaina, ir ekonominis pelnas ilgainiui sumažėja iki nulio (lieka tik apskaitinis). Monopolijos atveju įmonė gali gauti ekonominio pelno ir ilguoju laikotarpiu, nes nėra konkurencijos, ir įmonė gali diktuoti rinkos dalyviams kainas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Anelė apskaičiavo, kad užsiimant programavimu jos metinės apskaitinės sąnaudos sudarytų 11 000 Lt. Imantis verslo, jai reiktų investuoti 3000 Lt savo santaupų, kurios uždirbdavo 90 Lt metinių palūkanų, ir atsisakyti 3000 Lt papildomų metinių pajamų iš darbo, kurį tektų mesti. Anelė numatė, kad jos metinės pajamos iš naujojo verslo būtų 16 000 Lt.

Kokį apskaitinį ir ekonominį pelną Anelė planuoja gauti per metus?

Ar verta imtis Anei programavimo verslo?

Pajamos

Bet kurios įmonės bendrąsias (pardavimo) pajamas sudaro pajamos už parduotas prekes ir paslaugas. Bendrosios pajamos (BP) apskaičiuojamos kaip vieneto kainos ir parduotų prekių bei paslaugų kiekio sandauga. Dažnai šios pajamos vadinamos apyvarta.

Sąnaudos

Visos apskaitinės su bet kurios prekės ar paslaugos gamyba susijusios sąnaudos sudaro bendrąsias sąnaudas (BS). Jas galima suskirstyti į pastoviasias (PS) ir kintamąsias (KS):

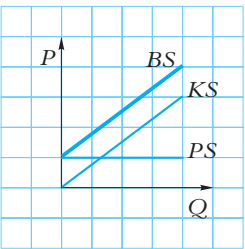
$BS = PS + KS.$

Pastoviosios sąnaudos yra tokios, kurios keičiantis gamybos apimčiai išlieka nepakitusios. Pavyzdžiui, Anelė, nusprendusi rengti ir pardavinėti programas, turi sumokėti 60 Lt, nežiūrint, kiek programų ji ruošiasi sudaryti. Jeigu ji ir neparduotų

nė vienos programos, jos sąnaudos būtų 60 Lt. Įprastai įmonių pastoviosioms sąnaudoms priskiriamas administracijos darbuotojų darbo užmokestis, palūkanos už paskolas, turto mokesčiai, ilgalaikio turto nusidėvėjimas, patalpų nuomos ir draudimo įmokos, mokesčiai už komunalines ir telekomunikacijų paslaugas ir pan.

Kintamosios sąnaudos keičiasi keičiantis pardavimų apimčiai, t. y. priklauso nuo įmonės parduodamų prekių ir paslaugų skaičiaus. Pavyzdžiui, Anelės veikloje kintamosios sąnaudos būtų jos atlyginimas, išlaidos kompaktinėms plokštelėms įsigyti ir pan. Įprastu atveju įmonių kintamųjų sąnaudų pavyzdžiai būtų: darbuotojų, tiesiogiai susijusių su prekių gamyba ar paslaugų teikimu, darbo užmokestis, išlaidos žaliavoms, medžiagai, energijai (kuri sunaudojama tiesiogiai gamybos procese) ir pan.

Pastoviosios, kintamosios ir bendrosios sąnaudos

Pelnų maksimizavimas

Vidutinės sąnaudos – sąnaudos, tenkančios vienam prekių ar paslaugų vienetui. Vidutinės kintamosios sąnaudos (VKS), vidutinės pastoviosios sąnaudos (VPS) ir vidutinės bendrosios sąnaudos (VBS) apskaičiuojamos atitinkamai pagal formules:

$VBS = \frac{BS}{Q}; \quad VKS = \frac{KS}{Q}; \quad VPS = \frac{PS}{Q}.$

Gaminti ir parduoti prekes bei paslaugas apsimoka tuomet, kai pajamos viršija sąnaudas. Tačiau norint sužinoti pardavimo apimtį, garantuojančią maksimalų pelną, reikia palyginti ribines sąnaudas ir ribines pajamas.

Ribinės pajamos (RP) – pajamos, gautos pardavus papildomą prekę ar paslaugos vienetą:

$RP = \frac{BP_n - BP_{n-1}}{Q_n - Q_{n-1}} = \frac{\Delta BP}{\Delta Q}.$

Ribinės sąnaudos (RS) – tai sąnaudos, patiriamos gaminant papildomą prekę ar paslaugos vienetą:

$RS = \frac{BS_n - BS_{n-1}}{Q_n - Q_{n-1}} = \frac{\Delta BS}{\Delta Q}.$

Tiek tobulosios konkurencijos, tiek ir monopolinės konkurencijos, oligopolijos ir monopolijos atvejais pelnas yra maksimalus tuomet, kai ribinės pajamos lygios ribinėms sąnaudoms.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Lentelėje pavaizduotos Anelės verslo bendrosios ir ribinės pajamos bei sąnaudos (pastoviosios, kintamosios, bendrosios, ribinės).

Programų sudarymo sąnaudos ir pajamos

<i>Q</i> , vnt.	<i>PS</i> , Lt	<i>KS</i> , Lt	<i>BS</i> , Lt	<i>RS</i> , Lt	<i>P</i> , Lt	<i>BP</i> , Lt	<i>RP</i> , Lt	Π , Lt
0	60	0	60	—	—	0	—	−60
1	60	45	105	45	56	56	56	−49
2	60	85	145	40	56	112	56	−33
3	60	120	180	35	56	168	56	−12
4	60	150	210	30	56	224	56	14
5	60	185	245	35	56	280	56	35
6	60	225	285	40	56	336	56	51
7	60	270	330	45	56	392	56	62
8	60	325	385	55	56	448	56	63
9	60	390	450	65	56	504	56	54
10	60	465	525	75	56	560	56	35

Koki programų kiekį parduodant Anelės pelnas būtų maksimalus?

Koks galimas maksimalus pelnas?

Pasvarstykite, kada posakis „Kuo daugiau gaminsi ir parduosi, tuo daugiau uždirbsi“ yra teisingas, o kada ne.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

Atsakykite į 1–5 klausimus, naudodamiesi šia informacija:

Jonas svarsto galimybę atidaryti savo šeimos finansų patarėjo paslaugų įmonę. Tačiau norėdamas pradėti savo verslą, jis turės išeiti iš darbo ir atsisakyti 20 000 Lt metinio atlyginimo. Jonas turi verslui tinkamas patalpas, kurias šiuo metu yra išnuomojęs metams už 6 000 Lt, tačiau šią sutartį turėtų nutraukti. Jonas apskaičiavo, kad per metus administratorės darbo užmokestis, reklamos, kanceliarinių ir kitų prekių išlaidos sudarytų 50 000 Lt, ryšių išlaidos siektų 2 000 Lt.

1. Kokios būtų alternatyviosios šio verslo sąnaudos?
A 26 000 Lt.
B 78 000 Lt.
C 52 000 Lt.
D 72 000 Lt.
2. Kokios turėtų būti minimalios verslo pajamos, kad Jonui apsimokėtų imtis savo verslo?
A 26 000 Lt.
B 78 000 Lt.
C 52 000 Lt.
D 72 000 Lt.

3. Koks būtų apskaitinis pelnas (gaunant minimalias pajamas, kurioms esant verslas apsimokėtų)?
A 26 000 Lt.
B 78 000 Lt.
C 52 000 Lt.
D 72 000 Lt.
4. Jei Jonas uždirbtų 80 000 Lt pajamų, ekonominis pelnas būtų lygus:
A 2 000 Lt;
B 10 000 Lt;
C 28 000 Lt;
D 54 000 Lt.
5. Jei Jonas atsisakytų dabartinio darbo ir imtųsi verslo, o atlyginimas už darbą, kurį anksčiau dirbo, padidėtų, tai:
A sumažėtų jo apskaitinis pelnas;
B padidėtų jo apskaitinės sąnaudos;
C ekonominis pelnas, užsiimant verslu, sumažėtų;
D ekonominis pelnas, užsiimant verslu, padidėtų.
6. Šiuo metu pelningai veikiančios kavinės savininkai svarsto klausimą, ar pailginti kavinės darbo laiką. Iki šiol darbo valandos buvo nuo 11.00 iki 15.00, siūlomas platus pietų patiekalų asortimentas. Jei būtų pailgintos darbo valandos, reiktų pasiūlyti papildomų vakarienės patiekalų. Jeigu kavinės savininkai apskaičiuotų, kad ribinės sąnaudos dirbant daugiau valandų yra didesnės už ribinę naudą, jie turėtų:
A dirbti daugiau valandų;
B neilginti savo darbo laiko;
C pasamdyti daugiau padavėjų;
D pasiūlyti įvairesnių desertų.
7. Jei pastoviosios sąnaudos, esant 100 vnt. gamybos apimčiai, lygios 130 Lt, tai:
A pastoviosios sąnaudos, esant 0 vnt. gamybos apimčiai, lygios 0;
B pastoviosios sąnaudos, esant 200 vnt. gamybos apimčiai, lygios 260 Lt;
C pastoviosios sąnaudos, esant 200 vnt. gamybos apimčiai, lygios 130 Lt;
D be papildomų duomenų, esant kitoms gamybos apimtims, neižmanoma nustatyti pastoviųjų sąnaudų dydžio.
8. Kubilų gamybos įmonės produkcijos apimtis lūžio taške yra 40 vnt. per metus. Šiame taške kubitilo gamybos vidutinės pastoviosios sąnaudos yra 120 Lt, vidutinės kintamosios – 900 Lt. Koks bus įmonės pelnas, gaminant 60 kubilų per metus?
9. Apskaičiuokite, kiek įmonei reikia pagaminti ir parduoti produkcijos, kad gautų maksimalų įmanomą pelną, jei jos vidutinių bendrųjų sąnaudų funkcija yra $VBS = Q/2 + 2$, o paklausos funkcija $P = 24 - 5Q$. Koks būtų maksimalaus pelno dydis?

Besidomintiems

Lūžio taškas

Tai pardavimo apimtis, kuriai esant pardavimo pajamos yra lygios sąnaudoms, patirtoms gaminant šį produktą:

$KS + PS = BP.$

Kitoms sąlygoms nekintant, o pardavimo apimčiai padidėjus virš lūžio taško, gaunamas pelnas (žr. A pav., trikampis LCD), sumažėjus – nuostolis (plotas ALE).

Lūžio tašką (L) galima apskaičiuoti žinant pastoviąsias sąnaudas (PS), vieneto kintamąsias sąnaudas (VKS) ir vieneto kainą (P).

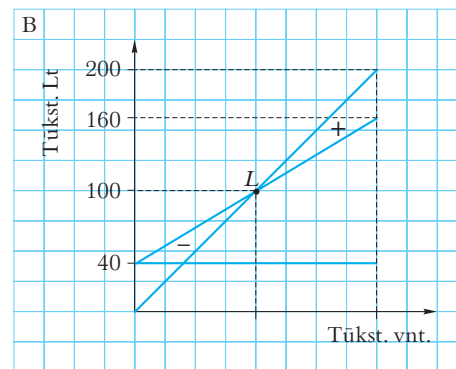
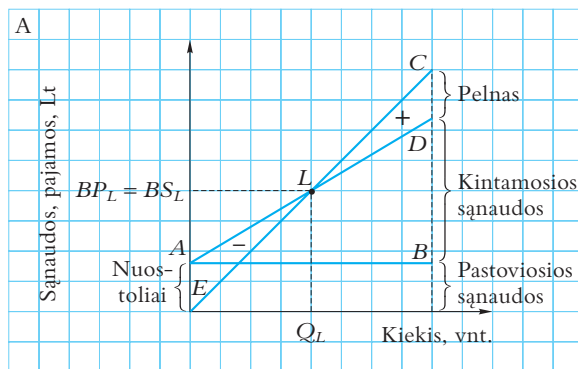
Lūžio taškas *vienetais*:

$$Q_L = \frac{PS}{P - VKS};$$

Lūžio taškas *vertine išraiška*:

$$BP_L = BS_L = \frac{PS}{P - VKS} \times P;$$

Tarkime, kad gaminio kaina yra 2 Lt, kintamosios sąnaudos – 1,2 Lt, pastoviosios sąnaudos – 40 000 Lt. Tada lūžio taškas būtų pasiektas esant 50 tūkst. vienetų pardavimo apimčiai, nes sąnaudos lygios pajamoms (100 tūkst. Lt, žr. B pav.). Jei būtų parduota daugiau nei 50 tūkst. vnt., būtų gauta pelno, jei mažiau – patirta nuostolių.

Lūžio taškas dažniausiai apskaičiuojamas planuojant veiklą, numatant minimalias, siektinas gamybos bei prekybos apimtis ir pateikiamas verslo planuose.

Ribines sąnaudas ir ribines pajamas galima apskaičiuoti taikant funkcijų išvestinių formules:

$$BS' = \lim_{\Delta Q \rightarrow 0} \frac{\Delta BS}{\Delta Q} = RS \quad \text{ir} \quad BP' = \lim_{\Delta Q \rightarrow 0} \frac{\Delta BP}{\Delta Q} = RP.$$

Pavyzdžiui, bendrosios sąnaudos ir bendrosios pajamos išreiškiamos tiesinėmis funkcijomis:

$$BS = \frac{2Q^2}{15} + 12Q + 50, \quad BP = 45Q - \frac{Q^2}{30}.$$

Ieškodami pardavimo kiekio, kuriam esant pelnas būtų maksimalus, apskaičiuojame ribines sąnaudas ir ribines pajamas:

$$RS = \frac{4Q}{15} + 12, \quad RP = 45 - \frac{Q}{15}.$$

Maksimalus pelnas gaunamas, kai $RS = RP$, šiuo atveju – kada parduodami 99 vienetai produkcijos. Maksimalus pelnas lygus 1583,5:

$$BP - BS = \left(45Q - \frac{Q^2}{30}\right) - \left(\frac{2Q^2}{15} + 12Q + 50\right).$$

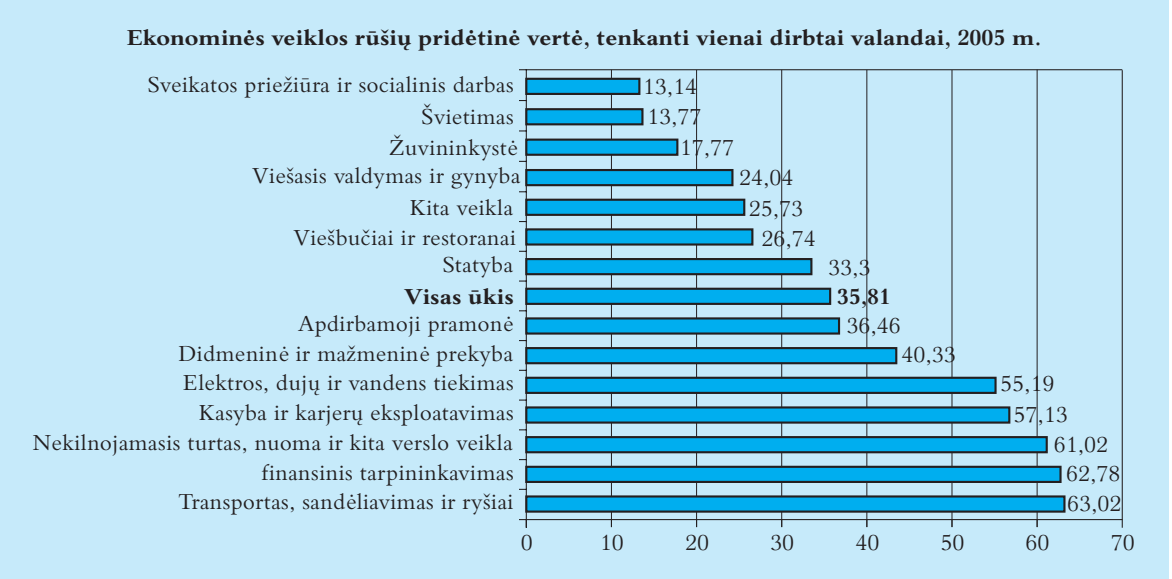
NAŠUMAS IR VADYBA

Ar šeštas – tinginys?

Kartą, besirausdamas savo palėpėje, Jonas Tarkius iš Aniuolių kaimo rado seną nešiojamąją spaudos presą, kuris greičiausiai priklausė dar jo seneliui. „Įdomu“, – tada sau pamanė ir iškart jį pamiršo. Presą Jonas prisiminė artėjant šventėms, kai prireikė sveikinimo atvirukų, o parduotuvėje esantys jam buvo visiškai ne prie širdies. Tąkart nupiešęs keletą atvirukų ir pasigaminęs formas, jis atspaudė jų visiems pažįstamiems, o žmona dailiai užrašė ir išsiuntinėjo. Jonas baisiai didžiavosi, kai po kiek laiko jam paskambino vienas bičiulis ir paklausė, kur Jonas gavęs tokių dailių atvirukų, mat norėtų užsisakyti kitoms šventėms. Jonas prisipažino pagaminęs pats. O jau paskui skambino kiti pažįstami, o po to ir pažįstamų pažįstami, galiausiai atvirukų pradėjo teirautis ir nepažįstami žmonės. Jonui į pagalbą atėjo žmona. Vėliau teko pasitelkti anūką. Paskui dar vieną. Ir dar trečią bei ketvirtą. Tuomet Jonas nusistebėjo: „Kaip čia atsitiko, kad šešiese mes padarėme mažiau nei penkiese?“

Našumas

Našumas yra vienas iš rodiklių, kuriais matuojamas gamybos technologijų, išteklių panaudojimo efektyvumas. Šis rodiklis rodo, kokią produkcijos kiekį galima pagaminti turint vieną tam tikro išteklių (darbo, kapitalo, žaliavų ir kt.) vienetą per tam tikrą laiką. Našumas apskaičiuojamas produkcijos kiekį padalijus iš sunaudotų išteklių, kurių našumas matuojamas, kiekio. Našumas gali būti išreiškiamas fiziniiais vienetais, pavyzdžiui, pagamintais vienetais per valandą, telefono skambučių, į kuriuos atsako viena operatorė, skaičiumi ir pan., taip pat ir pinigine išraiška, pavyzdžiui, pridėtinė vertė, tenkančia vienai dirbtai valandai.

Sudaryta remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis, www.std.lt.

Sprendžiant klausimą, kiek ir kokių išteklių skirti gamybai ar paslaugų teikimui, reikėtų vadovautis *ribine analize*, kitaip tariant, sprendimus priimti atsižvelgiant į ribinį našumą ir mažėjančio ribinio rezultatyvumo dėsnį, taip pat ribinę naudą, kurios gali tikėtis įmonė, pritraukdama papildomų išteklių į gamybą.

Tarkiaus atvirukų gamybos įmonės duomenys (per 1 val.)

1	2	3	4	5
Darbuotojų skaičius	Pagamintų atvirukų skaičius	Darbo našumas (atvirukų, tenkančių vienam darbuotojui, skaičius)	Ribinis darbo našumas (atvirukų, tenkančių papildomam darbuotojui, skaičius)	Ribinio produkto vertė (vieno vieneto kaina – 2 Lt)
0	0	0	-	-
1	4	4	4	8
2	9	4,5	5	10
3	15	5	6	12
4	19	4,75	4	8
5	22	4,4	3	6

Ribinis našumas yra produkcija, kurią pagamina papildomas išteklių vienetas (pvz., darbuotojas) per tam tikrą laiką. Štai pirmasis darbuotojas per valandą pagamino 4 atvirukus, taigi ribinis pirmojo darbuotojo našumas lygus 4. Priėmus antrą darbuotoją, pagamintų atvirukų skaičius padidėjo iki 9, todėl ribinis (papildomas)

Mažėjančio ribinio rezultatyvumo dėsnis

antrojo darbuotojo našumas lygus 5 (9 – 4) ir t.t. Kaip matyti iš lentelės, darbo našumas iš pradžių didėjo, o paskui ėmė mažėti.

Mažėjančio ribinio rezultatyvumo dėsnis teigia, kad nekeičiant pastoviųjų, o didinant tik kintamųjų išteklių kiekį, jų ribinis našumas galiausiai pradeda mažėti. Pavyzdžiui, gaminant sveikinimo atvirukus, pastoviuosius gamybos išteklius sudarė vienas spaudos presas, kintamuosius išteklius – darbuotojai. Jei į gamybos procesą bus įtraukiama vis daugiau ir daugiau darbuotojų, o presų kiekis liks tas pats, gamybos procesas strigs, nes presas nespės spausti atvirukų. Darbuotojų našumas pradės mažėti. Iš lentelės matyti, kad mažėjančio ribinio rezultatyvumo dėsnis pasireiškė jau priėmus ketvirtąjį darbuotoją (jo ribinis produktas mažesnis už trečiojo darbuotojo ribinį produktą). Šio ir vėlesnio darbuotojų našumas būtų buvęs didesnis, jei jie būtų turėję daugiau kapitalo išteklių, pavyzdžiui, dar vieną spaudos presą.

Ribinė analizė

Kiek darbuotojų reikėtų samdyti, norint gauti maksimalų pelną? Tam nepakanka vadovautis vien tik našumo rodikliu. Sprendžiant pagal šį dydį, Jonas Tarkius ketvirtojo darbuotojo greičiausiai jau būtų nesamdęs, nes našumas sumažėjo. Tačiau toks sprendimas būtų ekonomiškai nepagrįstas – tuo galima būtų įsitikinti apskaičiavus pelną.

Norint gauti maksimalų pelną, reiktų vadovautis ribine analize. Pajamas, kurias būtų galima uždirbti parduodant papildomus sveikinimo atvirukus, parodo ribinio produkto vertė (lentelės 5 skiltis), kuri yra tiesiogiai susijusi su ribiniu našumu. Tarkime, Tarkius iš Aniuolių kaimo nesunkiai parduoda visus savo atvirukus po 2 Lt. Tuomet pirmojo darbuotojo pagamintų atvirukų vertė būtų 8 Lt ir t.t.

Ribinės vieno darbuotojo samdos sąnaudos – tai darbuotojui mokamas atlyginimas. Tarkime, Tarkius mokėjo po 7 Lt už valandą. Paprastumo dėlei darykime prielaidą, kad visos kitos išlaidos nekito, taigi ribinės sąnaudos lygios 7 Lt. Pirmasis darbuotojas pagamino atvirukų už 8 Lt, jam sumokėjo 7 Lt.

Tarkius samdys šį darbuotoją, kadangi papildomai uždirbs 1 Lt pelno. Analizė tęsiama toliau, kol paaiškėja, kad penktojo darbuotojo į darbą priimti už 7 Lt neverta.

Ribinė analizė taikoma tiek darbuotojų samdos atveju, tiek ir sprendžiant dėl kitų išteklių pritraukimo. Vadovaujantis panašia logika, galima atsakyti į klausimą, ar kepyklai investuoti į papildomą bandelių kepimo liniją, informacinių technologijų įmonei – į galingesnį serverį, apsaugos įmonei – į naujesnę saugos technologiją, ūkininkui – ar išbarstyti bulvių lauke daugiau trąšų, vyriausybei – ar priimti į darbą daugiau policininkų, norint sumažinti nusikalstamumą.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kaip keisis Jono sprendimas, kiek darbuotojų samdyti, jeigu:

- atvirukų kaina rinkoje sumažės iki 1,80 Lt;
- atvirukų kaina padidės iki 3,5 Lt;
- kiekvienam darbuotojui reikės nupirkti pirštines po 1,00 Lt?

Kaip padidinti našumą?

Darbo našumo augimas priklauso ne nuo gebėjimo dirbti daugiau, o nuo gebėjimo dirbti protingiau. Todėl darbo našumui įtakos turi tokie veiksniai, kaip darbo jėgos išsilavinimas ir įgūdžiai, naudojama technologija bei išteklių kokybė. Padidinti našumą tolygu tą patį produkcijos kiekį pagaminti iš mažiau išteklių, arba kitaip – didesnę produkcijos kiekį iš to paties išteklių kiekio. Todėl darbo našumas turi didelės reikšmės ekonomikos ir gyvenimo lygio augimui.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kaip šie veiksmai susiję su našumu ir kada verta jų imtis?

- Įmonės investavimas į darbuotojų mokymą.
- Įmonės investavimas į naujas technologijas.
- Įmonės sprendimas dėl darbuotojų specializacijos.
- Vyriausybės veiksmai šalies gyventojų emigracijai mažinti.
- Vyriausybės sprendimai dėl naujų darbų saugos reikalavimų.

Diegiant naujas technologijas, žmonės pakeičia mašinos, todėl auga nedarbo lygis. Ar sutinkate su šiuo teiginiu? Argumentuokite.

Vadyba

Lietuvojė dirbantys verslininkai štai kaip apibūdina savo verslo plėtros perspektyvas:

- *Jie turi verslo idėjų.* Pastebėtina, kad moksliniai tyrimai yra vienas iš idėjų šaltinių. Ir akademiniuose sluoksniuose vyrauja įsitikinimas, kad moksliniai tyrimai turi būti visai skatinami, nes verslui trūksta idėjų.
- *Jie turi pinigų arba žino, kur jų gauti.* Naujam verslui labai sunku pritraukti pradinį kapitalą, tačiau sėkmingai dirbantys verslininkai turi finansavimo šaltinių.
- *Jie neturi žmonių, įgyvendinančių tas idėjas.* Ir, svarbiausia, jie nežino, kur tokių žmonių rasti.

Taigi silpnoji grandis, atrodo, yra ne verslo idėjos ar jų finansavimas, o vadyba. Vadyba – tai ta aukštoji technologija, kurią Piteris Drakeris⁸ laiko labai svarbiu vienijančiu veiksmu, užtikrinusiu JAV ekonomikos augimą.

Šaltinis. R. Žylius, *Apie plėtrą – kitu aspektu*, www.atgimimas.lt, 2003 birželio 27 d., Nr. 25 (756).

Vadyba – tai:

- gebėjimas *daryti* darbą kitų rankomis;
- elgesio su *žmonėmis* būdas, maniera, mokėjimas bendrauti, įteigti savo norus;
- valdžia ir valdymo menas;
- visų *rūšių* išteklių efektyvus naudojimas.

Dauguma vadybos mokslo teoretikų buvo inžinieriai, kuriantys ir eksploatuojantys gamybines sistemas. Pirmasis Lietuvojė, vietoje sąvokos *menedžmentas* pradėjęs vartoti žodį *vadyba*, buvo Vytautas Andrius Graičiūnas (1889–1952), gimęs JAV, Čikagoje, lietuvių šeimoje. V. Graičiūnas JAV įsigijo specialybę, pradėjo domėtis verslo organizavimu, vadyba. Jis pirmasis pasaulyje matematiškai įrodė, kad optimalus vadovo tiesioginių pavaldinių skaičius yra 5. Jeigu pavaldinių daugiau, ryšių skaičius tampa be galo didelis ir jų darbą sunku koordinuoti.

Organizavimo problemų tyrimo pradininkas buvo prancūzų mokslininkas Anri Fajolis (*Henri Fayol*, 1841–1929). Jis pirmasis universalų valdymo procesą suskaldė į atskiras funkcijas: planavimo, koordinavimo ir kontrolės. A. Fajolis sukūrė ir administravimo doktriną, kurios principai yra aktualūs ir šiandien (visur būtina drausmė, valdymo piramidėje nurodymai turi pereiti visas grandis, įgaliojimai negalimi be atsakomybės, visi esame vienoje valtyje ir kt.).

Harvardo universiteto profesorius Eltonas Meijo (*Elton Mayo*, 1880–1949) įrodė, kad žmogaus poelgius gamyboje lemia ne tik ekonominiai svertai, pinigai, bet ir moraliniai – tarpusavio santykiai, aplinka, vadovų požiūris į darbuotoją, psichologinis klimatas ir kt.

Motyvacija

Įmonės veiklos efektyvumas priklauso nuo to, kaip naudojami jos turimi ištekliai ir visų pirma – darbuotojai. Kiekviena organizacija, įdarbindama darbuotoją, siekia, kad:

- žmonės dirbtų toje organizacijoje ilgą laiką;
- darbuotojai tinkamai atliktų jiems pavestas užduotis;
- darbuotojai būtų kūrybingi, linkę į naujoves.

Todėl vadovas turėtų atrasti tokius motyvavimo būdus, kurie labiausiai tenkintų darbuotojus ir skatintų juos elgtis taip, kad būtų įgyvendinti įmonės tikslai. Bendrąja reikšme motyvavimas yra visa, kas sužadina žmogaus elgesį, kas nukreipia šį elgesį, kas jį palaiko bei stiprina. Pinigai, darbo užmokestis, aišku, yra svarbi motyvavimo priemonė, nes gali patenkinti net kelis darbuotojo poreikius iš karto, tačiau tai nėra vienintelis skatinimo būdas. Darbuotojus motyvuoja ir kiti veiksniai, pavyzdžiui:

- atlyginimo priklausomybė nuo veiklos rezultatų;
- darbo pobūdžio ir žmogaus gebėjimų atitikimas;
- aiškus darbo užduočių suvokimas;
- jausmas, kad darbuotojas yra kolektyvo dalis;
- darbo vertinimo objektyvumas;
- karjeros galimybės;
- dalyvavimas priimančiais sprendimais.

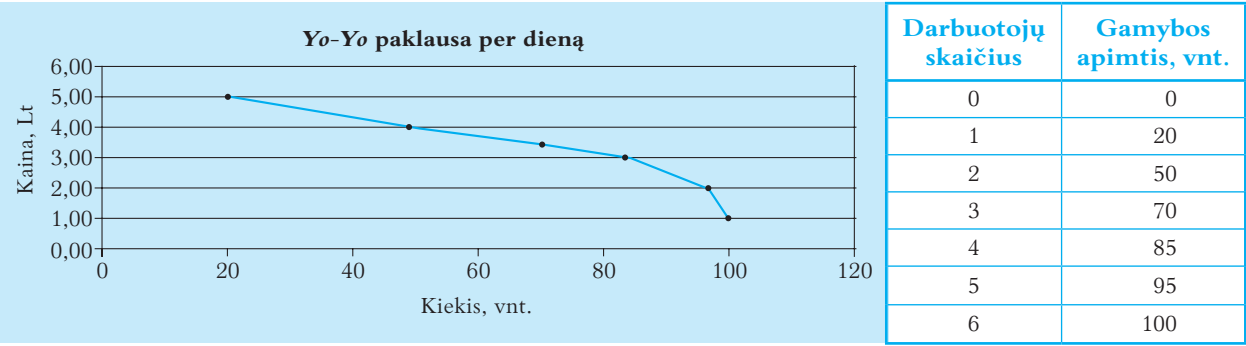
Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kaip pamatuotumėte mokinio našumą ir kokiomis motyvavimo priemonėmis jį galima padidinti?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kuris iš pateikiamų pavyzdžių iliustruoja mažėjančio ribinio rezultatyvumo dėsnį?
A Siekiant gauti didžiausią pelną limonado gamybos įmonėje, labai svarbu pasirinkti tinkamą citrinų ir cukraus kiekį.
B Įmonė turėtų tęsti darbuotojų samdos procesą tol, kol bus norinčių sunkiai dirbti ir kol darbuotojai per dažnai nesirgs.
C Sumažinus gamyklos teritorijos ribas, jos darbuotojų darbo našumas didės.
D Limonado gamybos įmonėje dešimtas pasamdytas darbuotojas pagamina mažiau nei devintasis.
2. Marija Sadauskienė sprendžia klausimą, ar į vaikų priežiūros centrą priimti naują darbuotoją. Darbuotojo atlyginimas, socialinės išmokos ir kitos sąnaudos, susijusios su darbuotojo samda, sudaro 2000 Lt per mėnesį. Marija turėtų pasamdyti darbuotoją, jei:
A jam dirbant, centras gautų mažiau nei 2000 Lt papildomų pajamų per mėnesį;
B jam dirbant, centras gautų daugiau nei 2000 Lt papildomų pajamų per mėnesį;
C ribinės darbuotojo samdos sąnaudos būtų didesnės nei ribinė nauda;
D ribinės darbuotojo atleidimo sąnaudos būtų mažesnės už jam siūlomą atlyginimą.
3. Bendrovė *Yo-Yo* gamina žaislus. Šios bendrovės žaislų paklausa parodyta paveikslėlyje. Lentelėje pateikiami duomenys apie gamybos apimtį, pasamdžius skirtingą skaičių darbuotojų (vienam darbuotojui per dieną reikia mokėti 20 Lt). Remdamiesi šiais duomenimis, apskaičiuokite, kiek darbuotojų turėtų samdyti bendrovė, norėdama gauti didžiausią pelną.

⁸Peter Drucker (1909) – JAV vadybos teoretikas ir konsultantas.

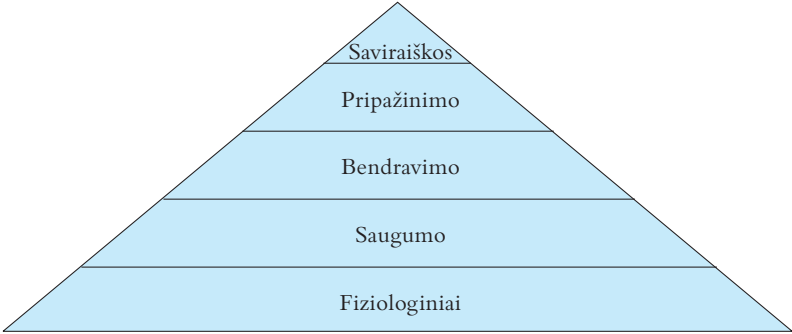

Besidomintiems

Motyvacijos teorijos

Pati paprasčiausia motyvacijos forma yra „lazda“ ir „saldainis“. Šiuo atveju vadovas nesigilina į darbuotojų poreikius, lūkesčius, problemas ir pan. Už gerai atliktą darbą duodamas „saldainis“, už blogai atliktą baudžiama.

Plačiausiai paplitęs požiūris į individo darbo motyvaciją yra Abrahamo Maslou (*Abraham Maslow*, 1908–1970) *poreikių hierarchijos teorija*. Pasak šios teorijos, individas turi penkis pagrindinius poreikius, kurie atsiranda pakopa po pakopos.

- *Fiziologiniai poreikiai* – maisto, gėrimo, pastogės, poilsio ir pan. poreikiai, būtini žmogaus egzistavimui.
- *Saugumo poreikiai* – noras jaustis saugiam nuo fizinių pavojų ir grasinimų, būti tikram dėl ateities.
- *Bendravimo poreikiai* – draugystės, priklausymo, bendradarbiavimo poreikiai. Tai vieningos komandos jausmas, sąlygos socialiniam aktyvumui.
- *Pripažinimo poreikiai* – savigarba, pasiekimai, nepriklausomumas, dominavimas, prestižas, atsakomybė.
- *Saviraiškos poreikiai* apima savo galimybių realizavimo, kūrybingumo, asmenybės augimo poreikius.

Anot A. Maslou, pirmiausia žmones motyvuoja žemesni, pagrindiniai (fiziologiniai) poreikiai. Kai vienas poreikių lygmuo yra patenkintas, tada žmogaus elgesį pradeda motyvuoti aukštesnio lygio poreikiai.

Motyvacijos teorija, pagrįsta lūkesčiais, teigia, kad žmonės pasirinks tą veiksmų kryptį, kuri, jų nuomone, padidins malonumų ir sumažins diskomfortą. Pasak šios teorijos, motyvaciją lemia trys veiksniai:

- lūkesčiai, kad pastangos duos laukiamus rezultatus;
- lūkesčiai, kad rezultatai sulauks atitinkamo atlygio;
- atlygio vertingumo vertinimas.

Teisingumo teorija remiasi labai paprasta prielaida – žmonės organizacijoje nori būti įvertinti teisingai ir nešališkai. Žmogus, atlikdamas darbą mainais už užmokestį, galvoja apie tai, ką jis įdėjo į tą darbą ir ką jis gavo. Indėlis gali būti išsilavinimo lygis, ankstesnio darbo patirtis, darbo valandų skaičius ir pan. Atlygis – tai darbo užmokestis, premijos, pripažinimas ir kt. Žmogus jaučia neteisybę, kai jo indėlio nekompensuoja gautas atlygis. Kai darbuotojai mano, jog kolegos už tą patį darbą gauna didesnę atlygį, atsiranda psichologinė įtampa. Dažnai darbuotojai patys mėgina atkurti teisingumą, dirbdami mažiau ar prašydami padidinti atlyginimą.

Danutė Poškienė, Ginta Railienė, Marijus Keršys

EKONOMIKA

XI–XII klasėms

II dalis

Turinys

Pratarmė ... 5

5 SKYRIUS. MATOMA RANKA EKONOMIKOJE

- 24 Tema. Rinkimai ir ekonomika ... 9
- 25 Tema. Specialiųjų interesų grupės ... 15
- 26 Tema. Konstitucija ir ekonomika ... 21
- 27 Tema. Pajamų perskirstymas ... 29
- 28 Tema. Visuomeninės prekės ir paslaugos ... 35
- 29 Tema. Išoriniai padariniai ... 39
- 30 Tema. Valstybės pajamos ir išlaidos ... 45

6 SKYRIUS. MAKROEKONOMIKA

- 31 Tema. Bendrasis vidaus produktas ir jo apskaičiavimas ... 55
- 32 Tema. Nedarbas ... 61
- 33 Tema. Infliacija ... 67
- 34 Tema. Visuminė pasiūla ir visuminė paklausa ... 75
- 35 Tema. Išdo politika ... 83
- 36 Tema. Valstybės skola ... 89
- 37 Tema. Pinigai ir pinigų politika ... 93
- 38 Tema. Ar turi valstybė reguliuoti ekonomiką? ... 101

7 SKYRIUS. RINKOS BE SIENŲ

- 39 Tema. Tarptautinė prekyba ... 111
- 40 Tema. Mokėjimų balansas ... 119
- 41 Tema. Užsienio valiutos ir valiutų kursai ... 125
- 42 Tema. Ekonomikos augimas ... 129
- 43 Tema. Aplinkosauga ir ekonomika ... 135
- 44 Tema. Globalizacija ... 141

Matoma ranka ekonomikoje

- Ar verta taupyti balsą?
- Kam skirtas lobis tas?
- Kas trukdo ančių medžioklei?
- Vienas už visus, visi už vieną?
- Ar muselės kanda zuikiams?
- Trečiųjų šalių sėkmės ir nesėkmės
- Kas nemoka, tas nevalgo?

Rinkimai ir ekonomika

Ar verta taupyti balsą?

„Daugelis Lietuvos poilsio partijos narių, o tokių yra mūsų visuomenės dauguma, teiraujasi, kaip elgtis per antrąjį rinkimų turą. Eiti balsuoti ar neiti? Pagal mūsų partijos programą lyg ir nederėtų nurodinėti, kaip kam poilsiauti. Rinkimų dieną vieni ilsisi prie žydrųjų ekranų, gulinėja, markstosi, snaudžia, rąžosi. Tai visai priimtina pasyviojo poilsio forma, tačiau pasvarstykime, ar ji pati racionaliausia šią istorinę akimirką?“

Šaltinis. http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=3020&kas=st-raipsnis&st_id=5591.

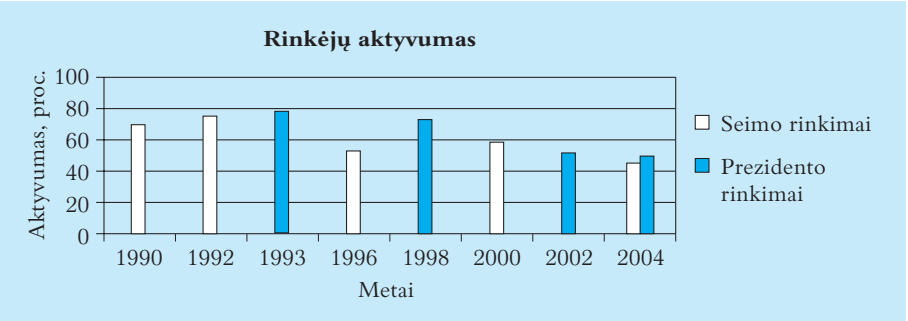
„Nereikia pamiršti, kad rinkėjo pasirinkimas – šventas dalykas. Niekas jam neturi teisės dėl to prikaišioti. Tai ir yra tikrasis demokratijos laimėjimas ir privalumas. Praėjo tie laikai, kai visi turėjo balsuoti vienodai, o į rinkimus „ateidavo“ 99,99 proc. rinkėjų. Atrodo, kad tuomet nebuvė nei sunkių ligonių, nei išvykusių žmonių. Dabar šie procentai, aišku, kitokie – tikri. Tai, kad galima pasirinkti, eiti ar neiti į rinkimus, taip pat yra mūsų visų didelis laimėjimas.“

Šaltinis. <http://www.klaipeda.daily.lt/temp.php?data=2004-10-12&id=1097520088>.

Kodėl tiek daug rinkėjų rinkimų dieną lieka toli nuo urnų? Tai mįslė daugeliui mūsų žmonių, suinteresuotų gera demokratinės sistemos būseną. Kita mįslė – kodėl mes renkame vis kitus ir kitus politikus?

Rinkėjų
aktyvumas

Pagal Konstituciją piliečiai, kuriems rinkimų dieną yra sukakę 18 metų, turi teisę balsuoti. Šia teise pasinaudoja vis mažiau ir mažiau rinkėjų.

Šaltinis. Lietuvos Respublikos vyriausiosios rinkimų komisijos duomenys, www.vrk.lt.

Gyventojų aktyvumas per 2004 m. Prezidento rinkimus

- Esama tam tikro ryšio tarp aukštesnio rinkėjų išsilavinimo ir aktyvumo: kuo daugiau rinkimų apygardoje išsilavinusių rinkėjų, tuo didesnis aktyvumas.
- Rinkėjų aktyvumas buvo šiek tiek didesnis tose savivaldybėse, kuriose daugiau lietuvių tautybės rinkėjų.

JAV atliktų rinkėjų aktyvumo tyrimo rezultatai

- 18–20 metų rinkėjų aktyvumas yra labai mažas.
- Žmonės, turintys vidurinį ir aukštąjį išsilavinimą, rinkimuose dalyvauja aktyviau.
- Aktyvesni yra dirbantys žmonės, bedarbių dalyvavimo rinkimuose aktyvumas yra mažesnis.
- Moterų aktyvumas yra didesnis nei vyrų.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kaip manote, kodėl labiau išsilavinę lietuvių tautybės rinkėjai yra šiek tiek aktyvesni?

Pabandykite įvertinti, kurios amerikiečių išvados dėl rinkėjų aktyvumo galėtų tikti ir Lietuvai? Kodėl?

Nuo ko dar gali priklausyti Lietuvos rinkėjų aktyvumas?

Sąnaudų
ir naudos
analizė

Rinkėjų aktyvumą, kaip ir bet kurią kitą gyvenimišką situaciją, galima vertinti remiantis sąnaudų ir naudų analize. Dalyvavimo rinkimuose sąnaudų pavyzdžiai galėtų būti tokie:

1. Prarastas laisvalaikis einant balsuoti išeiginę dieną, kadangi tenka keisti asmeninius ar šeimos poilsio planus.
2. Laikas, prarastas rengiantis balsuoti, nes reikia susipažinti su kandidatais, jų programomis.
3. Vykimo balsuoti sąnaudos – rinkimų apylinkė gali būti toli nuo namų, kelionei reikia laiko ir galbūt pinigų.

Dalyvavimo rinkimuose naudos pavyzdžiai galėtų būti tokie:

1. Tikimybė, kad jūsų balsas pakeis rinkimų rezultatus.
2. Pasitenkinimas, atlikus pilietinę pareigą.
3. Partijos ir kandidatų, kuriems pritariame, palaikymas.

Naudą ir sąnaudas kiekvienas žmogus suvokia ir vertina skirtingai, todėl ne visi naudojami savo teise balsuoti. Sociologiniai tyrimai rodo, jog pastaraisiais dešimtmėčiais rinkėjų aktyvumas mažėja įvairiose pasaulio šalyse.

Kaip
sumažinti
sąnaudas ir
padidinti
naudą?

Ekonomistai daro prielaidą, kad žmonės yra racionalūs ir į paskatas reaguoja nuspėjamai. Norint padidinti rinkėjų aktyvumą, reikėtų sumažinti dalyvavimo rinkimuose sąnaudas ir/arba padidinti naudą.

Kaip sumažinti dalyvavimo rinkimuose sąnaudas?

- a) Išduoti rinkėjo pažymėjimą, galiojantį iki gyvos galvos.
- b) Rinkimus organizuoti darbo dieną savaitės viduryje ir ją paskelbti nedarbo diena.
- c) Prailginti balsavimo trukmę (rinkimus rengti dvi dienas arba rinkimų dieną balsavimui skirti daugiau valandų).
- d) Sudaryti galimybę balsuoti paštu.
- e) Diegti elektroninį balsavimo būdą.
- f) Sudaryti galimybę balsuoti už kitus (neatėjusius) asmenis, gavus jų įgaliojimus.
- g) Organizuoti nemokamą rinkėjų pavėžėjimą į balsavimo vietą, jiems to pagidaujant.
- h) Įrengti balsavimo vietas didžiuosiuose prekybos centruose.
- i) Atšaukti reikalavimą balsuoti gyvenamojoje vietoje.

Kaip padidinti dalyvavimo rinkimuose naudą?

- a) Įstatymais įtvirtinti privalomą balsavimą (yra priimti Australijoje, Belgijoje, Brazilijoje).
- b) Mokėti rinkėjams už balsavimą.
- c) Balsavimo vietose organizuoti rinkėjams loterijas.
- d) Stiprinti politinių partijų ryšius su rinkėjais.
- e) Vidurinėse mokyklose per pilietinio ugdymo pamokas ugdyti pozityvų požiūrį į politiką.
- f) Sudaryti galimybę balsavusiems pigiau įsigyti prekių.
- g) Dalyti lipdukus „Aš balsavau“.
- h) Skatinti kandidatuoti rinkimuose labiausiai gerbiamus, kompetentingus, puikaus charakterio žmones.
- i) Tose pačiose apylinkėse kelti kandidatais žmones, turinčius skirtingus tikslus, kad rinkėjams būtų suprantamesni jų siekiai ir aiškesni kandidatų programų skirtumai.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Ar mažėjantis rinkėjų aktyvumas apskritai yra problema? Kodėl?
- Ar reikėtų imtis kokių nors veiksmų rinkėjų aktyvumui skatinti, kad prie balsadėžių ateitų daugiau neinformuotų rinkėjų? Argumentuokite.
- Kurios čia išvardytos priemonės taikomos Lietuvoje?
- Kokių tikslų gali turėti partijos ar žmonės, rinkimų metu siūlantys nemokamą pavėžėjimo paslaugą, prekes įsigyti pigiau ir pan.?

Rinkimų
taisyklės

Asmens sprendimą, už kurį kandidatą balsuoti rinkimuose, lemia daug įvairių veiksnių. Tradicinio politikos mokslo požiūriu rinkėjų elgesį turėtų lemti partinė priklausomybė arba tam tikros ideologinės vertybės: požiūris į valstybės vaidmenį ekonomikoje, laisvę, lygybę ir pan. Tačiau Lietuvoje labai nedidelė dalis gyventojų priklauso kokiai nors partijai, be to, sociologinės apklausos rodo, kad nemaža dalis rinkėjų naujuose rinkimuose balsuoja už partijas, atstovaujančias vis kitokioms ideologinėms pozicijoms. Kiti veiksniai taip pat vaidina svarbų vaidmenį.

Trumpuoju laikotarpiu kandidato stilius ir charizma, kandidato pozicija aktualiais klausimais ir jo pasiekimai užimame poste taip pat svarbu.

Tačiau vienas svarbiausių veiksnių yra šalies ekonomikos sąlygos. Šiuolaikinėse demokratinėse valstybėse dažnai sakoma, kad „žmonės balsuoja savo pinigėmis“. Stipri ekonomika čia beveik garantuoja, kad užimantys renkamus postus bus perrinkti, o esant jos nuosmukiui, jie pralaimės.

JAV rinkimuose dėl valdžios nuolat konkuruoja dviejų pagrindinių partijų – demokratų ir respublikonų – kandidatai. JAV prezidentas turi daug daugiau galių nei Lietuvos, todėl ten būtent prezidento rinkimams paprastai skiriamas didžiausias dėmesys. Viena iš pastebėtų prezidento rinkimų „taisyklių“ yra ta, kad valdančiosios partijos kandidatas bus *veikiausiai* išrinktas, jei realiosios vieno gyventojo pajamos didėja daugiau kaip 3 proc. arba skurdo rodiklis¹ metus prieš rinkimus mažėja.

Iš tiesų ši „taisyklė“ pasitvirtino visuose nuo 1960 m. vykusiuose rinkimuose.

Kokie ekonomikos duomenys galėtų daryti įtaką mūsų šalies rinkimų rezultatams? Kodėl mes pasitikime vis kitais žmonėmis?

Ekonominiai rodikliai 1992–2004 m.

1992–2004 m. ekonominiai rodikliai ir rinkimų rezultatai

Metai	BVP 1 gyventojui, tūkst. Lt 2000 m. palyginamosiomis kainomis	Nedarbas ² , proc., Statistikos departamento duomenys	Infliacija ³	Vidutinio mėnesinio neto darbo užmokesčio augimas, Lt	Santykinio skurdo lygis ⁴	Pajamų pasiskirstymo koeficientas ⁵	Daugiausiai rinkėjų balsų Seimo rinkimuose laimėjusi partija
1992 (rinkimai)	12,8						Lietuvės demokratine darbo partija
1993	10,8						
1994	9,8	3,8	45,1				
1995	10,2	6,1	35,7	110			
1996 (rinkimai)	10,8	7,1	13,1	106	18,0		Tėvynės sąjunga (Lietuvės konservatoriai)
1997	11,6	14,1	8,4	110	16,6		
1998	12,6	13,2	2,4	107	16,0	6,2	
1999	12,4	14,6	0,3	38	15,8	5,5	
2000 (rinkimai)	13,0	16,4	1,4	–30	16,0	4,2	Lietuvės socialdemokratų partija
2001	13,9	17,4	2	7	16,5	5,9	
2002	14,9	13,8	–1	29	16,6	6,5	
2003	16,4	12,4	–1,3	48	15,9	6,6	
2004 (rinkimai)	17,6	11,4	2,9	54,5	nd	nd	Darbo partija

¹ *Skurdo rodiklis* šiame pavyzdyje apskaičiuojamas sudedant infliacijos ir nedarbo rodiklius.

² *Nedarbo lygis* – tai procentais išreikšta darbo ieškančios darbo jėgos dalis.

³ *Infliacija* – tai vartojimo prekių kainų lygio pokytis procentais.

⁴ *Santykinio skurdo lygis* – tai dydis, rodantis, kiek šalies gyventojų išleidžia mažiau negu 50 proc. vidutinių vartojimo išlaidų per mėnesį.

⁵ *Pajamų pasiskirstymo koeficientas* – tai pajamų nelygybę įvertinantis rodiklis, apskaičiuojamas padalijus pajamų dalį, kurią gauna turtingiausių namų ūkių penktadalis, iš pajamų dalies, kurią gauna skurdžiausias namų ūkių penktadalis.

Bendras vidaus produktas, tenkantis vienam gyventojui, metai iš metų didėjo, nuo 2001 m. augo ir vidutinis neto (atskaičius mokesčius) darbo užmokestis. Tačiau, matydami rinkimų rezultatus, galime daryti išvadą, kad šių rodiklių gerėjimas rinkėjų nesužavėjo (taip pat, kaip ir maža infliacija). Trys rodikliai – nedarbo lygis, santykinio skurdo lygis ir pajamų nelygybės rodiklis – buvo aukšti. Darbo 2004 m. neturėjo beveik kas devintas dirbti pasirengęs žmogus, žemiau skurdo ribos gyveno kas šeštas šalies gyventojas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Remiantis pateikiamais Lietuvos ekonomikos rodikliais bei rinkimų statistika, galima teigti, kad rinkėjai, rinkdamiesi vis kitą partiją, elgiasi labai racionaliai. Nuo 1992 m. visuose rinkimuose daugiausia rinkėjų balsų laimėdavo opozicinė ir/arba prieš tai valdžioje nebuvusi partija, nes gerovės rodikliai išliko gana prasti.

Valdančioji partija (ar partijų koalicija) galėtų gauti daugiau balsų Seimo rinkimuose, jeigu jai pavyktų pakelti gyventojų socialinės gerovės lygį – sumažinti nedarbo lygį, skurdą, pajamų nelygybę.

Kuo ši taisyklė panaši į amerikietiškąją ir kuo nuo jos skiriasi? Kodėl taip yra?

Ar galima teigti, kad tokie rodikliai, kaip realusis BVP vienam gyventojui, infliacija ir skurdo rodiklis, neturi įtakos rinkėjų sprendimams?

Remdamiesi pateiktais duomenimis, suformuluokite savo ekonominę rinkimų taisyklę.

KLAUSIMAI ĮTVIRTINIMUI

- Statistika rodo, kad rinkėjų aktyvumas mažėja. Kaip galėtumėte tai paaiškinti, naudodamiesi ekonominio mąstymo vadovo principais?
A Rinkėjai darosi vis didesni tinginiai.
B Rinkėjai mano, kad dalyvavimo rinkimuose sąnaudos yra didesnės nei gaunama nauda.
C Tik nedaugelis rinkėjų žino, kaip reikia balsuoti.
D Niekaip nepavyksta užtikrinti rinkimų finansavimo skaidrumo.
- Kuri iš išvardytų priemonių padidintų studentų aktyvumą rinkimuose?
A Balsavimas vasaros atostogų metu.
B Balsavimas siunčiant trumpąsias žinutes.
C Rinkimų apylinkių darbo laikas nuo 7 iki 11 val.
D Reikalavimas balsuoti apylinkėje, kurioje gyvena tėvai.
- Kas sudarytų rinkėjo varlių augintojo Sutkėno dalyvavimo rinkimuose sąnaudas?
A Varlių prieaugiui sunaudotas maistas.
B Sutkėno paruošti pietūs žmonai.
C Sutkėno batų padų nusidėvėjimas.
D Baseino aeratoriaus taisymo išlaidos.
- Ar sutinkate su šiais teiginiais?
a) Ekonomikos sąlygos neturi įtakos rinkimų rezultatams.
b) Tik ekonomikos sąlygos daro įtaką rinkimų rezultatams.
c) Dalyvavimo rinkimuose nauda yra vienoda visiems rinkėjams.
d) Kandidatui rinkimų metu svarbiausia yra stilius ir charizma.
e) Lietuvoje valdančioji partija bus perrinkta, jeigu BVP ir toliau augs.
f) Daugumos valstybių rinkėjų aktyvumas mažėja.

Specialiųjų interesų grupės

Kam skirtas lobis tas?

Valstybė reguliuoja ūkinę veiklą taip, kad ji tarnautų bendrai tautos gerovei...

(LR Konstitucijos 46 str.)

Nors kai kurios vyriausybės ar savivaldybių programos ir paslaugos yra finansuojamos iš mokesčių, kuriuos moka *visi* gyventojai, tačiau naudą gauna palyginti *mažos* žmonių grupės. Tarkime, vieno miesto savivaldybė nusprendžia paremti privačius koncertų rūmus, nors juose lankosi ne visi miesto gyventojai. Ūkininkai subsidijuojami iš valstybės biudžeto, nors žemės ūkyje dirba mažiau nei 15 proc. visų dirbančiųjų žmonių, kurie moka mokesčius. Vežėjai naudojami didesne nei kitose verslo srityse neapmokestinama komandiruočių išlaidų kompensuojama suma.

Specialieji
ir bendrieji
interesai

Specialiųjų interesų problemą nuo bendrųjų interesų problemos galima atskirti nagrinėjant, kam atitenka jų sprendimų sąnaudos ir nauda. Jei valstybės institucijų priimamų sprendimų ar vykdomų programų nauda ir sąnaudos atitenka toms pačioms žmonių grupėms, galima teigti, kad yra atstovaujami *bendrieji (visuotiniai) interesai*. *Specialiųjų interesų problema* iškyla tuomet, kai vyriausybės programos nauda (arba sąnaudos) atitenka nedaugeliui, o sąnaudos (ar nauda) paskirstomi dideliui skaičiui žmonių.

	Kas patiria kaštus?	Kam atitenka nauda?	Interesai
Išlaidos šalies gynybai	Visi mokesčių mokėtojai	Visiems mokesčių mokėtojams	Bendrieji
Subsidijos ūkininkams	Visi mokesčių mokėtojai	Ūkininkams	Specialieji
Lengvatos vežėjams	Dalies pajamų netenka visi mokesčių mokėtojai	Vežėjams	Specialieji
Importo mokesčiai mikroschemoms	Mikroschemų vartotojai, jų importuotojai	Mikroschemas gaminančių įmonių savininkams ir darbuotojams	Specialieji
Miesto parko priežiūra	Miesto gyventojai (miesto biudžetas)	Miesto gyventojams	Bendrieji

Valstybės institucijų veiksmai ir programos gali teikti ir tiesioginę, ir netiesioginę naudą, todėl kartais iš tiesų būna nelengva įvardyti naudos gavėjus ir apskaičiuoti naudą. Pavyzdžiui, valstybinis socialinis draudimas tiesiogiai naudingas pensininkams, nes jie tampa finansiškai mažiau priklausomi nuo savo artimųjų. Netiesioginės naudos gauna ir kiti žmonės.

Specialiųjų
interesų grupės

Specialiųjų interesų grupėms priklauso dauguma žmonių. Visame pasaulyje yra nesuskaičiuojama gausybė specialiųjų interesų grupių. Vien JAV tokios grupės per metus išleidžia daugiau nei 1 milijardą dolerių lobizmui ir su juo susijusioms veikloms.

Specialiųjų interesų grupių rūšys:

1. **Verslo įmonės ir grupės** – pavyzdžiui, *McDonald's*, *Rubicon Group*, AB *Vilniaus vingis*.
2. **Profesinės sąjungos** – pavyzdžiui, Lietuvos sveikatos apsaugos darbuotojų profesinė sąjunga, profesinė sąjunga *Solidarumas*, Lietuvos švietimo darbuotojų profesinė sąjunga.
3. **Šakinės ir geografinės verslo asociacijos** – pavyzdžiui, Lietuvos nacionalinė vežėjų automobiliais asociacija LINAFA, Lietuvos aprangos ir tekstilės įmonių asociacija, Prekybos, pramonės ir amatų rūmai.
4. **Profesinės organizacijos** – pavyzdžiui, Lietuvos buhalterių ir auditorių asociacija, Lietuvos matematikos mokytojų asociacija, Nacionalinė verslo administratorių asociacija.
5. **Politinės organizacijos** – pavyzdžiui, Valstiečių ir naujosios demokratijos partija, Lietuvos žaliųjų partija, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokios specialiosios interesų grupės yra jūsų mokykloje (kaime, miesto mikrorajone, rajone)? Kokie jų tikslai ir kokiais būdais šios grupės savo tikslų siekia?

Kokie grupių interesai mokykloje (kaime, miesto mikrorajone, rajone) egzistuoja, tačiau žmonės nesiima veiksmų jiems ginti? Kodėl?

Kodėl priimami
sprendimai,
naudingi
siauram ratui?

Specialiųjų interesų grupės paprastai yra labai susitelkusios ir aktyviai gina savo interesus, nes jų gaunama nauda yra didelė ir *koncentruota* (atitenka interesų grupės nariams), o pastangų, norint ją pasiekti, sąnaudos palyginti nedidelės. Pavyzdžiui, ūkininkai, protestuodami dėl subsidijų mažinimo, eina blokuoti kelių. Ūkininkams mokamų subsidijų sąnaudos pasiskirsto tarp daugybės žmonių ir vienam asmeniui jų tenka taip mažai, jog jam nėra paskatų aktyviai ginti savo interesus. Pavyzdžiui, ar eitumėte į piketą, jei žinotumėte, kad dėl ūkininkams mokamų subsidijų per metus turėsite mokėti keliasdešimt centų didesnius mokesčius? Tikriausiai nuspręsite, kad dalyvavimo pikete sąnaudos būtų kur kas didesnės už nuostolius dėl mokesčių padidėjimo.

Specialiųjų interesų grupės dažnai turi blogą reputaciją. Žiniasklaidoje galima nuolat aptikti straipsnių, kuriuose politikai kritikuojami už tai, kad „parsiduoda“ specialiųjų interesų grupėms. Tačiau jei specialiųjų interesų grupės tokios žalingos, tai kodėl tiek daug žmonių prisideda prie jų veiklos ir kodėl išrinktieji pareigūnai jas remia? Tai galima paaiškinti remiantis ekonomine analize.

- Kokią naudą gali gauti ar kokių privalumų gali įgyti asmenys, prisidedantys prie specialiųjų interesų grupių?
 - *Atstovavimas įvairiems interesams*. Žmonės skiriasi vieni nuo kitų darbais, kuriuos dirba, gaunamomis pajamomis, interesais. Jie skirtingai suvokia tai, kas yra geras gyvenimas. Veikiant atskirai, gali būti sunku sėkmingai siekti savo tikslų, o įkurdami bendraminčius vienijančią organizaciją ar prie jos prisidedami, žmonės gauna galimybę atstovauti savo specialiesiems interesams visuomenėje.
 - *Įtaka valstybės institucijų veiksams*. Valdžios veiksmai daro tiesioginę įtaką žmonėms. Pavyzdžiui, smulkiesiems verslininkams ir ūkininkams įtakos turi valstybės teikiamos privilegijos, verslininkams, konkuruojantiems su užsienio bendrovėmis, poveikį daro muitai, kvotos ir prekybos politika apskritai, o diskriminuojamiesiems dėl lyties ar neįgalumo poveikį daro civilinės teisės įstatymai ir teismų sprendimai. Dalyvaujant specialiųjų interesų grupių veikloje, žmonės siekia paveikti jiems svarbius valstybės institucijų sprendimus.
- Kokią naudą ar privalumų specialiųjų interesų grupės gali pasiūlyti renkamiems pareigūnams? Kiekvienas politikas siekia būti perrinktas. Tam gali pasitarnauti ne tik kai kurių specialiųjų interesų grupių materialinė ir moralinė parama rinkimų metu (kurią galima užsitikrinti padedant joms pasiekti savo tikslų), bet ir efektyvesnis darbas, kuriam įtakos gali turėti specialiųjų interesų grupių teikiama nauda.
 - *Informacija*. Per kiekvieną Seimo sesiją pristatoma tūkstančiai teisės aktų (per metus – beveik 10 000). Sesijų metu aptariamos sritys yra labai įvairios: šalies saugumas ir energetika, aplinkosauga ir sveikata, socialinė gerovė ir darbas, švietimas bei daugelis kitų sričių. Specialiųjų interesų grupės gali pateikti politikams vertingos informacijos apie problemas ar klausimus, susijusius su svarstyti pateiktais teisės aktais.
 - *Idėjos*. Specialiųjų interesų grupės paprastai gerai suvokia, kokį poveikį svarstyti pateiktas įstatymas ar nutarimas turės jos nariams bei kitiems žmonėms. Dažnai specialiųjų interesų grupės gali politikams pateikti alternatyvų, kaip spręsti sudėtingus klausimus.

Renkami pareigūnai atstovauja apygardos, kurioje jie buvo išrinkti, rinkėjams, todėl teoriškai jie turėtų balsuoti už nutarimus ir programas, kurių nauda atstovaujamiems rinkėjams didesnė už jų patiriamas sąnaudas. Jei taip būtų, programos, kurios sprendžia specialiųjų interesų grupių klausimus, nebūtų priimtose – jas palaikytų tik tie balsuotojai, kurių apygardos rinkėjams tokios programos būtų naudingos. Nepaisant to, Seimas ir Vyriausybė priima sprendimus, kurių sąnaudos paskirstomos daugeliui žmonių, o koncentruotą naudą gauna palyginti mažos grupės. Taip yra todėl, kad politikams svarbūs ne tik rinkėjai, bet ir rėmėjai. Kitas būdas paremti specialiųjų interesų grupes yra pasikeitimas balsais, kurio esmė gana paprasta: vieni balsuotojai derasi su kitais dėl palaikymo balsuojant už jiems svarbias programas. Tokiu būdu priimanamos abi programos, nors daugumai žmonių nei viena, nei kita nėra naudinga.

KLAUSIMAI ĮTVIRTINIMUI

1. Specialiųjų interesų grupės dažnai pasiekia, kad vyriausybė priimtų visuomenės požiūriu neefektyvias programas dėl to, kad:
- A pakartotinio išrinkimo galimybė yra stipri paskata renkamiems pareigūnams;
 - B vyriausybės programų sąnaudos dažniausiai paskirstomos dideliame mokesčių mokėtojų skaičiui;
 - C politikai yra korumpuoti;
 - D atsakymai A ir B yra teisingi.
2. Renkami pareigūnai dažniausiai atsižvelgia į specialiųjų interesų grupių nuomonę, nes jos teikia:
- A informaciją apie tai, kokią įtaką joms daro vyriausybės programos;
 - B mokesčių lengvatas politikams;
 - C maisto produktus Seimo valgykloms;
 - D mylias dažnai skraidantiems keleiviams.
3. Vilniaus miesto gyventojai (553 tūkst.) siekia gauti iš Vyriausybės lėšų moderniai greitųjų tramvajų sistemai. Mažonų gyvenvietės gyventojai (600) nori, kad Vyriausybė iš valstybės biudžeto padėtų jiems pastatyti užtvanką ir įrengti Mažonų marias. Atsižvelgdami į pateikiamą informaciją apie Vilnių ir Mažonų, atsakykite į šiuos klausimus:

■ Vilniaus tramvajai

- a) Kam bus naudinga naujoji tramvajų sistema?
- b) Ar kitų rajonų ir miestų žmonės ir bendruomenės gaus naudos iš šio projekto?
- c) Ar, jūsų nuomone, Vyriausybė padės įgyvendinti šį projektą?

Argumentuokite.

■ Mažonų užtvanka ir marios

- a) Kas gaus naudos iš naujos užtvankos ir marių?
- b) Ar kitų rajonų ir miestų žmonės ir bendruomenės gaus naudos iš šio projekto?
- c) Ar, jūsų nuomone, Vyriausybė padės įgyvendinti šį projektą?

Argumentuokite.

4. JAV Kongresas 1996 m. priėmė Ūkių laisvės aktą. Šis aktas išleistas siekiant tolydžio mažinti subsidijas ūkininkams. Tačiau vėliau priimtame įstatyme subsidijos vėl buvo padidintos. Kai kas teigia, kad subsidijavimo programos pratęstos dėl tokių veiksmų, kaip pasaulio ekonomikos nuosmukis, stichinės nelaimės ir mažos žemės ūkio produktų kainos. Remdamiesi tuo, ką žinote apie paskatas ir specialiųjų interesų grupes, pateikite kitą paaiškinimą.
5. Kuris teiginys teisingas?
- A Savanaudiškais interesais žmonės vadovaujasi tik privačiame ekonomikos sektoriuje.
 - B Savanaudiški interesai yra žmonių varomoji jėga tiek privačiame, tiek ir visuomeniniame sektoriuje.

- C Visuomenės interesai yra viešajame sektoriuje dirbančių žmonių veiklos pagrindas.
- D Tenkinti visuomenės interesus labai svarbu žmonėms, dirbantiems tiek viešajame, tiek privačiame sektoriuje.

Besidomintiems

Lobizmas Lietuvoje dar menkai žinomas

Kaip teigia Vyriausiosios tarnybinės etikos komisijos (VTEK) atstovas, lobizmas paprastai žmonėms ir valdininkams skamba egzotiškai arba kelia neigiamų asociacijų. Lobizmą daug kas painioja su korupcija. Paprastai tariant, korupcija – nusikaltimas, pažeidžiantis piliečių teises, o lobizmas yra interesų deklaravimas ir jų siekimas nepažeidžiant asmens teisių ar interesų.

Lobizmas, kaip veikla, žmonijos istorijoje egzistuoja nuo tada, kai atsirado valdžia. Nesvarbu, kokia buvo jos forma (monarchija, konstitucinė monarchija, konstitucinė demokratija ar kt.), visada egzistavo visuomenės narių norai (t. y. interesai) ir galimybės daryti įtaką valdžios sprendimams, nes retai kada sprendimai būdavo tokie bendri, kad nepaliestų vienos ar kitos visuomenės narių grupės arba atskirų individų. Lobistinė veikla Lietuvoje buvo įteisinta 2000 m. Lobistinės veiklos įstatymo, kuris apibrėžia, kad lobistinė veikla – tai lobistų veiksmai, kuriais siekiama daryti įtaką, kad būtų keičiami, pildomi ar pripažinti netekusiais galios teisės aktai, priimami ar nepriimami nauji teisės aktai. Ši veikla skiriama užsakovo teisėtiems interesams įgyvendinti, nepažeidžiant asmens teisių ar visuomenės ir valstybės interesų. Taigi svarbiausi lobizmo uždaviniai yra iškelti problemą, išanalizuoti teisinį jos reguliavimą, suformuluoti siūlymą, kaip ją spręsti tobulinant įstatymus, ir užtikrinti, kad reikiami įstatymai būtų priimti. Lobizmas leidžia išsiaiškinti ir suderinti interesus, taigi lobizmas pagerina įstatymų leidybos kokybę.

Vienos lobistinės įmonės vadovo nuomone, lobisto pareigos ir teisės gali tikti ir politikui, ir teisininkui, ir eiliniam žmogui. Pavyzdžiui, lobistas gali „dalyvauti rengiant teisės aktų projektus ir teikti paaiškinimus, rengti teisės aktų ar alternatyvių teisės aktų projektus; savo iniciatyva atlikti galiojančių teisės aktų ar jų projektų ekspertizę, pateikti išvadas ir projektų komentarus lobistinės veiklos užsakovams; aiškinti visuomenei, įtikinti valstybės ir savivaldybių institucijas ar įstaigas, kad tikslinga priimti tam tikrą teisės aktą arba jo nepriimti, pakeisti ar papildyti galiojantį teisės aktą arba pripažinti jį netekusiu galios. ...Prie Seimo vykusiame pikete smulkūs ir vidutiniai verslininkai patys įtikinėjo parlamentą, jog netikslinga įvesti būtinąją buhalterinę apskaitą. Įstatymus propaguoja ir žiniasklaida. Juk kiekvienas žmogus turi tas pačias teises, kurios įstatyme priskiriamos lobistui.“

Oficialiai VTEK sąrašė 2006 m. viduryje buvo įsiregistravę 13 lobistų (VTEK skelbia ir informaciją apie jų veiklą). Tiesa, šis sąrašas neapima visų organizacijų ar asmenų, užsiimančių lobistine veikla. Didelės bendrovės ar konsultacinės įmonės, agentūros, iš tikrųjų užsiimančios tokia veikla, nėra linkusios nustatyta tvarka registruotis lobistų sąrašė, nors akivaizdžiai užsiima lobizmu.

Nelegalus lobizmas yra viena pagrindinių korupcijos išraiškos būdų. Lietuvoje plačiai paplitęs nelegalus ir nekontroliuojamas lobizmas. Lobistinė praktika Lietuvoje įvairi ir išradinga, lobizmą vykdo įvairios nevyriausybinių organizacijų. Profesinės sąjungos, asociacijos, institutai vykdo kur kas aktyvesnę lobistinę veiklą nei legalūs lobistai, tačiau, skirtingai nei įregistruotiems lobistams, jiems nereikia kasmet deklaruoti lobistinės veiklos užsakovų ir pajamų. Lietuvoje prireikus lobistinių paslaugų įprasta kreiptis ne į oficialius lobistus, bet, pavyzdžiui, tiesiogiai į Seimo narius. Analitikai yra pastebėję, kad valstybėse, kuriose, kaip ir Lietuvoje, veikia daugiapartinė sistema, lobistinių grupių veiklos metodai yra įvairesni (ypač įstatymų leidžiamosios valdžios lygmenyje). Be to, lobistai turi daugiau galimybių užkirsti kelią problemų sprendimams, netenkinantiems užsakovų, o ne inicijuoti pageidaujamus dalykus.

Parengta pagal:

Euroverslo naujienos, 2002 06 18, <http://www.euroverslas.lt/?2087097112>;

Rytis Juozapavičius, *Korupcija įstatymų leidyboje*, <http://www.lrinka.lt/Pranesim/rj.doc>;

Ugnius Trumpa, *Lobistai ir nevyriausybinių organizacijų*, <http://www.lrinka.lt/Pranesim/ut3.phtml>;

LRS, http://www3.lrs.lt/pls/inter/dba_intra.W3_VIEWER.ViewDoc?p_int_tekst_id=39834&p_int_tv_id=336&p_org=0;

Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, <http://www.vtek.lt>.

Konstitucija ir ekonomika

Kas trukdo ančių medžioklei?

„Trūkų rajone gimęs Vytautas užaugo netoli garsių visame rajone Kaminsko balų. Tiek ančių, kiek jų čia visuomet peri, niekur kitur matyti neteko, nes jos labai mėgsta šias sunkiai žmogui ir laukinės gamtos plėšrūnui įveikiamas pelkes. Nei Vytautas, nei jo tėvai niekada nekreipdavo dėmesio, kad rudenį šiose balose siausdavo medžiotojai, kuriems čia nelabai ir sekdavosi: nusiplūkdavo per dieną, o laimikis tik vienas kitas. Suvažiavę jie palikdavo savo *Volgas* jaunojo ūkininko pasėliuose, dažnai juos išvažinėdavo. Vytautas, būdamas taikaus būdo, dėl to labai nesisielodavo – vis vien nieko negali padaryti. Čia medžiodavo ir kolūkio pirmininkas, ir rajono komunistų partijos sekretorius.

Pasikeitė laikai. Naujieji lietuviai neturėjo jokio supratimo apie ančių medžioklę ir tokioje medžioklėje būtinus specialiųjų veislių šunis. O be tokio šuns kur ten antis surinksi. Sužeistos jos dar ilgai plaukiodavo po balą, kol užšalus jas pagriebdavo lapė ar koks užklydęs šuva. Vytautas ir geruoju, ir bloguoju prašė medžiotojų palikti ramybėje jo pasėlius ir balas, bet tai nieko nepadėjo. Jam buvo atšaunama, kad nepriklausomoje Lietuvoje priimtas naujas įstatymas leidžia medžioti jo žemėje ir pelkėje, ir Vytautas negali to uždrausti. Tačiau ūkininkas sužinojo, kad kitų miškų ir žemių savininkų prašymu grupė Seimo narių kreipėsi į Konstitucinį Teismą, kad šis išaiškintų, ar medžiotojai turi teisę medžioti jų žemėje.“

Parengta pagal A. Šindeikio straipsnį, *Veidas*, 2005 05 19.

Kas yra Konstitucija?

Terminas *konstitucija* yra kilęs iš lotynų kalbos žodžio *constitutio*, kuris reiškia teisių nustatymą. Konstitucija yra pagrindinis įstatymas, įtvirtinantis piliečių laisves bei teises ir nustatantis valdžios šakų tarpusavio santykius, ryšius. Todėl ji yra ne vien tik politinis, bet ir ekonominis dokumentas. Ekonominė ir politinė laisvė yra labai svarbūs valstybės klestėjimo ir visuomenės gerovės augimo veiksniai, todėl pagrindinis valstybės įstatymas – Lietuvos Respublikos Konstitucija apibrėžia pagrindines ekonomikos sistemos ypatybes. Konstitucijos principai (kaip aukščiausia rašytinė teisė) yra aukščiau nei bet kuri kita teisė.

Konstitucija yra svarbiausias įrankis valstybės valdžiai apriboti ir kontroliuoti. Jos ištakos – viduramžiais Europos šalių aristokratijos iš karaliaus išsikovotos ypatingos teisės, privilegijos, kurios ilgainiui buvo užfiksuotos dokumentais. Pirmasis toks teisės dokumentas įsigaliojo 1215 m., kai Anglijoje buvo priimta Didžioji Chartija. O rašytinis Lietuvos Konstitucijos pirmtakas yra 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas. Be abejo, šie dokumentai nebuvo taikomi visai valstybei ir jos gyventojams, jais savo teises užsitikrino tik kai kurie luomai.

Pirmoji visuotinė konstitucija buvo priimta 1787 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose, kurios išsivadavo iš kolonijinės Didžiosios Britanijos priklausomybės. JAV konstitucija ilgainiui tapo svarbiausiu pavyzdžiu rengiant kitas demokratinių valstybių konstitucijas. Pirmosios rašytinės konstitucijos Europoje – 1789 m. Prancūzijos konstitucija, Lenkijos ir Lietuvos valstybės (Abiejų Tautų Respublikos) 1791 m. gegužės 3 d. priimta konstitucija (prieš galutinį valstybės žlugimą) – turėjo įtakos vėliau priimtoms konstitucijoms.

Ilgiausiai egzistuojanti Konstitucija

JAV Konstitucijai yra jau daugiau nei 200 metų. Tai yra vienas iš ilgiausiai egzistuojančių įstatymų istorijoje. 1776 m. buvo sukurti du istorinės svarbos dokumentai. Vienas iš jų yra JAV nepriklausomybės deklaracija, kitas – Adamo Smito *Tautų turtas*. Jį rašydamas A. Smitas smerkė merkantilizmą⁶, dominavusį to meto Europoje ir manė, kad tai yra neefektyvi monopolijas puoselėjanti sistema. Kaip ekonomikos augimo ir efektyvumo pagrindą A. Smitas siūlė specializaciją ir darbo pasidalijimą. Jis įrodinėjo, kad, leidus kiekvienam asmeniui specializuotis kokioje nors vienoje srityje, produkcijos bus sukurta daugiau, o išteklių bus panaudoti efektyviau. Garsusis ekonomistas tvirtino, kad konkurencija rinkoje žmones vers našiau dirbti, skatins technologijų pažangą ir gamybos plėtrą; jis tikėjo laisvosiomis rinkomis, kurios vertina prekių įvairovę ir sukuria paskatas ekonominiam gamybos efektyvumui. A. Smito idėjos tapo kertiniu JAV Konstitucijos akmeniu.

Svarbiausias Konstitucijos tikslas buvo sukurti politinių procesų pusiausvyrą ir parengti jų kontrolės rinkinį taip, kad nė viena grupuotė negalėtų kontroliuoti valdžios ir persikirstyti turto bei pajamų savo naudai. Tai buvo padaryta atskiriant įstatymų leidžiamąją ir vykdomąją valdžią bei teisėtvarą, suteikiant joms skirtingus įgaliojimus ir teisę kontroliuoti vieni kitą. Buvo atskirtos valstijų ir federalinės vyriausybės funkcijos. Tokia federalinė valdymo forma buvo labai svarbi politiniams procesams decentralizuoti ir padidino interesų grupių, siekiančių juos kontroliuoti, sąnaudas.

Konstitucija suteikė galimybę federalinei vyriausybei rinkti mokesčius, leisti pinigų ir nustatyti jų vertę. Federalinė valdžia galėjo derėtis dėl muitų ir sutarčių, reguliavo prekybą tarp valstijų. Konstitucijoje buvo įtvirtintos nuosavybės teisės, sutarčių apsauga, bankroto taisyklės. Kitaip tariant, Konstitucija sukūrė gerai apibrėžtą nuosavybės teisių sistemą, sumažinusią neapibrėžtumą ir leidusią vystyti laisvosioms rinkoms.

Kaip buvo kurama Lietuvos Konstitucija?

Pirmoji nuolatinė Konstitucija nepriklausomoje Lietuvoje buvo priimta 1922 m. spalio 25 d. Simboliška ir prasminga, kad po penkis dešimtmečius trukusios sovietinės okupacijos naujoji Lietuvos Konstitucija visuotiniu tautos referendumu buvo priimta 1992 m., taip pat spalio 25 d.

⁶ Merkantilizmas – ekonominė teorija, teigianti, kad šalies gerovė gali didėti tik esant teigiamam prekybos balansui, todėl valstybė turi aktyviai dalyvauti šalies ekonomikoje teikdama savo šalies įmonėms subsidijas, monopolines privilegijas ir imdamasi kitų priemonių, skatinančių eksportą ir ribojančių importą.

Pirmojoje nuolatinėje demokratinėje Lietuvos Konstitucijoje buvo numatyta, kad įstatymų leidžiamoji valdžia priklauso Seimui, o įstatymų vykdomoji valdžia – prezidentui ir ministrams. Steigiamajam Seimui buvo leista rinkti prezidentą, kurio kadencija truko trejus metus. 1926 m. gruodžio 17 d. perversmas užbaigė neilgą demokratinės raidos laikotarpį Lietuvoje. Valdžią šalyje paėmęs A. Smetona 1928 m. priėmė naują Konstituciją, pagal kurią prezidentą rinko patikimi asmenys. Prezidento kadencija truko septynerius metus, įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia buvo sutelkta prezidento ir jo aplinkos žmonių rankose. A. Smetonos aplinkos žmonių parengta ir 1938 m. priimta trečioji Konstitucija suteikė Prezidentui kone absoliučią valdžią. Jis galėjo leisti įstatymus be Seimo patvirtinimo, bet kuriuo momentu paleisti Seimą, skirti Ministrą Pirmininką, kitus ministrus. Konstitucija suteikė A. Smetonai galimybę prezidentauti iki gyvos galvos.

Po 1940 m. SSRS įvykdytos Lietuvos okupacijos ir aneksijos šalyje buvo įvesta sovietinė paties Stalino „sukurta“ konstitucija. Formaliai žvelgiant, ji deklaravo visas pagrindines žmogaus teises bei laisves ir pažangiausias sovietinių valstybių sąjungos principus. Tačiau iš tikrųjų Sovietų Sąjungoje vien už konstitucijos deklaruojamų nuostatų paminėjimą piliečiai būdavo apkaltinami „antitarybine agitacija ir propaganda“ bei patirdavo represijas. Konstitucijos esmę puikiai išreiškė jos šeštasis straipsnis apie komunistų partijos viešpatavimą.

Šiuo metu Lietuvoje galioja demokratinę valdymo santvarką įtvirtinanti Konstitucija. Joje ne tik nustatyti valstybės valdymo sistemos principai, bet ir garantuojamos žmogaus ir piliečio teisės. Žmogaus teisės yra prigimtinės (bet ne įgyjamos) kiekvieno asmens teisės ir laisvės: asmens neliečiamybė, žmogaus orumo apsauga, teisė į privatumą, teisė į nuosavybę ir būstą, tikėjimo ir sąžinės laisvė ir kt.

Švenčiant Konstitucijos dieną, 2005 m. pirmą kartą buvo apdovanota pilietė, geriausiai pasinaudojusi Konstitucijos jai suteikiama teise apsiginti. Ji Konstituciniame Teisme laimėjo bylą prieš valstybę dėl kompensacijų už valstybės išperkamą nekilnojamąjį turtą.

Ekonominės nuostatos Lietuvos Konstitucijoje

Lietuvos Konstitucijoje yra įtvirtintos pagrindinės rinkos ekonomikos nuostatos.

1. Kuri valdžios institucija inicijuoja ir rengia įstatymus?

68 *straipsnis*. Įstatymų leidybos iniciatyvos teisė Seime priklauso Seimo nariams, Respublikos Prezidentui ir Vyriausybei. Įstatymų leidybos iniciatyvos teisę turi taip pat Lietuvos Respublikos piliečiai. 50 tūkstančių piliečių, turinčių rinkimų teisę, gali teikti Seimui įstatymo projektą, ir Seimas privalo jį svarstyti.

94 *straipsnis*. Lietuvos Respublikos Vyriausybė:

- 4) rengia valstybės biudžeto projektą ir teikia jį Seimui; vykdo valstybės biudžetą, teikia Seimui biudžeto įvykdymo ataskaitą;
- 5) rengia ir teikia Seimui svarstyti įstatymų projektus.

2. Kas turi teisę įvesti ir rinkti mokesčius?

127 *straipsnis*. Mokesčius, kitas įmokas į biudžetus ir rinkliavas nustato Lietuvos Respublikos įstatymai.

67 *straipsnis*. Seimas:

- 2) leidžia įstatymus;
- 15) nustato valstybinius mokesčius ir kitus privalomus mokesčius.

70 *straipsnis*. Seimo priimti įstatymai įsigalioja po to, kai juos pasirašo ir oficialiai paskelbia Lietuvos Respublikos Prezidentas, jeigu tais pačiais įstatymais nenustatoma vėlesnė įsigaliojimo diena.

3. Kas leidžia pinigus?

125 *straipsnis*. Lietuvos Respublikos centrinis bankas yra Lietuvos bankas, kuris nuosavybės teise priklauso Lietuvos valstybei. Pinigų emisijos teisę turi tik Lietuvos bankas.

4. *Kai kurios valstybės leidžia mokslininkams tam tikrą laiką atliktus išradimus laikyti savo nuosavybe. Taip sukuriama paskatos moksliniams tyrimams. Ar turi rašytojai ir išradėjai kokių nors garantijų, kad jų kūrinių teisės iš tiesų yra saugomos?*

42 *straipsnis*. Dvasinius ir materialinius autorius interesus, susijusius su mokslo, technikos, kultūros ir meno kūryba, saugo ir gina įstatymas.

5. *Ar gali savivaldybės įvesti ir didinti ar mažinti mokesčius savo gyventojams?*

121 *straipsnis*. Savivaldybių tarybos turi teisę įstatymo numatytose ribose ir tvarka nustatyti vietines rinkliavas, savo biudžeto sąskaita savivaldybių tarybos gali numatyti mokesčių bei rinkliavų lengvatas.

6. *Kuri valdžios institucija sudaro ir tvirtina tarptautines sutartis?*

138 *straipsnis*. Seimas ratifikuoja ar denonsuoja šias Lietuvos Respublikos tarptautines sutartis:

- 6) daugiašales arba ilgalaikes ekonomines sutartis.

7. *Ar valstybė turi teisę nusavinti privačią nuosavybę be teisinio proceso (nesilaikydama procedūrų, numatytų įstatymų)?*

23 *straipsnis*. Nuosavybė yra neliečiama. Nuosavybės teises saugo įstatymai. Nuosavybė gali būti paimama tik įstatymo nustatyta tvarka visuomenės poreikiams ir teisingai atlyginama.

8. *Ar galima žmones versti dirbti kitiems be jokio atlygio?*

48 *straipsnis*. Kiekvienas žmogus gali laisvai pasirinkti darbą bei verslą ir turi teisę turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju. Priverčiamas darbas draudžiamas.

9. *Ar valstybė skatina monopolijas?*

46 *straipsnis*. Įstatymas draudžia monopolizuoti gamybą ir rinką, saugo sąžiningos konkurencijos laisvę. Valstybė gina vartotojo interesus.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Ar A. Smito veikalas *Tautų turtas* turėjo kokios nors įtakos paskutinės Lietuvos Respublikos Konstitucijos kūrėjams? Savo nuomonę pagrįskite.
- Kodėl pagal Konstituciją grupuotėms ar interesų grupėms sunku siekti savo tikslų?

Konstitucija ir Konstitucinis Teismas

Konstitucijoje numatyta, kad tik Konstitucinis Teismas sprendžia, ar įstatymai bei kiti teisės aktai neprieštarauja Konstitucijai. Teisę kreiptis į šį Teismą turi bent 1/5 Seimo narių, teismai ir Prezidentas.

Konstitucinio Teismo išvada dėl to, ar medžiotojai turi teisę medžioti kitiems priklausančiose teritorijose, buvo labai aiški ir suprantama: nors Vyriausybė bei Seimas turi plačias galimybes nustatyti medžioklės tvarką, savininkų interesų turi būti paisoma. Miškų ir žemių savininkų įsitikinimas ar kitos jam svarbios priežastys leidžia uždrausti medžioti jų žemėse ir miškuose.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kiekvienais metais kyla daugybė diskusijų dėl būtinybės įsileisti laisvąją rinką į Lietuvos aukštojo mokslo sistemą. Visi studentai turėtų mokėti už mokslą, pavyzdžiui, naudodamiesi lengvatinėmis studijoms skirtomis valstybės paskolomis.

- Kokios būtų tokio sprendimo sąnaudos ir nauda studentams, aukštosios mokykloms, darbdaviams ir visai visuomenei?
- Ar pritartumėte tokiam siūlymui?
- Kokioms įtakos šio sprendimo priėmimui gali turėti Konstitucijos 41 straipsnio nuostata: „Mokymas valstybinėse ir savivaldybių bendrojo lavinimo, profesinėse bei aukštesniosiose mokyklose yra nemokamas. Aukštasis mokslas prieinamas pagal kiekvieno žmogaus sugebėjimus. Gera besimokantiems piliečiams valstybinėse aukštosiose mokyklose laiduojamas nemokamas mokslas.“?

Valstybės funkcijos ekonomikoje

Ekonomistai rinkos ekonomikoje skiria šias pagrindines valstybės funkcijas:

- **Teisinės ir socialinės struktūros palaikymas.** Valstybė priima įstatymus ir palaiko teismų sistemą, teikia informaciją ir paslaugas, kurios padeda geriau funkcionuoti ekonomikai, kuria pinigų sistemą, apibrėžia ir gina nuosavybės teises.
- **Visuomeninių prekių tiekimas ir visuomeninių paslaugų teikimas.** Valstybė tiekia tas prekes ir teikia tokias paslaugas, kurių rinkos negali ar nenori tiekti arba teikti, pavyzdžiui, krašto apsauga, policija, gatvių apšvietimas.
- **Konkurencijos palaikymas.** Valstybė priima ir įgyvendina antimonopolinius įstatymus, reguliuoja natūraliąsias monopolijas.
- **Pajamų perskirstymas.** Valstybė renka pajamų mokestį, iš kurio finansuojamos programos, skirtos ne tik to mokesčio mokėtojams; teikia pagalbą socialiai remtiniams vaikams, vykdo sveikatos apsaugos programas, palaiko valstybinę socialinės apsaugos sistemą.
- **Išorinių padarinių problemų sprendimas.** Valstybė renka mokesčius, kuriais siekiama sumažinti tokius neigiamus išorinius padarinius kaip aplinkos tarša bei remia teigiamus išorinius padarinius turinčią veiklą – švietimą, sveikatos apsaugą (skiepai ir pan.).
- **Ekonomikos stabilizavimas.** Valstybė naudoja biudžetą ir pinigų pasiūlą ekonomikos augimui skatinti, bendrojo kainų lygio svyravimams ir nedarbui mažinti.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokias valstybės funkcijas atitinka pateikiamos laikraščio straipsnių antraštės?

1. Infliacija gali pakoreguoti šiuo metu palankias būsto paskolų palūkanų normas.
2. *Sodros* biudžete įplaukų daugiau negu planuota.
3. Didinamos mažesnės nei 325 Lt valstybinio socialinio draudimo senatvės ir invalidumo pensijos.
4. Naujai parengtoje švietimo strategijoje numatoma modernizuoti švietimo sistemas mokymuisi visą gyvenimą.
5. Už draudžiamą susitarimą – baudos Vilniaus taksi bendrovėms.
6. Už klaidinamąją reklamą nubausta reklamos agentūra.
7. Ar taršos apmokestinimas yra blogesnė priemonė už žalos atlyginimą?
8. Mokesčių reformos įstatymų projektai gali gerokai pasikeisti.
9. Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje informacinės sistemos kūrimas.

10. Ar galima sau pritaikyti Vilio Rodžerso (*Will Rodgers*) mintis: „Kai aš pajuokauju, niekas nenukenčia. Kai pajuokauja Kongresas, tai vadinama įstatymu“?
11. Kaip įmanoma smulkiai įmonei stebėti visas įstatymų pataisas ir susipažinti su visų valstybės institucijų leidžiamomis normomis ir taisyklėmis?

Valstybės vaidmuo ekonomikoje

Visi sutinka, kad valstybė turėtų perskirstyti pajamas neturtingųjų labui, tiekti visuomenines prekes ir teikti visuomenines paslaugas bei spręsti išorinių padarinių problemas, tačiau nesutariama dėl to, kiek valstybė turėtų į šias sritis kištis ir už kokią dar sritis turėtų būti atsakinga. Vieni mano, kad valstybė turi per daug funkcijų, kiti tiki, kad jai derėtų kištis į ekonomiką kur kas daugiau. Klausimas, koks turėtų būti valstybės vaidmuo, yra daug platesnis, nei ekonomikos mokslas galėtų aprėpti. Viena aišku, kad bet koks valstybės veiksmas, neatitinkantis čia išvardytų funkcijų, yra ekonomiškai nepateisinamas.

JAV

Konservatorių požiūris. Konservatoriai mano, kad vyriausybės vaidmenį būtina griežtai apriboti. Anot jų, pernelyg pasikliaujant vyriausybe, gali būti sugriauti ekonominės ir politinės laisvės pagrindai. Be to, konservatoriai abejoja vyriausybės gebėjimu išspręsti socialines ir ekonomines problemas ir reikalauja daugiau ir patikimesnės informacijos, ką vyriausybė gali nuveikti apskritai ir ką ji gali nuveikti gerai. Jie atkreipia dėmesį į valstybės biurokratijos lėtumą, į tai, kad didelį kiekį valdininkų sunku kontroliuoti, kad politiniai svarstymai gali sukelti dar daugiau problemų ir kad sunku nustatyti, ar vyriausybės programos pavyko, ar ne. Tuo remdamiesi, konservatoriai teigia, kad vyriausybės vaidmenį reikia gerokai apriboti.

Liberalų požiūris. Konservatoriai abejoja, ar vyriausybė geba išspręsti svarbias socialines ir ekonomikos problemas, o liberalai klausia, ar šias problemas gali išspręsti rinka. Jie atkreipia dėmesį į svarbius rinkos sistemos trūkumus ir mano, kad vyriausybė gali juos įveikti. Vyriausybė gali reguliuoti privačią ūkinę veiklą, tiekti prekes ir teikti paslaugas, kurių per mažai tiekia ar teikia privatusis verslas. Liberalams mažiau nei konservatoriams rūpi, kokią įtaką didesnis vyriausybės kišimasis į ekonomiką turės asmeninei laisvei. Jie nurodo, kad kainų sistemoje esama tam tikros prievartos, nes prekės ir paslaugos atitenka tiems, kurie gali mokėti nustatytą kainą. Liberalų požiūriu žmonės, kuriems rinka skiria mažai prekių ir paslaugų, yra priversti gyventi vargingiau.

Lietuvà

Tai, kas Amerikos kontekste vadinama konservatyviuoju požiūriu, Lietuvoje, kaip ir daugelyje Europos valstybių, priskiriama **liberalams**. Mažesnis valstybės aparatas, mažiau reguliuojami rinkos santykiai suvokiami kaip klasikinės liberalų vertybės. Lietuvoje liberaliomis save laiko daugelis dešiniųjų ir centro partijų, pavyzdžiui, Liberalų ir centro sąjunga, Tėvynės sąjunga, kurios programoje daug liberalių ekonominių nuostatų.

Tai, kas Amerikoje laikoma liberaliu požiūriu, pas mus priskiriama **socialdemokratams**. Socialdemokratai labiau pabrėžia žmonių solidarumo svarbą, siekia mažinti nelygybę ir skurdą. Tam būtinas daug aktyvesnis valstybės vaidmuo renkant ir perskirstant mokesčių pajamas. Didžiausia socialdemokratinės ideologijos partija Lietuvoje – Lietuvos socialdemokratų partija.

Vis dėlto svarbu turėti omenyje, kad ir Lietuvoje, ir kitose šalyse sunku rasti partiją, kuri nuosekliai vadovautųsi tik viena ideologija. Pavyzdžiui, Lietuvos socialdemokratų partija, 2001 m. kartu su partneriais – Naująja sąjunga (socialliberalais) – suformavusi koalicinę vyriausybę, priėmė nemažai sprendimų, mažinančių valstybės vaidmenį ekonomikoje (privatizavimas; iki pat 2004 m. pradžios gana griežtai ribotas valstybės išlaidų didinimas). Tuo tarpu liberalių partijų pasisakymuose neretai daug dėmesio skiriama socialiniams klausimams, o siūlomi atsakymai dažnai siejami su aktyvesne valstybės politika šioje srityje.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Peržiūrėkite pateiktas laikraščių antraštes dar kartą ir pasvarstykite, kaip vieną ar kitą įvardytą problemą siūlytų spręsti liberalai ar socialdemokratai.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Svarbiausias Konstitucijos straipsnis, padėjęs sukurti gerai apibrėžtą nuosavybės teisių sistemą, yra:
 - A apie daugiašales arba ilgalaikes ekonomines sutartis;
 - B apie nuosavybės neliečiamumą;
 - C deleguojantis dalį funkcijų vykdomajai valdžiai;
 - D apie autorių teises.
2. Kokios rinkos ekonomikos ypatybės apibrėžtos Konstitucijoje?
 - A Privačioji nuosavybė ir savanaudiški interesai.
 - B Rinka, kainų sistema ir pasirinkimo laisvė.
 - C Konkurencija ir ribotas valstybės vaidmuo.
 - D Visi išvardyti atsakymai teisingi.
3. Konstitucijos 46 straipsnis teigia: „Įstatymas draudžia monopolizuoti gamybą ir rinką, saugo sąžiningos konkurencijos laisvę. Valstybė gina vartotojo interesus.“ Kuri iš rinkos ekonomikos ypatybių yra įtvirtinta šiame straipsnyje?
 - A Privačioji nuosavybė.
 - B Verslo ir pasirinkimo laisvė.
 - C Savanaudiški interesai.
 - D Socialinė gerovė.
4. Kokia valdžios institucija priima verslą reguliuojančius įstatymus?
 - A Vyriausybė.
 - B Prezidentas.
 - C Seimas.
 - D Konstitucinis Teismas.
5. Centrinės ir vietos valdžios valdymo lygių (pvz., JAV – federalinė ir valstijų vyriausybės, Lietuvoje – Vyriausybė ir savivaldybės) atskyrimas:
 - A sumažina specialiųjų interesų grupių galimybes patenkinti savo interesus visuomenės sąskaita;
 - B sumažina visuomenės galimybes kontroliuoti valdžios įstaigas;
 - C padidina specialiųjų interesų grupių galimybes patenkinti visuomenės interesus savo sąskaita;
 - D padidina visuomenės gaunamą naudą dėl specialiųjų interesų grupių veiklos.
6. Kas laikoma ekonomine valstybės funkcija?
 - A Vertimas laikytis įstatymų ir vykdyti sutartis.
 - B Viešųjų prekių tiekimas ir paslaugų teikimas.
 - C Rinkos nesėkmių reguliavimas.
 - D Teisingi tik B ir C atsakymai.
7. Kokią valstybės funkciją atlieka *Sodra*?
 - A Teikia visuomeninę paslaugą.
 - B Sprendžia teigiamų išorinių padarinių problemą.
 - C Gina nuosavybės teises.
 - D Perskirsto pajamas.

Pajamų perskirstymas

Vienas už visus, visi už vieną?

Dvidešimt XI klasės mokinių rašė matematikos kontrolinį darbą. Rezultatai buvo kaip ir visuomet – nei per blogi, nei per geri: penki mokiniai gavo po 9 balus, penki – po 8, penki – po 6 ir 5 – po 5. Po karštos diskusijos mokytojų kambaryje apie teisybę ir lygybę mokytoja nusprendė padaryti eksperimentą ir padalyti kontrolinio darbo balus po lygiai. Kaip tarė, taip ir padarė: bendras balų skaičius buvo 140, taigi kiekvienas turėjo gauti po 7...

Kas, jūsų nuomone, gavo naudos ir kas nukentėjo, mokytojai priėmus tokį sprendimą?

Kas atsitiktų, jei ta pati taisyklė būtų taikoma visus mokslo metus?

Pajamų perskirstymo principas

Ką bendra turi matematikos pažymiai ir ekonomika? Įsivaizduokite, kad vietoje matematikos mokytojos yra valstybė, o pažymiai (mokymosi rezultatas) – pajamos (pvz., darbo užmokesčio arba pelno pavidalu). Papildomų balų atėmimo atitikmuo ekonomikoje būtų mokesčių rinkimas, o balų pridėjimas pridėjimu ir lieka...

Valstybė – svarbus ekonomikos veikėjas. Prisiminkite ekonomikos apytakos ratą: valstybės sektorius namų ūkiams ir verslo įmonėms tiekia įvairias prekes ir teikia paslaugas. Vienas iš jų perkame ir sumokame už jas iš karto, kitas lyg ir gauname nemokamai, tačiau iš tiesų sumokame už jas mokėdami mokesčius. Kai kurie gyventojai ir verslo įmonės iš valstybės gauna daugiau „nemokamų“ prekių ir paslaugų, todėl dažniausiai iš valstybės gaunama nauda nesutampa su jai mokesčių ir įmokų pavidalu sumokėtais pinigais. Tai atitinka valstybės vykdomo pajamų perskirstymo principą: valstybės paslaugos ir piniginės išmokos atitenka nebūtinai tiems, kurie už jas sumokėjo.

Pajamų pasiskirstymas

Dėl turimų skirtingų išteklių, sėkmės ir kitų veiksnių žmonių pajamos skiriasi. Lentelėje pateikiamas Lietuvos namų ūkių gaunamų pajamų pasiskirstymas 2003–2005 m. Matyti, kad 2005 m. neturtingiausiam namų ūkių penktadaliui teko 8,1 proc. Lietuvoje uždirbtų pajamų, o turtingiausiam – beveik 40 proc.

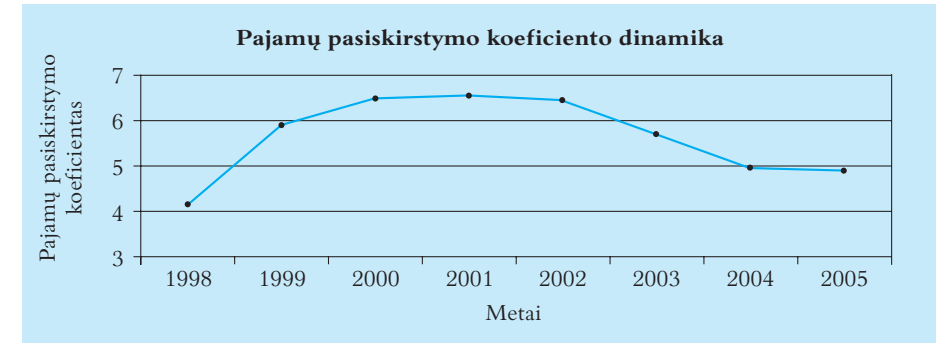
Namų ūkių pajamų pasiskirstymas, proc.

	Pajamų kvintiliai*				
	I	II	III	IV	V
2003	7,1	13,2	17,2	22,4	40,1
2004	7,9	13,4	17,4	22,4	38,9
2005	8,1	13,1	17,0	22,2	39,7

* Kvintiliai skaičiuojami į penkias lygias dalis dalijant eilutę, kurią sudaro tiriami asmenys, išdėstyti didėjimo tvarka pagal pajamų lygį. I penktadalį, t. y. I kvintilį, sudaro namų ūkiai, kurių narių pajamos yra mažiausios, II – namų ūkiai, kurių narių pajamos yra didesnės nei pirmojo kvintilio, bet mažesnės nei trečiojo ir t. t.

Šaltinis. Lietuvos statistikos departamentas.

Pajamų nelygybę galima įvertinti ir pajamų pasiskirstymo koeficientu. Jis apskaičiuojamas procentinę visų pajamų dalį, kuri tenka didžiausias pajamas gaunančiam namų ūkių penktadaliui, padalijus iš mažiausias pajamas gaunančio kvintilio. Šio pajamų pasiskirstymo koeficiento dinamika pateikiama paveiksle.

Šaltinis. Sudaryta remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis.

Skurdo problema ir jos įverčiai

Skurdo sąvoka nusako tokį žmonių gyvenimą, kai jų pajamos yra nepakankamos ir gyvenimo kokybė yra žemesnė nei šalies, kurioje gyvena, norma. Valstybės su skurdu kovoja ne tik šalies viduje, bet ir teikdamos pagalbą kitoms šalims. Įveikus skurdo problemą, lengviau būtų spręsti ir kitas su juo susijusias problemas, kaip nusikalstamumas, narkomanija ir pan. Taigi iš tiesų skurdo mažinimas, ko gero, yra labiau socialinė nei ekonominė vyriausybės funkcija. Tačiau tai nereiškia, kad ji mažiau svarbi.

Skurdui įvertinti Lietuvos statistikos departamentas naudoja santykinio skurdo ribas ir lygio rodiklius. Santykinio skurdo riba lygi 50 proc. vartojimo išlaidų vidurkio. Pavyzdžiui, santykinio skurdo riba 2005 m. buvo 362,7 Lt vienam ekvivalentiniam vartotojui per mėnesį. Vadinasi, vienišas asmuo buvo laikomas gyvenančiu santykiniam skurde, jeigu jo mėnesinės vartojimo išlaidos neviršijo 362,7 Lt.⁷

Santykinio skurdo lygis 2005 m. buvo 16,9 proc. Vadinasi, daugiau nei šeštadalio gyventojų pajamos buvo mažesnės už nustatytą santykinio skurdo ribą. Lentelėse pateikiami duomenys rodo, kad santykinio skurdo lygis priklauso nuo socialinės-ekonominės grupės, namų ūkio galvos išsilavinimo bei kitų veiksnių.

Skirtingų socialinių-ekonominių grupių santykinio skurdo lygis, proc.

	Namų ūkio galvos socialinė-ekonominė grupė				
	Žemdirbiai	Samdomieji darbuotojai	Dirbantys sau, darbdaviai	Pensininkai	Kiti
2004	30,1	11,6	6,9	24,5	36,3
2005	21,6	12,0	9,2	28,6	35,8

Namų ūkių santykinio skurdo lygis, atsižvelgiant į namų ūkio galvos išsilavinimą, proc.

	Namų ūkio galvos išsilavinimas				
	Neturi pradinio, pradinis	Pagrindinis	Bendrasis vidurinis	Aukštesnysis	Aukštasis
2004	31,7	27,3	19,2	13,3	3,5
2005	38,9	30,5	20,5	11,9	4,1

Skurdo mažinimas

Valstybė skurdą mažina įvairiausiomis priemonėmis: pašalpomis ir kitokiomis socialinėmis pinigėmis išmokomis (piniginės išmokos), nemokamais maisto talonais ar būstu (nepiniginės išmokos). Kitaip tariant, tai valstybės išmokos, už kurias juos gaunantieji neteikia nei paslaugų, nei prekių.

Kokią įtaką santykinio skurdo mažėjimui turi socialinės išmokos, rodo skurdo rizikos lygio iki socialinių išmokų ir skurdo rizikos lygio po jų skaičiavimas. Pavyzdžiui, 2004 m. dėl valstybės socialinių išmokų skurdo rizikos lygis Lietuvoje sumažėjo nuo 23,9 proc. iki 16 proc., t. y. 7,9 procentiniais punktais. Socialinės išmokos ir kiti mokėjimai – ne vienintelis skurdo mažinimo būdas. Įvairios priemonės taikomos stengiantis pašalinti netolygaus pajamų pasiskirstymo priežastis, pavyzdžiui, sudaromos sąlygos mokytis ar persikvalifikuoti, žmonės skatinami imtis atsakomybės už savo likimą, tarkime, steigti savo verslą ir kt. Mokėdama subsidijas ir taikydama mokesčių lengvatas, valstybė skatina kurti naujas darbo vietas – įdarbinti bedarbius ir neįgaliuosius.

⁷ Tyrimais nustatyta, kad didesnei šeimai būtiniems poreikiams patenkinti reikia santykiškai mažiau pajamų, nes tam tikros išlaidos nedidėja tiesiog proporcingai namų ūkio narių skaičiui. Kad būtų galima palyginti skirtingo dydžio ir skirtingos sudėties namų ūkių gyvenimo lygius, skaičiuojant statistinius rodiklius naudojama skalė, kurioje pirmam namų ūkio nariui suteikiamas svoris 1, kiekvienam paskesniai suaugusiam asmeniui – 0,7, o kiekvienam vaikui iki 14 metų amžiaus – 0,5. Taigi pritaikius tokią skalę, vieno asmens namų ūkis prilyginamas vienam ekvivalentiniam vartotojui, o 4 asmenų namų ūkis su dviem vaikais iki 14 m. amžiaus – 2,7 ekvivalentinio vartotojo. Dėl šios priežasties 4 asmenų namų ūkis, susidedantis iš dviejų suaugusių asmenų ir dviejų vaikų iki 14 m. amžiaus, laikomas gyvenančiu santykiniam skurde, jeigu šio namų ūkio vartojimo išlaidos mažesnės nei 979,3 Lt, o ne $362,7 \times 4 = 1450,8$ Lt.

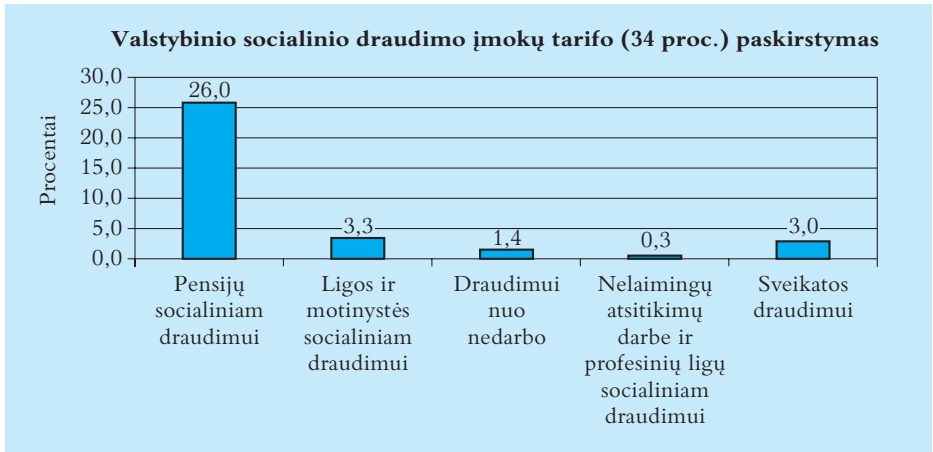
Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kodėl valstybė skurdo problemos neišsprendžia iki galo? Pagrįskite savo atsakymą taikydami visiško skurdo panaikinimo ribinių sąnaudų ir ribinės naudos analizę. Aptarkite galimą skurdo mažinimo programų poveikį skurstančiųjų ir neskurstančiųjų paskatoms dirbti ir mokėti mokesčius.

Valstybinis socialinis draudimas

Lietuvoje veikianti valstybinio socialinio draudimo sistema – dar vienas pajamų perskirstymo pavyzdys. Įmokas *Sodrai* moka dirbantieji, o iš surinktų pinigų mokamos pensijos pensininkams, išmokos vaikus auginantiems tėvams ir pan. Tiesa, svarbu atsiminti, kad teisė į išmokas įgyjama tik mokant įmokas, o išmokų dydžiai priklauso nuo sumokėtų įmokų. Taigi už jūsų gaunamas išmokas mokės jūsų dirbantys vaikai ir vaikaičiai.

Darbuotojai *Sodrai* moka 3 proc. nuo apskaičiuoto atlyginimo, o darbdaviai papildomai moka 31 proc. nuo draudžiamam valstybiniu socialiniu draudimu darbuotojui apskaičiuoto atlyginimo. Kaip paskirstomi šie 34 procentai, galite pamatyti čia pateikiamame paveiksle. *Sodros* biudžetas apskaičiuojamas atskirai nuo Vyriausybės biudžeto. *Sodra* 2005 m. gavo 6 390,5 mln. Lt pajamų ir turėjo 6 129,6 mln. Lt išlaidų.

Šaltinis. www.sodra.lt.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokias paskatas mokėti įmokas *Sodrai* turi šie žmonės:

- jauna dirbanti moteris, kuri neseniai ištekėjo ir žino, kad motinystės atostogų metu jos gaunamų motinystės išmokų dydis priklausys nuo sumokėtų *Sodrai* įmokų;
- darbdavys, kuris įdarbina ne kvalifikuotus darbuotojus ir kuris niekad neturės tiesioginės naudos iš įmokų *Sodrai*;
- darbdavys, įdarbinantis aukštos kvalifikacijos darbuotojus, kurių trūksta rinkoje;
- darbuotojas, žinantis, kad pasirinkimų padariniai pasireiškia ateityje ir pensijos dydis priklauso nuo įmokų mokėjimo *Sodrai* laiko bei jų dydžio;
- darbuotojas, kuriam svarbu gauti pajamas šiandien pat.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Rinkos ekonomikos sistemoje pajamų pasiskirstymas:
A yra vienodas, nes tie žmonės, kurie nori dirbti, uždirba pajamas;
B pirmiausia priklauso nuo žmonių turimų ribotų išteklių kainų;
C pirmiausia priklauso nuo valstybės, nes jai suteiktos teisės apmokestinti pajamas;
D visuomet yra vienodesnis nei komandinėje ekonomikos sistemoje.
2. Statistikos departamento 2005 m. duomenimis, skurstančiųjų Lietuvos namų ūkių dalis sudaro:
A 3 proc.;
B 16 proc.;
C 23 proc.;
D 34 proc.
3. Valstybinis socialinis draudimas yra:
A savanoriško draudimo rūšis;
B programa, skirta skurstantiesiems;
C pajamų perskirstymo pavyzdys;
D naudingas visiems.
4. Aptarkite argumentus už ir prieš šias pajamų perskirstymo programas:
a) valstybinis socialinis draudimas;
b) bedarbių pašalpos;
c) subsidijos pasėlių ir karvių turintiems ūkininkams;
d) subsidijos smulkiam ir vidutiniam verslui;
e) progresiniai fizinių asmenų arba pelno mokesčiai.
5. Pasvarstykite, kodėl kai kurie verslininkai nelinkę atskleisti tiesos apie gaunamus didelius atlyginimus arba pelną? Kokiais būdais būtų galima pakeisti šias nuostatas?

Visuomeninės prekės ir paslaugos

Ar muselės kanda zuikiams?

Lietuvoje daug senos statybos daugiabučių namų – visuose juose susiduriama su panašiomis problemomis ir vyksta panašios diskusijos...

- Palijus lietui, mūsų buto lubos kampuose peršlampa. Norime daryti kapitalinį remontą, tačiau prieš tai reikia sutvarkyti stogą. Kaimynai prisidėti nenori, suprantama...
- Aha, mūsų name taip pat varva. Bet, klausykit, čia kažkoks apiplėšimas – jei aš gyvenu pirmajame aukšte, tai man tas stogas nerūpi. Kodėl dabar turiu dėti 400 Lt, kad kažkam gyventi būtų patogiau. Kažkoks siaubas tos bendrijos, ypač kai penkto aukšto gyventojams visiškai nerūpi besikemšanti kanalizacija, kuri mus laaabai nemalonina...

Kodėl kyla tokių nesusipratimų, kai reikia lopyti stogus ar tvarkyti kanalizaciją?

Visuomeninių gėrybių savybės

Privačių namų ar įmonių savininkams klausimų, kas turėtų lopyti stogą, net nekyla. Lygiai taip pat dažniausiai nesvarstoma, kas turės sumokėti už, tarkime, kavinės lankytojo suvalgytus pietus ar naują ponios šukuoseną. Dauguma prekių ir paslaugų, kuriomis mainomasi rinkose, yra privačios, kitaip tariant, nusipirkęs prekę ar paslaugą, naudą gauna tik tas, kas už ją sumoka.

Tačiau yra prekių ir paslaugų, kurios skiriasi nuo privačių.

1. **Beįdorojo vartojimo** prekės ir paslaugos. Prekę ar paslauga yra bendrojo vartojimo, kai, vienam asmeniui ją vartojant ar ja naudojantis, jos teikiama nauda kitiems nesumažėja. Pavyzdžiui, nacionalinės gynybos naudą patiria visi šalies gyventojai, neatsižvelgiant į jų skaičių. Šalies gynybos atnešama nauda nesumažėja gimus daugiau vaikų ar atvykus daugiau imigrantų ir nepadidėja, daliai gyventojų emigravus ar išmirus.
2. **Neišskirtinės** prekės ir paslaugos. Šiuo atveju sudėtinga (arba neįmanoma) neleisti naudotis preke ar paslauga vartotojams, už ją nesumokėjusiems. Juk sunku įsivaizduoti, kad būtų galima atskirti praeivį, nesumokėjusį už gatvių apšvietimą. Be to, net ir atskyrus neįmanoma padaryti taip, kad apšvietimu naudotųsi tik už jį sumokėję, o nesumokėjusiems šviesa nesklistų.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kurios iš čia pateikiamų prekių ir paslaugų yra bendrojo vartojimo, kurios yra neišskirtinės, kurios pasižymi abiem savybėmis, o kurios – nė viena?

- Policijos paslaugos.
- Potvynių kontrolė.
- Kelių tiesyba ir priežiūra.
- Specializuotos kavos parduotuvės.
- Mokslas aukštosiose mokyklose.
- Kino bilietai.
- Orų prognozės.
- Nešiojamasis kompiuteris.
- Krašto apsauga.

Visuomeninės gėrybės ir „zuikių“ problema

Bendrojo vartojimo prekės ir paslaugos, turinčios neišskirtinumo savybę, vadinamos *visuomeninėmis gėrybėmis*. Tai yra prekės ir paslaugos, kurių teikiama nauda dalijasi visi vartotojai, ir ta nauda negali būti ribojama už jas nesumokėjusiems asmenims.

Kai vartotojai naudojasi tam tikromis prekėmis ir paslaugomis, bet už jas nemoka, atsiranda „zuikių“ problema. Pavyzdžiui, Druskininkuose šiltuoju metų laiku poilsiautojus ir gyventojus erzina spiečiai kandžių muselių. Tarkime, kad jaunas verslininkas turi įmonę, kuri gali veiksmingai naikinti vabzdžius. Žmonės džiaugtųsi aplinka be muselių, tad verslininkas pamanė, kad jie sutiks jam mokėti po 20 Lt. Tačiau muselės kanda pirmą pasitaikiusįjį, o ne tą, kuris nemokėjo už jų naikinimą. Todėl kai kurie gyventojai pagalvojo: „Kodėl turėtume mokėti, jei muselės vis tiek bus išnaikintos? Mano 20 Lt nėra tokie svarbūs, nes sudaro tik nedidelę dalį reikalingų lėšų, taigi jei aš nesumokėsiu, didelės bėdos nebus.“ Taip mąsto racionalūs žmonės – jei įmanoma gauti naudos ir patirti mažiau sąnaudų, tai tuo reikia pasinaudoti. Tačiau kai taip mąsto dauguma, verslininkas praranda pajamas, todėl jo paskatos teikti šią paslaugą sumažėja. Taigi privati įmonė tokios iniciatyvos nesiims ir muselių nenaikins.

Paradoksalu – žmonėms paslauga reikalinga, tačiau privačiose rinkose ji nebus teikiama. Taip atsitinka, kad dėl bendro paslaugos vartojimo ir neišskirtinumo savybių vartotojų paskatos mokėti už paslaugą yra labai mažos, o privačiam verslui tai nenaudinga. Taigi visuomeninių gėrybių atveju laisvosios rinkos patiria nesėkmę.

Valstybės, kaip visuomeninių gėrybių gamintojos, vaidmuo

Ištaisyti šią rinkos nesėkmę gali imtis valstybė. Valstybė gamina ir teikia visuomeninės prekes bei paslaugas ir už jas sumoka iš biudžeto. Taip valstybė išsprendžia ir „zuikių“ problemą, nes ji priverčia gyventojus sumokėti už visuomenines gėrybes, juos apmokestindama.

Ne visos prekės ir paslaugos, kurias tiekia ir teikia valstybė, yra tikrosios visuomeninės gėrybės, turinčios abi minėtas savybes. Kai kurios jų savo esme yra privačios, o kai kurios tenkina tik vieną – neišskirtinumo ar bendro vartojimo – kriterijų. Pavyzdžiui, švietimas, sveikatos ir socialinė apsauga yra vienos iš svarbiausių valstybės teikiamų paslaugų. Tačiau šias paslaugas teikia ir privatus sektorius, nes jos nėra tikrosios visuomeninės gėrybės.

Valstybė dėl kitų priežasčių imasi tiekti prekes ir teikti paslaugas, kurios nėra tikrosios visuomeninės gėrybės. Pavyzdžiui, švietimas ir sveikatos apsauga turi didelius teigiamus išorinius padarinius. Be to, šiais atvejais svarūs ir socialiniai argumentai, jog jaunų žmonių galimybės turėtų kuo mažiau priklausyti nuo tėvų turto, ir žmonės turėtų pagelbėti vieni kitiems.

Vis dėlto valstybė, kai įmanoma, turėtų perduoti prekių gamybą ir paslaugų teikimą privačioms įmonėms – konkurencingiems tiekėjams, pavyzdžiui, statyti ar rekonstruoti pastatus ir tiltus, tiesti kelius.

Tai turėtų būti daroma dėl kelių priežasčių:

- Valstybė dažniausiai veikia kaip monopolija, ir vartotojai neturi pasirinkimo, kurių tiekėjų prekėmis ar paslaugomis naudotis. Nesant konkurencijos, nėra paskatų ieškoti sąnaudas mažinančių gamybos būdų.
- Vartotojai turi mokėti už valstybės tiekiamas prekes ir teikiamas paslaugas tokiais kainomis, kurias nustato administracija, o ne rinkos jėgos. Neturint informacijos iš rinkos, valstybės agentūros negali tiesiogiai nuspėti ir reaguoti į besikeičiančius vartotojų poreikius.
- Dažniausiai viešosios nuomonės apklausos kampanijas ar diskusijas su visuomene inicijuoja specialiųjų interesų grupės, taigi gali būti, jog valstybės tarnautojai, priimdami sprendimus, remiasi gana šališka informacija.
- Valstybės tarnautojų atlygis dažniausiai yra fiksuotas ir retai kada priklauso nuo veiklos rezultatyvumo, taigi tarnautojai nėra skatinami eksperimentuoti, diegti naujas technologijas ar mažinti darbuotojų skaičių.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kurias iš praktinėje užduotyje išvardytų prekių ir paslaugų Lietuvoje tiekia ir teikia privatūs gamintojai, kurias – valstybė, o kurias – ir vieni, ir kiti?

Ką siūlytumėte jūs?

Savo atsakymus pagrįskite.

Stogo dilemos sprendimas

Tai, kad po tuo pačiu daugiaaukščio stogu gyvena ir pirmo, ir penkto aukštų gyventojai, stogo teikiama nauda nesumažėja nei vieniems, nei kitiems. Be to, padaryti, kad lytų į tą butą, kurio gyventojai už stogo remontą nemokėjo, arba kanalizacija kimštųsi ten, kur nesumokėta už jos valymą, nelabai įmanoma (nors ir būna pasiūlymų prigręžioti skylučių, kad vanduo bėgtų kaimynams, ar pan.).

Taigi daugiaaukščio stogas jo gyventojams yra visuomeninė gėrybė. Tuomet yra ir išeitis. Jeigu už krašto apsaugą – šalies „stogą“ moka valstybė iš mokesčių pajamų, už daugiaaukščio stogo remontą turėtų mokėti to namo „vyriausybė“, t. y. bendrija arba namą eksploatuojanti organizacija, kuri surinktų reikiamas lėšas, apmokestindama visus namo gyventojus.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Visuomeninės prekės savybės yra:
 - A naudos gamintojui teikimas;
 - B neišskirtinumas ir bendras vartojimas;
 - C naudos teikimas valstybės tarnautojams;
 - D efektyvumas ir paskatos susimokėti.
2. Kuris iš pateikiamų atvejų turi abi visuomeninės gėrybės savybes?
 - A Valstybinis švietimas.
 - B Mokami greitkeliai.
 - C Gaisrinė.
 - D Teisinė sistema.
3. „Zuikių“ problema yra susijusi su:
 - A visomis rinkoje tiekiamomis prekėmis ir teikiamomis paslaugomis;
 - B viešuoju transportu;
 - C visuomeninių prekių gamyba;
 - D autobusų, skirtų viešajam transportui, gamyba.
4. Rinka patiria nesėkmę teikdama viešąsias gėrybes, nes:
 - A nėra paklausos tokioms prekėms ir paslaugoms;
 - B jų gamyba iškreipia pajamų pasiskirstymą;
 - C valstybinės įmonės gali tiekti tokias prekes mažesnėmis sąnaudomis, negu privačios;
 - D privačios įmonės negali tiekti prekių tik tiems vartotojams, kurie linkę už jas mokėti.
5. Raskite bent du laikraščių straipsnius apie visuomenines prekes bei paslaugas ir atsakykite į klausimus:
 - a) Kokia visuomeninė gėrybė aptariama?
 - b) Ar tai gyna visuomeninė gėrybė, ar ją galėtų gaminti privatus sektorius?
 - c) Kokią naudą ši paslauga teikia visuomenei ir konkrečiai jums?
 - d) Kas atsitiktų, jei valstybė nefinansuotų šios prekės tiekimo ar paslaugos teikimo? Kaip tai paveiktų visuomenę ir konkrečiai jus?
 - e) Kaip sprendžiama „zuikių“ problema teikiant šias paslaugas?

Išoriniai padariniai

Trečiųjų šalių sėkmės ir nesėkmės

Kiekviename didesniame Lietuvos mieste vyko konfliktų tarp įvairių bendrovių degalinių statytojų ir šalia įsikūrusių gyventojų. Lietuvą bandė priešintis naftos gręžinio D-6, esančio Baltijos jūroje, statybai. Kai kurie J. Basanavičiaus gatvės Palangoje gyventojai nešė skundus į savivaldybę dėl nepakeliamo triukšmo vasarą. Visada kyla daug diskusijų dėl sąvartynų vietos. Iš kur šios problemos? Ar jas gali įveikti laisvosios rinkos?

Išoriniai padariniai

Kartais žmonės ar įmonių vadovai priima sprendimus, kurie turi įtakos kitiems, regis, niekuo dėtiems, žmonėms. Toks reiškinys vadinamas išorinių poveikiu. Galima sakyti ir kitaip – sprendimas ar veiksmas turi išorinius padarinius. Padariniai vadinami išoriniais, kai sprendimai turi įtakos kitiems asmenims, nors juos priėmę žmonės ar įmonės papildomų sąnaudų nepatiria ir naudos negauna. Išoriniai padariniai gali būti neigiami (išorinės sąnaudos) arba teigiami (išorinė nauda).

Minėtose situacijose skundėsi vadinamosios trečiosios šalys, kurios tiesiogiai negaus naudos iš šių objektų, tačiau vis dėlto patirs sąnaudų (arba jų sąnaudos bus daug didesnės nei gaunama nauda). Pavyzdžiui, daugiabučių gyventojai priešinasį degalinių statybai, nes jos kelia pavojų sveikatai, mažina nekilnojamojo turto kainą. Jei daugiabučio gyventojas neturi automobilio, degalinė jam naudos neduoda. O jei ir turi, patogumas ir mažesnis atstumas iki degalinės dažnai neatsveria minėtų sąnaudų.

Degalinės statytojai į šalia esančių gyventojų patiriamas sąnaudas nekreipia dėmesio, nes priimdami sprendimus ekonomikos dalyviai atsižvelgia tik į savo patiriamas, t. y. vidines, arba kitaip – privačias, sąnaudas ir gautiną naudą. Lygiai taip pat gyventojų rūpesčiai nėra motais ir vairuotojams, kurie naudosis degalinės paslaugomis. Sąnaudos, atitenkančios su prekės ar paslaugos gamyba ar vartojimu tiesiogiai nesusijusioms šalims, vadinami *išorinėmis sąnaudomis*.

Situacija	Dalyvauja rinkos santykiuose ir patiria sąnaudų bei gauna naudos		Nedalyvauja rinkos santykiuose, tačiau patiria papildomų sąnaudų
	Gamintojai	Vartotojai	Trečioji šalis
Degalinės statyba	Degalinės operatorius	Vairuotojai	Gyventojai, įsikūrę šalia
Naftos gręžinys	Naftos bendrovė	Naftos pirkėjai	Lietuvės gyventojai, atvykstantys užsienio turistai
Palangą	Kavinių savininkai	Kavinių lankytojai	Gyventojai, įsikūrę šalia
Sąvartynas	Šiukšlių tvarkytojai	Šiukšlių „gaminotojai“	Gyventojai, šalia esančio nekilnojamojo turto savininkai

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokias sąnaudas ir kokią naudą patiria minėtų situacijų – naftos gręžinio, sąvartyno statybos, populiarios Palangos gatvės triukšmingumo – trečiosios šalys?

Išorinė nauda

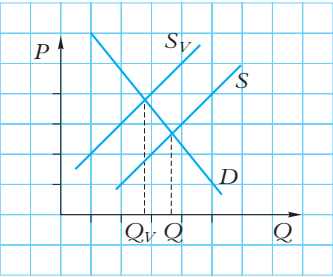
Teigiami išoriniai padariniai yra nauda, atitenkanti su prekės ar paslaugos gamyba ar vartojimu tiesiogiai nesusijusioms šalims (*išorinė nauda*). Pavyzdžiui, Onaitienė nudažė savo namą, įdomiai susitvarkė kiemą ir laimėjo gražiausios rajono sodybos apdovanojimą. Dėl to padidėjo kaimynystėje esančių namų vertė, nors jų savininkai jokių pastangų ir neįdėjo.

Švietimas taip pat yra teigiamo išorinio padarinio pavyzdys. Mokymasis padeda ne tik tiems žmonėms, kurie mokosi (pvz., tikėtina, kad jie uždirbs daugiau nei žmonės, turintys mažesnę išsilavinimą), bet ir prisideda prie mūsų visų gerovės. Išsilavinę žmonės greičiau susiranda darbo, dėl to išmokama mažiau bedarbio pašalpų, ir valstybė sutaupo. Išsilavinusioje visuomenėje padaroma mažiau nusikaltimų. Esama įrodymų, kad darbuotojas dirba našiau (ir gali gauti didesnę atlyginimą) tik dėl to, kad jo kolegos yra labiau išsilavinę.

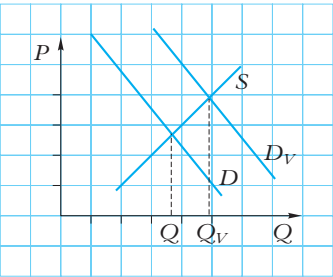
Kodėl išoriniai padariniai yra rinkos nesėkmė?

Kitas teigiamo išorinio padarinio pavyzdys – moksliniai tyrimai. Pasinaudoti valstybės institucijų ir universitetų darbuotojų padarytais atradimais ir sukurtais žiniomis ir taip gauti papildomos naudos gali ne tik išradėjai. Pavyzdžiui, didžiulę išorinę naudą turi interneto, kuris iš pradžių buvo vyriausybinių tinklas, sukūrimas bei plėtojimas.

Rinkos dalyviai, priimdami gamybos ar vartojimo sprendimus, atsižvelgia tik į savo sąnaudas ir naudą, todėl pasireiškus tiek teigiamiems, tiek ir neigiamiems išoriniams padariniams rinka patiria nesėkmę. Gamintojai nekreipia dėmesio į išorines sąnaudas ir atsižvelgia tik į dalį bendrųjų sąnaudų, todėl pasiūlos kreivė S taip pat parodo tik dalį sąnaudų. Jei būtų atsižvelgiama į visas sąnaudas, pasiūla būtų mažesnė (S_v , prisiminkime, kad gamybos sąnaudos yra vienas iš pasiūlos veiksnių). Taigi atsižvelgiant į visas sąnaudas, reikėtų gaminti mažiau produktų nei dabar (Q_v , o ne Q) ir šio produkto gamybai skirti atitinkamai mažiau išteklių. Rinka šiuo atveju veikia neefektyviai, nes per daug išteklių skiriama gamybai produkto, kurio gamyboje patiriama išorinių sąnaudų.

Išorinės naudos atveju rinka taip pat patiria nesėkmę. Rinkos dalyviai, priimdami gamybos ar vartojimo sprendimus, atsižvelgia tik į savo sąnaudas ir naudą, todėl paklausos kreivė D parodo tik tą dalį naudos, kurią gauna tiesioginiai prekės ar paslaugos vartotojai. Jei būtų atsižvelgiama į visą naudą, paklausa būtų didesnė (D_v , prisiminkime, kad prekės ar paslaugos vertė yra vienas iš paklausos veiksnių). Taigi atsižvelgiant į visą naudą, reikėtų gaminti daugiau produktų nei gaminama dabar (Q_v , o ne Q) ir šio produkto gamybai skirti atitinkamai daugiau išteklių. Rinka šiuo atveju veikia neefektyviai, nes per mažai išteklių skiria gamybai produkto, turinčio išorinę naudą.

Gaminant ir vartojant išorinių padarinių turinčias prekes bei paslaugas, ištekliai rinkoje paskirstomi neefektyviai, todėl situaciją taisyti gali pačios suinteresuotos šalys (derybų būdu) arba valstybė. Žinoma, valstybės veiksmai taip pat turi savo sąnaudas, todėl priimant sprendimą, ar imtis kokių nors koregavimo veiksmų, derėtų pasverti, ar gauta nauda bus didesnė už patiriamas sąnaudas.

Valstybė, siekdama ištaisyti neigiamus išorinius padarinius, gali imtis įvairių veiksmų. Pavyzdžiui, sprendžiant aplinkosaugos problemas, tai galėtų būti:

1. **Tiesioginė kontrolė.** Valstybė gali išleisti įstatymus ir nutarimus, reikalaujančius, kad įmonės ar individualūs asmenys veiktų numatyta tvarka, pavyzdžiui:
 - nustatyti emisijos (teršalų išmetimo į aplinką) normas;
 - įvesti taisykles, reglamentuojančias atliekų perdirbimą;
 - įvesti reikalavimus gamykloms naudoti tam tikras technologijas, galinčias sumažinti taršą.

Valstybės vaidmuo mažinant neigiamus išorinius padarinius

Nesilaikant įstatymų, baudžiama baudomis ar net laisvės atėmimu. Bet tiesioginis reguliavimas ir kontrolė dažnai turi nepageidautinų šalutinių poveikių, nes sukuria netinkamas paskatas. Tarkime, kažin ar būdamas žemės savininku pranešite apie jūsų žemėje apsigyvenusius nykstančius gyvūnus, jei žinosite, kad jūsų teisės po to bus apribotos. Dėl to ekonomistai teikia pirmenybę kitiems, paveikesniems, būdams.

2. **Apmokestinimas.** Teršėjai yra apmokestinami mokesčiais už taršą. Pavyzdžiui, taršos mokesčius reikia mokėti už produktus, kuriuose yra freono, naftos produktus. Papildomi mokesčiai turi panašų poveikį, kaip ir didesnės gamybos sąnaudos, todėl neigiamus išorinius padarinius turinčių prekių ir paslaugų gamyba sumažėja (pasiūlos kreivė pasistumia į kairę).
3. **Nuosavybės teisių nustatymas ir paskatų mažinti taršą sukūrimas, remiantis rinkos mechanizmu.** Dauguma problemų, kurias sukelia išoriniai padariniai, kyla dėl nuosavybės teisių neapibrėžtumo. Niekas neturi nuosavybės teisių į vandenynus, orą, nykstančias gyvūnų ar augalų rūšis, dėl to ir niekas neturi paskatų juos saugoti. Paskatas saugoti aplinką galėtų sukurti:
 - **Prekyba individualiomis žvejybos kvotomis.** Vyriausybė nustato žuvų sugavimo kvotą. Nustatant kvotų dydį, siekiama apsaugoti žuvų išteklius nuo išsekimo. Nustatytos kvotos parduodamos žvejams. Žvejai gali jomis naudotis patys arba parduoti kitiems. Vadinasi, kiekvienam žvejui priklauso dalis žuvų išteklių.
 - **Prekyba taršos leidimais.** Oro taršos leidimai veikia panašiai, kaip ir žuvų kvotos. Vyriausybė nustato oro kokybės standartus ir įmonėms paskirsto (arba parduoda) leidimus išmesti nustatytą kiekį teršalų. Prekiaujant oro taršos leidimais, verslininkams suteikiama tam tikra laisvė rinktis, kaip elgtis. Jei įmonė išmeta mažiau teršalų negu maksimaliai leistina, likusią taršos leidimo dalį ji gali parduoti kitai įmonei – tai, kuriai laikytis reikalavimų gali pasirodyti brangiau nei nusipirkti leidimą. Vadinasi, teršiančios orą įmonės savininkas turi dvejetainę paskatą neturėti: jei įmonė terš mažiau, ne tik nereikės mokėti už papildomą leidimą teršti, bet ir bus galima uždirbti parduodant neišnaudotą leidimo likutį.
 - **Nuosavybės teisė į banginius.** Nuosavybės teisė į banginius galėtų būti suteikiama naudojant genetinius žymeklius ir palydovines technologijas. Aplinkosaugininkai ir „banginių ūkininkai“ gali nusipirkti banginių būrius. Ir vieni, ir kiti turėtų paskatas rūpintis nykstančiais banginiais.
 - **Žemės nuosavybė.** Aplinkosaugininkai gali įsigyti saugotinus ir vertinamus arealus, ir tada nuosavybė priklausytų gamtos išsaugojimu suinteresuotiems asmenims.

Siekdama ištaisyti teigiamų išorinių padarinių sukeltą rinkos nesėkmę, valstybė gali paskatinti prekių ir paslaugų, teikiančių išorinę naudą, gamybą (pavyzdžiui, švietimas ir lavinimas). Valstybė gali paskatinti šių paslaugų teikimą ir naudojimąsi jomis tokiais būdais:

1. **Subsidijos paslaugos teikėjams.** Švietimo įstaigoms (valstybinėms ir nevalstybinėms) skiriamos pilnos ar dalinės subsidijos, dėl kurių sumažėja paslaugos teikimo sąnaudos. Taigi pasiūla padidėja, kartu padidėja ir besimokančių žmonių skaičius.
2. **Subsidijos paslaugos vartotojams.** Lengvatinės paskolos studentams, mokesčių lengvatos ir panašios priemonės suteikia galimybę didesniai skaičiui žmonių kibti į mokslus.
3. **Valstybinis tiekimas.** Išorinė švietimo nauda yra ypač didelė, todėl valstybė pati teikia šias paslaugas ir dažnai už jas moka iš mokesčių mokėtojų lėšų.

Valstybės vaidmuo skatinant išorinę naudą turinčių produktų gamybą

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Grafiškai pavaizduokite, kaip minėtos valstybės priemonės, taikomos švietimo ir lavinimo paslaugų teikimui ir jų naudojimui skatinti, veikia šių paslaugų pasiūlą ir paklausą.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Įvardykite bent dvi temoje nepaminėtas veiklas, kurios sukelia:
 - a) teigiamus išorinius padarinius;
 - b) neigiamus išorinius padarinius.
2. Kuris iš pateikiamų pavyzdžių yra teigiamas išorinis padarinys?
 - A Skiepai nuo plaučių uždegimo.
 - B Vaikai, verkiantys lėktuve.
 - C Automobilių keliama tarša.
 - D Blogas kvapas.
3. Vyriausybė, siekdama apsaugoti žuvų išteklius, nustatė žuvų sugavimo kvotą. Nustatytos kvotos parduodamos žvejams. Žvejai gali patys naudoti arba parduoti kvotą. Ši politika yra vadinama:
 - A prekyba individualiomis kvotomis;
 - B prekyba taršos leidimais;
 - C tiesiogine kontrole;
 - D labdaringu aukojimu.
4. Bitės, kurios išmirė dėl per didelio trąšų kiekio, yra pavyzdys, iliustruojantis:
 - A teigiamą išorinį padarinį;
 - B neigiamą išorinį padarinį;
 - C vyriausybės nesėkmę;
 - D bitininko patirties stoką.
5. Viena iš geriausių vyriausybės prevencinių priemonių taršai mažinti yra leidimų pardavimas. Kokiu būdu prekyba taršos leidimais gali efektyviai sumažinti aplinkos taršą didmiesčiuose?
6. Ekonominiais būdais taršos mažinimą siekiama padaryti verslo tikslu. Apibūdinkite, kaip mažinti aplinkos taršą gali savanoriškas aplinkai nepavojingų gaminių ženklavimas?

Besidomintiems

JAV Nykstančių rūšių įstatymas ir paskatos

JAV Nykstančių rūšių įstatymas – tiesioginės kontrolės pavyzdys, rodantis, kaip valstybė gali patirti nesėkmę. JAV vyriausybė, siekdama apsaugoti nykstančias gyvūnų ir augalų rūšis, 1973 m. priėmė *Nykstančių rūšių įstatymą*. Įstatymas įgalioja valstybės pareigūnus apriboti žemės savininkų teisę naudotis jų nuosavybe, jei toje žemėje aptinkama nykstančių rūšių. Įstatymas draudžia kenkti ir naikinti augalus bei gyvūnus, išvardytus nykstančių rūšių sąraše. Jei tam tikrame areale aptinkama nykstančių rūšių augalų ar gyvūnų, draudžiama juos iš ten bet kokiais būdais išgyvendinti. Deja, šis įstatymas sukūrė paskatas žemės savininkams elgtis priešingai ir kai kurias rūšis netgi naikinti.

Tarkime, fermeriui priklauso 40 akrų žemės, kurioje auga dvidešimties metų senumo medžiai. Jis planuoja po 5–10 metų tuos medžius nukirsti ir parduoti. Fermerio kaimynas sako, kad tie medžiai būtų puiki gyvenamoji vieta nykstančioms sidabranosėms voverėms. Gyvenamajame areale voverės daug klajoja, dėl to joms reikalingas bent 10 akrų plotas. Netoliese buvo pastebėta keletas voverių. Ką darys fermeris? Greičiausia jis norės kuo greičiau nukirsti medžius ir juos parduoti, nes laukdamas rizikuos, kad įstatymas, saugantis voveres, gali uždrausti kirsti jam priklausančius medžius.

Žemės savininkai, bijodami susidurti su problemomis dėl nykstančių rūšių, yra skatinami sunaikinti arealus, kol jiems dar neuždrausta naudotis savo nuosavybe. Nykstančių rūšių įstatymas sukuria ydingas paskatas žemės savininkams, taigi dėl šio įstatymo patiriamos sąnaudos, kurios gali viršyti nykstančių rūšių apsaugos naudą.

Valstybės pajamos ir išlaidos

Kas nemoka, tas
nevalgo?

Kiekvieną kartą, kai keičiami ar papildomi įstatymai, reguliuojantys mokesčių tarifus, apmokestinamąją bazę, kyla įvairių suinteresuotųjų šalių diskusijos, gana dažnai virstančios ir rimtais politiniais debatais. Ypač aštrias diskusijas sukėlė 2004 m. priimti mokesčių reformos įstatymai. Galiausiai ir Seimas, ir Prezidentas pritarė mokesčių įstatymų pakeitimams, kuriuose įteisintas pėrėjimas prie mažesnio gyventojų pajamų mokesčio tarifo, tačiau atsirado naujas, vadinamasis socialinis mokestis, buvo apmokestintas fiziniams asmenims nuosavybės teise priklausantis nekilnojamasis turtas, naudojamas komercijai (1 proc. metiniu mokesčiu nuo jo vertės; anksčiau buvo apmokestinamas tik juridiniams asmenims nuosavybės teise priklausantis nekilnojamasis turtas). Be to, nuo 2005 m. liepos 1 d. panaikintas kelių mokestis verslo įmonėms (kaip prieštaraujantis Europos Sąjungos teisei). Palankiausiai sutiktas planas nuo 2006 m. liepos 1 d. sumažinti gyventojų pajamų mokestį nuo 33 iki 27 proc., o nuo 2008 m. sausio 1 d. – iki 24 proc. Be to, teigiamai vertinamas ir apsisprendimas nepereiti prie progresinio pajamų mokesčių tarifo, o palikti proporcinį (šio principo laikosi kitos Europos valstybės). Tai labai reikšmingi ir sveikintini pokyčiai. Tačiau įvedamas naujasis socialinis mokestis susilaukė daug kritikos, nes abejota, ar jis atitinka Europos Sąjungos direktyvas. Be to, naujas mokestis apsunkina verslo sąlygas, nors visur deklaruojama, jog siekiama jas gerinti ir sudaryti investicijoms palankią aplinką. Socialinis mokestis taikomas verslo įmonėms: 2006 m. nuo apmokestinamojo pelno papildomai atskaitomi 4 proc., o 2007 m. – 3 proc.

Kam minėti mokesčių pakeitimai naudingi ir kam ne? Kodėl buvo imtasi tokių prieštaringų veiksmų – vieni mokesčiai mažinami ir patvirtinami nauji?

Valstybės pajamos

Valstybės pajamos sudaro mokestinės ir nemokestinės pajamos. Mokestinės pajamos sudaro didžiąją valstybės biudžeto dalį (2004 m. – 80,3 proc., 2005 m. – 78,2 proc.). Pagrindinis mokesčių rinkimo tikslas yra sukaupti lėšų, skirtų sumokėti už valstybės gaminamas prekes ir teikiamas paslaugas bei vykdyti valstybei patikėtas funkcijas. Viena vertus, 2004 m. mokesčių reforma numato mokesčių mažinimą, kita vertus, įvedamas papildomas mokestis. Taigi tikėtina, kad biudžeto deficitas nedidės. Kaip alternatyvą biudžeto įplaukoms padidinti vietoje naujų mokesčių siūloma imtis griežtesnių priemonių prieš šešėlinę ekonomiką, mažinti jos apimtis, siekti verslo legalizavimo.

Nemokestinės valstybės pajamos sudaro įvairūs mokesčiai už:

- naudojimąsi valstybės turtu (palūkanos už paskolas, depozitus, kapitalo naudojimą, nuomos mokestis už valstybinę žemę, valstybinius gamtos išteklius ir kt.);
- tiesiogiai valstybės institucijų teikiamas paslaugas (už patalpų nuomą, konsulinis mokestis⁸, žyminis mokestis⁹, įmokos už mokslą aukštesiose mokyklose ir kt.);
- kitos pajamos (iš baudų, konfiskacijos, materialiojo turto realizavimo ir kt.).

Didelę valstybės biudžeto pajamų dalį sudaro Europos Sąjungos parama (pvz., 2005 m. ji sudarė per 12 proc. visų pajamų). Lietuvą, kaip ir visos Europos Sąjungos šalys, moka įmokas į ES biudžetą (pvz., 2004–2006 m. Lietuvą kasmet turėtų sumokėti po 170 mln. EUR). Tačiau grynasis balansas – skirtumas tarp įmokų į ES biudžetą ir paramos iš ES – yra teigiamas.

Pagrindiniai mokestinių pajamų šaltiniai

Mokestinės 2005 m. pajamos sudarė:

1. Pajamų ir pelno mokesčiai:
 - gyventojų pajamų (27,7 proc.);
 - pelno (11,7 proc.).
2. Prekių ir paslaugų mokesčiai:
 - pridėtinės vertės (31,9 proc.);
 - akcizo (15,1 proc.).
3. Turto mokesčiai (1,9 proc.):
 - nekilnojamojo turto;
 - žemės;
 - paveldėjimo.
4. Kiti mokesčiai (5,4 proc.).

Šaltinis. www.stat.gov.lt.

Mokesčius galima suskirstyti į *tiesioginius* (atskaitomus tiesiogiai iš pajamų ar pelno gavėjo) ir *netiesioginius* – mokamus per kainų sistemą (mokesčiai įtraukiami į kainą, kurią sumoka vartotojas, o vėliau juos įmonė perveda valstybei). Tiesioginiams priskiriami pajamų, pelno mokesčiai, netiesioginiams – pridėtinės vertės mokestis, akcizai, muitai.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Įvertinkite situacijas ir nustatykite, koks tai yra mokestis:

- Petras, uždirbęs 2000 Lt, turėjo sumokėti 564,3 Lt mokestį, o gavęs 500 Lt už išnuomotą patalpą – 75 Lt mokestį.

⁸ Konsulinis mokestis mokamas už diplomatinę atstovybių teikiamas paslaugas, atliekamus notarinius veiksmus ar išduodamus juridinę galią turinčius dokumentus (pvz., vizas).

⁹ Žyminis mokestis mokamas už valstybės institucijų, išskyrus teismų, atliekamus veiksmus bei išduodamus juridinę galią turinčius dokumentus (leidimą verstis atitinkama veikla – įvežti šaunamuosius ginklus, steigti antspaudų ir spaudų dirbtuves, išvežti (išsiųsti) kilnojamąsias kultūros vertybes ir pan.).

- Įmonė, uždirbusi pelno, turėjo sumokėti 15 tūkst. Lt mokestį. Tai sudarė 13 proc. jos apmokestinamojo pelno. Jei įmonė neatitiktų smulkiojo verslo kriterijų (10 darbuotojų ir ne daugiau 500 tūkst. Lt pajamų), jai būtų taikomas 15 proc. tarifas.
- Įmonė turi 200 tūkst. Lt vertės pastatą, kurį naudoja verslo reikmėms, ir turi sumokėti metinį 2000 Lt mokestį (1 proc.).
- Anelė netikėtai gavo iš notaro laišką. Jame rašoma, kad dėdė paliko jai nuostabų namą ant ežero kranto, kurio vertė yra 600 tūkst. Lt. Taigi ji turi sumokėti 60 tūkst. Lt mokestį.
- Visos Lietuvoje parduodamos prekės ir teikiamos paslaugos apmokestinamos 18 proc. tarifu, nors yra ir išimčių – 5 proc. apmokestinamas keleivių vežimas, knygos, vaistai, apgyvendinimo paslaugos ir pan.
- Papildomas mokestis tam tikroms prekių grupėms, kurių vartojimas nėra skatinamas (2004 m. mokesčiai už energetinius produktus sudarė 61 proc., etilo alkoholį ir alkoholinius gėrimus – 30 proc., apdorotą tabaką – 9 proc.).

Mokesčiai ir žmonių elgesys

Ekonomikos plėtra yra vienas iš valstybės tikslų, o mokestinė aplinka – viena iš priemonių, galinčių padėti pasiekti šį tikslą. Tačiau tam, kad mokestinė aplinka būtų patraukli, reikėtų pasiūlyti mažesnius, aiškiai apibrėžtus ir palyginti retai keičiamus mokesčius. Mokesčiai veikia kaip paskatos – nustačius vienokius ar kitokius apribojimus, žmonės į juos reaguoja nuspėjamai.

Kai tik valstybė nustato naujus mokesčius ar keičia senus, keičiasi ir žmonių elgesys. Padidinus ar sumažinus mokesčius tam tikrai prekei ar paslaugai, žmonės skatinami mažiau ar daugiau vartoti tas prekes ar naudotis tomis paslaugomis ir ieškoti jų pakaitalų. Taip pat veikia pelno ir pajamų mokesčių tarifų keitimas bei jiems taikomos lengvatos. Pavyzdžiui, Lietuvoje taikoma gyventojų pajamų mokesčio dalies grąžinimo praktika, siekiant paskatinti gyventojus apsidrausti gyvybę ir pasirūpinti savo pensija (grąžinama dalis įmokos), investuoti į būstą (grąžinama dalis būsto kredito palūkanų), studijuoti aukštojoje mokykloje (grąžinama dalis studijų mokesčio), įsigyti kompiuterį su programine įranga (grąžinama dalis investicijų). Be to, valstybės institucijos gali nustatyti didesnius ar mažesnius įkainius už teikiamas paslaugas. Tai turi įtakos žmonių paskatomis jomis mažiau ar daugiau naudotis.

Pagal mokesčių tarifą Lietuvą nusileidžia artimiausioms kaimynėms. Pavyzdžiui, Estijoje gyventojų pajamų mokestis yra 26 proc., Latvijoje – 25 proc., o Lenkijoje – 18 proc. Lietuvoje sumažintas iki 27 proc., Latvijoje planuojama sumažinti iki 18 proc. Analitikų nuomone¹⁰, siekiant sudaryti palankią investicijoms aplinką, reikėtų mažinti pajamų mokesčius iki maždaug 15 proc. ir nedidinti kitų mokesčių. Taip padarė Rusija, Ukraina, Serbija, Rumunija, Slovakija.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Aptarkite pateikiamas situacijas. Kokių prekių ir paslaugų vartojimui ir gamybai turės įtakos nustatyti nauji ar pakeisti seni mokesčiai? Kaip ši įtaka pasireikš?

- 6 proc. sumažinamas gyventojų pajamų mokestis.
- 5 proc. padidinamas pelno mokestis.
- Mokestis už vairuotojo pažymėjimą padidinamas iki 700 Lt.
- Daugėja gyventojų skundų, kad vasaros sezono metu Palangoje lengvaisiais automobiliais užstatomi kiemai, gatvės, ir patiems gyventojams neįmanoma rasti vietos savo automobiliui. Be to, gatvės tampa panašios į stovėjimo aikštes ir nelieta ramaus ir gražaus poilsio skirto miestelio vaizdo. Siekdama apriboti automobilių srautą, miesto valdžia nustatė vienkartinį įvažiavimo į miestą mokestį – 50 Lt automobiliui.

¹⁰ Šaltinis. R. Šimašius, Du neišvengiami dalykai ir politika, *Laisvoji rinka*, 2005, Nr. 1.

- Kai kuriose pagrindinėse Vilniaus miesto gatvėse darbo dienomis susidaro ypač didelis automobilių srautas. Savivaldybė nusprendė piko valandomis (nuo 7.00 iki 8.30 ir nuo 16.00 iki 18.30) įvesti 10 Lt mokesčių visoms transporto priemonėms labiausiai apkrautuose kelio ruožuose.
- Seimas priėmė įstatymą apmokestinėti asmeninio turto naudojimą verslo reikmėms.

Teisingų mokesčių kriterijai

Nustatant, keičiant ir vertinant mokesčius, reikia ne tik numatyti, kaip į tai reaguos gyventojai ar verslo įmonės, bet ir suderinti juos su kitais įstatymais. Svarbu ir tai, kokių padarinių mokesčių pakeitimas turės ekonomikai ir ar jis suprantamas mokesčių mokėtojams. Įvairūs mokesčiai neišvengiamai turi ir privalumų, ir trūkumų. Įvertindami mokesčius, t. y. nustatydami, ar jie yra teisingi, ekonomistai remiasi šiais kriterijais.

1. **Galimybė sumokėti mokestį** (ar mokesčiai yra skirti asmenims, kurie turi panašias galimybes juos sumokėti). Laikantis šio principo, asmenys, turintys panašias galimybes, turi būti apmokestinami vienodai, pavyzdžiui, uždirbant daugiau pajamų, turėtų būti mokama ir daugiau mokesčių. Pagal tai, ar didėjant apmokestinamajai bazei (tai, nuo ko skaičiuojamas mokestis, pvz., pajamos, pelnas, turtas), keičiasi mokesčio tarifas, skiriami šie mokesčių tipai:
 - progresinis (tarifas didėja);
 - regresinis (tarifas mažėja);
 - proporcinis (tarifas nekeičiamas).Lietuvoje gyventojų pajamų mokesčių tarifas gaunantiems ir mažesnes, ir didesnes pajamas, yra proporcinis, tačiau tai nereiškia, kad visi sumoka vienodo dydžio mokesčius. Pavyzdžiui, asmuo, gaunantis 1000 Lt atlyginimą, sumoka 191,70 Lt $((1000 - 290) \times 0,27)$ pajamų mokestį, o asmuo, gaunantis 3000 Lt, sumoka 731,70 Lt $((3000 - 290) \times 0,27)$. Jei mokestis būtų progresinis ir, tarkime, gaunantiems per 1000 Lt būtų taikomas 40 proc. tarifas, tuomet gaunantysis 3000 Lt turėtų sumokėti 991,70 Lt $(191,70 + 2000 \times 0,4)$ mokesčių.
2. **Naudos gavimas** (ar mokami mokesčiai atitinka gaunamą naudą). Pavyzdžiui, kelių mokestis, kurį įmonės turėjo mokėti nuo gaunamų pajamų, nesvarbu, ar naudojasi keliais, ar ne, šio principo neatitiko (mokestis panaikintas nuo 2005 m. liepos 1 d.).
3. **Ekonominis efektyvumas** (ar mokesčiai neiškreipia pasiūlos ir paklausos pusiausvyros rinkoje, ar pernelyg nepakeičia natūralių konkurencijos sąlygų). Galima būtų teigti, kad bet kokie mokesčiai iškraipo natūralias rinkos sąlygas. Tačiau jie yra neišvengiami ir turi būti nustatomi tokie, kad kuo mažiau nukentėtų natūralios konkurencijos sąlygos. Pavyzdžiui, skirtingi PVM mokesčių tarifai atšaldytai žuviai, mėsai (5 proc.) bei jų gaminams ir užšaldytai žuviai bei mėsai (18 proc.) sudaro skirtingas sąlygas įmonėms konkuruoti.
4. **Paprastumas** (ar mokesčių įstatymai suprantami, ar neprieštarauja vienas kitam). Lietuvoje dažnai skundžiamasi dėl mokesčių įstatymų painumo, papildymų ir pakeitimų gausumo, tačiau kintant sąlygoms ir keičiantis verslo aplinkai, neįmanoma išlaikyti nekintančios situacijos ir mokesčių įstatymų bei poįstatyminių aktų leidyboje.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Remdamiesi išvardytais kriterijais, įvertinkite, ar teisingi šie mokesčiai:

1. Gyventojų pajamų mokestis (procentinė atlyginimo dalis).
2. Pridėtinės vertės mokestis (procentinė prekės ar paslaugos kainos dalis).
3. Turto mokestis (procentinė turto vertės dalis).

Kodėl žmonės nenori mokėti mokesčių?

Nors žmonės sutinka, kad valstybės institucijos ir jų teikiamos paslaugos yra būtinos, o jų išlaikymui ir tinkamam darbui reikalingos pajamos daugiausia surenkamos iš mokesčių, tačiau dauguma vis dėlto nenori jų mokėti. Ekonomistai nurodo dvi svarbiausias priežastis, kodėl žmonės nenori mokėti mokesčių:

1. **Mokesčių mokėjimas yra prievolė.** Daug ekonominių sandorių yra savanoriški mainai, todėl įprasta, kad sprendimus pirkti prekes ar paslaugas asmenys priima savarankiškai. Valstybė turi išskirtinę teisę priversti asmenis mokėti už tiekiamas prekes ir teikiamas paslaugas, t. y. nustato mokesčius, kuriuos privalo mokėti fiziniai ir juridiniai asmenys.
2. **Sąnaudos yra akivaizdžios, o nauda – ne.** Perkant privačias prekes ir paslaugas, dažniausiai sąnaudos patiriamos ir nauda matoma iškart. Tarp mokesčių mokėjimų ir individualaus vartojimo nėra aiškaus ryšio – mokesčius moka fiziniai ir juridiniai asmenys, vėliau juos, kaip pajamas, valstybė išleisdžia vykdydama funkcijas, kurios teikia naudą visiems.

Kai žmonės moka mokesčius, nauda (pvz., krašto apsauga ar moksliniai tyrimai sveikatos apsaugos srityje) vėliau gaunama netiesiogiai ar pasiskirsto taip, kad žmonės galiausiai mano už savo sumokėtus mokesčius gaunantys tik nedidelę naudos dalį.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokiais būdais būtų galima padidinti paskatas mokėti mokesčius?

Valstybės išlaidos

Valstybės ir savivaldybių biudžetų lėšos skiriamos valstybės funkcijoms vykdyti. Pagrindinės išlaidų grupės yra socialinė sfera, ekonomika ir kita (bendrosios valstybės paslaugos, krašto apsauga, viešoji tvarka ir visuomenės apsauga ir kt.).

2005 m. valstybės biudžeto išlaidos pagal valstybės funkcijas

Išlaidų grupė	Mln. Lt	Proc.
Socialinė sritis	2 781,1	22,0
Švietimas	1 352,9	10,7
Sveikatos apsauga	207,8	1,6
Socialinė apsauga	874,0	6,9
Poilsis kultūra ir religija	346,5	2,7
Kitos valstybės funkcijos	9 885,4	78,0
Bendrosios valstybės paslaugos	5 182,9	40,9
Gynyba	926,0	7,3
Viešoji tvarka ir visuomenės apsauga	1 123,8	8,9
Aplinkos apsauga	148,5	1,2
Būstas ir komunalinis ūkis	0,4	0,003
Ekonomika	2 503,7	19,8
Iš viso	12 666,5	100

Šaltinis. www.finmin.lt.

Reikia atkreipti dėmesį, kad socialinės apsaugos ir sveikatos apsaugos lėšos kaupiamos atitinkamai Valstybinio socialinio draudimo (2005 m. pajamos – 6,39 mlrd. Lt) ir Privalomojo sveikatos draudimo fonduose (2005 m. pajamos – 2,61 mlrd. Lt).

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Visuomeninių sprendimų priėmimas

Kiekvienais metais valstybės pareigūnai susiduria su problema, kaip paskirstyti ribotą biudžetą įvairioms valstybės funkcijoms ir programoms vykdyti. Juk reikia pinigų areštinių remontui, premjero rezidencijai, naujoms bibliotekų knygoms, kaimo senukų apsaugai ir pan. Priimant sprendimus, turėtų būti paisoma visuomenės interesų.

Įsivaizduokite esą Kaūno miesto tarybos nariai. Jums suteikta teisė spręsti, kaip išleisti surinktas mokesčių pajamas. Valstybės pajamos yra ribotos, o norai – įvairūs visuomeniniai projektai – dideli. Jūs turite 3 mln. Lt paskirstyti 5-iems projektams, kurie yra svarbūs Kaūnui. Projektai turi būti finansuojami visiškai (po 1 mln. Lt) arba jų reikia atsisakyti. Sumažinti projektų sąnaudų negalima, taip pat neįmanoma surinkti daugiau pajamų.

- Kuriuos tris projektus, geriausiai tenkinančius Kaūno gyventojų poreikius, finansuotumėte?
- Kurias programas pasirinktumėte finansuoti, jei jūsų, kaip miesto tarybos narių, pagrindinis tikslas – būti perrinktiems ateinančiuose rinkimuose?

Savivaldybės paslaugų teikimo tinklo kompiuterizavimas. Skyrus šiai programai 1 mln. Lt, būtų galima toliau plėtoti informacinio ryšio sistemą, efektyviau panaudoti dabartinius savivaldybės išteklius. Naudodamiesi naujoviškais kompiuterių tinklais ir programomis, savivaldybės darbuotojai galėtų greičiau kaupti, apdoroti, patikrinti ir suteikti informaciją, išduoti reikalingas pažymas. Tai leistų perpus sutrumpinti darbuotojų tam sugaištamą laiką. Be to, žmonės, kuriems reikalinga atitinkama informacija ar savivaldybės išduodamas dokumentas, taupyti laiką. Savivaldybės vadovai teigia, kad tai pagerintų paslaugų kokybę ir sumažintų paslaugų teikimui skirtas išlaidas.

Vandens parko įrengimas. Skyrus šiai programai 1 mln. Lt ir kartu pritraukus privačių investicijų, valstybei priklausančioje žemėje būtų įrengtas vandens parkas. Tokių pramogų Kaūnė trūksta, todėl šis projektas sulauktų didelės gyventojų paramos. Gyventojai pasisako už tokio pramogų centro įrengimą ir jau yra pateikę keletą prašymų įgyvendinti šį projektą. Be to, vandens parkas būtų įrengiamas šiuo metu apleistame pramoniniame rajone ant Nėmuno kranto. Tai pagerintų miesto kraštovaizdį, padidintų aplinkinių teritorijų vertę ir paskatintų kitų projektų vykdymą ir investicijas šiame rajone.

Miesto kelių ir pastatų remontas. Skyrus šiai programai 1 mln. Lt, būtų suremontuota dalis miesto kelių ir keli valstybiniai pastatai, tarp jų savivaldybės ir greitosios pagalbos stoties. Miesto kelių danga duobėta ir suaižėjusi, pastatų stogai kiauri, sienų dažai nusilupinėję, elektros laidų instaliacija kelia pavojų. Ėmusis remonto, būtų sutaupyta kasmet smulkiems darbams skiriamų lėšų. Toks remontas leistų išvengti teismo išlaidų (kurios būtų dengiamos iš mokesčių mokėtojų pinigų) bylose, kurias gali iškelti dėl netinkamos pastatų ar kelių būklės susižaloję miestiečiai.

„Nėmuno dviračių žiedo“ projektas. Skyrus šiai programai 1 mln. Lt ir kartu pasinaudojus Europos Sąjungos struktūrinių fondų lėšomis, būtų sudarytos sąlygos dviračių takų infrastruktūros plėtrai ir dviračių, kaip ekologiško transporto, eismo plėtrai. Numatoma, kad dviračių žiedas sujungtų Kaūno, Jurbarko, Šakių ir Šilutės rajonuose esančius regioninius parkus, Nėmuno pakrantėje esančias viduramžiais statytas pilis, XVI amžiaus Zapyškio bažnyčią. Projektas padėtų plėtoti turizmą minėtuose rajonuose, nes turistiniu požiūriu tai vienas vertingiausių Lietuvos regionų, turintis ypatingą istorinę kultūrinę ir gamtinę rekreacinę vertę.

Pagalbos vaikams ir paaugliams centro steigimas. Skyrus šiai programai 1 mln. Lt, būtų praplėsta Psichologinės paramos ir konsultacijų centro veikla, įsteigtas pagalbos centras vaikams ir paaugliams (bei jų tėvams). Centre numatoma teikti nemokamą psichologinę, socialinę ir teisinę pagalbą vaikams ir paaugliams bei jų šeimos nariams, patyrusiems smurtą ir seksualinę prievartą. Šalia tokių konsultacijų būtų formuojamos žaidimų, kūrybiškumo lavinimo grupės ikimokyklinio amžiaus vaikams, vykdoma asmeninės karjeros planavimo programa, jaunimo pilietinių, socialinių, vadovavimo, bendravimo ir įsidarbinimo įgūdžių lavinimo programos, įvairūs mokymai, seminarai, stovyklos. Sėkmingas tokios programos įgyvendinimas padėtų plėtoti socialines paslaugas, skirtas socialiai pažeidžiamų grupių asmenų integravimui į regiono socialinį ir ekonomikos gyvenimą, sudarytų sąlygas geriau ginti vaikų teises.

Biudžeto deficitas ir perteklius

Biudžetas vadinamas subalansuotu, kai jo pajamos atitinka išlaidas, o jeigu biudžeto išlaidos viršija pajamas, susidaro deficitas. Biudžeto perteklius yra tuomet, kai pajamos viršija išlaidas. Palyginus 2004 m. Lietuvos valstybės pajamas (13,8 mlrd. Lt) ir išlaidas (14,6 mlrd. Lt), matyti, kad susidaro 0,8 mlrd. Lt biudžeto deficitas. Nustatyti biudžeto deficito lygį ir jį įvertinti galima palyginus su bendruoju vidaus produktu. 2004 m. biudžeto deficitas sudarė 1,2 proc. BVP¹¹.

Valstybės išlaidos – kaip ir verslo įmonės ar asmens – turi būti padengiamos. Biudžeto deficitas gali būti finansuojamas spausdinant pinigus, parduodant užsienio valiutos atsargas, skolinantis užsienyje ar šalies viduje (išleidžiant valstybės vertybinius popierius – obligacijas). Lietuvos valstybės biudžeto deficitas daugiausia finansuojamas išleidžiant Vyriausybės obligacijas.

[TVIRTINIMO KLAUSIMAI

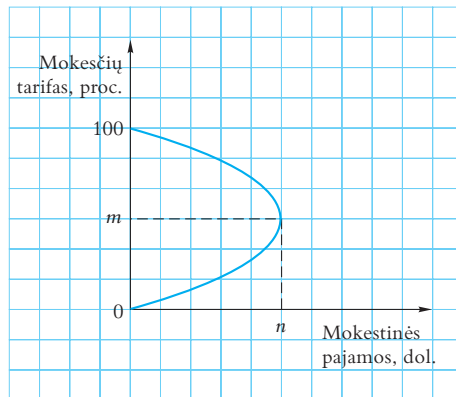
1. Nustatant papildomus mokesčius alkoholiniams gėrimams, siekiama ne tik padidinti valstybės pajamas, bet ir sumažinti alkoholio vartojimą. Šiuo atveju mokestis naudojamas kaip:
 - A paskata;
 - B priemonė, pagrįsta galėjimu mokėti;
 - C priemonė, pagrįsta mokesčio paprastumu;
 - D savanoriški mainai.
2. Mokestis, kurio tarifas nekinta keičiantis apmokestinamosios sumos dydžiui, yra:
 - A progresinis;
 - B regresinis;
 - C proporcinis;
 - D neteisingas.
3. Didžiąją valstybės biudžeto pajamų dalį sudaro:
 - A mokesstinės pajamos;
 - B nemokesstinės pajamos;
 - C Europos Sąjungos parama;
 - D valstybinio socialinio draudimo įmokos.
4. Didžiausios mokesstinės valstybės biudžeto pajamos yra iš:
 - A juridinių asmenų pelno mokesčio;
 - B gyventojų pajamų mokesčio;
 - C akcizo;
 - D turto mokesčių.
5. Kodėl žmonės nenori mokėti mokesčių?
 - A Bijo.
 - B Nedrįsta.
 - C Tingi.
 - D Šykšti.

¹¹ Šaltinis. www.stat.gov.lt.

Besidomintiems

Lafero kreivė

Atrodytų, kad įteisinusi daugiau mokesčių ir didesnius tarifus valstybė turėtų daugiau mokestinių pajamų. Tačiau mokesčių didinimas turi ribas – esant ypač didelei mokesčių naštai, ūkio subjektai vengia mokėti mokesčius, taigi valstybės pajamos mažėja. Mokestinių pajamų ir apmokestinimo lygio priklausomybę vaizduoja Lafėro kreivė. Iš pateikiamo paveikslėlio matyti, kad iki tam tikro lygio didinant mokesčių tarifą (nuo 0 iki m), biudžeto pajamos didėja (nuo 0 iki n). Tačiau jei mokesčio tarifas didinamas ir toliau (nuo m iki 100 proc.), pajamos ima mažėti. Taigi mokestinės pajamos būtų lygios nuliui, jei mokesčių tarifas būtų 0 arba 100 proc. Mokesčių tarifas yra optimalus taške m , o esant šiam apmokestinimo lygiui surenkamos maksimalios mokestinės pajamos (n).

Nustatyti, koks yra optimalus apmokestinimo lygis ar bendrasis mokesčių tarifas, labai sudėtinga ir beveik neįmanoma. Nepaisant to, priimant sprendimus dėl mokesčių tarifų pakeitimų, svarbu atsižvelgti į šį dėsnį. Pavyzdžiui, norint surinkti daugiau mokestinių pajamų, tarifų didinimas gali turėti nepageidaujamą poveikį, t.y. sumažinti pajamas, nes turintys mokėti mokesčius ims jų vengti. Tokiu atveju biudžeto pajamas padidintų tarifų mažinimas (būtų mažiau vengiančių mokėti mokesčius). Mokestinių pajamų didinimą mažinant mokesčius galima iliustruoti Slovākijos pavyzdžiu: 2004 m. Slovākijoje sumažinus gyventojų pajamų mokestį iki 19 proc., biudžeto pajamos padidėjo¹².

¹² Šaltinis. R. Šimašius, *Ar Lietuva tikrai mažų mokesčių ir mažos valdžios šalis?* ELTA, 2005 10 28.

6 skyrius

Makro-ekonomika

- Didelis tortas ar didelis gabalėlis?
- Visiškai užimta arba laikinai nepasiekiamą
- Kada daug yra mažai?
- Ar verta pasitikėti?
- Grandininės reakcijos dalyviai
- Dėl ko verta jaudintis?
- Apie čiužinį, kriaukleles ir popierinę juvelyrą
- Kaip taisyti sveikatą?

Bendrasis vidaus produktas ir jo apskaičiavimas

Didelis tortas ar didelis gabalėlis?

Ar, norint tapti didelio pyragų kepimo koncerno *Pyragas* vadovu, užtenka ši bei tą išmanyti apie paklausą ir pasiūlą, mokėti apskaičiuoti gamybos sąnaudas ir pelną?

Koncerną *Pyragas* sudaro trys didelės įmonės.

Žemės ūkio bendrovė <i>Gaidelis</i> :	Kepykla <i>Degėsis</i> :	Parduotuvių tinklas <i>Brangutis</i> :
<ul style="list-style-type: none">■ augina ir tiekia grūdus, kiaušinius, pieną ir visas kitas pyragams reikalingas žaliavas;■ per metus parduoda produkcijos už 120 mln. Lt;■ sumoka žemės savininkams 30 mln. Lt, darbuotojams – 60 mln. Lt, ir lieka 30 mln. Lt pelno.	<ul style="list-style-type: none">■ iš bendrovės A perka žaliavų už 120 mln. Lt;■ maišo, plaka, kepa ir visus pyragus parduoda parduotuvių tinklui;■ gauna 180 mln. Lt pajamų, iš jų 40 mln. Lt sumoka darbuotojams ir uždirba 20 mln. Lt pelno.	<ul style="list-style-type: none">■ parduoda tik kepyklos B produkciją;■ vartotojai tinklui atneša 220 mln. Lt pajamų, iš kurių 30 mln. Lt dar reikia atskaičiuoti darbuotojams ir lieka 10 mln. Lt pelno.

Kokios vertės produkciją pagamino koncernas *Pyragas*?

Kaip tą vertę apskaičiuoti ir kam ta produkcija reikalinga?

Bendrasis vidaus produktas

Įsivaizduokite, kad esate ne trijų bendrovių koncerno vadovas, o šalies, kurioje gyvena daugiau nei 3 mln. gyventojų ir įregistruota daugiau nei 60 000 įmonių, vyriausybės vadovas. Norint įvertinti šalies ūkio būklę ir pokyčius, palyginti su kitomis šalimis bei imtis atitinkamų ekonomikos politikos priemonių, būtina žinoti visos šalies „iškepto pyrago“ dydį.

Prekių ir paslaugų, pagamintų šalyje per tam tikrą laiką, dažniausiai metus, vertė yra vadinama *bendrūoju vidaus produktu (BVP)*. Į jį įtraukiama tik užbaigtų ir galutiniam vartojimui skirtų prekių ir paslaugų vertė. Taigi tos pačios prekės ir paslaugos į *BVP* įtraukiamos tik vieną kartą.

Į *BVP* neįtraukiama:

- tai, ką žmonės pasigamina patys (pvz., kolektyviniame sode užsiaugina morškų ar atlieka remontą savo namuose);
- perkamas ir parduodamas naudotas turtas;
- sandoriai turguje;
- sandoriai, kurie nesusiję su prekių gamyba ar paslaugų teikimu, pavyzdžiui, valstybės mokėjimai (subsidijos, dotacijos, socialinės išmokos ir pan.), privati mokėjimai (kišenpinigiai, dovanos, gaunamos iš giminių ar draugų, ir pan.);
- operacijos vertybiniais popieriais (pvz., akcijų ar obligacijų pardavimas), nes tai yra tik nuosavybės perėjimas iš vieno savininko kitam.

BVP apskaičiavimas: pajamų ir išlaidų metodai

Ekonomikoje vienu žmonių pajamos yra kitų išlaidos ir atvirkščiai, todėl galimi du *BVP* apskaičiavimo metodai: pajamų ir išlaidų. Apskaičiuojant *BVP pajamų metodu*, sudedamos visų gamybos išteklių savininkų per vertinamą laiką gautos pajamos. Be to, pridėdamas ilgalaikio turto nusidėvėjimas, netiesioginiai mokesčiai (pvz., pridėtinės vertės mokestis, turto ir licencijų, akcizo, mūito mokesčiai) ir atimamos valstybės subsidijos.

Taigi apskaičiavę pajamas, kurias iš koncerno *Pyragas* gavo žemės savininkai (30 mln.), darbuotojai (60 mln. + 40 mln. + 30 mln.) ir kapitalo (t. y. įmonių) savininkai (30 mln. + 20 mln. + 10 mln.), gauname, kad koncerno *BVP* yra 220 mln. Lt.

BVP apskaičiavimo metodų palyginimas

Namų ūkių vartojimo išlaidos (<i>C</i>) + Verslų investicijų išlaidos (<i>I</i>) + Vyriausybės išlaidos prėkėms ir paslaugoms (<i>G</i>) + Grynasis eksportas (<i>X – M</i>)	= <i>BVP</i> =	Darbo užmokesčiai + Rentà + Palūkanos + Pešnas + Sànaudos, negeneruojančios pajamų (nusidėvėjimas) + Netiesioginiai mokesčiai – Subsidijos
--	----------------	--

Kitas *BVP* apskaičiavimo būdas yra *išlaidų metodas*. Apskaičiuojant *BVP* šiuo metodu, sudedamos visų ekonomikos dalyvių išlaidos baigtinėms prekėms ir paslaugoms:

- *Namų ūkių išlaidos* vartojimo prekėms bei paslaugoms (*C*): trumpalaikėms prekėms (pienui, duonai, batams ir pan.), ilgalaikėms prekėms (automobiliams, šaldytuvams, butams) ir paslaugoms (dantistų, teisininkų, kirpėjų).
- *Įmonių išlaidos*, kurias sudaro investicijos į naujus pastatus ir gamybos priemonės (*I*).

- *Vyriausybės išlaidos*, kurios apima visų lygių valdžios institucijų išlaidas ištekliams (ypač darbui), prekėms ir paslaugoms (*G*).
- Tai, ką išleidžia užsieniečiai, pirkdami mūsų šalyje pagamintas prekes – *eksportas (X)*, atėmus *importo* vertę (*M*), nes šios išlaidos susijusios su gamyba užsienio šalyse, o ne mūsų šalies viduje. Dydis *X – M* dar vadinamas *grynųjų eksportu*.

Matematiškai tai galima užrašyti tokia formule:

BVP = C + I + G + X – M.

Koncerno *Pyragas* pavyzdyje paminėta tik viena ekonomikos dalyvių grupė – vartotojai, kurie išleido 220 mln. Lt. Taigi gavome tokį pat koncerno *BVP*, kaip ir skaičiuodami pajamų metodu.

Lietuvės BVP 2005 m. galiojusiomis kainomis, mln. Lt

Išlaidų metodu		Pajamų metodu	
Namų ūkių vartojimo išlaidos	46 159	Kompensacija dirbantiems	27 968
Valdžios sektoriaus vartojimo išlaidos	11 908	Likutinis pelnas ir mišrios pajamos	27 917
Nepelno institucijų vartojimo išlaidos*	222	Pagrindinio kapitalo suvartojimas	8 459
Bendrojo kapitalo formavimas	17 791	Gamybos ir importo mokesčiai	8 096
Prekių ir paslaugų eksportas	41 496	Subsidijos (minus)	1 355
Prekių ir paslaugų importas (minus)	46 493		
Bendrasis vidaus produktas**	71 084	Bendrasis vidaus produktas	71 084

* Nors „klasikinėje“ *BVP* skaičiavimo išlaidų metodu formulėje nėra raidės, žyminčios nepelno institucijų, kurios nėra nei valstybės įstaigos, nei verslo įmonės, vartojimo išlaidas, svarbu prisiminti, kad išlaidų metodo esmė – visų ekonomikos dalyvių išlaidų suskaičiavimas. Pasaulyje augant nepelno sektoriaus reikšmei, statistikai išskyrė jo vartojimo išlaidas. Gali būti, kad ilgainiui bus „patobulinta“ ir formulė.

** Sumos nesutampa dėl apvalinimo.

Šaltinis. www.stat.gov.lt.

Iš *BVP* apskaičiavimo išlaidų metodu formulės matyti, kokį poveikį šalies ūkiui daro įvairūs įvykiai. Kai ekonomikos dalyvių išlaidos (*C, I, G*) dėl kokių nors priežasčių padidėja, didėja ir *BVP*, ir atvirkščiai. Šalies eksportui (*X*) didėjant, *BVP* didėja, nes šalyje pagaminama daugiau prekių ir paslaugų. Didėjant importui (*M*), *BVP* mažėja, nes šalies žmonės perka daugiau prekių, pagamintų kitose šalyse.

Atsižvelgiant į tai, galima numatyti, kokių politikos priemonių reikėtų imtis norint įgyvendinti veiksmingesnę ekonomikos politiką. Pavyzdžiui, ar siekti ūkio augimo ir skatinti privačių žmonių vartojimą, ar bandyti apsaugoti ekonomiką nuo „perkaimo“ ir pradėti riboti valstybės išlaidas ir pan.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kuriam iš *BVP* sudaromųjų elementų – vartojimui, investicijoms, vyriausybės išlaidoms ar grynajam eksportui – turės įtakos lentelėje pateikiami įvykiai?

Kaip jie paveiks Lietuvos *BVP* ir ūkį?

Mokesčių mažinimas skatina verslininkus pirkti daugiau kompiuterių	Vyriausybei susirūpinus dėl didėjančio biudžeto deficito, nuspręsta pirkti mažiau karinės technikos	Didėjančios kainos JAV paskatino amerikiečius pirkti daugiau užsienyje, taip pat ir Lietuvoje, pagamintų prekių
1	2	3
Padidėjus mokesčiams, vartotojai mažiau pinigų išleidžia kelionėms	Padidėjus lietuvių darbo užmokesčiui, jie perka daugiau Italijoje pagamintų prekių ir paslaugų	Kinijos vyriausybė nustatė muitus ES pagamintiems produktams
4	5	6
Verslininkai yra optimistiškai nusiteikę dėl ateities ir pradeda statyti naujus fabrikus	Lietuviai nusprendė pirkti daugiau prancūziškų nei amerikietišκών automobilių	Žmonės susirūpino dėl didėjančio nedarbo ir nusprendė daugiau taupyti
7	8	9
Padidėjus palūkanų normoms, verslininkai sumažino išlaidas, skirtas naujiems įrenginiams įsigyti	Vartotojai jaučiasi užtikrinti dėl savo ateities, dėl to jie ima paskolas ilgalaikėms prekėms, pavyzdžiui, skalbyklėms, pirkti	Siekdama sumažinti nedarbą, Vyriausybė nusprendė samdyti daugiau žmonių darbui nacionaliniuose parkuose
10	11	12

Nominalusis ir realusis BVP; BVP defliatorius

BVP matuoja bendrąją šalyje pagamintų prekių ir paslaugų vertę. Ji gali padidėti dėl dviejų priežasčių: pagaminus daugiau vienetų prekių ir suteikus daugiau paslaugų arba padidinus vieneto kainą. Pavyzdžiui, palyginus koncerno *Pyragas* dvejų metų gamybos rezultatus, matyti, kad bendroji produkcijos vertė padidėjo.

Apibendrinti koncerno „Pyragas“ gamybos rezultatai

Produktai	2005			2006		
	Kiekis	Kaina	Vertė	Kiekis	Kaina	Vertė
Baltasis pyragas	10	12	120	10	14	140
Ruginis pyragas	10	10	100	12	10	120
Bendroji produkcijos vertė	220			260		

Skaičiuojant einamosiomis (kitais tariant, tų metų) kainomis, bendras produkcijos vertės augimas sudarė 18 proc. Tačiau 2006 m. produkcijos vertę apskaičiavę 2005 m. (kitais tariant, palyginamosiomis) kainomis, gauname, kad reali vertė yra 240. Taigi realus produkcijos vertės augimas – 9 proc.

Šalies BVP, apskaičiuotas einamosiomis kainomis, vadinamas *nominaliuoju*, o palyginamosiomis kainomis – *realiuoju*. Palyginę nominalųjį ir realųjį BVP, galime apskaičiuoti kainų indeksą – BVP defliatorių, kuriuo įvertinama infliacija:

$$BVP \text{ defliatorius} = \frac{\text{Nominalusis BVP}}{\text{Realusis BVP}} \times 100.$$

Pavyzdžiui, koncerno *Pyragas* BVP defliatoriaus reikšmė yra 108,3. Vadinasi, nuo 2005 iki 2006 m. kainų lygis pakilo 8,3 proc.

BVP yra vienas iš šalies ekonomikos dydžio matų, kuris dažnai vadinamas ekonomikos *pyragu*. Lietuvių *pyragas* 2005 m. įvertintas 71 mlrd. Lt, tuo tarpu kinų ar JAV *pyragai* buvo kur kas didesni. Ar tai reiškia, kad jie gyvena geriau? Naudojant BVP rodiklį gerovei įvertinti, būtina atsižvelgti ir į šalies gyventojų skaičių. Tai gi patikslintas rodiklis būtų *pyrago riekė*, arba BVP, tenkantis vienam gyventojui, kuris apskaičiuojamas BVP padalijus iš gyventojų skaičiaus.

BVP vienam gyventojui

Kai kurių šalių 2004 m. BVP ir BVP, tenkantis vienam gyventojui (JAV doleriais pagal perkamosios galios paritetą, PGP¹³)

Šalis	BVP, mlrd.	Šalis	BVP 1 gyventojui
JAV	11 750,000	Liuksemburgas	58,900
Japonija	3 745,000	JAV	40,100
Vokietija	2 362,000	Norvegija	40,000
Jungtinė Karalystė	1 782,000	Šveicarija	33,800
Prancūzija	1 737,000	Danija	32,200
Italija	1 609,000	Airija	31,900
Rusija	1 408,000	Islandija	31,900
Ispanija	937,600	Austrija	31,300
Olondija	481,100	Belgija	30,600
Lenkija	463,000	Jungtinė Karalystė	29,600
Belgija	316,200	Olondija	29,500
Ukraina	299,100	Japonija	29,400
Austrija	255,900	Suomija	29,000
Švedija	255,400	Vokietija	28,700
Šveicarija	251,900	Prancūzija	28,700
Graikija	226,400	Švedija	28,400
Portugalija	188,700	Italija	27,700
Norvegija	183,000	Ispanija	23,300
Danija	174,400	Graikija	21,300
Čekija	172,200	Slovėnija	19,600
Suomija	151,200	Malta	18,200
Veňgrija	149,300	Portugalija	17,900
Airija	126,400	Čekija	16,800
Slovakija	78,890	Veňgrija	14,900
Baltarusija	70,500	Slovakija	14,500
Lietuva	45,230	Estija	14,300
Slovėnija	39,410	Lietuva	12,500
Liuksemburgas	27,270	Lenkija	12,000
Estija	19,230	Latvija	11,500
Islandija	9,373	Rusija	9,800
Moldova	8,581	Baltarusija	6,800
Malta	7,223	Ukraina	6,300
Latvija	2,530	Moldova	1,900

Šaltinis. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook>.

¹³ PGP – nacionalinių valiutų perskaičiavimo kursas, pašalinantis kainų lygių skirtumų tarp šalių poveikį ir leidžiantis atlikti realius apimties palyginimus.

Nei *BVP*, nei *BVP* vienam gyventojui neatskleidžia tikrojo pajamų paskirstymo šalies gyventojams. Gali būti, kad *BVP* vienam gyventojui didelis, o dauguma šalies gyventojų (pvz., kai kurių naftos turtingų šalių) skursta. Dar vienas *BVP*, kaip gerovės matas, trūkumas – jis neįvertina nei prekių įvairovės, nei jų kokybės. *BVP* neatsižvelgia ir į šešėlinės ekonomikos mastus.

Kartais galite aptikti rodiklį *BNP*. Taip žymimas bendrasis nacionalinis produktas, rodantis, kokios vertės produkciją per tam tikrą laiką sukūrė šaliai priklausantys gamybos ištekliai. Tuo tarpu *BVP* rodo, kokią vertę sukūrė gamybos ištekliai, esantys šalies viduje. Pavyzdžiui, gamykla yra Lietuvoje, tačiau ji gali priklausyti kitos šalies (tarkime, Vokietijos) savininkams. Šiuo atveju gamyklos pagaminta produkcija įskaičiuojama į Lietuvos *BVP*, tačiau nepatenka į Lietuvos *BNP*, ji priskaičiuojama prie Vokietijos *BNP*, bet ne *BVP*.

TVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Investicijos, kaip ir vartojimo išlaidos, vyriausybės išlaidos bei grynasis eksportas, yra viena iš pagrindinių *BVP* sudedamųjų dalių. Kuris iš pateiktųjų teiginių šiame kontekste apibūdina investicijas?
 - Piliečiai perka akcijas.
 - Verslo įmonės leidžia pinigus įrangos pirkimui ir gamyklų statybai.
 - Piliečiai įneša savo pinigus į taupomąsias sąskaitas bankuose.
 - Žmonės laiko indėlius Lietuvos banke.
- Kurios kategorijos išlaidos sudaro didžiausią Lietuvos *BVP* dalį?
 - Vartojimo išlaidos.
 - Investicijų išlaidos.
 - Vyriausybės išlaidos.
 - Grynasis eksportas.
- Kuri iš prekių ar paslaugų *nebus* įskaičiuota į šalies *BVP*?
 - Finansų tarpininkų paslaugos prekiaujant vertybiniais popieriais.
 - Morkos, kurias ūkininkas išaugino ir pardavė prekybos tinklui.
 - Baldai, kuriuos už grynuosius pinigus pardavė juos pagaminusi įmonė.
 - Individualaus dažytojo, kuris nedeklaruoja pajamų, paslaugos.
- Koks yra *BVP* trūkumas?
 - Apskaičiuojant *BVP* neatsižvelgiama į valstybės daromas investicijas.
 - BVP* neparodo, kiek žmonių gyvena pasiturinčiai, o kiek skursta.
 - Apskaičiuojant *BVP* neįtraukiami sandoriai vertybiniais popieriais.
 - Išlaidų ir pajamų metodais gaunami skirtingi rezultatai.
- Realusis *BVP* yra gerovės matas, ...:
 - išreikštas prekių ir paslaugų vienetais;
 - apimantis ir šešėlinės ekonomikos dalį;
 - leidžiantis palyginti kelių metų šalies ūkio apimtį, atsižvelgiant į kainų pokyčius;
 - skaičiuojamas sudedant šaliai priklausančių išteklių produkciją.
- Nominalusis *BVP* 2005 m. Lietuvoje buvo 71 084 mln. Lt, kainų lygis, skaičiuojant pagal *BVP* defliatorių, nuo 2000 m. padidėjo 7,4 proc. Apskaičiuokite realųjį *BVP* palyginamosiomis 2000 m. kainomis.

Nedarbas

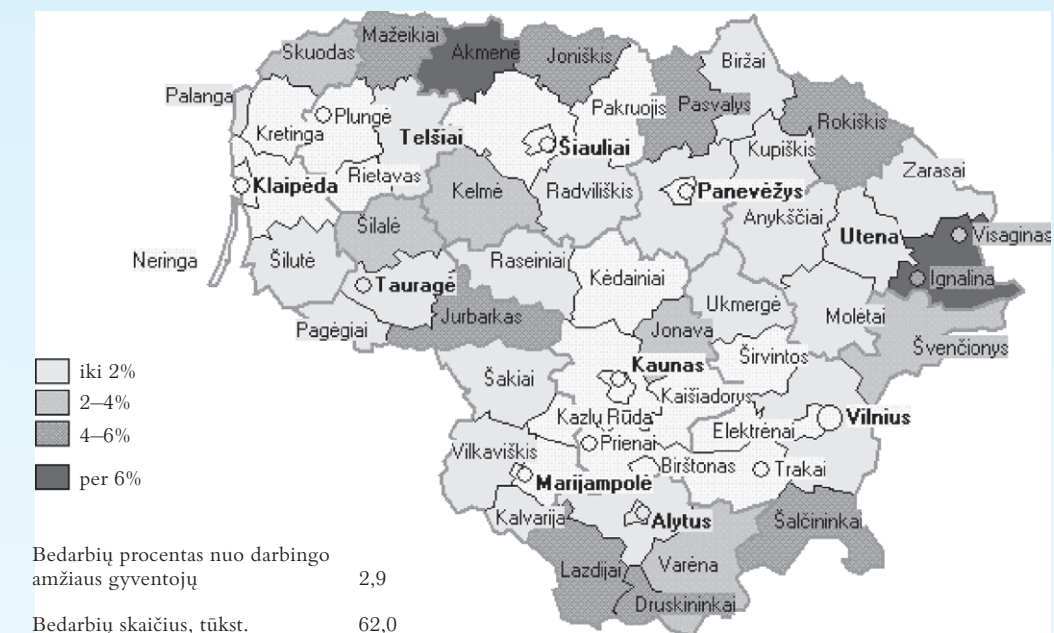
Visiškai užimta arba laikinai nepasiekiamą

Maisto gamybos technologė, gamybos vadovė (didelė patirtis, puikiai sugeba ruošti banketus, išmano aptarnavimą) ieško rimto darbo.

UAB „Povaitoma“ reikalingi vairuotojai dirbti naujais vilkikais užsienyje (nuolatinis reisas Londonas–Vakarų Europa). Puikios darbo sąlygos.

Vieni siūlo darbą, kiti jo ieško. Atrodytų, Lietuvą yra maža šalis, todėl siūlantys bei ieškantys galėtų greitai susitarti, ir darbo skelbimai išnyktų. Tačiau jų nemažėja. Kodėl? Nedarbo žemėlapis margas kaip genys. Kodėl vienuose rajonuose nedarbas didelis, o kituose – mažas?

Bedarbiai 2006 m. liepos 1d.

Šaltinis. www.ldb.lt.

Nedarbo
vertinimo
metodai

Gyventojų užimtumą Statistikos departamentas vertina remdamasis tyrimų duomenimis. Pagal specialų klausimyną yra apklausiami 15 metų ir vyresni gyventojai. Tyrimų metu apklausama apie 12 tūkst. gyventojų, atsitiktinai atrinktų iš gyventojų registro. Statistikos departamento skelbiami duomenys rodo, koks procentas šalyje yra darbingų darbo neturinčių, tačiau įvairiais būdais jo ieškančių asmenų. Lietuvos darbo birža skelbia informaciją apie bedarbius, užsiregistravusius teritorinėse darbo biržose.

Nedarbo lygis vertinamas remiantis įvairiais metodais, todėl ir skelbiami skaičiai skiriasi. Pavyzdžiui, Statistikos departamentas skelbia 8,3 proc., o Lietuvos darbo birža – 4,8 proc. nedarbą.

Užimtumas ir
nedarbas

15 metų ir vyresni gyventojai, dirbantys bet kokį darbą bent vieną valandą per savaitę ir gaunantys už jį užmokestį pinigais, prekėmis ar paslaugomis, vadinami *užimtais gyventojais*.

Darbingi žmonės, kurie neturi darbo, tačiau intensyviai jo ieško (kreipėsi į valstybinę ar privačią darbo biržą, darbdavius, draugus, gimines, žiniasklaidą, laikė įdarbinimo testus ar dalyvavo įdarbinimo pokalbiuose, ieškojo patalpų, įrenginių savo verslui, bandė gauti patentą, licenciją, kreditą verslui), vadinami *bedarbiais*.

Gyventojai, nepriskirti prie užimtųjų ar bedarbių grupės, vadinami *neaktyviais gyventojais*. Tai moksleiviai, studentai, namų šeimininkės, pensininkai, neįgalieji, nu-teistieji, asmenys, praradę viltį rasti darbą.

Pagrindiniai užimtumo rodikliai – *dárbo jėgà*, *užimtumo lygis* ir *nedárbo lygis* – apskaičiuojami naudojantis šiomis formulėmis:

Darbo jėga = Visi užimti gyventojai + Bedarbiai.

Užimtumo lygis = Užimti gyventojai / Atitinkamo amžiaus gyventojai.

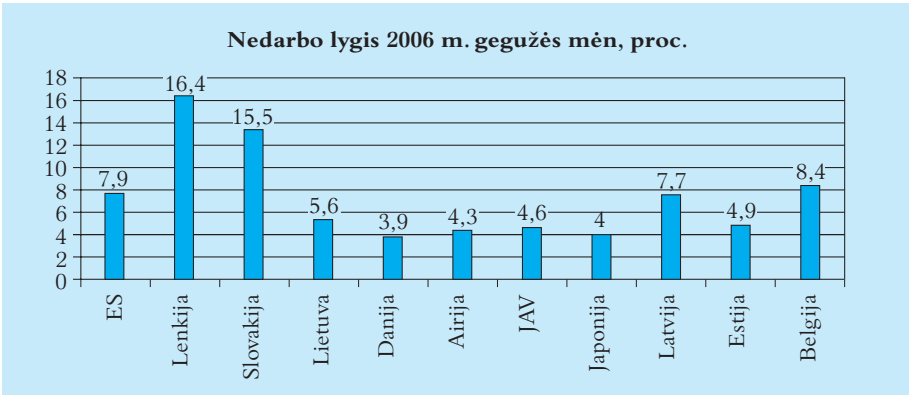
Nedarbo lygis = Bedarbiai / Darbo jėga.

Pagrindiniai gyventojų užimtumo rodikliai

	2003	2004	2005
Tūkstančiais			
Gyventojai metų pradžioje, iš viso	3 462,5	3 445,9	3 425,3
Darbo jėga	1 641,9	1 620,6	1 606,8
Užimti gyventojai, iš viso	1 438,0	1 436,3	1 473,8
Bedarbiai			
Statistikos departamento duomenimis	203,9	184,4	132,9
Registruoti darbo biržoje	167,0	142,5	108,8
Neaktyvūs gyventojai, iš viso	1 820,7	1 825,2	1 818,6
Procentais			
Nedarbo lygis			
Statistikos departamento duomenimis	12,4	11,4	8,3
Darbo biržos duomenimis	10,2	8,8	6,3

Šaltiniai: www.stat.gov.lt, www.ldb.lt.

Nedarbas šalyje nors ir lėtai, bet mažėja, tačiau, palyginti su Europos Sąjungos šalių vidurkiu, o ypač su JAV bei Japonija, jis išlieka didelis. Tai aiškiai matyti patyrinė-jus nedarbą atskirose šalyse.

Šaltinis. Eurostat.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Ar sutinkate su šiais teiginiais? Kodėl taip arba ne?

1. Nedarbas – pačių nedarbančiųjų kaltė.
2. Svarbiausia nedarbančio žmogaus veikla – ieškoti darbo ir negaišti laiko kitiems užsiėmimams.
3. Savanoriškas, atsitiktinis darbas arba darbas ne visą darbo dieną dar nėra tikras darbas.
4. Jei nėra darbų, visada galima susikurti sau darbą.
5. Neturiu reikalingų įgūdžių, kad galėčiau gauti pageidaujamą darbą.
6. Geriau dirbsiu bet kokį darbą, negu būsiu bedarbis.

Nedarbo rūšys

Yra skiriamos trys nedarbo rūšys:

- *Laikinasis nedarbas*. Darbuotojai keičia darbą, įsidarbina pirmą kartą arba eina dirbti po savo noru padarytos pertraukos. Dažniausiai tai trumpalaikis nedarbas (kai asmenys neturi darbo mažiau nei 12 mėnesių).
- *Struktūrinis nedarbas*. Darbuotojai negali imtis siūlomų darbų, nes jiems trūksta reikiamų žinių ir įgūdžių. Šis nedarbas dažniausiai yra ilgalaikis.
- *Ciklinis nedarbas*. Jis susijęs su šalies ekonomikos nuosmukiais. Kai šalies ūkis patiria nuosmukį, darbuotojai yra atleidžiami, ekonomikai atsigaunant, jie dažniausiai ir vėl yra samdomi.

Natūralus nedarbo lygis yra tada, kai darbo rinkoje yra tik laikinasis nedarbas. Rinkos ekonomikoje nuolatos vyksta pokyčiai, todėl visada bus žmonių, keičiančių darbą ar įsidarbinančių pirmą kartą. *Višiškias užimtumas* nereiškia nulinio nedarbo. Tai situacija, kai darbo rinkoje yra tik natūralus nedarbo lygis.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Lietuvoje 1998–2005 m. buvo gana aukštas ilgalaikio nedarbo lygis, taip pat daug bedarbių buvo tarp jaunimo.

Ilgalaikio nedarbo ir jaunimo nedarbo lygis, proc.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Nedarbo lygis	13,2	14,6	16,4	17,4	13,8	12,4	11,4	8,3
Ilgalaikio nedarbo lygis	7,21	5,63	8,52	10,23	7,58	6,22	6,07	4,55
Jaunimo (15–24 m.) nedarbo lygis	2,98	3,41	4,31	4,60	3,65	4,07	3,79	2,73

Šaltinis. www.ldb.lt.

Kokios galėtų būti ilgalaikio nedarbo bei jaunimo nedarbo priežastys?

Nedarbo mažinimas

Viena iš valstybės funkcijų ekonomikoje yra mažinti nedarbą. Kovai su nedarbu valstybės taikomos priemonės priklauso nuo nedarbo rūšies.

Priemonės nedarbui mažinti

Nedarbo rūšis	Priemonės jam mažinti
Laikinasis	Darbo informacija Įdarbinimo paslaugos
Struktūrinis	Subsidijos mokymui Darbuotojų mokymas ir perkvalifikavimas Subsidijos ar kitos lengvatos darbdaviams Lygių galimybių darbe įstatymai Viešųjų darbų programos
Ciklinis	Iždo politika Pinigų politika Viešųjų darbų programos Subsidijos ar kitos lengvatos darbdaviams

Lietuvės darbo biržos veiksmas nedarbui mažinti:

- Mokymo, perkvalifikavimo ir įgūdžių palaikymo plėtros programos.
- Darbo vietoje atliekama praktika ir stažuotės pramonės ir verslo įmonėse.
- Lanksčiųjų darbo ir darbo organizavimo metodų diegimas.
- Gyventojų informacinių technologijų srities kompetencijos plėtra.
- Profesinis orientavimas, informacijos teikimas, profesinis konsultavimas, profesinis mokymas, perkvalifikavimas, kvalifikacijos kėlimas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Kokios rūšies nedarbui mažinti skirti Lietuvos darbo biržos veiksmas?
- Dėl emigracijos ir visuomenės senėjimo šalyje mažėja darbo jėgos pasiūla. Ką, jūsų nuomone, turėtų daryti tie verslininkai, kurie norėtų išlaikyti darbuotojus, ir tie, kurie norėtų sumažinti darbo paklausą?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Valstybės įstaiga, skelbianti nedarbo lygį, yra vadinama:
A Valstybine mokesčių inspekcija;
B Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba;
C Statistikos departamentu prie LR Vyriausybės;
D Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija.
2. Asmenys laikomi bedarbiais, jeigu jie:
A neturi darbo ir aktyviai jo ieško;
B dirba ne visą darbo dieną;
C nusprendė kol kas nedirbti;
D mėnesį laiko nedirba dėl ligos.

3. Nedarbo lygis yra:
A bedarbių skaičius, padalytas iš visos darbo jėgos skaičiaus;
B visos darbo jėgos skaičius, padalytas iš bedarbių skaičiaus;
C visų dirbančiųjų skaičius atėmus bedarbius;
D bedarbių skaičius, padalytas iš visų šalies gyventojų.
4. Prie kurios nedarbo rūšies priskirtumėte šiuos žmones?
a) Universiteto absolventė, pirmą kartą ieškanti darbo.
b) Žmogus, persikėlęs į kitą miestą ir dėl to išėjęs iš darbo.
c) Dailidė, atleistas iš darbo, kai dėl per didelės palūkanų normos sumažėjo gyvenamųjų namų statyba.
d) Namų šeimininkė, kuri nusprendė įsidarbinti.
e) Telefonų operatorė, kurios darbo vieta buvo panaikinta modernizavus įmonę.
f) Baldininkas, atleistas sumažėjus gaminamų baldų paklausai.
g) Kompiuterių programuotojas, atleistas sumažėjus įmonės apyvartai dėl ekonomikos nuosmukio.
h) Žmogus, išėjęs iš darbo dėl per mažo atlyginimo.
i) Moksleivis, neatliekantis namų darbų.
5. Kokių priemonių galėtų imtis valstybė, kad padėtų minėtiems asmenims?

Infliacija

Kada daug yra mažai?

Vokietijai pralaimėjus Pirmąjį pasaulinį karą, vyriausybė, norėdama apmokėti savo skolas, ėmė beatodairiškai spausdinti pinigus. Atlyginimai buvo mokami kelis kartus per dieną, ir žmonės skubėdavo juos kuo greičiau išleisti. Kartą darbininkas, gavęs algą, permetė per gamyklos tvorą krepšelį su pinigais, tikėdamasis, kad žmona jau laukia. Tačiau ji vėlavo, o kažkas kitas atvyko laiku. Kaip jums atrodo, kas dingio – pinigai ar krepšelis?

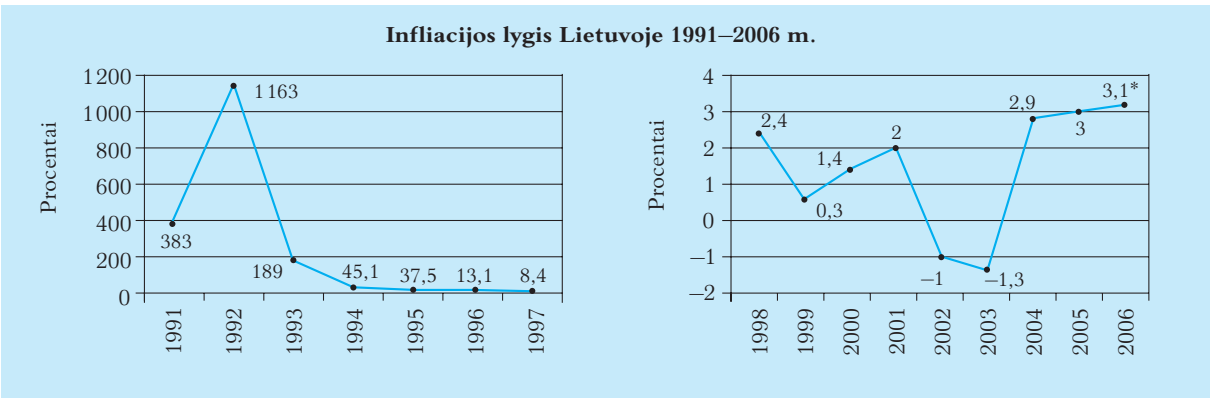
Yra daug teorijų, aiškinančių didžiulio kainų šuolio pokario Vokietijoje priežastis, iš kurių viena teigia, kad tai atsitiko dėl reparacijų (žalos atlyginimo, kai pralaimėjus karą reikėjo padengti to karo išlaidas). Vokietijos bankas spausdino vis daugiau popierinių pinigų, kad valstybė galėtų vykdyti savo įsipareigojimus. Nuo 1920 iki 1923 m. vidutinis infliacijos lygis buvo 933 proc., o 1923 m. lapkritį infliacija viršijo 200 000 proc. Centrinis bankas didino pinigų pasiūlą 1 300 proc. per mėnesį. Trisdešimt popieriaus fabrikų dirbo viršvalandžius, kad aprūpintų banką popieriumi pinigams spausdinti. Seni banknotai buvo surenkami, kad prie jų prirašius nulių būtų padidinta markių vertė. Galiausiai vienas doleris buvo lygus 1 000 000 000 000 markių. Prieš karą milijonas markių buvo vertas 237 936 JAV dolerių, o 1923 m. lapkritį milijonas markių nebuvo vertas nė vieno JAV cento!

Infliacija ir hiperinfliacija

Ilgalaikis prekių ir paslaugų kainų lygio kilimas vadinamas **infliacija**. Dėl infliacijos mažėja piniginio vieneto perkamoji galia.

Klausti, kas dingio – pinigai ar maišelis, būtų mažų mažiausiai keista, kai valiuta stabilu. Tačiau esant tokiam valiutos nuvertėjimui, koks buvo Vokietijoje po Pirmojo pasaulinio karo, aišku, kad dingio ne pinigai, o krepšelis. Šis pavyzdys iliustruoja **hiperinfliacijos** – ypač didelės infliacijos reiškinį. Hiperinfliacija yra tuomet, kai kainų kilimo sparta viršija 50 proc. per mėnesį, o per metus siekia 13 000 proc. Hiperinfliacijos reiškinys dažniausiai yra susijęs su dideliais šalies politinio ir ekonomikos gyvenimo pokyčiais, pavyzdžiui, karais, pokario sunkumais.

Jei infliacija nedidelė, ji nekelia didelės grėsmės ekonomikai. Didelei infliacijai trunkant ilgesnį laikotarpį, gyventojų perkamoji galia mažėja, nes bendrasis kainų lygis kyla sparčiau nei nominaliosios gyventojų pajamos. Pavyzdžiui, 100 proc. infliacija reiškia, kad kainos padvigubėja. Lietuvoje 1992 m. infliacija buvo 1 163 proc., todėl 1992 m. reikėjo 1 163 talonų¹⁴ tam, kad įsigytum daiktą, 1991 m. kainavusį 100 rublių.

Šaltinis. www.stat.gov.lt.
* Prognozės, www.finmin.lt.

Vartotojų kainų indeksas

Esant infliacijai, ne visų prekių ir paslaugų kainos kinta vienodai. Kainų lygio pokytį parodo kainų indeksai. **Kainų indeksas** – tai pasirinktos prekės kainos tam tikru laiko momentu ir tos pačios prekės kainos ankstesniu laiko momentu santykis. Vienas iš tokių indeksų yra vartojimo prekių kainų indeksas (VPKI), kuris naudojamas infliacijai įvertinti.

VPKI – rodiklis, parodantis vartojimo prekių ir paslaugų vidutinį kainų lygio pokytį per tam tikrą laikotarpį. Metai, su kurių kainomis lyginamos einamųjų metų kainos, yra vadinami baziniais. VPKI gali būti skaičiuojamas pagal vienus bazinius metus (pvz., visų metų kainas lyginant su 2000 m. kainomis) arba kasmet baziniais metais pasirenkant prieš tai buvusiuosius.

Lietuvoje VPKI apskaičiavimui atrinktos 655 prekės ir 156 paslaugos. Tai maisto produktai, alkoholiniai gėrimai ir tabako gaminiai, drabužiai ir avalynė, būsto apstatymas ir namų apyvokos įranga, poilsis ir kultūra, sveikatos priežiūra, transportas ir pan. Apskaičiuojami ir kitokie kainų indeksai, pavyzdžiui, gamintojų kainų indeksas, statybos kainų indeksas.

¹⁴ 1992 gegužės 1 d. išleisti piniginiai vienetai talonai, kurie iki spalio 1 d. cirkuliavo kartu su rubliais. Litas išleistas į apyvartą 1993 birželio 25 d., talonų apyvarta buvo nutraukta liepos 20 d.

Vartojimo prekių kainų indeksai

	Metiniai vartojimo prekių kainų indeksai (gruodžio mėn., palyginti su ankstesnių metų gruodžio mėn.)	Metiniai vartojimo prekių kainų indeksai, palyginti su 2000 metų gruodžio mėn.)
2000	101,4	100,0
2001	102,0	102,2
2002	99,0	101,2
2003	98,7	99,9
2004	102,9	102,8
2005	103,0	105,9

Šaltinis. www.stat.gov.lt.

Remiantis VPKI, galima apskaičiuoti infliaciją:

$$i = \frac{VPKI_2 - VPKI_1}{VPKI_1} \times 100;$$

čia VPKI₁ ir VPKI₂ – kainų indeksai atitinkamai laikotarpio pradžioje ir pabaigoje.

Pavyzdžiui, 2005 m. infliaciją galima apskaičiuoti dvejopai:

- remiantis VPKI, kuris apskaičiuojamas gruodžio mėnesio kainas lyginant su ankstesniųjų metų gruodžio mėnesio kainomis. Čia 2004 m. yra baziniai, ir jų VPKI lygus 100 proc. Tada infliacija

$$i = \frac{103 - 100}{100} \times 100 = 3.$$

- Remiantis VPKI, kuris skaičiuojamas pagal bazinius 2000 metus. Tuomet infliacija

$$i = \frac{105,9 - 102,8}{102,8} \times 100 = 3.$$

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Perskaitykite pateikiamas situacijas ir aptarkite:

- Kokį poveikį infliacija turėjo atskiroms gyventojų grupėms, kam ji buvo naudinga ir kam ne?
- Kaip infliacija paveikia fiksuotas pajamas gaunančius gyventojus, indėlininkus, skolintojus ir besiskolinančiuosius?

Gyvenimas infliacijos sąlygomis žlugus Sovietų Sąjungai

Albānija (1993 m. infliacija 85 proc.). Albānijoje politinės sistemos pasikeitimas 1990 m. sukėlė infliacijos bangą. Kainos 1990–1992 m. išaugo, tuo tarpu atlyginimai išliko beveik nepakitę. Per pereinamąjį laikotarpį daugelis valstybinių įmonių bankrutavo, ir daug gyventojų liko be darbo, o kainos išaugo 20–30 kartų. Iki 1990 m. šeima, sutaupiusi 10 000 lekų, galėjo nusipirkti butą, o vos po kelių mėnesių šių pinigų būtų užtekę nusipirkti maisto dviems ar trimis mėnesiams.

Ėstija (1993 m. infliacija – 89 proc.). Nuo XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigos iki 1992 m. infliacija Ėstijoje buvo ypač didelė – siekė net 500 proc. per metus. Prieš tai pensininkai taupė pinigus ateičiai, bet infliacijos metu šios santaupos tapo bevertės. Infliacijos metu estai ypač padidino sūrio, konservuotos mėsos, audinių, drabužių ir pan. atsargas. Dauguma žmonių net nekreipė dėmesio į perkamų drabužių dydį, o vaikams pirko drabužius ir avalynę daugeliui metų į priekį. Jie žinojo, kad geriau pirkti prekes dabar, nes kainos ateityje bus gerokai didesnės.

Tie, kurie turėjo santaupų, keitė pinigus į tvirtą ir saugią valiutą — daugiausia JAV dolerius ar Vokietijos markes, todėl šalyje susidarė šių valiutų trūkumas. Buvo nustatyti valiutos keitimo apribojimai — tik kai kurie bankai keitė valiutą, ir juose susidarydavo labai ilgos eilės. Tie, kurie turėjo draugų, giminaičių ar kitokių ryšių su bankų darbuotojais, galėjo lengviau apsisaugoti nuo infliacijos.

Estijoje 1992 m. pinigų reforma buvo vykdoma siekiant pažaboti infliaciją. Įvesta nacionalinė valiuta — kronos, žmonėms buvo leista išsikeisti 2000 rublių į 200 kronų.

Rumūnija (1993 m. infliacija — 265 proc.). Rumūnijoje dar ir 1998 m. infliacija siekė 50,8 proc. Kainos kilo greičiau nei atlyginimai. Nors buvo patvirtintas atlyginimų didinimo indeksas, kuris siekė 60 proc. infliacijos lygio, tačiau nuo 1998 m. rugsėjo valstybė atlyginimų neindeksavo, taigi valstybės tarnautojų atlyginimai nekeitė. Situacija buvo nedėkinga ir pensininkams — gaunamos pensijų pajamos nepadengė pragyvenimo sąnaudų. Daugelis pagyvenusių žmonių buvo išlaikomi vaikų, gavo paramą iš labdaros institucijų arba ieškojo papildomo darbo. Rumūnijos gyventojai važiuodavo apsipirkti į kitas valstybes, pavyzdžiui, Graikiją ar Turkiją. Mat šiose valstybėse kainos buvo žemesnės, o prekės ir paslaugos geresnės.

Esant dideliems infliacijos tempams ir mažiems atlyginimams, tik nedaugelis žmonių galėjo taupyti. Bankai siūlė dideles palūkanas — vidutiniškai apie 50 proc. per metus, tačiau netgi tokie pasiūlymai žmonių neviliojo. Daugelis nelaikė santaupų lėjomis, o keitė jas į tvirtą valiutą, pavyzdžiui, JAV dolerius.

Rūsija (1993 m. infliacija — 896 proc.). Kaip pasituringieji, t. y. 10–15 proc. Rūsijos gyventojų, susidorojo su infliacija? Jie investavo į nekilnojamąjį turtą ir brangakmenius, statė dviejų trijų aukštų kotedžus, pirko butus užsienyje arba tvirtą valiutą — dažniausiai JAV dolerius. Taigi jiems pavyko pabėgti nuo infliacijos. Šių prekių kainos išaugo, o rublių, kurie prarado savo vertę, jie nekaupė.

Kaip kiti 85–90 proc. rusų išgyveno infliacijos laikotarpį? Daugelis neturėjo pakankamai pajamų būtinoms prekėms. Valstybinės įmonės, kurios turėjo mokėti 800–900 rublių atlyginimus, mokėjo tik po 50–100 rublių. Likusioji dalis buvo išdalijama maisto kuponais, visuomeninio transporto bilietais ir pan. Atlyginimai vėluodavo 2–3 mėnesius. Valstybei trūko pinigų tarnautojų atlyginimams, tačiau išleidus papildomą pinigų emisiją infliacija būtų tik dar daugiau padidėjusi.

Vykdamas žemės reformą, daug kas pasinaudojo galimybe gauti žemės asmeniniam naudojimui, aprūpino šeimas žemės ūkio produktais ir keitė juos į kitas prekes bei paslaugas. Atsiskaitymai tarp įmonių taip pat vyko natūriniais mainais, o ne pinigais. Įmonės sumokėdavo darbuotojų būsto nuomos ir komunalinių paslaugų mokesčius, kad atlyginimų nereikėtų mokėti grynaisiais pinigais.

Infliacijos priežastys

Paklausos sukelta infliacija

Dėl padidėjusio kainų lygio įprasta kaltinti per didelę visuminę paklausą. Ekonomikos dalyviai gali bandyti išleisti daugiau, negu yra galimybių pagaminti, t. y. jie gali siekti kokio nors taško, kuris yra už gamybos galimybių kreivės apibrėžto ploto ribų. Verslas negali šios paklausos patenkinti didindamas gamybos apimtį, nes visi gamybos ištekliai jau panaudoti. Ši perteklinė paklausa sukeltų pagaminamos produkcijos kainas ir sąlygotų *paklausos infliaciją*. Paklausos infliacijos esmė — per didelis kiekis pinigų „vaikosi“ per mažą kiekį prekių.

Jei pinigų pasiūla kyla tokiu pat tempu, kaip ir prekių bei paslaugų gamyba, infliacijos nebus, tačiau ji atsiranda, kai pinigų pasiūla auga greičiau negu reali produkcijos apimtis (pvz., kai valstybės biudžeto deficitas finansuojamas papildoma pinigų emisija). Tarkime, pinigų pasiūla per metus padidėja 13 proc., o bendrojo produkto apimtis padidėja 3 proc. Tuomet galima prognozuoti 10 proc. infliaciją, nes pinigų pasiūlai padidėjus 13 proc., ekonomikos dalyvių pajamos taip pat išaugs 13 proc. Taigi padidės visuminė paklausa. Prekių ir paslaugų, kurias galima būtų papildomai nupirkti, bus tik 3 proc. daugiau. Todėl papildomos pajamos padidins kainų vidurkį 10 proc.

Pasiūlos sukelta infliacija

Pasiūlos sukelta infliaciją galima paaiškinti didėjančiomis produkcijos vieneto sąnaudomis. Didėjančios produkcijos vieneto sąnaudos mažina pelną ir produkcijos kiekį, kurį įmonės yra pasirengusios patiekti rinkai esamomis kainomis. Bendroji visų prekių ir paslaugų pasiūla mažėja. Esant tokiai situacijai, sąnaudos stumia

kainų lygį aukšty. Pasiūlos sukelta infliacija pati save riboja. Sumažėjus pasiūlai, mažėja realusis BVP ir užimtumo lygis — ekonomika patiria nuosmukį. Tai riboja tolesnį kainų didėjimą.

Kai gamybos sąnaudos (žaliavų ir energijos išteklių kainos) per trumpą laikotarpį padidėja ypač smarkiai, infliacijos priežastis yra vadinamasis *pasiūlos šokas*. Pavyzdžiui, spartus naftos kainų augimas padidina daugumos įmonių sąnaudas ir sukelia prekių bei paslaugų kainų augimą.

Dažnai sunku atskirti paklausos sukelta infliaciją nuo pasiūlos sukeltos infliacijos. Tarkime, gyventojai pradeda skirti daugiau lėšų naujam būstui įsigyti. Kai šis impulsas pereina prekių, paslaugų ir išteklių rinkas, verslo įmonių išlaidos statybinėms medžiagoms, darbuotojų atlyginimams didėja. Joms tenka didinti kainas, nes išauga išteklių kainos. Nors tai yra paklausos sukelta infliacija, ji gali atrodyti kaip sukelta pasiūlos.

Defliacija

Kai bendrasis prekių ir paslaugų kainų lygis mažėja, atsiranda *defliacija*. Tuomet didėja pinigų perkamoji galia. Nedidelius kainų lygio svyravimus dažniausiai sukelia kai kurių prekių grupių didesni kainų lygio pokyčiai. Pavyzdžiui, 2003 m. buvo 1,3 proc. defliacija, tačiau ne visų prekių ir paslaugų kainos nukrito. Defliaciją daugiausia lėmė sumažėjusios ryšių (12,2 proc.), namų apyvokos, būsto apstatymo (3,6 proc.) prekių bei paslaugų kainos, tačiau buvo ir tokių prekių bei paslaugų, kurios pabrango, pavyzdžiui, sveikatos priežiūros (3,8 proc.), alkoholiniai gėrimai ir tabako gaminiai (3,7 proc.).

Kiek pavojinga defliacija? Tai priklauso nuo daugelio dalykų. Didesni defliacijos tempai dažniausiai siejami su ekonomikos sąstingiu, bendrojo produkto sumažėjimu. Krentant kainoms, įmonės mažina gamybą, darbuotojai mažiau uždirba ar yra atleidžiami, todėl mažėja paklausa, mažėja kainos (užburtas ratas). Bet defliaciją gali sukelti ir kylantis darbo našumas, pavyzdžiui, dėl technologijų pažangos. Tokie atveji atlyginimai gali kilti, o kainos — kristi.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kaip defliacija paveikia nekintamas pajamas gaunančius darbuotojus, pensininkus, indėlininkus, skolintojus ir besiskolinančiuosius?

Kokia būtų teigiama ir kokia neigiama defliacijos įtaka ekonomikai?

Infliacija ir realiosios pajamos

Analizuojant infliacijos poveikį pajamoms, išskiriamos nominaliosios ir realiosios pajamos. *Nominaliosios pajamos* — tai gauta pinigų suma, pavyzdžiui, atlyginimas, nuoma, palūkanos, pelnas ir pan. *Realiosios pajamos* — tai pinigų suma, įvertinta pagal tai, kiek prekių ir paslaugų galima įsigyti už gautas nominaliąsias pajamas, keičiantis kainų lygiui.

$$\text{Realiosios pajamos} = \frac{\text{Nominaliosios pajamos}}{1 + i}.$$

Pavyzdžiui, jei nominaliosios pajamos yra 4000 Lt, tai esant 2 proc. infliacijai realiosios pajamos būtų 3921 Lt (4000/1,02).

Infliacija sumažina pinigų perkamąją galią (tos pačios prekės ir paslaugos kainuoja daugiau), tačiau tai nereiškia, kad gyventojų realiosios pajamos sumažėja. Realiosios pajamos sumažėja tik tuomet, kai nominaliųjų pajamų pokytis yra mažesnis už infliacijos tempą. Realųjų pajamų pokytį galima apskaičiuoti naudojantis tokia lygybe:

$$\text{Realųjų pajamų pokytis} = \text{Nominaliųjų pajamų pokytis} - i.$$

Pavyzdžiui, jei infliacijos tempas siekia 6 proc., o nominaliosios pajamos padidėja 10 proc., vadinasi, realiosios pajamos padidėja 4 proc.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Koks terminas vartojamas apibūdinti bendrąjį prekių ir paslaugų kainų lygio mažėjimą?
- A Defliacija.
B Stagfliacija.
C Hiperinfliacija.
D Infliacija.
2. Didelės infliacijos metu:
- A pinigų perkamoji galia padidėja;
B pinigai praranda savo vertę;
C žmonės skatinami taupyti;
D valstybė išleidžia mažas pinigų emisijas.
3. Infliacijos priežastis yra:
- A siūlomo prekių ir paslaugų kiekio rinkoje augimas;
B spartus energijos išteklių kainų augimas;
C gamintojų kainų indekso augimas;
D vartojimo prekių kainų indekso augimas.
4. Jei valstybė padidins išlaidas švietimui ir atitinkamai padidins mokesčius, tikėtina, kad:
- A bus infliacija;
B bus defliacija;
C kainų lygis nekis;
D padidės *VPKI*.
5. Jei infliacijos tempai sudarys 5 proc., nominaliosios pajamos padidės 4 proc., kaip tai paveiks pinigų perkamąją galią ir realiąsias pajamas?
6. Infliacija Lietuvoje 1995 m. buvo 38 proc. Ar gavo darbuotojas daugiau realiųjų pajamų, jei atlyginimas padidėjo nuo 400 Lt iki 570 Lt?
7. Pagal pateikiamas vartojimo prekių krepšelio vertes apskaičiuokite vartojimo prekių kainų indeksus:
- a) palyginę su praėjusiais metais;
b) palyginę su antraisiais metais.

Metai	Vartojimo prekių krepšelio vertė
1	3 456
2	4 543
3	4 427
4	5 290

8. Remdamiesi lentelėje (p. 69) pateikiamais vartojimo prekių kainų indeksais, apskaičiuokite 2002 m. infliaciją dviem būdais.

Besidomintiems

Stagfliacija yra tada, kai susidaro aukštas nedarbo ir infliacijos lygis, paprastai lydimas ir sąstingio – bendrojo vidaus produkto sumažėjimo.

Stagnacija – tai situacija, kuriai būdinga ilgai besitęsianti depresija, sąstingis gamyboje, prekyboje, investicijose, didelis nedarbas.

Infliacija ir pinigų perkamoji galia

Infliacijos poveikį pinigų perkamosios galios (*PPG*) sumažėjimui galima apskaičiuoti naudojantis tokia formule:

$$PPG = 1 - \frac{1}{1 + i}.$$

Pavyzdžiui, infliacijos tempas Lietuvoje 1997 m. siekė 8,4 proc., o pinigų perkamoji galia sumažėjo 7,75 proc. (*PPG* = 0,0775). Kai 2003 m. defliacija buvo 1,3 proc., gyventojų perkamoji galia padidėjo 1,317 proc.

Palūkanų normos infliacijos metu

Infliacija daro poveikį realiųjų pajamų vertei, todėl į infliaciją reikia atsižvelgti ir nustatant paskolų palūkanų normas. Tarkime, bankas su paskolos ėmėju sutarė, kad 5 proc. palūkanų norma už vienus metų paskolą priimtina abiem. Bankas paskolino 100 tūkst. Lt ir metų pabaigoje gavo 105 tūkst. Lt. Tačiau tais metais buvo 6 proc. infliacija. Įvertinus ją, perkamoji šių 105 tūkst. Lt vertė yra apie 99 tūkst. Lt. Taigi iš tiesų bankas sumokėjo 1 tūkst. Lt skolininkui už tai, kad naudosisi jo pinigais. Todėl nustatant paskolų ar indėlių palūkanų normą, atsižvelgiama į infliaciją:

$$r_{\text{nom}} = (1 + r_{\text{real}}) \times (1 + i);$$

čia r_{nom} – nominali (skelbiama) palūkanų norma, r_{real} – reali palūkanų norma, i – infliacija.

Pavyzdžiui, jei norima už paskolą gauti 5 proc. palūkanų ir prognozuojama 4 proc. infliacija, tai paskolos palūkanų norma turėtų būti lygi 9,2 proc.:

$$r_{\text{nom}} = (1 + 0,05) \times (1 + 0,04);$$

Remiantis šia formule ir žinant nominalią palūkanų normą bei infliaciją, galima apskaičiuoti realiąją palūkanų normą.

Visuminė pasiūla ir visuminė paklausa

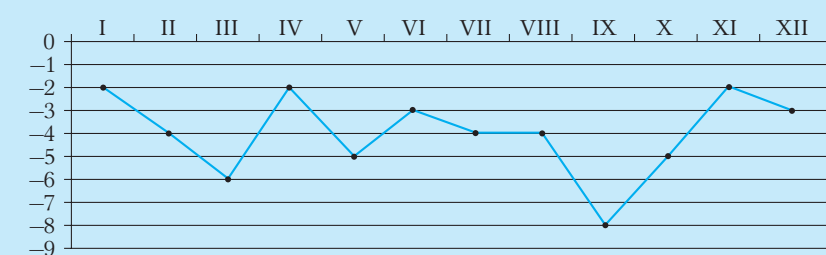
Ar verta pasitikėti?

„Statistikos departamento duomenimis, vartotojų pasitikėjimo rodiklis 2005 m. spalio mėnesį buvo minus 5 ir, palyginti su rugsėjo mėnesiu, padidėjo 3 procentiniais punktais. Vartotojų pasitikėjimo rodiklis mieste ir kaime labai skyrėsi. Spalio mėnesį mieste jis buvo minus 4, kaime – minus 8. Palyginti su praėjusiu mėnesiu, tiek miesto, tiek kaimo respondentai optimistiškiau vertino šalies ekonomikos padėtį per artimiausius 12 mėnesių. Savo namų ūkio finansinės padėties perspektyvų vertinimas beveik nepasikeitė. Kaimo gyventojai, priešingai nei miesto, optimistiškiau vertino nedarbo lygio pokyčius: sumažėjo kaimo respondentų, prognozuojančių bedarbių skaičiaus augimą per artimiausius 12 mėnesių.“

Šaltinis. *Vartotojų pasitikėjimo rodiklis spalio mėnesį padidėjo 3 punktais*, 2005 m. spalio 28 d., <http://www.vtv.lt/>.

Vartotojų pasitikėjimo rodiklis atskleidžia gyventojų, kaip vartotojų, materialinės padėties ar ją lemiančių ekonomikos veiksnių pokyčių prognozes. Tai išvestinis rodiklis, parodantis, kokių pokyčių dėl namų ūkio finansinės padėties, šalies ekonomikos padėties, nedarbo lygio ir tikimybės sutaupyti tikisi gyventojai per artimiausius dvylika mėnesių.

Vartotojų 2005 m. pasitikėjimo rodiklis

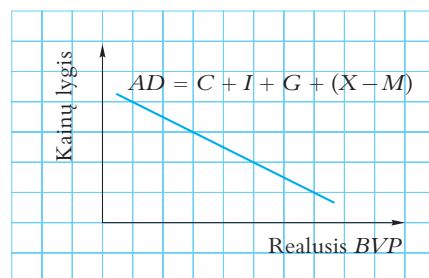

Šaltinis. www.stat.gov.lt.

Kokią įtaką ekonomikai turi vartotojų nuomonė ar lūkesčiai dėl šalies ekonomikos padėties, nedarbo lygio ar kainų lygio kitimo?

Visuminė paklausa

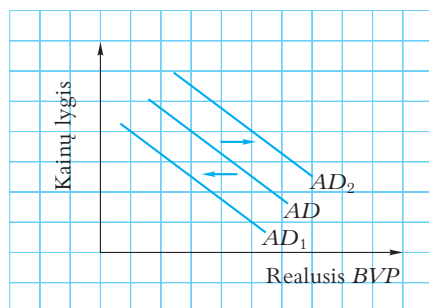
Bendra visų prekių ir paslaugų paklausa ekonomikoje yra vadinama *visuminė pāklausa* (angl. *aggregate demand, AD*). Ji gali būti vaizduojama lentele ar grafiku ir parodo bendrąją prekių ir paslaugų, kurias nori ir gali įsigyti vartotojai, įmonės, valstybė ir užsienio subjektai, paklausą (matuojamą realiuoju *BVP*), esant tam tikram kainų lygiui.

Vertikalioje ašyje atidedamas kainų lygis: vidutinis svertinis visų prekių ir paslaugų kainų vidurkis. Horizontalioje ašyje atidedamas realusis *BVP*. Kaip ir vienės prekės ar paslaugos paklausos, visuminės paklausos kreivė *AD* leidžiasi žemyn iš kairės į dešinę. Vadinasi, vartotojai, verslo įmonės, valstybė ir užsienio subjektai pirktų daugiau prekių ir paslaugų, jei kainų lygis būtų žemesnis. Skirtingai nuo vienos prekės ar paslaugos paklausos, kreivės *AD* žemėjimo priežastys yra kitos:

1. *Finansinio turto efektas*. Kylant kainų lygiui, mažėja ekonomikos dalyvių turimo finansinio turto, ypač indėlių, obligacijų ir pan., perkamoji galia. Todėl gyventojai mažiau lėšų skiria vartojimui. Kainų lygiui mažėjant, finansinio turto vertė ir vartojimas didėja.
2. *Palūkanų normų efektas*. Aukštas kainų lygis lemia didesnę pinigų paklausą ir aukštesnę palūkanų normą, dėl to sumažėja išlaidos kai kurioms vartojimo ir investicinėms prekėms.
3. *Pirkimų užsienio rinkose efektas*. Jei vidaus rinkoje kainos aukštesnės už kainas užsienyje, šalyje pagamintų prekių paklausos kiekis bus mažesnis, nes užsienio prekės ir paslaugos bus patrauklesnės.

Visuminė paklausa didėja arba mažėja priklausomai nuo vartotojų, verslų, valstybės išlaidų ir grynojo eksporto pokyčių.

Vartojimo išlaidų pokyčiai

- *Vartotojų turimas*. Kai realioji vartotojų turimo turto vertė mažėja, vartotojai daugiau taupo ir mažiau vartoja.
- *Vartotojų lūkesčiai*. Jei vartotojai tikisi kainų augimo ateityje, jie dabar vartoja daugiau. Jei manoma, kad realus atlyginimas ateityje sumažės, pradedama vartoti mažiau ir taupoma daugiau.
- *Vartotojų išsilavinimo lygis*. Kai vartotojų išsilavinimo lygis nėra aukštas ir sudaromos palankios sąlygos skolintis, vartojama daugiau. Jei išsilavinimo lygis yra ypač aukštas, daugiau gaunamų pajamų išleidžiama skolų apmokėjimui nei dabartiniam vartojimui.
- *Vartotojų mokami mokesčiai*. Pajamų mokesčių lygio sumažėjimas padidina gyventojų pajamas, vartojimas padidėja, ir atvirkščiai.

Investicijų išlaidų pokyčiai

- *Palūkanų normos*. Padidėjus ekonomikoje pinigų kiekiui, sumažėja palūkanų normos, įmonės skolinasi ir investuoja daugiau.
- *Įmonių mokami mokesčiai*. Padidėjus mokesčiams, sumažėja pelnas, kurį įmonės galėtų panaudoti verslo plėtrai ir investicijoms.
- *Technologijos*. Naujų technologijų dėka mažinamos sąnaudos, kuriais nauji produktai, o didėjančios investicijos į naujas technologijas lemia visuminės paklausos didėjimą.

Valstybės išlaidos

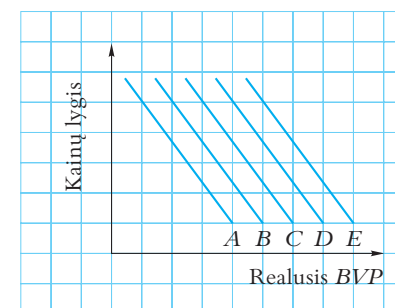
Didėjančios *valstybės išlaidos* didina visuminę paklausą, ir atvirkščiai. Pavyzdžiui, jei valstybė daugiau lėšų skiria švietimui (nemažindama išlaidų kitoms sritims), visuminė paklausa didėja.

Grynojo eksporto pokyčiai

- *Eksporto ir importo apimtys*. Kuo Lietuvoje pagamintos prekės ir paslaugos paklausesnės tarp užsienio gyventojų, tuo didesnės lietuvių pajamos iš eksporto, taigi ir didesnė visuminė paklausa.
- *Valiutų kursai*. Jei euras atpinga JAV dolerio atžvilgiu, už dolerius galima nusipirkti daugiau eurų (už vieną eurą galima nusipirkti mažiau dolerių). Tokiu atveju JAV gyventojams Europos Sąjungos prekės ir paslaugos atpinga, todėl tikėtina, kad iš ES jie importuos daugiau prekių ir paslaugų. ES gyventojai, atvirkščiai, JAV prekių ir paslaugų pirs mažiau. Padidėjus grynajam eksportui, padidės ir visuminė paklausa ES valstybėse.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

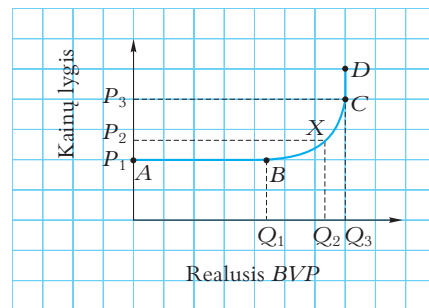
Nustatykite, kaip išvardyti įvykiai paveiks (padidins ar sumažins) visuminę paklausą. Pradėkite nuo kreivės *C*.

1. Seimas priima mokesčių pakeitimo įstatymą, pagal kurį 30 proc. padidinamas neapmokestinamasis gyventojų pajamų minimumas.
2. Tyrimo duomenys rodo, kad šiais metais sumažėjo verslo investicijos.
3. Seimas patvirtina kitų metų biudžetą, kuriame valstybės išlaidos didesnės nei šių metų. Vyriausybė prižada, kad mokesčiai nebus didinami.
4. Tyrimo duomenys rodo, kad vartotojų pasitikėjimo rodiklis sparčiai auga.
5. Verslo lyderiai jaučia, kad artinasi ekonomikos nuosmukis.
6. Akcijų rinka žlunga – investuotojai praranda milijonus.
7. Darbo našumas gamybiniame sektoriuje didėja jau ketvirtus metus iš eilės.
8. Išlaidos nacionalinei gynybai sumažinamos 20 proc., sutaupytas lėšas nuspręsta skirti sveikatos apsaugai.

Visuminė pasiūla

Visuminė pasiūla (angl. *aggregate supply, AS*) parodo visų prekių ir paslaugų ekonomikoje kiekį, matuojamą realiuoju *BVP*, kurį gamintojai pateiktų, esant atitinkamam kainų lygiui. Detaliai analizuojant trumpojo laikotarpio visuminę pasiūlą, skiriamos trys visuminės pasiūlos sritys: horizontalioji *AB*, kylančioji *BC*, vertikali *CD*.

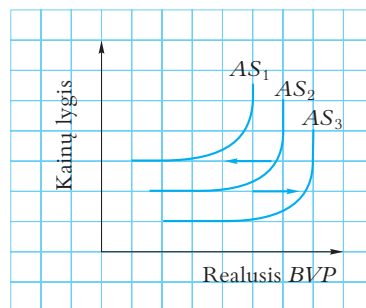
Visuminės pasiūlos kreivės *horizontalioji* dalis (*AB*) vaizduoja situaciją, kai ekonomika patiria nuosmukį. Tuomet didžioji dalis darbo ir kapitalo išteklių neišnaudojami. Šiuo atveju, didėjant realiojo *BVP* apimtims, kainos nekyla, nes gamintojai gali naudoti daugiau darbo ir kapitalo išteklių tomis pačiomis kainomis. Jei gamybos sąnaudos nedidėja, gamintojai neturi priežasčių kelti prekių ir paslaugų kainas.

Kylanti visuminės pasiūlos kreivės dalis (*BC*) vaizduoja situaciją, kai didėjant realiajam *BVP* didėja gamybos sąnaudos, įmonės didina prekių ir paslaugų kainas, taigi kyla ir kainų lygis. Taip atsitinka dėl to, kad vystantis pramonės šakoms (kreivės dalyje *BX*) vienuose sektoriuose, tarkime, aukštųjų technologijų ar paslaugų srityje, išteklių pradeda stigti ir jų kainos kyla kituose, pavyzdžiui, pramonės įmonėse. Kol ekonomika nepasiekia visiško užimtumo lygio, kreivė *AS* yra nuožulnesnė, t. y. didėjančią realiojo *BVP* apimtį lydi mažesni kainų lygio pokyčiai. Realus produkto lygis, esant visiškam užimtumui (Q_2), vadinamas *potencialiuoju BVP*.

Pasiekus visišką užimtumą, kurį laiką kainų augimas vis dar lemia realaus *BVP* augimą (dalis *XC*). Taip yra todėl, kad, pavyzdžiui, pratęsimas darbo valandos, darbuotojai gali turėti daugiau nei vieną darbą ir pan. Tačiau kainoms augant, *BVP* didėja daug mažiau (dalis *XC* statesnė), nes ištekliai geriau panaudojami.

Kai ekonomikoje nebelieka nepanaudotų išteklių, t. y. ekonomika veikia visu pajėgumu, pasiekiamas *maksimalusis BVP* (Q_3). Kainų lygio augimas nebedidina realiojo *BVP*, ir kreivės *AS* dalis (*CD*) yra *vertikali*. Šiomis sąlygomis gamintojai gali vilioti išteklius vieni iš kitų, mokėdami aukštesnes kainas (kainų lygis kils), tačiau realiojo *BVP* bus pagaminama tiek pat, nes vieni gamins daugiau, kiti – mažiau.

Visuminės pasiūlos pokyčius lemia veiksniai, susiję su gamybos sąnaudų pokyčiais. Tai gamybos išteklių kainų ir darbo našumo pokyčiai bei teisinė institucinė aplinka.

Gamybos išteklių kainos

- *Vidaus išteklių prieinamumas.* Visuminė pasiūla padidėtų, jeigu, pavyzdžiui, būtų rasta naujų gamtos išteklių, mažinančių gamybos sąnaudas, jei padidėtų darbo jėgos pasiūla (sumažėtų atlyginimų sąnaudos), būtų investuojama į naujas technologijas.

- *Importuojamų išteklių kainos.* Joms sumažėjus, sumažėja ir gamybos sąnaudos, taigi visuminė pasiūla padidėja, ir atvirkščiai. Valiutų kursų pokyčiai taip pat turi įtakos importuojamų išteklių kainoms. Pavyzdžiui, jei JAV doleris euro atžvilgiu pabrangsta, už dolerius perkami ištekliai brangsta.
- *Konkurencijos lygis.* Jei išteklių tiekėjas yra monopolininkas, jis gali nustatyti aukštesnes kainas. Atsiradus daugiau išteklių tiekėjų, išteklių kainos mažėja. Tai skatina gamintojus mažinti ir gaminamų prekių bei paslaugų kainas.

Našumo pokyčiai

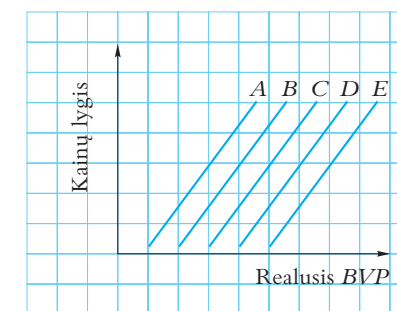
Našumui didėjant, t. y. kai iš turimų išteklių produkcijos pagaminama daugiau, vieneto gamybos sąnaudos mažėja, taigi visuminė pasiūla didėja, ir atvirkščiai.

Teisinė institucinė aplinka

Visuminę pasiūlą veikia įvairios valstybės reguliavimo priemonės, pavyzdžiui, didesni verslo mokesčiai padidina veiklos sąnaudas ir sumažina visuminę pasiūlą, ir atvirkščiai. Subsidijos verslui sumažina sąnaudas ir padidina visuminę pasiūlą (tarkime, subsidijos alternatyvios elektros energijos gamintojams sumažintų jų veiklos sąnaudas ir paskatintų plėtoti saulės ar vėjo jėgainių statybą).

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

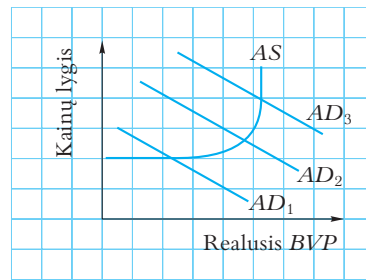
Nustatykite, kaip išvardyti įvykiai paveiks (padidins ar sumažins) visuminę pasiūlą. Pradėkite nuo kreivės *C*.

1. Profsąjungų veikla suaktyvėjo, padidėjo bendras atlyginimų lygis.
2. OPEC padidino naftos kainas.
3. Tyrimų duomenys rodo, kad pagerėjusios mokymosi sąlygos padės Lietuvos gyventojams įgyti daugiau žinių ir gebėjimų.
4. Rasti nauji gamtinių dujų telkiniai labai sumažino energijos kainas.
5. Informacinės technologijos padidino verslo veiklos efektyvumą.
6. Padidėjo valstybės išlaidos.
7. Sumažinti mokesčiai padidino paskatas dirbti, taupyti ir investuoti.
8. Žemas gimstamumo lygis ateityje sumažins darbo jėgos pasiūlą.

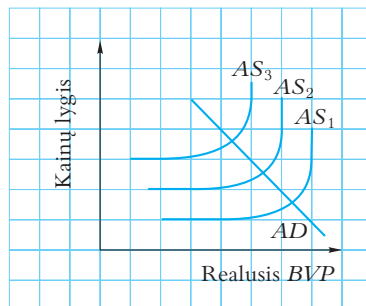
Ekonomikos pusiausvyrą

Ekonomika pasiekia pusiausvyrą, kai visuminė pasiūla lygi visuminei paklausai. Pusiausvyros kainų lygis ir realusis *BVP* yra nustatomi pagal tai, kur susikerta kreivės *AD* ir *AS*. Kintant visuminei pasiūlai ar paklausai, kainų lygio ir realiojo *BVP* pokyčiai priklauso nuo to, ar ekonomika yra arti visiško užimtumo lygio.

AD poslinkiai

Esant nuosmukiui, *AD* poslinkiai didesnę įtaką daro realiojo *BVP* pokyčiams, o esant visiškam užimtumui, labiau kinta kainų lygis:

- *AD augimas.* Skatinant visuminės paklausos didėjimą, pasiekama įvairių rezultatų. Tai priklauso nuo to, ar šiuo metu yra ekonomikos nuosmukio, ar numatomo visiško užimtumo etapas. Nuosmukio laikotarpiu, kai *AD* auga, realusis *BVP* didėja, kainų lygis nekinta. Jei *AD* didėja ekonomikai artėjant prie visiško užimtumo (kylanti *AS* dalis), *BVP* auga, ir pasireiškia infliacija. Visuminei paklausai didėjant, ilgainiui kainų lygis didės daugiau nei realusis *BVP*.
- *AD mažėjimas.* Jis sąlygoja kainų lygio ir realiojo *BVP* sumažėjimą. Jei ekonomika yra netoli visiško užimtumo, infliacija sumažės daugiau nei realusis *BVP*, o nuosmukio laikotarpiu realusis *BVP* sumažės daugiau nei kainų lygis.

AS poslinkiai

- *AS augimas.* Tai geriausia iš visų galimų situacijų – kainų lygis mažėja, realusis *BVP* didėja, mažėja nedarbo lygis.
- *AS mažėjimas.* Tai blogiausia iš galimų situacijų – aukštesnės kainos, mažesnis realusis *BVP*, didesnis nedarbo lygis.

Suvokus visuminės pasiūlos ir visuminės paklausos pokyčius, galima numatyti valstybės taikomų pinigų ir išdo politikos priemonių įtaką ir sumažinti infliaciją, nedarbą, paskatinti *BVP* augimą.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Nustatykite, kam (*AS* ar *AD*) ir kokią įtaką darys (padidins ar sumažins) išvardyti įvykiai. Kiekvienu atveju nubraižykite kreives *AS* ir *AD*, nurodykite, kaip keičiasi realusis *BVP*, kainų lygis ir nedarbo lygis.

1. Ekonomikos nuosmukio metu valstybė padidina išlaidas mokykloms, keliams ir viešiesiems darbamams.
2. Sukūrus pigų vandenilinį variklį, smarkiai sumažėja produktų kainos.
3. Dėl naujų technologijų ir mokymosi visą gyvenimą padidėja našumas.

4. Išrinkus naują prezidentą, padidėja vartotojų ir verslo įmonių pasitikėjimas ekonomikos ateitimi.
5. Seime patvirtinami mažesni pajamų mokesčio tarifai.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Visuminė pasiūla yra:
 - A suma, kurią pirkėjai planuoja išleisti pirkdami prekes ir paslaugas;
 - B gamybos išteklių savininkų gautos pajamos;
 - C visada lygi visuminei paklausai;
 - D grafikas, parodantis realiojo *BVP* lygį visomis kainomis.
2. Visuminė paklausa yra:
 - A kiekis, kurį vartotojai nori pirkti kiekviename kainų lygyje;
 - B visos ekonomikos vartotojų, verslo, valstybės ir užsieniečių išlaidos kiekviename kainų lygyje;
 - C niekada nebūna lygi visuminei pasiūlai;
 - D kreivė, horizontali realiojo *BVP* kreivei kiekviename kainų lygyje.
3. Kuris iš išvardytų įvykių padidins kainų lygį ir realųjį *BVP*?
 - A Darbo jėgos našumo padidėjimas.
 - B Vartotojų išlaidų padidėjimas.
 - C Mokesčių padidėjimas.
 - D Energijos produktų kainų padidėjimas.
4. Valstybė nori padidinti realųjį *BVP*, nesukeldama didelio kainų šuolio. Kokių priemonių geriausiai būtų imtis?
 - A Sumažinti gyventojų pajamų ir verslo mokesčius.
 - B Daugiau reguliuoti verslą.
 - C Didinti minimalųjį atlyginimą.
 - D Mažinti valstybės išlaidas.
5. Jeigu visų akcijų, kotiruojamų akcijų biržoje, kainos smarkiai sumažėja, kaip tai paveikia *AD*, *AS*, kainų lygį ir realųjį *BVP*? Kodėl?
6. Ar šios situacijos padidins, ar sumažins *AD*? Kodėl?
 - a) Verslo įmonės tikisi ekonomikos plėtros.
 - b) Tauta nuogaustauja dėl kitais metais numatomo ekonomikos nuosmukio.
 - c) Vyriausybė padidina pajamų mokesčius.
7. Kaip šie įvykiai sąlygos *AS* poslinkius ir kodėl?
 - a) Naujos kompiuterinės technologijos padidina našumą.
 - b) Visuotiniai streikai priverčia darbdavius padidinti atlyginimus.
 - c) Verslo įmonėms nustatomas naujas mokestis, skaičiuojamas nuo apyvartos.

Iždo politika

Grandininės reakcijos dalyviai

Lietuvojė nuo 1999 iki 2003 m. valdžios sektoriaus *pajamos*, skaičiuojant procentais nuo *BVP*, kasmet mažėjo. Tai lėmė mažėjančios pajamos iš rinkliavų, turto, dividendų, palūkanų ir pan. bei vykdoma mokesčių sistemos reforma. Nors 2003 m. pajamų surinkta daugiau nei planuota, dėl spartaus *BVP* augimo valdžios sektoriaus pajamos sudarė vis mažesnę *BVP* dalį. Nuo 2004 m. šios pajamos pradėjo didėti ir prognozuojama, kad didės iki pat 2007 m.

Valdžios sektoriaus biudžeto pajamos, išlaidos ir biudžeto balansas
1999–2007 m., proc. nuo *BVP*

Rodikliai	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005*	2006*	2007*
Visos pajamos	37,3	35,8	33,0	32,8	32,3	32,9	34,4	34,7	34,5
Iš jų mokestinės pajamos	23	21	20,1	20	19,9	19,8	20,4	20,4	20,5
Visos išlaidos	42,9	38,4	35,1	34,3	34,1	35,5	36,9	36,5	35,98
Biudžeto balansas	–5,6	–2,4	–2,1	–1,5	–1,9	–2,5	–2,5	–1,8	–1,5

*Prognozuojami duomenys.

Valdžios sektoriaus *išlaidų* dinamika tiesiogiai priklauso nuo šalies ekonomikos būklės pokyčių ir iždo politikos tikslų. Valdžios sektoriaus išlaidos 1999–2003 m. sudarė vis mažesnę *BVP* dalį. Šias tendencijas lėmė griežta fiskalinio deficito mažinimo politika ir vis mažesnis valdžios sektoriaus dalyvavimas prekių ir paslaugų gamyboje. Nuo 2004 m. išlaidos didėjo dėl ES paramos panaudojimo, tačiau jau nuo 2006 m. turėtų mažėti.

Šaltinis. *Lietuvės konvergencijos programa*, www.finmin.lt.

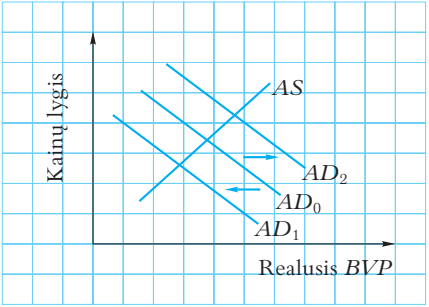
Kokią įtaką valstybės pajamų ir išlaidų pokyčiai daro ekonomikai ir joje veikiantiems subjektams – namų ūkiams ir verslo įmonėms?

Iždo politika

Mokesčių ir valstybės išlaidų didinimas arba mažinimas, t. y. išdo (arba fiskalinės) politikos sprendimai, yra priemonės makroekonomikos situacijai stabilizuoti. Dauguma ekonomistų yra įsitikinę, kad valdžios institucijos, naudodamos išdo politikos priemones, gali (ir turi) padėti sumažinti tokias makroekonomikos problemas, kaip infliacija, aukštas nedarbo lygis ar mažėjantis bendrasis produktas.

Visuminę paklausą veikianti išdo politika

Siekdama sumažinti nedarbą ir padidinti bendrojo produkto apimtį, valstybė gali didinti išlaidas ir/arba mažinti mokesčius. Tokių veiksmų rezultatas būtų padidėjusi visuminė paklausa, kuri savo ruožtu skatintų įmones siūlyti daugiau prekių ir paslaugų, taigi ir įdarbinti daugiau gyventojų. Tokia politika vadinama *skatinamąja išdo politika*.

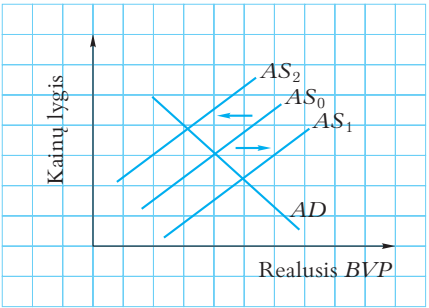
Pavyzdžiui, 2004–2006 m. viena iš valstybės išlaidų pozicijų yra Europos Sąjungos paramos lėšų panaudojimas privačiame ir valstybiniame sektoriuje. Šių lėšų panaudojimas dėl padidėjusių pajamų (tiesiogiai per verslo paramos programas ir per viešuosius pirkimus) didino visuminę paklausą ir privataus sektoriaus investicijas. Tai paveikė statybos sektorių, pramonę ir švietimą, padidėjo ir paslaugų sektoriaus (prekybos, transportavimo ir sandėliavimo, ryšių) plėtra. Taigi *BVP* augo greičiau, mažėjo nedarbo lygis.

Jei ekonomikoje bendrasis kainų lygis kyla, valstybė gali mažinti išlaidas ir/arba didinti mokesčius. Taip būtų sumažinta visuminė paklausa, sumažėtų kainos. Tokia politika vadinama *stabdomąja išdo politika*.

Pavyzdžiui, nuo 2004 m. Lietuvoje tapo aktuali infliacijos problema. Tarptautinio valiutos fondo (TVF) siūlymu Lietuvai turėtų laikytis griežtos ir apdairios išlaidų politikos, kuri padėtų užtikrinti stabilų kainų lygį. Anot TVF, valstybė turėtų taupyti, be to, siūloma išlaikyti mažesnę nei 2 proc. nuo *BVP* biudžeto deficitą (valstybės pajamų ir išlaidų skirtumą)¹⁵. Šios priemonės leistų išvengti didesnės infliacijos, kurią lemia aktyvesnis vartojimas.

Visuminę pasiūlą veikianti išdo politika

Išdo politika gali veikti ne tik visuminę paklausą, bet ir pasiūlą. Pavyzdžiui, mokesčių mažinimas gali paskatinti verslo įmones padidinti investicijas ir gamybą. Tai padidintų visuminę pasiūlą, padidėtų bendrasis produktas ir sumažėtų kainų lygis (skatinamoji išdo politika). Ir atvirkščiai, padidėjus mokesčiams, padidėja gamybos sąnaudos ir visuminė pasiūla mažėja (stabdomoji išdo politika).

¹⁵ Šaltinis. *Mažesnės valstybės išlaidos pristabdytų infliaciją*, 2005 07 13, www.politika.lt.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Kokia išdo politika vaizduojama pateikiamose situacijose?
- Kokias problemas siekiama išspręsti vienu ir kitu atveju?
- Kaip pasikeistų situacijos, jei pirmojoje būtų padidinti mokesčiai, o antrojoje padidintos valstybės išlaidos?

1 situacija

FINANSŲ MINISTRĖ

Paskelbia, kad buvo patvirtintas jos pasiūlymas sumažinti mokesčius gyventojams ir įmonėms.

Auklė

Nusprendžia įsigyti automobilį.

Automobilių prekybos salonas

→ Padidėjus pajamoms, nusprendžia įsigyti dar vieną kompiuterį.

Bedarbis kompiuterių specialistas

Gauna darbą ir ta proga užsako vakarienę šeimai prabangiam restorane.

Kompiuterinės įrangos salonas

← Padidėjus užsakymų skaičiui, nusprendžia pasamdyti dar vieną kompiuterių specialistą.

Restorano savininkas

Padidėjus lankytojų skaičiui, nusprendžia įsirengti ir atidaryti dar vieną restoraną.

Statybos darbų vykdytojas

→ Pakviečiamas sugrįžti į darbą ir vadovauti naujo restorano statybos darbams. Planuoja dalį atlyginimo skirti kelionei į Havajus.

2 situacija

FINANSŲ MINISTRĖ

Paskelbia, kad dėl infliacijos bus mažinamos valstybės išlaidos, daugiausia mažinant lėšas kelių priežiūrai.

Kelininkas

Netekęs darbo, įsidarbina sodininku už daug mažesnę atlygį ir nusprendžia nepirkti naujo namo.

Statybinės įmonės vadybininkas

→ Sumažėjus namų statybos užsakymams, sumažėjo darbų apimtys ir atlyginimai. Jo šeima pradėjo taupyti ir į restoranus išsiruošia vis rečiau.

Kompiuterinės įrangos salono vadybininkas

Sumažina kompiuterių, esančių sandėlyje, kainas, kad jie neužsistovėtų ir paskatintų didesnę apyvartą. Mažėjant pajamoms, mažinamos sąnaudos, tarp jų ir atlyginimai.

Restorano savininkas

← Mažėjant lankytojų skaičiui ir pajamoms, nusprendžia sumažinti patiekalų kainas, kad sulauktų daugiau lankytojų. Nusprendžia kol kas nepirkti naujo kompiuterio.

Kompiuterių specialistas

Sumažėjus atlyginimui, nusprendžia kol kas nepirkti naujos mašinos.

Automobilių prekybos salono vadybininkė

→ Sumažėjus automobilių kainoms, sumažėjo komisiniai, gaunami nuo parduotų automobilių skaičiaus. Nusprendė atšaukti kelionę į Havajus, kol kainos nukris.

Multiplikatoriaus efektas

Valstybės priimami sprendimai sukelia grandininę reakciją, kaip ir nuo kalno viršūnės paridentas akmuo sukelia griūtį. Padidėjus vartotojų, verslo įmonių ar valstybės išlaidoms, visi ekonomikos dalyviai išleidžia daugiau. Taip yra dėl to, kad vienu

asmenų išlaidos tampa pajamomis kitų asmenų ar verslo įmonių, kurios išleidžia šias pajamas, paskui jos tampa dar kitų asmenų pajamomis ir t. t. Tai vadinama *multiplikatoriaus efektu*. Multiplikatoriaus efekto rezultatas gali būti ir atvirkščias, jei kuris nors ekonomikos dalyvis išlaidas sumažina.

Išdo politikos poveikis daugiausia priklauso nuo to, kokią pajamų dalį rinkos dalyviai yra linkę išleisti ir kokią taupyti. Jei vartojimui išleidžiama daugiau, didesnis ir multiplikatoriaus efektas. Visiems nusprendus taupyti, tikėtasis išdo politikos poveikis būtų kur kas mažesnis ar visai nepastebimas.

Pavyzdžiui, sumažinus mokesčius, gyventojų pajamos padidėjo 5 mln. Lt. Tarkime, kad 75 proc. papildomų pajamų bus išleidžiama vartojimui, o likusioji dalis – taupymui. Tuomet padidėjusios 5 mln. Lt pajamos padidins vartojimą 3,75 mln. Lt ($5 \times 0,75$) ir taupymą – 1,25 mln. Lt ($5 \times 0,25$). Išleisti 3,75 mln. Lt vartojimui tampa kitų pajamomis, taigi vartojimas padidėja dar 2,81 mln. Lt ($3,75 \times 0,75$) ir taupymas – 0,94 mln. Lt ($1,25 \times 0,25$). Tai matyti iš pateikiamos lentelės.

Multiplikatoriaus efekto pavyzdys

	Pajamų pokytis, mln. Lt	Papildomos pajamos, mln. Lt	
		Vartojimui (0,75)	Taupymui (0,25)
1 etapas	5	3,75	1,25
2 etapas	3,75	2,81	0,94
3 etapas	2,81	2,11	0,7
4 etapas	2,11	1,58	0,53
5 etapas	1,58	1,19	0,39
Likusieji etapai	4,75	3,56	1,19
Iš viso	20	15	5

Žinant ribinį polinkį vartoti (*RPV*) ir ribinį polinkį taupyti (*RPT*), multiplikatorius apskaičiuojamas naudojantis tokia formule:

$$\text{Multiplikatorius} = \frac{1}{RPT} = \frac{1}{1 - RPV}.$$

Padidėjus ekonomikos dalyvių pajamoms, didėja ir išlaidos. Todėl, žinant multiplikatoriaus reikšmę, galima apskaičiuoti bendrojo vidaus produkto pokytį:

$$\text{Bendrojo vidaus produkto pokytis} = \text{Multiplikatorius} \times \text{Išlaidų pokytis};$$

čia išlaidų pokytis – atitinkamo laikotarpio investicijų, vartojimo, valstybės išlaidų, eksporto pokyčiai.

Analizuojamu atveju, kai ribinis polinkis taupyti yra 0,25, multiplikatorius lygus 4 ($1/0,25$), o bendrojo vidaus produkto pokytis lygus 20 (4×5).

Ekonomistai pabrėžia kelias galimas problemas, susijusias su išdo politikos efektyvumu ir veiksmingumu stabilizuojant ekonomiką.

1. *Koks yra multiplikatoriaus efektas?*

Numatyti, kiek bus išleidžiama vartojimui, gana sudėtinga, todėl tikslios multiplikatoriaus reikšmės neįmanoma apskaičiuoti. Tačiau ją svarbu žinoti, kad būtų galima numatyti mokesčių ar vyriausybės išlaidų pokyčius, leidžiančius pasiekti norimų rezultatų. Per dideli pokyčiai galėtų sukelti kitokių bėdų, o per maži neduotų naudos.

2. *Kaip greitai veikia išdo politikos priemonės?*

Ekonomistai negali tiksliai nustatyti, kiek tai gali trukti ir kaip greitai galima sulaukti išdo politikos rezultatų. Reikia laiko, kad:

- būtų suvokta, jog ekonomikoje iškilo problema;
- būtų pakeisti mokesčiai ar padidintos valstybės išlaidos;
- pritaikytos priemonės pradėtų veikti.

3. *Kaip išdo politiką veikia tarptautiniai įvykiai?*

Valstybės ekonomikai įtaką daro pasaulio įvykiai, kurių ji negali kontroliuoti. Procesai, vykstantys kitose valstybėse, gali turėti įtakos išdo politikos rezultatams, pavyzdžiui, bandant susidoroti su nuosmikiu, gali būti didinama visuminė paklausa, didinant valstybės išlaidas arba mažinant mokesčius. Tačiau jeigu užsienyje bus perkama mažiau Lietuvoje gaminamų prekių ir paslaugų, mažės eksportas, tad, nepaisant valstybės taikomų priemonių, gali sumažėti ir visuminė paklausa. Šiuo atveju išdo politika gali ir nepasiekti norimų rezultatų.

4. *Kokių būna teigiamų ir neigiamų išdo politikos rezultatų?*

Trumpuoju laikotarpiu padidinus vyriausybės išlaidas ir/arba nustačius mažesnius mokesčius, galima paskatinti ekonomikos augimą ir užimtumo didėjimą. Tačiau šios priemonės gali padidinti kainų lygį bei palūkanų normas. Mažinant vyriausybės išlaidas ir/arba didinant mokesčius, galima pasiekti kainų lygio bei palūkanų normų sumažėjimo, bet tada sulėtės ekonomikos augimas ir padidės nedarbas.

5. *Kaip išdo politika veikia valstybės įsiskolinimus ir palūkanų normas?*

Skatinamoji išdo politika – tai valstybės išlaidų didinimas arba mokesčių mažinimas, tačiau šios priemonės didina valstybės biudžeto deficitą arba mažina jo perteklių. Jei biudžeto deficitas finansuojamas išleidžiant skolos vertybinius popierius, padidėja paklausa pinigų rinkoje ir palūkanų normos. Dėl to padidėja taupymas, sumažėja vartojimo ir investicijų išlaidos. Šitai gali panaikinti laukiamą tokios išdo politikos poveikį ekonomikos augimui bei užimtumui.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kuris iš šių pavyzdžių atskleidžia išdo politiką?
A Centrinis bankas stengiasi sumažinti infliaciją.
B Europos Sąjunga suteikia paskolą besivystančiai valstybei.
C Vyriausybė sumažina mokesčius, siekdama sumažinti nedarbą.
D Mokyklos direktorius leidžia moksleiviams nelankyti fizikos pamokų.
2. Stabdančioji išdo politika taikoma:
A esant dideliame infliacijos tempui;
B esant aukštam nedarbo lygiui;
C karo metu;
D nuosmukio metu.
3. Jei ekonomika būtų nuosmukyje, tikėtina, kad pajamų mokestis ir kompensacijos bedarbiams:
A sumažėtų;
B padidėtų;
C pajamų mokestis sumažėtų, o kompensacijos bedarbiams padidėtų;
D pajamų mokestis padidėtų, o kompensacijos bedarbiams sumažėtų.
4. Jei ekonomika būtų arti visiško užimtumo, tikėtina, kad pajamų mokestis ir kompensacijos bedarbiams:
A sumažėtų;
B padidėtų;
C pajamų mokestis sumažėtų, o kompensacijos bedarbiams padidėtų;
D pajamų mokestis padidėtų, o kompensacijos bedarbiams sumažėtų.

Išdo politikos taikymo problemos

5. Pagrindinė problema, taikant išdo politikos priemones, yra tai, kad:
- A išdo politikos priemonės nedaro įtakos užimtumo lygiui ekonomikoje;
 - B norėdama stabilizuoti ekonomiką valstybė neturi teisės didinti išlaidas ar mokesčius;
 - C politikai ypač priešinasi išdo politikos priemonių taikymui ekonomikos stabilizavimo procese;
 - D įvardijus problemą, praeina daug laiko, kol išdo politikos priemonės pradeda veikti.
6. Koks būtų bendrojo vidaus produkto pokytis, jei valstybė padidintų savo išlaidas 20 mlrd. Lt? Ribinis polinkis vartoti yra 0,8.
7. Vyriausybė, norėdama sumažinti nedarbą, nusprendžia padidinti savo išlaidas, samdydama daugiau žmonių kelių remontui. Paaiškinkite, kaip, pasamdžius vieną papildomą žmogų kelių remonto darbus, gali padidėti kitų keliolikos žmonių pajamos.

Valstybės skola

Dėl ko verta jaudintis?

Bankrutuoja įmonės. Darbuotojai netenka darbo, akcininkai praranda į akcijas investuotą turtą, valstybei nesumokami mokesčiai... Bankrutuoja privatūs asmenys. Prarandami namai ir automobiliai... Neretai bankroto priežastis – besaikis neapgalvotas skolinimasis. Valstybė taip pat skolinasi, tad visiškai suprantamas klausimas, ar ji gali bankrutuoti, kaip kartais teigia politikai ir žurnalistai.

Biudžetas, biudžeto perteklius ir deficitas

Vyriausybė savo veiklą planuoja ir kiekvienais metais Seimui pateikia tvirtinti metų *biudžetą* – finansinį planą, kuriame numatomos tų metų pajamos (mokestinės ir nemokestinės) ir išlaidos (asignavimai) įvairioms reikmėms.

Biudžetas gali būti subalansuotas, perteklinis arba deficitinis. Subalansuotas biudžetas yra tuomet, kai valstybės pajamos lygios išlaidoms. Kai valstybės pajamos viršija išlaidas, yra biudžeto perteklius. Kai valstybės išlaidos viršija pajamas, yra biudžeto deficitas. Pavyzdžiui, Lietuvoje 2005 m. valdžios sektoriaus deficitas buvo 372,4 mln. Lt¹⁶. Biudžeto deficito nereikėtų painioti su prekybos deficitu. Prekybos deficitas susidaro, kai importuojamų prekių ir paslaugų vertė yra didesnė už eksportuojamų iš šalies prekių ir paslaugų vertę.

Valstybė biudžeto deficitą gali sumažinti įvairiais būdais: mažindama savo išlaidas, didindama pajamas ir kartu padidindama mokesčius, skolindamasi pinigų, parduodama Vyriausybės vertybinius popierius, spausdindama ir leisdama daugiau pinigų, gerindama mokesčių administravimą.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kaip paveiks ekonomikos augimą išvardytos biudžeto deficito mažinimo priemonės:

- valstybės išlaidų mažinimas;
- mokesčių didinimas;
- skolinimasis;
- papildoma pinigų emisija.

Biudžeto deficito finansavimo būdai

Biudžeto deficitui finansuoti valstybė skolinasi vidaus ir užsienio rinkose. Tai gali būti daroma imant bankų paskolas arba parduodant Vyriausybės vertybinius popierius (VVP). Tai išdo vėkseliai (iki 1 metų trukmės) ir obligacijos (trukmė viršija 1 metus). Lietuvoje buvo išleisti taupymo lėšai, skirti smulkiesiems investuotojams, todėl lengviausiai prieinami gyventojams. VVP yra skolės vertybiniai popieriai, kitaip tariant, juos perkantieji skolina valstybei pinigus. Pasibaigus VVP galiojimo terminui, valstybė juos išperka ir sumoka iš anksto nustatytas palūkanas.

Greta skolinimosi valstybė biudžeto deficitui finansuoti gali pasinaudoti ir pinigų leidžiamąja galia. Kai kurios valstybės tą ir daro – spausdina pinigus ir jais finansuoja savo programas, kurioms neužtenka iš mokesčių surenkamų lėšų. Taip yra siekiama trumpalaikės politinės naudos. Tačiau didinant pinigų masę ekonomikoje, didėja infliacija. Dėl šios priežasties toks biudžeto deficito finansavimo būdas besivystančiose ir išsivysčiusiose šalyse bemaž netaikomas. Siekiant apriboti politikų galią neribotai leisti pinigus, daugelyje šalių (tarp jų ir Lietuvoje) pinigų emisiją kontroliuoja centriniai bankai, kurie beveik nepriklauso nuo politikų ir vadovaujasi ekonomikos, o ne politiniais tikslais.

Valstybės skola

Valstybės skolà, kitaip – nacionalinė skola, yra bendras centrinės ir vietos valdžių institucijų įsipareigojimas tiems, iš kurių ji pasiskolino. Teoriškai tam tikro laikotarpio valstybės skolos dydį galima apskaičiuoti iš metinių to laikotarpio biudžeto deficitų sumos atėmus metinių biudžeto perteklių sumą. Jei viena is metais susidaro biudžeto perteklius, tai dar negalina daryti išvados, kad valstybės skola padengta ir kad ji dinga.

Valstybės skolos susidarymo priežastys gali būti įvairios. Pavyzdžiui, didžioji JAV valstybės skolos dalis susidarė dėl išlaidų karams, padidėjusių vyriausybės išlaidų nuosmukių metu bei mokesčių mažinimo nemažinant išlaidų. Lietuvos valstybės skola susidarė taip pat dėl ekonomikos sunkumų laikotarpiais valstybės vykdytos išdo politikos. Lietuvos valstybės skola 2005 m. pabaigoje sudarė daugiau nei 13,3 mlrd. Lt¹⁷. Tai tenka po daugiau nei 3900 Lt kiekvienam Lietuvos vyrui, moteriai ir vaikui.

Kodėl neverta jaudintis dėl valstybės skolos?

Žmonės, per daug įsiskolinę ir nebepajėgūs apmokėti savo sąskaitų, gali bankrutuoti. Valstybei toks bankrotas negresia, nes ji gali valstybės skolą refinansuoti. Pasibaigus vienu žmonių turimų obligacijų terminui, Vyriausybė gali parduoti obligacijas kitiems asmenims ir gautais pinigais išpirkti pasibaigusio termino obligacijas. Vyriausybės obligacijos paprastai yra saugi investicija su viliojančia palūkanų norma, dėl to visuomet atsiranda norinčių jų įsigyti.

Kartais sakoma, kad šiandienis valstybės biudžeto deficitas bus našta būsimosioms kartoms. Žmonės teigia, kad dabartinę skolą turės grąžinti mūsų vaikai ir anūkai, todėl jie gyvens prasčiau nei mes. Tačiau reikia nepamiršti, jog ateities kartos paveldės ne tik skolą (įsipareigojimus), bet ir obligacijas (turtą). Be to, dabartinės valstybės išlaidos būsimosioms kartoms gali duoti naudos.

Su valstybės skola susijusi problema yra *ištūmimas*. Valstybei skolinantis pinigų deficitui padengti, lieka mažiau pinigų, kuriuos galėtų skolintis privatus verslas, padidėja palūkanų norma. Tokiu būdu *ištūmiamos* privačių investicijų išlaidos, o dėl to gali sulėtėti ekonomikos augimas. Tačiau neatsižvelgiama į tai, kad valstybė, šiandien skolindamasi pinigų, gali juos investuoti į kapitalo išteklius arba žmogiškąjį kapitalą. Vyriausybė gali naudoti šiuos pinigus kelių arba tiltų statybai, mokslo arba sveikatos centrų finansavimui. Akivaizdu, kad tokie projektai gali būti naudingi ir šių dienų, ir ateities žmonėms.

Infliacijos ir nedarbo lygio kontrolė yra vieni svarbiausių vyriausybės tikslų. Įstatymas, reikalaujantis, kad vyriausybė išlaikytų subalansuotą biudžetą, atimtų iš jos infliacijos ir nedarbo kontrolės galią. Nuosmukio metu, sumažėjus ekonomikos dalyvių pajamoms, valstybės pajamos iš mokesčių taip pat sumažėtų. Jei būtų reikalaujama išlaikyti subalansuotą biudžetą, valstybė turėtų atitinkamai sumažinti išlaidas, taigi nuosmukio problema tik paaštrėtų. Kita vertus, infliacijos metu, padidėjus žmonių pajamoms, padidėja ir valstybės pajamos iš mokesčių. Jei būtų reikalaujama išlaikyti subalansuotą biudžetą, valstybė turėtų padidinti ir savo išlaidas. Dėl tokių veiksmų infliacija dar labiau padidėtų.

Suprantama, kad valstybės skola, siekianti 13,3 mlrd. Lt, yra didžiulė suma, tačiau svarbu vertinti šią sumą atsižvelgiant į *BVP*. Lietuvos *BVP* 2005 m. buvo daugiau nei 71 mlrd. Lt, taigi valstybės skola sudarė kiek daugiau nei 18,7 proc. nuo *BVP*. Šis procentinis dydis yra kur kas mažesnis nei daugelio pramoninių šalių, kaip antai: Japonijos, Kanados, Italijos, Ispanijos, Prancūzijos, Vokietijos ar JAV. Kai kurių šalių valstybės skola sudaro daugiau nei 60 proc. *BVP* (pvz., Japonijos valstybės skola 2005 m. sudarė daugiau nei 170 proc. *BVP*, Graikijos ir Italijos – per 107 proc., Prancūzijos ir JAV – apie 65 proc. *BVP*¹⁸).

Mūsų šalyje daugiau nei du trečdalius valstybės skolos sudaro užsienio skola, t. y. ji priklauso užsieniečiams. Skolindamasi iš užsienio, Vyriausybė gali vykdyti aktyvesnę ekonomikos politiką, nestabdomas vidaus vartojimas, nes vartotojai gali nemažinti savo vartojimo išlaidų (prisiminkite, kad pajamos išleidžiamos vartojimui arba santaupoms) ir ekonomika auga sparčiau, nei tai būtų skolinantis tik šalies viduje.

Kodėl verta jaudintis dėl valstybės skolos?

Palyginti su kitomis šalimis, Lietuvos valstybės skola (nei skaičiuojant absoliučia suma, nei procentais nuo *BVP*) nėra labai didelė. Tačiau vienam gyventojui tenkanti 3900 Lt skola, vertinant Lietuvos gyvenimo lygį, yra didelė. Kadangi valstybės skola tokia didelė, mokamų palūkanų suma taip pat didelė: 2005 m. palūkanos sudarė daugiau nei 2,65 proc. valstybės išlaidų. Jei ateityje palūkanų normos didėtų, tai vis didesnę ir didesnę valstybės išlaidų dalį sudarytų mokamos palūkanos. Vadinas, mažiau pinigų būtų išleista kitiems dalykams, pavyzdžiui, švietimui ir sveikatos apsaugai.

Sakoma, kad palūkanos, mokamos už obligacijas, yra paprasčiausias vienos lietuvių grupės (mokesčių mokėtojų) pajamų persikirstymas kitai lietuvių grupei (obligacijų savininkams). Taigi bendrosios pajamos iš tiesų nepakinta. Tačiau šiame teiginyje neįvertinamas pajamų pasiskirstymas. Obligacijų savininkai, kuriems valstybė skolinga, dažniausiai yra turtingesni lietuviai. Taigi dėl valstybės skolos atsitinka

^{16, 17} Šaltinis. www.finmin.lt.

¹⁸ Central Intelligence Agency, *The World Fact Book*, <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/fields/2186.html>.

taip, kad visi mokesčių mokėtojai (iš jų ir mažiau turtingi žmonės) moka obligacijų savininkams (turtingesniems žmonėms). Daugelis sutiktų, kad toks pajamų pasiskirstymas yra neteisingas.

Susirūpinimą kelia tai, kad didžioji dalis valstybės skolos (2005 m. – 60 proc.) priklauso užsieniečiams. Kai obligacijų, priklausančių užsieniečiams, terminas pasibaigs, mūsų vaikai ir anūkai turės sumokėti už šias obligacijas iš savo pajamų. Sumokėti pinigai iškeltų iš šalies ir nebus išleisti Lietuvoje. Užsieniečiams priklausanči, arba Lietuvos užsienio, skola apsunkins būsimąsias kartas. Mūsų vaikai ir anūkai turės sumokėti skolas už mūsų šiandienos išlaidas. Tai yra neteisinga jų atžvilgiu.

Kai kurie žmonės sako, kad mes neturėtume jaudintis dėl valstybės skolos, nes ją galima sumokėti padidinus mokesčius. Problema yra ta, kad mokesčių didinimas daro įtaką žmonių paskatoms dirbti ir investuoti. Jei mokesčiai bus padidinti siekiant sumokėti valstybės skolą arba didesnes palūkanas, žmonės gali nuspręsti dirbti mažiau tam, kad mažiau uždirbtų pinigų reikėtų atiduoti mokesčiams. Tai gali sumažinti ekonomikos efektyvumą, ateities investicijas ir ekonomikos augimo perspektyvas.

Analizuojant pastarųjų dešimtmečių valstybės išlaidų struktūrą, galima pastebėti, kad biudžeto deficitas nemažėjo, o valstybės tarnautojai nesugebėjo kontroliuoti valstybės išlaidų. Jei biurokratai nesugeba kontroliuoti savo išlaidų, turėtų būti priimtas įstatymas, priverčiantis valstybę kasmet subalansuoti savo biudžetą.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kaip manote, ar verta jaudintis dėl valstybės skolos, ar ne? Kodėl?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Lietuvės valstybės skola:
 - lygi nuliui, nes Lietuvė neturi skolų ir nėra niekam skolinga;
 - priklauso žmonėms, kurie nusipirko Lietuvos Vyriausybės obligacijų;
 - daugiausia priklauso užsieniečiams, kurie eksportuoja prekes į Lietuvą;
 - yra mažesnė nei 13 mlrd. Lt.
- Valstybės biudžeto deficitas susidaro, kai:
 - Vyriausybė išleidžia daugiau pajamų nei gauna;
 - Vyriausybė gauna daugiau pajamų nei išleidžia;
 - centrinis bankas skolina daugiau nei skolinasi;
 - centrinis bankas skolinasi daugiau nei skolina.
- Kuris teiginys teisingas?
 - Prasiskolinusi valstybė gali bankrotuoti.
 - Dėl valstybės skolos perskirstomos pajamos.
 - Išstūmimas* reiškia, kad yra išperkamos valstybės obligacijos.
 - Ateities kartų skolą gali padengti šių dienų mokesčių mokėtojai.
- Kai parduodamos obligacijos:
 - valstybės biudžeto deficitas didėja;
 - valstybės biudžetas yra balansuojamas;
 - centrinis bankas skolina pinigus Vyriausybei;
 - centrinis bankas atlieka pinigų emisijos funkciją.

37 tema

Pinigai ir pinigų politika

Apie čiužinį, kriaukleles ir popierinę juvelyrą

Litas keičiamas euru. Prarandame savo valiutą. Bet ar mes ją kada nors turėjome? O jei turėjome, tai kada?

Ar gali mano pinigai banke paskatinti šalies ekonomikos augimą? O gal geriau laikyti pinigus „kojinėje“? Taip saugiau...

Kas yra pinigai? Ar yra pinigų rinka ir kas joje nustato kainą?

Kas yra pinigai?

Pinigais dažnai vadiname *grynuosius pinigus*, kuriuos naudojame kasdieniams mokėjimams ar atsiskaitymams. Tačiau *pinigai bankų sąskaitose* atlieka tas pačias funkcijas – pavedimais galima atsiskaityti už prekes ir paslaugas, todėl sumos banko sąskaitose turėtų būti įtrauktos į pinigų apibrėžimą. Bet pavedimu juk negalima sumokėti už smulkias prekes ar paslaugas (pvz., troleibuso bilietą), todėl ir sumos sąskaitose ne visuomet gali būti vadinamos pinigais. Operuojant didelėmis sumomis (pvz., perkant vertybinių popierių už kelis milijonus), gryniesi pinigai negali atlikti pinigų funkcijų.

Kartais pinigai tapatinami su *turtu*. Pasakymas „Jis turi daug pinigų“ reiškia, kad jis yra turtingas. Jeigu toks pinigų apibūdinimas būtų vartojamas ekonomikoje, tai nekilnojamas turtas, akcijos, obligacijos ir kitoks turtas būtų vadinamas pinigais. Pinigai dar tapatinami ir su *pajamomis*. Tačiau pajamos yra tik pinigų srautas per tam tikrą laikotarpį ir neparodo visų turimų pinigų.

Pinigų funkcijos

Pinigų apibrėžtis, apimanti tik grynuosius pinigus ar pajamas, būtų per siaura, apimanti turtą – per plati. Išties pinigais galima vadinti viską, kas funkcionuoja kaip mainų priemonė, vertės matas ir vertės kaupimo priemonė.

Mainų priemonė. Pinigai sumažina sandorių sąnaudas (tarp jų laiką ir pastangas), padidina našumą, nes žmonės gali dirbti tai, ką yra labiausiai įgudę. Natūrinių mainų ekonomikoje galimybė specializuotis yra gerokai mažesnė.

Vertės matas. Pinigais lengviau palyginti skirtingų prekių vertes. Pinigų, kaip mainų priemonės ir vertės mato, funkcijos yra susijusios. Kadangi prekės ir paslaugos yra dažniausiai keičiamos į pinigus (mainų priemonės funkcija), išreikšti jų vertę pinigais (vertės mato funkcija) yra savaime suprantama.

Vertės kaupimo priemonė – būdas laikyti turtą. Kartais žmonės laiko visas savo santaupas grynaisiais pinigais „po čiužiniu“, kartais gavę pinigų išleidžia juos tuoj pat. Abiem atvejais žmonės naudoja pinigus kaip vertės išsaugojimo priemonę, skiriasi tik trukmė, per kurią pinigai atlieka šią funkciją. Kitas turtas, pavyzdžiui, akcijos, obligacijos ar nekilnojamas turtas, kaip vertės kaupimo priemonė, duoda daugiau pajamų. Tačiau už sukauptus pinigus bet kada galima įsigyti norimą prekę ar paslaugą, o kitą turtą dar reikia paversti pinigais.

Tam, kad pinigai – auksas, monetos ar popieriniai pinigai – turėtų vertę, turi būti:

- ribota jų pasiūla;
- visuotinis pripažinimas, paprastai įteisintas įstatymu.

Labai svarbios yra ekonominės pasitikėjimo pinigais priežastys, nes nestabilią nacionalinę valiutą paprastai išstumia kitos atsiskaitymo priemonės (pvz., Lietuvoje didelės infliacijos laikotarpiu (1992–1994 m.) plačiai funkcionavo tvirtos užsienio valiutos – JAV doleriai, Vokietijos markės).

Lito istorija

Lietuvės centrinės bankininkystės ištakos siejamos su 1768 m., kai bendros Lietuvos ir Lenkijos valstybės Seimas nutarė steigti valstybinę emisijos banką (*Bank Polski i Litewski*), turintį teisę leisti notas. Sumanymas pradėtas įgyvendinti 1792 m. Banko kontoras ketinta įsteigti Vilniuje, Gardine ir Minske. Tačiau pralaimėjus T. Kosciuškos sukilimui ir Lietuvą bei Lenkiją trečiąkart padalijus (1795 m.), Lietuvą neteko valstybingumo ir galimybės kurti savą pinigų sistemą.

1918 m. atkūrusi nepriklausomybę Lietuvą kelerius metus neturėjo savo emisijos banko. Po Pirmojo pasaulinio karo cirkuliavo svetimų valstybių pinigai, visą kreditą sistemą reikėjo kurti iš naujo. Pagal sutartį su Vokietijos Rytų skolinamąja kasa (*Darlehnskasse Ost*) iki emisijos banko įkūrimo Lietuvoje atsiskaitymo priemonė buvo markė. Jau 1922 m. viduryje markės vertė ėmė katastrofiškai kristi, dėl hiperinfliacijos Lietuvoje sutriko prekyba, finansų ir kredito veikla. Lietuvos Seimas skubiai priėmė įstatymus dėl Lietuvos piniginių vienetų – lito įvedimo ir Lietuvos banko įkūrimo. Lietuvos bankas buvo akcinė bendrovė, kurios kapitalą sudarė 12 mln. Lt, 80 proc. akcijų priklausė valstybės išdui. Veiklą Lietuvos bankas pradėjo 1922 m. Respublikos Prezidento aktu, pirmuoju jo valdytoju paskirtas

profesorius Vladas Jurgutis. Lietuvės bankui buvo suteikta išimtinė teisė leisti banknotus, reguliuoti pinigų apyvartą, užtikrinti patvarią pinigų sistemą.

Lito vertės stabilumą užtikrino aukso ir užsienio valiutų atsargos, vertybiniai popieriai. Nacionalinės valiutos ir dolerio santykis (10:1) nustatytas pagal lito aukso turinį. Griežta Lietuvos banko pinigų politika padėjo išlaikyti stabilų lito kursą net ekonomikos krizių metais. Lito pradėta pasitikėti, jis tapo viena tvirčiausių valiutų pasaulyje, iki pat 1940 m. išlaikė pradinį aukso paritetą.

Soviėtų Sąjungai 1940 m. okupavus Lietuvą, jos ūkis buvo inkorporuotas į socialistinio ūkininkavimo sistemą, litas uždraustas, komerciniai bankai nacionalizuoti, o Lietuvos bankas įtrauktas į Sovietų Sąjungos bankų sistemą.

Įsteigtas 1990 m. kovą, Lietuvos bankas pratęsė jau tarpukaryje veikusio centrinio šalies banko tradicijas. Lietuvai vis dar priklausant rublio zonai, 1990–1992 m. Lietuvos bankas negalėjo imtis aktyvios pinigų politikos, todėl pagrindinės pastangos buvo skirtos pasirengimui įvesti savus pinigus. Kai 1992 m. buvo įvesti laikinieji pinigai talonai, Lietuvos bankas jau galėjo savarankiškai atlikti centrinio banko funkcijas. 1993 m. įvedus litą, buvo nuslopinta triženklė infliacija, stabilizuotas lito kursas.

Siekiant santykinio kainų stabilumo ilgesniuojų laikotarpiu, 1994 m. buvo priimtas Lito patikimumo įstatymas, ir litas fiksuotu kursu susietas su JAV doleriu. Taip pat numatyta, kad Lietuvos banko išleisti litai privalo būti ne mažiau kaip 100 proc. padengti aukso ir konvertuojamosios valiutos atsargomis, o pagrindinis litų emisijos šaltinis – užsienio valiutos pardavimas Lietuvos bankui. 1999 m. nutarta litą perorientuoti nuo JAV dolerio prie euro, o 2001 m. priimti sprendimai nuo 2002 m. vasario 2 d. litą susieti su euru, išlaikant fiksuotą valiutos kursą.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Kodėl litą ir XX amžiaus pradžioje, ir pabaigoje galima laikyti nacionaline valiuta, o kodėl – ne?
- Kuo skiriasi litas nuo euro prieš įvedant eurą ir kuo jie panašūs?
- Kam naudingas euro įvedimas ir kam ne?

Centrinio banko funkcijos

Lietuvės banko, kaip ir Europos centrinio banko, pagrindinis tikslas – palaikyti kainų stabilumą. Bankas, įgyvendindamas šį tikslą, atlieka šias funkcijas:

- vykdo Lietuvos Respublikos pinigų emisiją;
- formuoja ir vykdo pinigų politiką;
- nustato lito kurso reguliavimo sistemą ir skelbia oficialų lito kursą;
- valdo, naudoja Lietuvos banko užsienio atsargas ir jomis disponuoja;
- atlieka valstybės išdo agento funkcijas;
- išduoda bei atšaukia licencijas Lietuvos Respublikos kredito įstaigoms ir leidimus užsienio valstybių kredito įstaigų skyrių bei atstovybių steigimui, prižiūri jų veiklą ir nustato jų finansinės apskaitos principus ir atskaitomybės tvarką;
- kuria ir valdo tarpbankinę lėšų pervedimo sistemą ir nustato reikalavimus tarpbankinės lėšų pervedimo sistemos dalyviams;
- renka pinigų ir bankų, mokėjimo balanso, Lietuvos finansinės ir su ja susijusios statistikos duomenis, diegia šios statistikos surinkimo, atskaitomybės, jos skelbimo standartus, sudaro Lietuvos Respublikos mokėjimų balansą.

Pinigų rodikliai

Lietuvės bankas skelbia pinigų statistiką. Kiek šalyje buvo įvairių pinigų 2006 m. sausio vasario mėnesiais, matyti iš pateikiamos lentelės.

Pinigų masė Lietuvoje, mln. Lt

Pinigai	2006 01	2006 02
Iš viso pinigų – P2	28 435,2	28 507,2
Iš jų – P1	16 185,2	15 861
Grynieji pinigai apyvartoje	5 954	5 903,2
Indėliai iki pareikalavimo	10 231,1	9 957,7
Iš jų kvazipinigai	12 250	12 646,2
Terminuotieji ir taupomieji indėliai	6 432,9	6 372
Indėliai užsienio valiutomis	5 817,1	6 274,2

Šaltinis. Lietuvos bankas, www.lb.lt.

Pinigų rodikliai skirstomi į kelias grupes, žymimas raidėmis P arba M (angl. *money*).

- M0 (P0) – banknotai ir monetos apyvartoje.
- M1(P1) – M0 kartu su indėliais iki pareikalavimo. Šios grupės pinigai geriausiai atitinka teorinį jų apibrėžimą, nes visos išvardytos jų formos plačiai naudojamos mokėjimams.
- M2 (P2) – M1 ir kvazipinigai, t. y. terminuotieji ir taupomieji indėliai šalies ir užsienio valiuta (indėliai, kurių sutartas terminas yra iki 2 metų, arba indėliai su išankstiniu atsiėmimo įspėjimu, kurio terminas yra iki trijų mėnesių).
- M3 (P3) – M2 ir kiti indėliai, įvairūs skolos vertybiniai popieriai, pavyzdžiui, trumpojo laikotarpio (iki 2 metų) išdo vekseliai, kurie gali būti greitai ir nebrangiai paversti į M1 formos pinigus.

Pinigų pasiūla ir pinigų politika

Pinigų masės reguliavimas ekonomikoje yra vadinamas pinigų politika. Pinigų pasiūla – tai pinigų kiekis ekonomikoje. Pinigų pasiūlą nustato ar įtaką jai daro centrinis bankas. Skatinamosios pinigų politikos tikslas – didinti pinigų pasiūlą, nes pernelyg maža pinigų masė ekonomikoje sukelia defliaciją, *BVP* mažėjimą ir nedarbą. Pavyzdžiui, pinigų pasiūla JAV 1929–1933 m. sumažėjo 30 proc., ir tai buvo svarbiausia Didžiosios depresijos (trukusios iki 1939 m.) priežastis. Padidinus pinigų pasiūlą, padidėja visuminė paklausa, todėl gali paspartėti ekonomikos augimas.

Stabdomoji pinigų politika mažina pinigų pasiūlą. Per daug pinigų ekonomikoje, palyginti su prekių bei paslaugų pasiūla, gali sukelti infliaciją. Pavyzdžiui, pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, Vokietijos vyriausybė prispausdino per daug pinigų, ir šalyje kilo didžiulė infliacija. Sumažinus pinigų pasiūlą, sumažėja visuminė paklausa, ir tokiu būdu paklausos sukeltą infliaciją galima sustabdyti.

Mainų lygtis

Kiekybinės pinigų teorijos šalininkai (monetaristai) teigia, kad bendrasis kainų lygis ekonomikoje yra proporcingas pinigų pasiūlai:

$$M \times V = P \times Q;$$

čia *M* – pinigų pasiūla, *V* – pinigų apyvartos greitis, parodantis kiek sandorių per tam tikrą laiką aptarnauja vienas piniginis vienetas, *P* – kainų lygis, *Q* – prekių ir paslaugų, pagaminamų ekonomikoje, kiekis. Prekių ir paslaugų kainų lygio bei kiekio sandauga yra bendrasis vidaus produktas, todėl mainų lygtį galima užrašyti ir taip:

$$M \times V = BVP.$$

Pinigų pasiūlos pokyčiai neįvyksta iš karto, todėl labai sunku numatyti laiką, po kurio realiai pasijus pasiūlos pokytis. Taigi centrinis bankas turi labai atsargiai priimti sprendimus dėl pinigų pasiūlos keitimo, nes gali sulaukti atvirkštinių rezultatų, negu tikėjosi.

Pinigų politikos priemonės

Norėdamas padidinti pinigų pasiūlą, centrinis bankas turi padidinti jų kiekį apyvartoje. Yra keli būdai tai padaryti. Paprasčiausias – *spausdinti pinigus*. Pavyzdžiui, šalies išdui reikia 10 mln. Lt sumokėti privačiam sektoriui už prekes ir paslaugas. Valstybė išleidžia skolos vertybinius popierius, o centrinis bankas juos išigyja, išleisdamas papildomą pinigų emisiją. Jei vienintelė pinigų forma būtų banknotai ir monetos, pinigų pasiūla padidėtų 10 mln.

Kitas būdas keisti pinigų pasiūlą – vyriausybės vertybinių popierių supirkimas ir pardavimas. Kai centrinis bankas parduoda turimus vyriausybės vertybinius popierius privatiems investuotojams, pinigų pasiūla ekonomikoje sumažėja, kai superka (už savo atsargas, t. y. neišleisdamas papildomos pinigų emisijos) – pinigų pasiūla padidėja. Šios centrinio banko operacijos vadinamos *atvirošios rinkos operacijomis*.

Privalomųjų atsargų norma taip pat yra taikoma pinigų pasiūlai reguliuoti. Bankų pirmtakai – juvelyrų, saugantys brangiuosius metalus – gali būti šimtaprocentinių atsargų pavyzdys. Visas paliktas juvelyrui saugoti auksas buvo laikomas saugyklose ir jį bet kada buvo galima atsiimti. Tačiau juvelyrų pastebėjo, kad beveik niekada visi auksą jų saugyklose laikantys žmonės nepanoro jo atsiimti vienu metu. Vadinasi, dalį laikomo aukso galima paskolinti ir dar uždirbti ne tik už saugojimą, bet ir už skolinimą. Taip atsirado dalinių atsargų sistema. Centrinis bankas nustato privalomąją atsargų normą – procentą nuo banko sąskaitose laikomų indėlių, kuris turi būti laikomas kaip atsargos (kitą dalį – perteklines atsargas galima skolinti). Nustatydamas mažesnę privalomųjų atsargų normą, centrinis bankas sudaro sąlygas komerciniams bankams skolinti pinigų daugiau – pinigų pasiūla didėja. Ir atvirkščiai, didesnė atsargų norma reiškia, jog pinigų bus skolinama mažiau, ir pinigų pasiūla mažės.

Privalomųjų atsargų normos poveikį pinigų pasiūlai, panašiai kaip ir ribinio polinkio taupyti atveju, galima rasti apskaičiavus pinigų multiplikatorių:

$$\text{Multiplikatorius} = 1 / R;$$

čia *R* – privalomųjų atsargų norma.

Multiplikatorius parodo, kiek daugiausia pinigų komerciniai bankai gali „sukurti“ iš vieno lito, esant nustatytai privalomųjų atsargų normai. Pavyzdžiui, kai atsargų norma yra 6 proc., multiplikatoriaus reikšmė lygi 16,7 (1/0,06), t. y. iš vieno lito bankai gali „sukurti“ 16,7 Lt. Vadinasi, jei kas nors padeda į banką 1750 Lt indėlių, teoriškai pinigų pasiūla ekonomikoje gali padidėti 29 225 Lt (1750 × 16,7).

Dar vienas pinigų pasiūlos reguliavimo būdas – *oficialioji palūkanų norma*. Tai palūkanų norma, kurią komerciniai bankai moka centriniams šalies bankui iš jo skolinamiesi. Mažindamas oficialiąją palūkanų normą, centrinis bankas pigina savo išduodamas paskolas, bankai yra skatinami skolintis daugiau, daugiau išduoda paskolų kitiems – pinigų pasiūla didėja. Ir atvirkščiai – oficialiajai palūkanų normai didėjant, bankai skolinasi mažiau, patys paskolų išduoda mažiau, ir pinigų pasiūla mažėja.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokias pinigų pasiūlos reguliavimo priemones taikytumėte, jei šalyje būtų:

- a) didelė infliacija;
- b) defliacija?

Pinigų paklausa

Didžiausią įtaką pinigų paklausai ekonomikoje turi kainų lygis, realiosios pajamos ir palūkanų normos.

Kuo aukštesnis *kainų lygis*, tuo daugiau pinigų žmonėms reikės ir tuo daugiau valiutos jie norės turėti. Jei kitos sąlygos vienodos, pinigų paklausa paprastai yra proporcinga kainų lygiui.

Didesnes *realiąsias pajamas* turintis žmogus arba didelė įmonė paprastai atlieka daugiau sandorių nei mažiau uždirbantis ar maža įmonė. Todėl realiosioms pajamoms didėjant, nors ir neproporcingai, didėja ir pinigų paklausa.

Jei rizika nuolatinė ir likvidumas panašus, pinigų paklausa priklausys nuo *palūkanų normos*. Jeigu tikimasi daugiau uždirbti iš indėlių, pinigų paklausa didės, tačiau jeigu kitas, ne piniginis, turtas gali atnešti didesnę grąžą – pinigų paklausa mažės.

Paskolų rinka

Paskolos, kaip ir bet kuri kita prekė, turi savo rinką. Skolinamų pinigų kainą (palūkanų normas) lemia pinigų pasiūla ir paklausa rinkoje. Šios rinkos dalyviai yra:

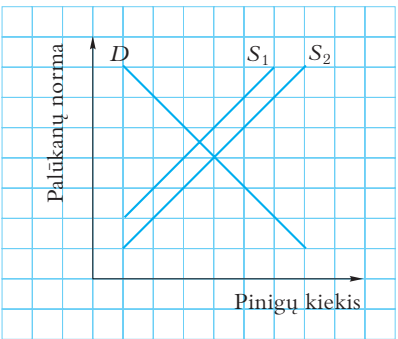
- turintieji lėšų perteklių (daugiau pajamų nei reikia vartojimui), t. y. kapitalo tiekėjai – skolinotojai;
- turintieji lėšų trūkumą, t. y. kapitalo vartotojai – besiskolinantys;
- finansų tarpininkai, kurie palengvina kitiems rinkos dalyviams sudaryti sandorius.

Finansų rinkų dalyviai

Skolintojai	Tarpininkai	Besiskolinantys
Namų ūkiai	Bankai ir kitos kredito įstaigos	Įmonės
Įmonės	Draudimo bendrovės	Valstybė ir savivaldybės
Valstybė	Pensijų fondai	Gyventojai
Užsienio subjektai	Investavimo tarpininkai	Visuomeninės organizacijos

Bankai ir kitos finansų institucijos naudoja taupytojų indėlius teikdami paskolas privatiems asmenims ir įmonėms. Savo pinigais didindami rinkoje esančių pinigų masę (grafike nuo S_1 iki S_2), taupytojai mažina pinigų kainą – palūkanų normą. Ir atvirkščiai – kai žmonės taupo mažiau, jie sumažina ir pinigų pasiūlą. Tuomet skolinamų pinigų kainą didėja.

Pinigų pasiūla ir paklausa paskolų rinkoje

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Komerciniai bankai „kuria“ pinigus:
A išduodami paskolas;
B savo spaustuvėse spausdindami grynuosius pinigus;
C imdami didesnes palūkanas už išduodamas paskolas ir taip gaudami daugiau pelno;
D netinka nė vienas atsakymas, nes pinigų „kūrimas“ yra nelegalus.
2. Prie pinigų P1 priskiriami:
A gryniesiems pinigai;
B terminuotieji indėliai;

- C** išdo vertybiniai popieriai;
- D** taupomieji indėliai.

3. Ekonomikoje, kurioje yra tik dviejų rūšių finansinis turtas – pinigai ir akcijos, padidėjus pinigų pasiūlai, žmonės:
A parduos akcijas, ir todėl palūkanų normos padidės;
B parduos akcijas, ir todėl palūkanų normos sumažės;
C pirks akcijas, ir todėl palūkanų normos padidės;
D pirks akcijas, ir todėl palūkanų normos sumažės.
4. Privalomųjų atsargų norma lygi 20 proc. Apskaičiuokite, kaip pasikeis pinigų pasiūla centriniam bankui išpirkus iš komercinio banko Vyriausybės vertybinių popierių už 1 000 Lt.
5. Kiek paskolų gali išduoti komercinis bankas, jeigu privalomųjų atsargų norma yra 10 proc., o jis turi 10 000 Lt perteklinių atsargų?
6. Apskaičiuokite, kiek pinigų buvo išimta iš apyvartos, jei per metus parduota prekių už 12 mlrd. Lt, 1 litas dalyvavo aštuoniuose sandoriuose, o metų pradžioje apyvartoje buvo 18 mlrd. Lt.

Besidomintiems

Pinigų istorija

Pirmąkart bendruomeninėje santvarkoje prekyba vyko natūrinių mainų pagrindu. Didelis tokių mainų nepatogumas buvo tai, kad keičiantis prekėmis turėjo sutapti abiejų šalių interesai, t. y. ir vienas, ir kitas besimainantysis turėjo norėti savo prekę išmainyti į tai, ką siūlo jo partneris.

Žmonės ieškojo patogesnių atsiskaitymo būdų. Reikėjo tokios priemonės, kuri turėtų visuotinai pripažintą vertę, būtų nesunkiai transportuojama, dali, patogi ir universali. Tam buvo naudojama daugybė daiktų, pavyzdžiui, kriauklelės, kailiai, prieskoniai ir pan. Vienas iš geresnių sprendimų buvo brangiųjų metalų naudojimas. Labiausiai paplito atsiskaitymas auksu, sidabru, variu. Patogumo dėlei iš brangiųjų metalų imta kaldinti monetas. Kad nebūtų padirbinėjamos, jos buvo žymimos sudėtingais piešiniais ir ženklais (dažniausiai valstybės herbu ar valdovo atvaizdu). Taip atsirado pirmosios valiutos.

Didžiulį perversmą pinigų evoliucijoje padarė vadinamieji kreditiniai pinigai. Pirmieji tokie pinigai buvo juvelyrų (juos galima laikyti bankininkų pradininkais) išrašomi kvitai. Kvitas tvirtino, kad pas juvelyrą yra saugomas tam tikras kiekis aukso, ir kartu tai buvo juvelyro įsipareigojimas pareikalavus išmokėti nurodytą kiekį aukso. Pirkliams buvo daug patogiau už prekes atsiskaityti juvelyro išrašytu kvitu nei visą laiką su savimi nešiotis brangiąjo metalo.

XVII amžiaus pabaiga Vakarų Europos bankininkystei reikšminga dėl pirmųjų bankų ir banknotų (angl. *bank note* – banko pakvitavimas) atsiradimo. Vienoje iš seniausių bankininkystės tradicijų turinčių Europos šalių – Anglijoje bankų atsiradimas siejamas su Anglijos banko įkūrimu 1694 m. Anglijos banko išleisti banknotai buvo keičiami į auksą nustatytu kursu, didelis pradinis kapitalas ir valstybės parama garantavo Anglijos banko stabilumą, todėl banknotai greitai išstūmė atsiskaitymą auksu ar kitais brangiaisiais metalais.

Svarbu tai, jog banknotai, fiksuotu kursu keičiami į auksą, patys savaime nebuvo pinigai – jie buvo tik paprasčiausias dokumentas, patvirtinantis, kad jo savininkas turi tam tikrą sumą aukso. Tokia nacionalinės valiutos sistema buvo vadinama *aukso standartu*. Iki 1934 m. dauguma šalių savo valiutas buvo susiejusios su auksu. Tai reiškė, kad pareikalavus šalies centrinis bankas privalėjo nustatyta kaina banknotus keisti į auksą, ir atvirkščiai. Banknotų kiekį ribojė aukso kiekis, kurį valstybė turėjo savo atsargose.

Pirmojo pasaulinio karo ir Didžiosios depresijos metais centrinių bankų turimos aukso atsargos pasidarė nepakankamos užtikrinti visas tuo metu vykusias tarptautinės prekybos operacijas. Vieni bankai anksčiau, kiti vėliau nustojo fiksuotu kursu keiti banknotus į auksą, kitaip sakant, nustojo juos dengti auksu. Tai galima laikyti naujos nacionalinės valiutos sistemos – kreditinių, arba pasitikėjimo, pinigų atsiradimo pradžia. Dabar beveik visų pasaulio šalių valiutos yra kreditiniai pinigai. Primityviai mąstant, centrinio banko banknotas (litas, euras, svaras sterlingų ir pan.) yra paprasčiausias popieriaus lapas, pats savaime neturintis jokios vertės. Tačiau šie banknotai puikiausiai tarnauja mūsų kasdieniame gyvenime.

Ar turi valstybė reguliuoti ekonomiką?

Kaip taisyti sveikatą?

„Kai lyginu šiandienę pasaulio ekonomikos padėtį su garsiosios 1929–1935 m. ekonomikos krizės periodu, turiu pripažinti, kad man darosi neramu. Volstrito birža 1929 m. buvo kur kas mažiau sujaukta negu 2001 m.“ – savo nuogastavimais dalijasi garsus ekonomikos teoretikas ir analitikas, Nobelio premijos laureatas Polas Antonis Samuelsonas¹⁹. Jo teigimu, nuo 2001 m. Amerika išgyvena itin gilų nuosmukį. Sąstingis jau dešimt metų kamuoja Japoniją. Argentinoje – ekonomikos krizė, Korėjoje, Singapūre ir Taivanė – eksporto nuosmukis. Europoje ūkio plėtros prognozės nuolat koreguojamos neigiama linkme. Ekonomistas įspėja, kad šis pasaulio ekonomikos nuosmukis bus kur kas gilesnis nei praėjusio šimtmečio Didžioji ekonomikos krizė ir gali tęstis kur kas ilgiau. Įvardijama daugybė tokios situacijos priežasčių. Tai ir bloga ekonominė bei finansinė vyriausybės politika, blogas įmonių valdymas ir paskolų politika. Politikai kaltina bankus suteikus finansiškai rizikingas paskolas, o verslininkai, priešingai, kaltina bankus už pernelyg griežtus reikalavimus.

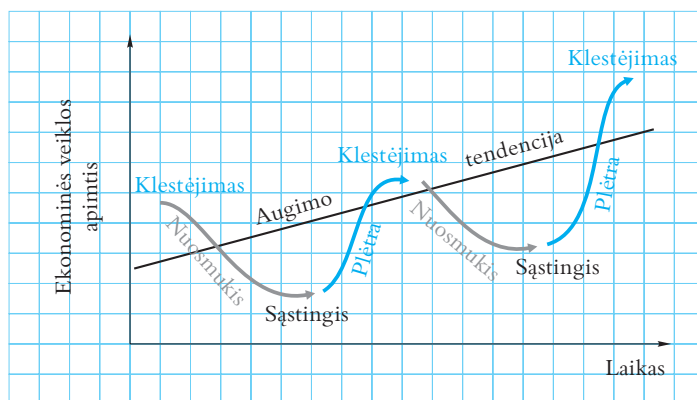
Šaltinis. E. Grižibauskienė, G. Putelytė, Nepasitikėjimu grįsta ekonomika, *Veidas*, 2002 08 08.

¹⁹ Paul Anthony Samuelson (1915).

Ūkinės veiklos ciklai

Ekonomika auga netolygiai. Nors ilguoju laikotarpiu ji auga, tačiau tai tėra tik bendra tendencija, o trumpuoju laikotarpiu šalys susiduria su BVP, nedarbo ir kainų lygio svyravimais, vadinamais *ūkinės veiklos ciklu*.

Ūkinės veiklos ciklai

Klestėjimo stadijoje ekonomikos aktyvumas yra didžiausias: pasiekiamas visiškai išteklių užimtumas, potencialiojo bendrojo vidaus produkto lygis. Šioje ciklo fazėje kainos yra linkusios didėti.

Nuosmukis – tai pusę metų ir ilgiau trunkanti gamybos mažėjimo stadija, ekonomikai perkopus aukščiausiąjį pakilimo tašką. Šioje stadijoje uždaromos įvairių ekonomikos sektorių įmonės, daug žmonių netenka darbo, mažėja gamybos ir prekybos apimtys, pajamos. Kainos paprastai nemažėja, nebent nuosmukis yra didelis ir trunka ilgai.

Sąstingis – žemiausias ekonomikos aktyvumo taškas. Jei ekonomikos nuosmukis (gilus ciklo kreivės įdubimas) kurį laiką užtrunka, tai vadinama *depresija*. Šiai stadijai būdingas didelis nedarbo lygis, galimas kainų lygio mažėjimas.

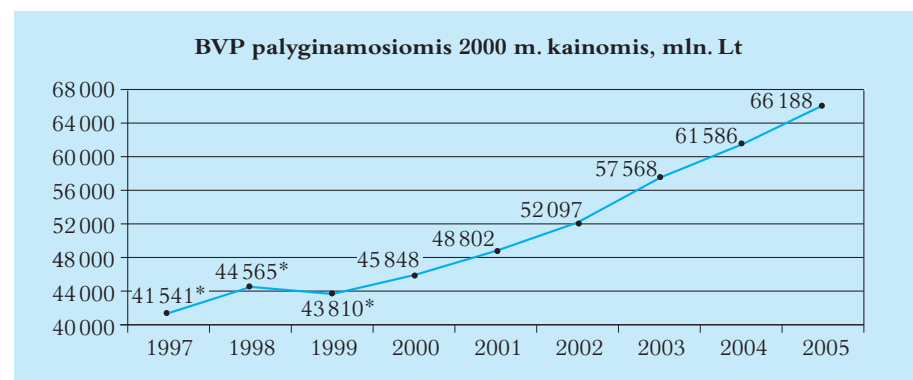
Plėtra – stadija, prasidedanti po sąstingio ar depresijos, kai gamybos apimtys ir užimtumas pradeda didėti. Gali pradėti kilti ir kainų lygis.

Ūkinės veiklos ciklai paprastai būna skirtingos trukmės ir nevienodo lygio, todėl ekonomistai dažniau linkę kalbėti apie ekonomikos lygio svyravimus nei apie ciklus, nes ciklas turi pereiti visas jo stadijas, tuo tarpu svyravimai – nebūtinai.

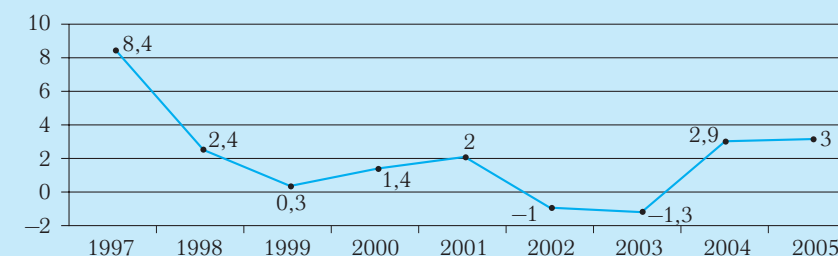
Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Remdamiesi pateikiamais Lietuvos 1997–2005 m. bendrojo vidaus produkto, infliacijos ir nedarbo lygio duomenimis, atsakykite į klausimus.

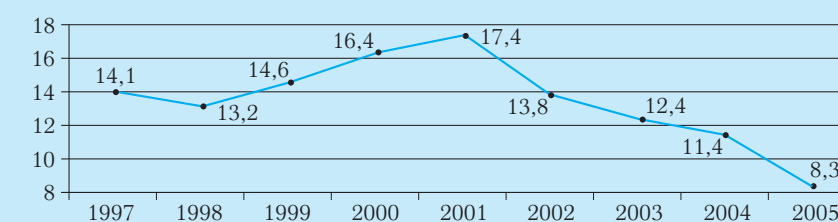
- Kuriuos laikotarpius galima vadinti nuosmukiu, kuriuos – plėtra? Kokia stadija yra pastaraisiais metais? Kodėl?
- Kaip keitėsi nedarbo lygio ir infliacijos rodikliai pakilimo laikotarpiais? Kodėl?

Infliacija (gruodžio mėn., palyginti su praėjusių metų gruodžio mėn.), proc.

Nedarbo lygis (gyventojų užimtumo tyrimo duomenimis), proc.

Šaltinis. www.stat.gov.lt.

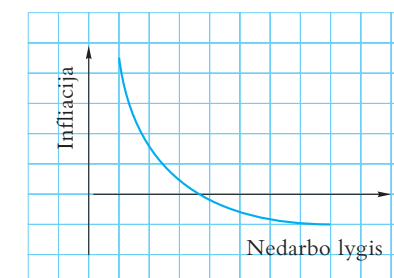
* Šaltinis. Lietuvos nacionalinės sąskaitos 2003. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Vilnius, 2004.

Ekonomikos „sveikatos“ rodikliai

Bendras vidaus produktas, nedarbo lygis ir infliacija – vieni iš svarbiausių ekonomikos „sveikatos“ rodiklių. Kai užimtumas krenta žemiau visiško užimtumo lygio, šalies ekonomika netenka dalies bendrojo vidaus produkto. Amerikiečių ekonomistas Arturas Melvinas Oukenas²⁰ 1960 m. įrodė, kad jei nedarbo lygis viršija natūralųjį 1 proc., šalyje nepagaminama 2,5 proc. BVP. Yra ir kitaip matuojamų nedarbo nuostolių. Pagal JAV statistiką nedarbo lygio padidėjimas 1 proc. yra susijęs su papildomomis 37 tūkst. mirčių, iš jų ir 20 tūkst. širdies priepuolių.

Didelė infliacija taip pat neigiamai veikia ekonomiką. Ryšį tarp dviejų pagrindinių makroekonomikos problemų – nedarbo ir infliacijos parodo Filipso kreivė. Anglų ekonomistas Olbanas Viljamas Filipas²¹ įrodė, kad tarp nedarbo lygio ir infliacijos yra atvirkštinė priklausomybė.

Filipso kreivė

Makroekonomikos politika

Makroekonomikos politika – tai pinigų ir išdų politikų derinys. Valstybės vaidmuo – užtikrinti stabilų ekonomikos augimą, būtent, skatinti ekonomiką jai esant nuosmukyje ir stabdyti aukščiausiam pakilimo taške.

²⁰ Arthur Melvin Okun (1928–1980).

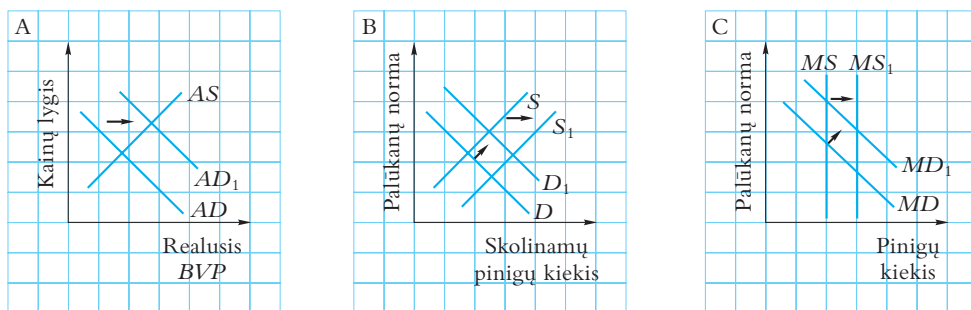
²¹ Alban William Phillips (1914–1975).

Keičiantis ekonomikos situacijai, reikia nuspręsti, kokią politiką ir kokias priemones taikyti bei kada imtis numatytų veiksmų. Paprastai gana greitai priimami sprendimai, susiję su pinigų politika, bet palyginti ilgai užtrunka su išdo politika susijusių sprendimų priėmimas ir įgyvendinimas. Tačiau ekonomika greičiau pajunta priimtą išdo, o ne pinigų politikos priemonių poveikį.

Tarkime, kad nedarbo lygis yra 10 proc., infliacija – 2 proc. Taigi norėdama išspręsti nedarbo problemą valstybė ėmėsi *skatinamosios makroekonomikos politikos*. Buvo padidintos valdžios sektoriaus išlaidos, sumažinti mokesčiai, centrinis bankas atviroje rinkoje išpildo dalį Vyriausybės vertybinių popierių. Panagrinėkime tokios ekonomikos politikos poveikį grafiškai (A, B ir C pav., čia *MS* – pinigų pasiūla, *MD* – pinigų paklausa):

- Realusis BVP didės, nes ir išdo, ir pinigų politikos yra skatinamosios, dėl jų didės vartojimo, valstybės išlaidos.
- Kainų lygis kils, nes padidės visuminė paklausa (nuo *AD* iki *AD₁*, A pav.).
- Nedarbas mažės, nes padidės visuminė paklausa (nuo *AD* iki *AD₁*, A pav.).
- Kaip keisis paskolų palūkanos, neaišku. Dėl skatinamosios išdo politikos palūkanų normos turėtų didėti, nes didinant išlaidas ir mažinant mokesčius, didės valstybės biudžeto deficitas, kuriam finansuoti valstybė turės daugiau skolintis (skolinamų pinigų paklausa padidėja nuo *D* iki *D₁*, B pav.; bendra pinigų paklausa padidėja nuo *MD* iki *MD₁*, C pav.). Dėl pinigų politikos palūkanų norma turėtų mažėti, nes padidėja pinigų pasiūla (nuo *MS* iki *MS₁*, C pav.), taigi ir skolinamų pinigų pasiūla (nuo *S* iki *S₁*, B pav.). Palūkanos bus mažesnės, jei pinigų pasiūla išaugs daugiau nei paklausa, ir atvirkščiai.
- Kaip keisis investicijų išlaidos, taip pat neaišku, kadangi jos priklauso nuo rinkos palūkanų normos.

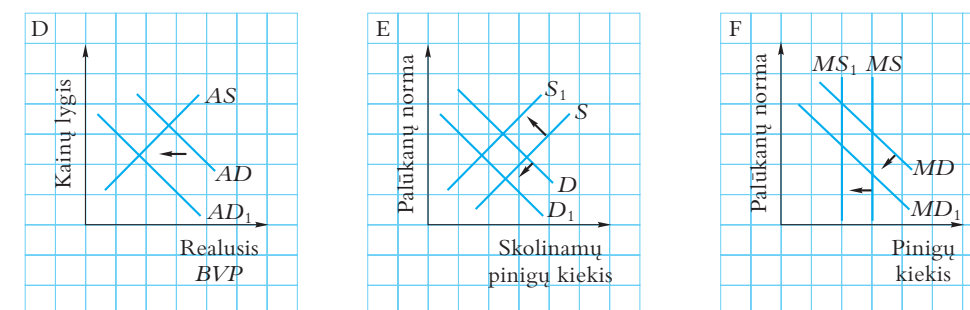
Skatinamosios makroekonomikos politikos poveikio pavyzdys

Tarkime, kad nedarbo lygis ekonomikoje yra 6 proc., infliacija – 9 proc. Siekdama sumažinti infliaciją, valstybė ėmėsi *stabdomosios ekonomikos politikos*. Buvo padidinti mokesčiai ir sumažintos valstybės išlaidos. Centrinis bankas rinkoje pardavė dalį Vyriausybės vertybinių popierių. Tokios ekonomikos politikos poveikis (D, E, F pav.) bus toks:

- Realusis BVP sumažės, nes ir išdo, ir pinigų politikos yra stabdomosios.
- Kainų lygis sumažės, nes sumažės visuminė paklausa (nuo *AD* iki *AD₁*, D pav.).
- Nedarbas didės, nes mažės visuminė paklausa (nuo *AD* iki *AD₁*, D pav.).
- Kaip keisis paskolų palūkanos, neaišku. Dėl pinigų politikos palūkanų norma turėtų didėti, nes mažėja pinigų pasiūla (nuo *MS* iki *MS₁*, F pav.), taigi ir skolinamų pinigų pasiūla (nuo *S* iki *S₁*, E pav.). Dėl išdo politikos palūkanų normos turėtų mažėti, nes, mažinant išlaidas ir didinant mokesčius, mažės valstybės biudžeto deficitas, kuriam finansuoti valstybė skolinsis mažiau (skolinamų pinigų paklausa sumažėja nuo *D* iki *D₁*, E pav.; bendra pinigų paklausa sumažėja nuo *MD* iki *MD₁*, F pav.).
- Kaip keisis investicijų išlaidos, taip pat neaišku. Jei palūkanų normos augs, investicijos mažės, ir atvirkščiai.

Stabdomosios makroekonomikos politikos poveikio pavyzdys

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

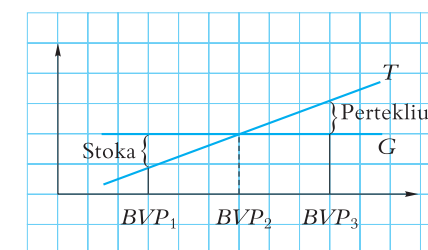
Nedarbas šalyje siekia 6 proc., metinė infliacija – 5 proc. Valstybė nutarė sumažinti mokesčius ir nekeisti savo išlaidų. Centrinis bankas parduoda Vyriausybės vertybinius popierius atviroje rinkoje. Kokia ši politika – skatinamoji ar stabdomoji? Kaip keisis visuminė paklausa, realusis BVP, kainų lygis, nedarbo lygis, palūkanų normos bei investicijų išlaidos? Pavaizduokite pokyčius grafiškai.

Ekonomikos savireguliacija

Iki XX amžiaus 4-ojo dešimtmečio dominavo teorija, kad laisvosios rinkos ekonomika geba susireguliuoti pati. Pasak klasikinės ekonomikos mokyklos atstovų, gali būti laikini periodai, kai šalyje yra didelė infliacija ar nedarbas, bet ilguoju laikotarpiu šios problemos išsprendžia pačios. Taip yra todėl, kad valstybės išlaidos ir mokesčiai, keičiantis ekonomikos situacijai, kinta automatiškai, be jokių papildomų valdžios veiksmų (dėl to jie dar vadinami savaiminiais stabilizatoriais).

Valstybė, sudarydama biudžetą, planuoja išlaidas, tačiau negali tiksliai pasakyti, kiek bus surinkta mokesčių, nes ji nustato tik mokesčių tarifus. Surenkamų mokesčių dydis priklauso nuo to, kaip praktiškai veikia ekonomika. Tai pavaizduota paveiksle (*G* – valstybės išlaidos, *T* – mokesčiai).

Valstybės išlaidų ir mokesčių priklausomybė nuo BVP

- Kuo didesnis bendrasis vidaus produktas (*BVP₃*), tuo daugiau mokesčių mokėtojų gauna didesnes pajamas, sumoka daugiau pajamų ir vartojimo (pvz., PVM, akcizo) mokesčių. Taigi valstybės mokestinės pajamos didėja. Jei valstybė nedidina išlaidų, mažėja biudžeto deficitas (arba didėja perteklius), ekonomikoje lieka mažiau pinigų ir mažėja infliacija. Kuo bendrasis vidaus produktas mažesnis (pvz., ekonomika yra nuosmukyje – *BVP₁*), tuo didesnis tampa valstybės biudžeto deficitas (jei ji išlaidų nemažina), nes surenkama mažiau mokesčių. Mokant mažiau mokesčių, daugiau pajamų lieka vartojimui, o didėjant vartojimui – ekonomika auga.
- Mažėjant BVP, savaime didėja socialinių išmokų, (pvz., bedarbių pašalpų, paramos socialiai remtiniams žmonėms ir pan.) apimtys, nes valstybės paramos reikia didesniai skaičiui žmonių. Didėjančios valstybės išlaidos yra skatinamosios politikos priemonė.

**Ekonomistų
požiūriai
į valstybės
vaidmenį
ekonomikoje**

Klasikinės ekonomikos mokyklos atstovai (Smitas, Rikardas) ilgai be išlygų teigė, kad nereikia kištis į ekonomiką, nes ilguoju laikotarpiu ji susireguliuoja pati. Išibėgėjęs Didžiajai depresijai, XX amžiaus 4–ajame dešimtmetyje Džonas Meinardas Keinsas²² pasakė, kad ilguoju laikotarpiu mes visi būsimе mirę...

Iki XX amžiaus 8–ojo dešimtmečio buvo laikomasi *Keinso teorijos*:

- Ekonomikos nuosmukis (ir depresija) prasideda todėl, kad yra per maža visuminė paklausa.
- Valstybė gali ir turi vaidinti teigiamą vaidmenį, reguliuodama ekonomiką.
- Valstybė gali neturėti galių visiškai kontroliuoti ekonomiką, bet ji gali padaryti taip, kad ekonomika veiktų efektyviau.
- Mokesčių mažinimas ir valstybės išlaidų didinimas daro įtaką visuminei paklausai.
- Išdo politika yra efektyvesnė nei pinigų politika.
- Pinigų politika daro įtaką ekonomikai per palūkanų normas.
- Tenka rinktis viena iš dviejų – arba infliacija, arba nedarbas.

JAV XX amžiaus 8–ame dešimtmetyje vienu metu buvo ir didelė infliacija, ir didelis nedarbas. Keinso teorija pasirodė neveiksminga. *Naujosios klasikinės mokyklos* šalininkų požiūriu ekonomika yra per daug sudėtinga, todėl valstybės gebėjimas reguliuoti ją geriausiu atveju yra ribotas. Pagrindiniai naujųjų klasikų teiginiai yra tokie:

- Valstybės galia daryti įtaką ekonomikai yra ribota ir dažniausiai neefektyvi.
- Racionaliųjų lūkesčių teorijos šalininkai²³ pabrėžia, kad ateities lūkesčiai daro įtaką ekonomikos augimui, infliacijai ir nedarbui.
- Vartotojai, verslininkai ir investuotojai yra protingi ir priimdami sprendimus atsižvelgia į būsimas valstybės vykdomos politikos pasekmes. Todėl žmonių sprendimai dažnai neutralizuoja valstybės išdo bei pinigų politikos poveikį. Pavyzdžiui, vyriausybė pažada ateityje neapmokestinti indėlių palūkanų, tačiau jei piliečiai ne itin tiki pažadais, suprasdami, kad vyriausybei ateityje reikės pinigų ir jai magės įvesti naujus mokesčius, jie net ir nesirenigia taupyti.
- Kaip ir klasikai, monetaristai²⁴ sako, jog valstybė neturėtų kištis į ekonomiką. Jų teigimu, valstybė turėtų didinti pinigų pasiūlą 3–5 proc. per metus ir ne daugiau tam, kad, remiantis mainų lygtimi, didėtų *BVP*.

Šiuo metu ekonomistai yra pamėgę teiginį, kad valstybės kišimasis į ekonomiką turi būti kruopščiai apgalvotas, pamatuotas ir suderintas, atsižvelgiant į rinkos dėsnius. Remiamasi mišria ekonomika ir manoma, kad vykdant pinigų ir išdo politiką reikia atsižvelgti į visų ekonomikos dalyvių interesus.

**Kodėl
ekonomistai
nesutaria?**

Yra žmonių, kuriems atrodo, kad ekonomistai turi tiesiai šviesiai pasakyti, ką daryti, kad gyventume geriau. Tačiau skirtingų ekonomikos mokyklų nuomonės skyrėsi ir skiriasi ne tik dėl to, ką daryti, bet ir apskritai, ar reikia ką nors daryti. Kodėl taip yra?

- Dėl to, kad rezultato tikimasi skirtingu laiku. Pavyzdžiui, vienas kalba apie tai, ką daryti, kad infliacija sumažėtų po 6 mėnesių, kitas – apie 2 metų perspektyvą.
- Dėl skirtingų prielaidų. Tam, kad pateiktų prognozę, ekonomistai turi padaryti tam tikras prielaidas. Pavyzdžiui, darydami skirtingas prielaidas dėl biudžeto deficito dydžio ekonomistai gali pateikti visiškai skirtingas nuomones, kaip augs ekonomika, kis mokesčių pajamos ir valstybės išlaidos.

²² John Maynard Keynes (1883–1946).

²³ Pradininkas – JAV ekonomistas Robertas Lukasas (*Robert Lucas*, 1937).

²⁴ Žymiausias atstovas – JAV ekonomistas, ekonomikos Nobelio premijos laureatas Miltonas Frydmanas (*Milton Friedman*, 1912).

- Dėl skirtingų ekonomikos teorijų. Vadovaudamiesi skirtingomis teorijomis ekonomistai siūlo skirtingas rekomendacijas.
- Dėl vertybių skirtumo. Teoriškai ekonomistai turėtų pateikti kelias rekomendacijas, iš kurių valstybės vadovai galėtų rinktis, tačiau paprastai jie siūlo tokį sprendimą, kurio rezultatai priimtinesni jiems patiems.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Ar sutinkate su teiginiu, kad ekonomikos mokslas yra visiškai nereikalingas, nes ekonomistai per daug nesutaria tarpusavyje? Savo nuomonę pagrįskite.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Šalies ekonomika yra „sveika“, kai *BVP*:
 - A auga, yra didelė infliacija ir mažas nedarbo lygis;
 - B auga, yra maža infliacija ir didelis užimtumo lygis;
 - C auga, infliacija didėja, nedarbas auga;
 - D mažėja, infliacija maža, nedarbo lygis žemas.
2. Kuriuo atveju valstybės išdo ir pinigų politikos priemonės galėtų padidinti visuminę paklausą?

Privalomųjų atsargų norma	Mokesčiai	Valstybės išlaidos
A Mažėja.	Didėja.	Mažėja.
B Mažėja.	Mažėja.	Didėja.
C Didėja.	Mažėja.	Didėja.
D Didėja.	Didėja.	Mažėja.
3. Kurios siūlomos priemonės gali sustabdyti skatinamosios išdo politikos sukeltą palūkanų didėjimą?
 - A Užuot didinus valstybės išlaidas, reikia mažinti mokesčius.
 - B Turi būti didinama pinigų pasiūla.
 - C Centrinis bankas turi parduoti vertybinius popierius.
 - D Reikia įvesti kainų ir atlyginimų kontrolę.
4. Kokių makroekonomikos politikos priemonių turėtų imtis valstybė, jeigu:
 - a) jau 7 metus ekonomikos situacija šalyje yra bloga, nedarbas siekia 30 proc.;
 - b) metinė infliacija šalyje lygi 2,5 proc. ir yra linkusi mažėti;
 - c) nedarbo lygis yra itin žemas – tik 2,3 proc., tačiau infliacija išaugo iki 8 proc.
5. Kas iš išvardytųjų atvejų veikia kaip savaiminiai ekonomikos stabilizatoriai ir kodėl?
 - a) Pelno mokestis.
 - b) Bedarbio pašalpa.
 - c) Valstybės išlaidos krašto apsaugai.
 - d) Pašalpos skurstantiems.
 - e) Švietimo programos.
 - f) Pensijos.
 - g) Gyventojų pajamų mokesčiai.

Rinkos be sienų

- Kaip elgtis su tvoromis ir šakomis? Kodėl ribojamas gėris?
- Gyventi pagal galimybes nesinori, bet tenka
- Plaukioti ar prisirišti?
- Kaip tampama tigrų?
- Kas laukia kosmoso?
- Namai be sienų

Tarptautinė prekyba

Kaip elgtis su tvoromis ir šakomis?

Kodėl ribojamas gėris?

„Lātvijos vyriausybės dēl lietuvių įvežamos kiaulienos paskelbtas karas smogė patiems latviams. Lātvijos žemės ūkio ministerija jau svarsto galimybes sumažinti gyvų kiaulių importo muitus bei padidinti kiaulienos įvežimo kvotas. Tokių veiksmų imtasi po to, kai Lātvijoje beveik trečdaliu pabrango kiauliena ir mėsos perdirbėjai jų su-perka mažiau. Lātvijos ūkininkai iš savo Vyriausybės šią vasarą pareikalavo, kad ši apribotų kiaulienos importą. Aukštos kokybės lietuvių produkcija paklausi tarp Lātvijos mėsos perdirbėjų.

Įvedus muito mokesčius, latvių ūkininkai tikėjosi daugiau užsidirbti, padidinti auginamų kiaulių skaičių. Tačiau, kaip rašo Lātvijos dienraštis *Biznes & Baltija*, viskas išėjo jiems ne į naudą. Nors kiaulių supirkimo kainos kaimyninėje šalyje smarkiai padidėjo, tačiau perdirbėjai supirko mažiau žaliavos ir dēl to patyrė nuostolių. Be to, Lātvijos kiaulių augintojai negali patenkinti visų jų poreikių. Mėsos perdirbimo bendrovės Lātvijoje skundžiasi, kad vietinė žaliava savo kokybe neprilygsta lietuviškajai.“

Šaltinis. Kiaulių karą paskelbę latviai nērė į krūmus, *Lietuvos rytas*, 2003 09 11.

Kodėl latviai importuoja lietuvišką kiaulieną? Jei šalys nusprendžia tarpusavyje prekiauti, kodėl įvedami prekybos apribojimai, kam jie naudingi ir kam ne?

Kodėl žmonės
prekiauja?

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad atsakymas į šiuos klausimus būtų paprastas – todėl, kad nori išgyti tai, ko patys negali pagaminti. Pavyzdžiui, pirkėjas gali norėti egzotinių vaisių, prieskonių, kurie neauginami toje šalyje, brangiųjų metalų ar kitų gamtos išteklių, kurių šalyje nėra. Norint patenkinti vartotojų poreikį, tokios prekės importuojamos iš kitų valstybių. Tačiau tarptautinėje prekyboje dalyvaujančios valstybės dažniausiai pačios gamina tokias pat prekes, kokias ir importuoja. Pavyzdžiui, iš pateikiamos lentelės matyti, kad Lietuvoje gaminamos ir eksportuojamos tos pačios grupės prekės ir paslaugos, kokios ir importuojamos – lietuviai gamina televizorius, elektros įrenginius, gaminius iš plastiko, tačiau panašias prekes ir importuoja.

Tarptautinė prekyba, kaip ir kiti savanoriški mainai, vyksta todėl, kad ir pirkėjai, ir pardavėjai turi iš to naudos. Jei pirkėjų ir pardavėjų gauta nauda viršija patirtas sąnaudas, sudarius prekybos sandorį jų gerovė padidėja ir jie tampa labiau patenkinti. Senovėje dauguma valstybių gamindavosi beveik visas reikalingas prekes, nes galimybės prekiauti su kitomis valstybėmis buvo ribotos. Prekyba daugiausia prasidėjo nuo uostų, į kuriuos atplaukdavo prekybiniai laivai iš kitų valstybių ir atveždavo įvairių svetur pagamintų prekių. Vėliau, išplėtojus sausumos ir jūrų transportą (nutiesus geležinkelius, automagistrales, išplėtojus laivininkystę), tapo įmanoma prekyba su visomis pasaulio valstybėmis.

Importas ir eksportas 2005 m. pagal prekių grupes

	Eksportas		Importas	
	mln. Lt	proc.	mln. Lt	proc.
Iš viso	32 807,3	100	42 974,6	100
Paruošti maisto produktai; nealkoholiniai ir alkoholiniai gėrimai	1 693	5,2	1 589,4	3,7
Mineraliniai produktai	9 012,4	27,5	10 989	25,6
Chemijos pramonės ir jai giminingų pramonės šakų produkcija	2 388,3	7,3	3 350,8	7,8
Mediena ir medienos dirbiniai	1 496,8	4,6	880,9	2
Tekstilės medžiagos ir tekstilės dirbiniai	3 034,2	9,2	2 408,9	5,6
Netaurieji metalai ir netauriųjų metalų dirbiniai	1 432,2	4,4	2 988,8	7
Mašinos, mechaniniai ir elektros įrenginiai	4 065,6	12,4	7 677,2	17,9
Antžeminio, oro, vandens transporto priemonės	2 707,3	8,3	5 011,7	11,7
Įvairūs pramonės dirbiniai	1 954,4	6	704,3	1,6
Kita	5 023,1	15,1	7 373,6	17,1

Šaltinis. www.stat.gov.lt.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Norint suvokti, kodėl vyksta tarptautinė prekyba, naudinga išanalizuoti savo elgesį ir palyginti jį su kitų žmonių elgesiu. Tarkime, jūs nusprendėte išgyti naujus batus, kurie būtų patogūs ir tinkami dėvėti saulėtu ir lietingu oru. Batams išgyti nutarėte skirti 200 Lt savo santaupų. Apsilankę keliose parduotuvėse, radote tris jums tinkamų batų poras – visi panašaus stiliaus, geros kokybės ir atitinka jūsų pageidavimus.

- A. Kiek kainuojančius batus pirkumėte: 185,99 Lt; 158,99 Lt; 119,99 Lt?
- B. Batai pagaminti skirtingose valstybėse: Prancūzijoje, Lietuvoje ir Korėjoje. Kieno gamybos batus pasirinktumėte (vertinkite tik gamybos vietą, nekreipdami dėmesio į kainą)?
- C. Pasirinkite batų porą vertindami ir kainą, ir pagaminimo vietą:
Prancūziją – 185,99 Lt; Lietuvą – 158,99 Lt; Korėją – 119,99 Lt.

- Kas daugiau nulėmė sprendimą: kaina ar pagaminimo vieta (turėkite omenyje, kad visi batai buvo panašaus stiliaus ir kokybės)?
- Kaip jums atrodo, ar visi žmonės perka prekes remdamiesi tais pačiais kriterijais, kaip ir jūs?

Lietuvos
užsienio prekyba

Lietuvės užsienio prekybos balansas neigiamas, t. y. importuojama daugiau prekių ir paslaugų nei eksportuojama (2005 m. užsienio prekybos deficitas buvo 10,17 mlrd. Lt). Tačiau išlieka teigiama tendencija – eksporto apimtys auga sparčiau nei importo. Pavyzdžiui, 2005 m., palyginti su 2004 m., eksportas išaugo 27,52 proc., importas – 20,04 proc.

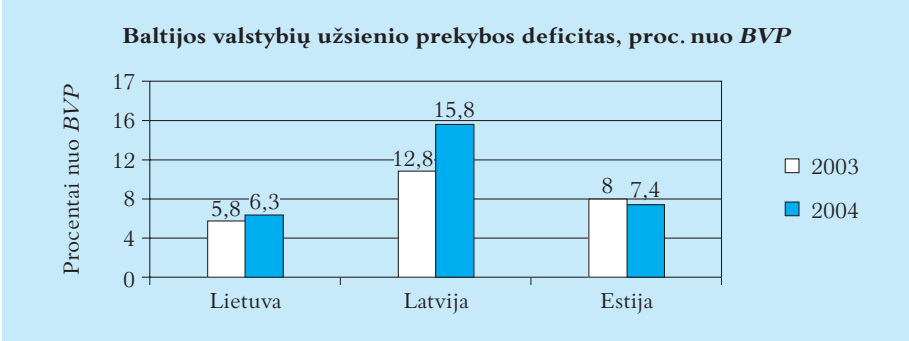
Svarbiausi 2005 m. eksporto ir importo partneriai

Valstybė	Eksportas		Importas	
	mln. Lt	proc.	mln. Lt	proc.
Iš viso	32 807,3	100,0	42 974,6	100,0
Europos Sąjunga	21 458,2	65,4	25 408,5	59,1
Iš jos				
Dānija	1 416,7	4,3	1 288,2	3,0
Ėstija	1 934,3	5,9	1 207,9	2,8
Jungtinė Karalystė	1 535	4,7	950,2	2,2
Lātvija	3 370,9	10,3	1 685,9	3,9
Lėnkija	1 800,3	5,5	3 563,5	8,3
Prancūzija	2 299	7,0	1 197,6	2,8
Švėdija	1 634,5	5,0	1 481,3	3,4
Vokietija	3 076,1	9,4	6 522,2	15,2
NVS*	5 815,6	17,7	13 436,4	31,3
Iš jų				
Baltarusija	1 063,1	3,2	798,4	1,9
Rūsija	3 422,8	10,4	1 1961,5	27,8
Ukraina	743,5	2,3	511,1	1,2
ELPA**	912,1	2,8	497,5	1,2
Kitos valstybės	4 621,4	14,1	3 632,2	8,5
Iš jų				
Jungtinės Amėrikos Valstijos	1 543,4	4,7	843	2,0
Kīnija	38,4	0,1	1 005,7	2,3

* NVS – Nepriklausomų Valstybių Sandrauga, jungianti Rūsiją su dar 11 buvusių Sovietų Sąjungos respublikų (Armėnija, Azerbaidžanas, Baltarusija, Grūzija, Kazachija, Kirgizija, Moldāvija, Tadžikija, Turkmenija, Ukraina ir Uzbekija).

** ELPA – Europos laisvosios prekybos asociacija (Islāndija, Lichtenšteinas, Norvėgija, Šveicārija).

Kad būtų galima palyginti skirtingų valstybių eksporto ir importo bei tarptautinės prekybos balanso duomenis, apskaičiuojamas užsienio prekybos balanso rodiklis procentais nuo BVP.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kam tarptautinė prekyba nenaudinga ir kodėl?

Absoliutūs ir santykinis pranašumai

Absoliutūs pranašumai yra gebėjimas, naudojant tą patį išteklių kiekį, pagaminti daugiau prekių ir paslaugų nei kiti gamintojai. Tarkime, yra dvi valstybės, kuriose gaminamos dvi prekės. Jei vienoje valstybėje pigiau gaminama viena prekė, o kitoje – kita, vadinasi, abi valstybės turi absoliutųjį pranašumą gaminti skirtingas prekes. Taigi joms verta specializuotis prekių, kurias gaminti jos turi absoliutųjį pranašumą, gamyboje ir jomis prekiauti.

Tačiau jei viena valstybė gali pagaminti pigiau abi prekes, atrodytų, kad prekiauti su kita šalimi jai nenaudinga. Nepaisant to, šalys specializuojasi ir prekiauja. Tai galima paaiškinti *santykinio pranašumo*. Santykinis pranašumas – tai gebėjimas pagaminti prekes ir paslaugas žemesnėmis *alternatyviosiomis* sąnaudomis nei kitų gamintojų. Remiantis santykinio pranašumu, valstybės specializuojasi gaminti ir eksportuoja tas prekes bei paslaugas, kurias gali pagaminti mažiausiomis alternatyviosiomis sąnaudomis, o importuoja tokias prekes ir paslaugas, kurių gamybos vidaus rinkoje alternatyviosios sąnaudos didesnės. Mainantis tomis prekėmis ir paslaugomis, vartotojai abiejose šalyse gauna naudos, nes gali nusipirkti daugiau prekių mažesnėmis kainomis.

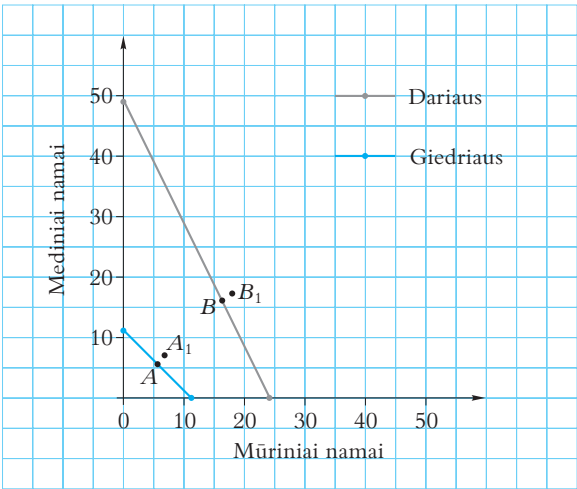
Tarkime, dvi savarankiškai veikiančios statybos bendrovės stato ir medinius, ir mūrinius namus. Daliaus įmonė per vieną mėnesį gali pastatyti keturis medinius namus arba du mūrinius. Ištyręs rinką Dalius sužinojo, kad maždaug pusė jo klientų pageidauja mūrinių namų, o kita pusė – medinių. Todėl įmonė keturis mėnesius per metus stato medinius namus ir aštuonis mėnesius skiria mūrinių namų statybai.

Alternatyviosios statybos įmonių sąnaudos

	Daliaus įmonė		Giedriaus įmonė	
	Rezultatas per 1 mėnesį	Alternatyviosios sąnaudos	Rezultatas per 1 mėnesį	Alternatyviosios sąnaudos
Mediniai namai	4	0,5 mūrinio namo	1	1 mūrinis namas
Mūriniai namai	2	2 mediniai namai	1	1 medinis namas

Giedriaus statybos bendrovė nėra tokia produktyvi: per mėnesį ji pastato vieną medinį arba vieną mūrinių namą. Šios įmonės klientų pageidavimai panašūs, todėl kasmet ji šešis mėnesius skiria medinių namų statybai, o likusius šešis – mūrinių. Daliaus ir Giedriaus įmonių namų statybos galimybės pavaizduotos grafiškai. Čia taškai A ir B atitinka esamą gamybos lygį. Gamybos galimybių kreivių nuolydis parodo alternatyvias sąnaudas.

Statybos įmonių gamybos galimybių kreivės

Medinius namus Daliaus įmonė stato keturis kartus greičiau nei Giedriaus bendrovė, o mūrinius – dukart greičiau. Abi įmonės turėtų naudoti, jei dirbtų kartu ir specializuotųsi statyti namus, kuriuos jie gali pastatyti su mažiausiomis alternatyviosiomis sąnaudomis. Daliaus įmonė turėtų skirti daugiau laiko medinių namų statybai, o Giedriaus – mūrinių, nes šiose srityse įmonės dirba sėkmingiau. Jei Daliaus įmonė šešis mėnesius statytų medinius namus ir šešis mėnesius mūrinius, o Giedriaus – visus dvylika mėnesių mūrinius namus, metų pabaigoje įmonės pastatytų daugiau namų. Galiausiai Giedriui iškeitus savo penkis mūrinius namus į Daliaus įmonės septynis medinius namus, abi įmonės galėtų parduoti daugiau namų.

Statybos įmonių rezultatai specializuojantis

	Prieš specializaciją		Po specializacijos		Po specializacijos ir mainų	
	Mediniai namai	Mūriniai namai	Mediniai namai	Mūriniai namai	Mediniai namai	Mūriniai namai
Daliaus įmonė	16	16	24	12	17 (24 – 7 = 17)	17 (12 + 5 = 17)
Giedriaus įmonė	6	6	0	12	7 (0 + 7 = 7)	7 (12 – 5 = 7)
Bendrasis produktas	22	22	24	24	24	24

Įmonėms specializuojantis, jos pagamintų dviem mediniais ir dviem mūriniais namais daugiau, t. y. įmonės gali pasiekti gamybos lygį, kuris yra už jų gamybos galimybių ribų (Giedriaus įmonė taške A₁, Daliaus įmonė taške B₁). Tai būtų naudinga abiem įmonėms, nes nereikėtų nei papildomo laiko, nei išteklių.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Ar sutinkate su šiuo teiginiu? Kodėl taip arba kodėl ne?

„JAV įmonės apgaudinėja žmones visame pasaulyje parduodamos jiems visai nereikalingas prekes. Juk žmonėms Kinijoje ar Europoje visai nereikia amerikietiško gaiviųjų gėrimų, sportinių batelių, Holivudo filmų, mėsainių ir kompiuterinės įrangos. Jie gali panašų prekių pasigaminti patys.“

Prekybos apribojimai

Nors tarptautinė prekyba teikia naudą, daug šalių dėl įvairių priežasčių prekybą riboja. Pagrindinės prekybos apribojimų rūšys yra muitai, kvotos, embargai, licencijų reikalavimai, standartai ir subsidijos.

Muitas yra mokestis už importuojamas iš užsienio prekes, padidinantis importuojamos prekės kainą. Tai padeda vidaus gamintojams panašias prekes parduoti brangiau. Pinigus, surinktus iš maito mokesčių, gauna valstybė.

Galima sakyti, jog *subsidijos* yra atvirkštiniai muitai. Užuo apmokestinusi įvežamas iš užsienio šalių prekes, vyriausybė eksportui skatinti skiria pinigų *savo šalies* gamintojams. Gaunantieji subsidijas gali jas naudoti gamybos sąnaudoms padengti ir dėl to nustatyti mažesnę savo prekių kainą nei užsienio gamintojai. Muitą sumoka užsienietiški ir šalyje pagamintų prekių pirkėjai, mokėdami už jas didesnę kainą, o subsidijas apmoka visi mokesčių mokėtojai, nesvarbu, ar jie vartoja prekę, ar ne.

Kvotà yra prekės kiekis, kurį galima įvežti į šalį. Įvedus kvotą, sukurama įvežamos prekės stoka, dėl kurios prekė pabrangsta. Tuo naudodamiesi vidaus gamintojai didina tokios pačios prekės kainas ir plečia gamybą. Šitaip didžioji rinkos dalis lieka šalies gamintojams.

Tarifinė kvotà (taikoma ES) – iš anksto nustatytas prekės kiekis, kurį per tam tikrą laikotarpį galima importuoti į šalį, taikant mažesnę nei nustatyta arba nulinį muitą. Viršijus nustatytą kvotą, importuojama prekė apmokestinama didesniu maito mokesčiu.

Embargas sustabdo prekių eksportą ar importą iš kurios nors šalies į kitą šalį. Kartais sustabdoma visa prekyba, dažniausiai dėl politinių motyvų.

Netarifiniai prekybos apribojimai – reikalavimai, keliama prekių kokybei ir saugumui, reikalavimas turėti importo licenciją ar biurokratinės procedūros, būtinos prekėms importuoti. Užsienio prekėms keliama aukšti reikalavimai, ribota galimybė įsigyti importo licencijas ir nustatytos ilgai trunkančios įvežimo procedūros riboja importuojamų prekių kiekį.

Kai kurios šalys reikalauja turėti *importo ar eksporto licencijų*. Ribojant licencijų skaičių importuotojams, ribojamas ir importas. Eksporto licencijos naudojamos tais atvejais, kai siekiama eksportą apriboti arba, pavyzdžiui, palaikyti žemas žemės ūkio produktų kainas vidaus rinkoje.

Standartai yra taisyklės arba norminiai aktai, kuriuos šalis taip pat naudoja prekių arba paslaugų importui riboti. Kartais importuojamoms prekėms šalys nustato kur kas griežtesnius higienos ir saugumo standartus, nei šalies viduje pagamintoms prekėms. Standartai tapo svarbia prekybos reguliavimo forma daugelyje šalių.

Dėl prekybos apribojimų sumažėja bendrasis pasaulyje pagaminamų prekių ir paslaugų kiekis, todėl didėja nedarbas ir mažėja darbuotojų pajamos. Ribojant prekybą, mažinama konkurencija ir dėl to didėja kainos, gamintojai nėra skatinami ieškoti efektyvesnių gamybos būdų. Be to, kai viena šalis įveda prekybos apribojimus, dažnai kitos imasi tokių pat atsakomųjų veiksmų. Pavyzdžiui, jei Europoje įvedamas didelis maitas JAV gaminamam plienui, JAV gali įvesti maitus europietiškomis prekėms.

Nors prekybos apribojimų daroma žala akivaizdi, tačiau šalys jų imasi savo pramonės šakoms apsaugoti. Kai kurios šalys riboja prekybą, kad padėtų savo ūkio šakoms tol, kol jos sustiprės ir pajėgs konkuruoti be valstybės pagalbos. Tačiau argumentas, jog reikia riboti prekybą *jaunos ūkio šakos* naudai, nėra labai tvirtas, nes ne visuomet įmanoma numatyti, kurios šakos bus perspektyvios. Pasitaiko, kad prisidengus šiuo argumentu ginamos net ir didelę pažangą padariusios pramonės šakos.

Valstybės siekia apsaugoti ir vadinamąsias *strategines ūkio šakas*. Tokių šakų pavyzdžiai – naftos perdirbimo, energetikos, plieno, chemijos pramonė. Vienas iš būdų užtikrinti šių šakų gyvybingumą ir konkurencingumą – apsaugoti jas nuo užsienio konkurencijos. Kita sritis – žemės ūkis, kurį daugelis valstybių taip pat stengiasi apsaugoti. Muitai ir subsidijos padeda užtikrinti, kad vidaus ūkininkai uždirbtų pakankamai pelno ir plėtotų gamybą.

Prekybos apribojimų poveikis

Kartais prekybos apribojimais siekiama naudoti kitų šalių sąskaita. Pavyzdžiui, valstybės, kurios kontroliuoja didelę kurios nors strateginės prekės pasiūlos dalį, ribodamos prekybą gali paveikti tos prekės kainą pasaulio rinkoje. Tai ne kartą darė naftą eksportuojančių šalių organizacija (OPEC), ribojusi naftos gavybą. Dėl to pakilus naftos kainai, šiai organizacijai priklausančios valstybės galėjo nupirkti daugiau importo prekių už mažesnę pasaulio rinkai tiekiamą naftos kiekį.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

ES tekstilės sektorius

Europos Parlamentas yra pripažinęs²⁵, jog pagrindinė prekybos su Kinija problema yra tai, kad Kinija nėra rinkos ekonomikos šalis, ir kad didžioji dalis jos įmonių – eksportuotojų iš valstybinių bankų gauna beprocentės paskolas, subsidijas eksportui bei kitą paslėptą valstybės pagalbą (pvz., nemokamą elektros tiekimą). ES prekybos komisaro teigimu, laisva prekyba ir visiškai ES rinkos atidarymas – vienintelė priemonė Europai gauti naudą iš globalizacijos. Tačiau siūloma ir toliau taikyti kvotas, kartu skatinti naujoves drabužių ir tekstilės pramonėje, išlaikyti esamą paramą tekstilės pramonei iš ES struktūrinių fondų ir pan.

- Kokį poveikį kvotų taikymas turės užsienio gamintojams ir vartotojams, importuotojams, vidaus vartotojams, gamintojams ir jų darbuotojams?
- Ar reikėtų šioje situacijoje panaikinti kvotas? Savo atsakymą pagrįskite.

ES prekybos politika

Įstojudi į Europos Sąjungą, Lietuvą išpareigojo laikytis bendrosios ES prekybos politikos, kurios esmė – maitų sąjunga. Tai reiškia, kad tarp visų ES šalių prekybos apribojimų nėra. Trečiųjų (ne ES) šalių atžvilgiu visos ES šalys taiko vienodą prekybos režimą. Trečiosios šalys visų maitų sąjungos šalių atžvilgiu irgi nustato tokias pat prekybos sąlygas.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kuris iš veiksmų skatins tarptautinę prekybą?
 - A Visiems importuojamiems produktams nustatytas 50 proc. maito mokestis.
 - B Japonijos banko išduota paskola Lietuvės urmininkui, leidžianti jam nupirkti daugiau kompiuterinių žaidimų ir parduoti juos Lietuvoje.
 - C ES nutarimas, draudžiantis Kinijoje pagamintų automobilių prekybą ES valstybėse.
 - D Reikalavimas, kad atstumas tarp automobilio ratų būtų ne mažesnis kaip 1,8 metro, vairas būtų reguliuojamo aukščio, o posūkių lemputės – oranžinės.
2. Jei jums patartų: „Darykite ką norite, bet įsitikinkite, kad įvertinote savo santykinį pranašumą!“; tai reikštų, jog turite laiko:
 - A tik tam darbui, kuris turi didžiausias alternatyviasias sąnaudas;
 - B tik tam darbui, kuris turi mažiausias alternatyviasias sąnaudas;
 - C palyginti savo žinias su kitų draugų žiniomis;
 - D gėrėtis savo santykinio pranašumu.
3. Šalies absoliutusias pranašumas remiasi:
 - A valstybės diplomatinės veiklos gebėjimais;
 - B eksporto pertekliumi;
 - C valstybėje esančiais išteklių, technologijomis ir pan.;
 - D užimtumo lygiu valstybėje.

²⁵ Europos Parlamento rezoliucija, 2005 09 06.

4. Santykinio pranašumo skaičiavimuose sąnaudos matuojamos:
 - A užsienio valiuta;
 - B vietinė valiuta;
 - C aukso verte;
 - D alternatyviosiomis sąnaudomis.
5. Kokybės standartus įvežamoms rožėms galima laikyti prekybos apribojimu, nes:
 - A tai apsaugo vartotojus nuo rožių spyglių;
 - B tai sukelia importuotojams papildomų rūpesčių;
 - C reikia mokėti maito mokestį;
 - D rožių žydėjimo laikas yra ribotas.
6. Kurie iš išvardytųjų atvejų yra tarptautinės prekybos apribojimai?
 - a) Reikalavimas įsigyti leidimą prekiauti turguje.
 - b) Mokesčiai, skaičiuojami nuo įvežamų prekių vertės.
 - c) Draudimas įvežti į šalį daugiau nei 3 kg cukraus.
 - d) Draudimas įvežti į šalį daugiau nei 3000 eurų grynaisiais.
 - e) ES subsidijos išvežamam į Rusiją sviestui.
 - f) Pusę metų trunkančios naujos įmonės registravimo procedūros.
 - g) Draudimas užsieniečiams įsigyti žemę.
7. Advokatė nusprendė atleisti padėjėją, kuris rinkdavo tekstus ir spausdindavo dokumentus. Ji pati gali parengti dokumentus dvigubai greičiau nei pasamdytas padėjėjas. Advokato darbas vertinamas 200 Lt per valandą, o dokumentų rengėjo – 20 Lt per valandą. Naudodamiesi santykinio pranašumo ir alternatyviųjų sąnaudų sąvokomis, paaiškinkite, ar advokatės priimtas sprendimas padės padidinti įmonės pajamas.
8. Grafiškai pavaizduokite, kaip importo muitai turkiškiems kineskopams paveiks turkiškų ir europietiš-
kų kineskopų kainą ES rinkoje.

Mokėjimų balansas

Gyventi pagal galimybes
nesinori, bet tenka

Neretai teigiama, kad užsienio prekybos ir einamosios sąskaitos deficitas yra ekonomikos smukimo priežastis ar požymis. Tuomet siūloma valstybei imtis įvairiausių veiksmų – importą ribojančių priemonių, valiutų kurso reguliavimo, apriboti tarptautinių pinigų judėjimą ir pan.

„Nereikia per daug rūpintis einamosios sąskaitos deficitu – tai savaime susireguliuojantis rodiklis, atspindintis vidaus ir išorės ūkio sąlygas“, – teigia Lietuvos banko atstovas.

Yra šalių (pvz., JAV), kurios daugelį metų turi einamosios sąskaitos deficitą, tačiau ekonomikos krizės jų neištinka. Yra šalių, kurios turi einamosios sąskaitos perviršį, o jose – neramu (pvz., Japonija).

Šaltiniai: <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=4618997>;
<http://www.lrinka.lt/Leidiny/prekyba/1998.5.balansas.phtml>.

Kas yra einamoji sąskaita ir ką parodo šalies mokėjimų balansas? Ar prekybos deficitas yra blogybė ir ar gali šalys nuolat importuoti daugiau nei eksportuoti?

Mokėjimų balansas

Šalies mokėjimų balansas yra ataskaita, kurioje registruojami visi į šalį įplaukiantys ir iš jos išplaukiantys pinigų srautai – ir individualių asmenų, ir verslo įmonių, ir valstybės. Pavyzdžiui, lietuvių turistams išvykus paplaukioti Amazonė Brazilijoje arba Šveicarijos bankui paskolinus pinigų japonų automobilių gamintojams, šie veiksmai fiksuojami atitinkamų šalių (Lietuvos ir Brazilijos, Šveicarijos ir Japonijos) mokėjimų balanso ataskaitose. Mokėjimų balansas yra svarbus užsienio mokėjimų būklės rodiklis. Pagrindinė sąskaitų balanso suvedimo paskirtis – perspėti, kad reikia sureguliuoti išorinį nesubalansavimą. Kai šalis daugiau pinigų išleidžia prekėms ir paslaugoms iš užsienio pirkti, šitai paprastai kompensuoja sumažėjusios investicijos užsienyje, atsargos užsienio valiuta ar padidėjęs skolinimasis užsienyje. Jei tokia situacija trunka ilgai, valstybė turi koreguoti ekonomikos politiką, kadangi šalis negali finansuoti deficito amžinai skolindamasi užsienyje arba vartodama savo tarptautines atsargas. Mokėjimų balanso būklė taip pat yra vienas iš svarbių veiksnių, lemiančių bendrą palūkanų lygį fiksuoto valiutos kurso sąlygomis.

Duomenų apie nacionalinio mokėjimų balanso sąskaitas surinkimas yra gana sudėtinga ir darbui imli procedūra, nes duomenys yra renkami iš įvairių informacijos šaltinių. Duomenys apie prekių importą bei eksportą yra gaunami iš Lietuvos muitinių bei pasienio punktų. Duomenys apie vertybinių popierių eksportą – iš įvairių finansinių institucijų (bankų, draudimo bendrovių, finansų tarpininkų įmonių ir kt.) ataskaitų. Lietuvoje mokėjimų balansą apskaičiuoja Lietuvos bankas.

Visas tarptautinės operacijas galima skirstyti į dvi grupes:

- operacijas, kurios padidina į šalį įplaukiančių pinigų srautus (vadinamas *krėditu* – K);
- operacijas, kurios padidina išplaukiančių pinigų srautus (vadinamas *dėbetu* – D).

Pavyzdžiui, kai Kanados importuotojai moka už importuojamą mineralinį vandenį Prancūzijos tiekėjams ar į Prancūziją atvykę Kanados turistai leidžia savo pinigus, šios operacijos fiksuojamos Kanados mokėjimų balanso debeto skiltyje, nes dėl jų padidėja iš šalies išeinančių pinigų srautas. Prancūzijos mokėjimų balanse šios operacijos bus įrašytos kredito skiltyje, nes pinigai į šalį įplaukia.

Kai Prancūzijos turistai lankosi Kanadoje ar Prancūzijos filmų platintojai perka teises į kanadietišką filmą, šios operacijos fiksuojamos Kanados mokėjimų balanso kredito skiltyje, nes dėl jų pinigai įplaukia į šalį. Prancūzijos mokėjimų balanse šios operacijos bus debeto skiltyje. Kiekviena šalis mokėjimų balansą skaičiuoja savo valiuta. Šiame pavyzdyje, kad būtų paprasčiau, ir Kanados, ir Prancūzijos mokėjimų balansas skaičiuojamas eurai.

Įrašų mokėjimų balanso sąskaitoje pavyzdžiai

	Kanadà		Prancūzijà	
	D	K	D	K
Prancūzijos įmonė parduoda Kanados prekybos tinklui mineralinio vandens už 10 mln. eurų	10			10
Prancūzijos filmų platinimo bendrovė moka 3 mln. eurų Kanados filmų gamintojams		3	3	
<i>Iš viso</i>	10	3	3	10

Jei sąskaitos debeto (iš šalies išeinančių pinigų) suma viršija kredito (į šalį įeinančių pinigų) sumą, sąskaitoje yra deficitas (Kanadoje). Jei atvirkščiai – perteklius (Prancūzijoje).

Mainai, kuriuose atsiskaitoma ne pinigais (pvz., natūriniai mainai), į mokėjimų balansą nepakliūva. Jame taip pat neatsispindi neteisėtos veikos, pavyzdžiui, kontrabanda.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Naudodamiesi nagrinėtu pavyzdžiu, nusibraižykite lentelę ir kiekvieną iš čia pateikiamų operacijų įrašykite atitinkamose Lietuvos ir Latvijos mokėjimų balanso skiltyse (Latvijos sąskaitose įrašai daromi latais, tačiau dėl patogumo visas operacijas įrašykite litais).

- Lietuvos įmonė Latvijos statybos bendrovei parduoda molio už 1 mln. Lt.
- Lietuvos komercinis bankas moka 5 mln. Lt palūkanų Latvijos indėlininkams.
- Lietuvos piliečiai išleidžia 3 mln. Lt šokoladams *Laima*.
- Lietuvos įmonė gauna 2 mln. Lt dividendų iš investicijų Latvijoje.
- Latvijos turistai išleidžia 3 mln. Lt Lietuvoje, o lietuviai turistai išleidžia 5 mln. Latvijoje.
- Už molio transportavimą Latvijos įmonė moka 1 mln. Lt *Lietuvės geležinkeliams*.
- Studentai iš Lietuvos už mokslą Latvijos universitetuose sumoka 8 mln. Lt.
- Latvijos Vyriausybė už 1 mln. Lt perka uniformas armijai iš Lietuvos siuvyklos.

Mokėjimų balanso sąskaitos

Mokėjimų balansą sudaro dvi pagrindinės sąskaitų grupės: einamoji sąskaita ir kapitalo bei finansinė sąskaitos.

Einamojoje sąskaitoje parodomi prekių ir paslaugų eksperto ir importo mokėjimai (kitai – užsienio prekybos balansas), tarptautinės darbo (pvz., lietuvių, dirbančių užsienyje, ir užsieniečių, dirbančių Lietuvoje) ir investicijų pajamos (užsienyje gaunamos ir užsieniečiams išmokamos palūkanos, dividendai ir pan.).

Dažnai teigiama, kad dėl einamosios sąskaitos deficito daugybė eksportuojančių įmonių ištumiamos iš verslo, ir šalies ekonomika stumiama į nuosmukį. Tačiau einamosios sąskaitos, o ypač – prekybos, perteklius kai kada taip pat vertinamas neigiamai. Esant einamosios sąskaitos pertekliui, gali didėti importuojamų prekių kainos. Be to, šaliai daug eksportuojant, lieka mažiau prekių vidaus vartotojams.

Mainai vyksta tik tada, kai yra naudingi abiem dalyvaujančioms šalims. Prekybos disbalansą, kurį parodo einamosios sąskaitos deficitas arba perteklius, iš tiesų atsveria kiti, galbūt mažiau pastebimi dalykai. Reikia atsakyti į klausimą, koku būdu šalis gali sumokėti už importą, jei ji importuoja daugiau nei eksportuoja, arba kas atsitinka su šalies lėšomis, kurių ji gauna kur kas daugiau iš savo eksporto, nei panaudoja importui? Šalys, kurių einamosios sąskaitos balansas neigiamas, turi daugiau skolintis arba siekti, kad jose investuotų užsienio investuotojai (šiuo atveju pajamų gaunama parduodant turtą). Ir atvirkščiai, jei šalies einamoji sąskaita perteklinė, ji gali tą perteklių paskolinti kitoms šalims arba investuoti užsienyje.

Šios tarptautinės operacijos fiksuojamos šalies mokėjimų balanso kapitalo ir finansinėje sąskaitose. Iš jų matyti tarptautinės skolinimo ir skolinimosi operacijos, tarptautinės investicinės operacijos (tiesioginės užsienio investicijos, pvz., investicijos į gamybos įrenginius arba į vertybinius popierius, kaip akcijos ar obligacijos) bei operacijos oficialiosiomis tarptautinėmis atsargomis (pvz., centrinio banko turima užsienio valiuta, vertybiniais popieriais, auksu ir pan.).

Pavyzdžiui, Kanados verslo įmonės skolinasi lėšų iš Prancūzijos bankų. Kanados mokėjimų balanso kapitalo bei finansinės sąskaitų grupėje paskolos bus fiksuojamos kaip kreditas, nes skolintos lėšos padidins pinigines įplaukas. Prancūzijos sąskaitose tai bus pavaizduota kaip debetas. Kai Kanados įmonės Prancūzijoje investuoja į leidybos įmones, tai fiksuojama Kanados kapitalo ir finansinės sąskaitos debeto skiltyje, nes dėl to padidėja iš šalies išplaukiančių pinigų srautai. Prancūzijos mokėjimų balanse kanadiečių investicijos bus žymimos kredito skiltyje.

Einamoji ir kapitalo bei finansinė sąskaitos turėtų būti subalansuotos, t. y. jų suma turėtų būti lygi nuliui, dėl to šie duomenys ir vadinami *mokėjimų balansu*. Jei jų suma nelygi nuliui, vadinasi, yra klaidų ir praleidimų: neužregistruotų sandorių, nepatikimų duomenų ir pan. Dėl to mokėjimų balanse yra eilutė *Klaidos ir praleidimai*, kurioje įvertinami neužfiksuoti duomenys ir kiti netikslumai.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Remdamiesi pateikiama sutrumpinta Lietuvos mokėjimų balanso ataskaita, atsakykite į pateikiamus klausimus.

Lietuvos 2005 m. mokėjimų balansas, mln. Lt

	Kreditas	Debetas	Balansas
I. EINAMOJI SĄSKAITA	45 284,07	–50 225,60	–4 941,53
A. Prekės ir paslaugos	41 448,75	–46 452,46	–5 003,71
B. Pajamos	1 250,96	–2 974,80	–1 723,84
C. Einamieji pervedimai	2 584,36	–798,34	1 786,02
II. KAPITALO IR FINANSINĖS SĄSKAITŲ BALANSAS			4 714,73
A. Kapitalo sąskaita	989,67	–0,35	989,32
B. Finansinė sąskaita			3 725,41
Tiesioginės investicijos	–921,48	2 786,30	1 864,82
Investicijų portfelis	–2 184,29	1 121,51	–1 062,78
Kitos investicijos	–2 038,40	6 888,72	4 850,32
Oficialiosios tarptautinės atsargos			–1 926,95
III. KLAIDOS IR PRALEIDIMAI			226,8

Parengta pagal Lietuvos banko duomenis, skelbiamus www.lb.lt.

- Ar Lietuvos einamojoje sąskaitoje yra deficitas, ar perteklius? Iš ko apie tai galima spręsti?
- Iš kokių šaltinių Lietuvà finansuoja einamosios sąskaitos deficitą? Kiek laiko jį galima išlaikyti?
- Kaip pasikeistų einamoji ir/arba kapitalo bei finansinė sąskaitos, jei didėjant eksportui prekybos balanse atsirastų perteklius?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Mokėjimų balansas yra:
 - A kitas prekybos balanso pavadinimas;
 - B ataskaita, rodanti tarptautinius šalies pinigų srautus;
 - C banko sąskaita, į kurią pervedami kreditai;
 - D paskolos sutartis tarp Kanados ir Prancūzijos.
2. Kurioje Lietuvos mokėjimų balanso sąskaitoje yra didžiausias deficitas?
 - A Einamojoje.
 - B Kapitalo.
 - C Finansinėje.
 - D Einamojoje ir kapitalo.
3. Kurioje Lietuvos mokėjimų balanso sąskaitoje yra didžiausias perteklius?
 - A Einamojoje.
 - B Kapitalo.
 - C Finansinėje.
 - D Einamojoje ir kapitalo.

4. Jei automobilių prekiautojas importuotų automobilių iš Japonijos už 10 mln. Lt, kurioje Lietuvos mokėjimų balanso sąskaitoje ši operacija būtų fiksuojama?
 - A Einamojoje.
 - B Kapitalo.
 - C Finansinėje.
 - D Einamojoje ir kapitalo.
5. Kuris teiginys teisingas?
 - A Šalis negali turėti einamosios sąskaitos deficito, nes ilgainiui jos gyventojai nebeturės už ką nuspirti būtiniausių prekių.
 - B Šalies einamosios sąskaitos deficitas yra pageidautinas, nes skatina gamybos augimą.
 - C Šalies einamosios sąskaitos perteklius bus kompensuojamas kapitalo ir finansinės sąskaitų deficitu.
 - D Perteklius šalies einamojoje sąskaitoje yra ypač geros ekonomikos būklės požymis.
6. Kaip mokėjimų balanso sąskaitose turi būti fiksuojamos išvardytos operacijos?
 - a) Lietuvà suteikia užsienio pagalbos subsidiją Rumūnijai.
 - b) Turtingas Egipto pilietis nusprendžia suteikti paskolą Vilniaus kazino kompanijai, kad ši Vilniuje pastatytų piramidę, pritrauksiančią naujų klientų.

Užsienio valiutos ir valiutų kursai

Plaukioti ar prisirišti?

Anglas Džonis, susitaupęs pinigų ir pamatęs, kad tarptautinių traukinių bilietų kainos palyginti nedidelės, nusipirko bilietą į Parįžių. Atvažiavęs visų pirma nuėjo išgerti arbatos. Šiaip ne taip padavėjui paaiškinęs, ko norėtų, visai apstulbo, kai šis pradėjo kažką piktai burbuliuoti, pamatęs už arbatą atkištą svarą. „Na ir kokia gi čia šalis, – pagalvojo Džonis, – net už arbatą nepriima svarų?!“ Pasimokęs iš šios situacijos, Džonis pastebėjo, kad šalia yra įstaigėlė, vadinama valiutos keitykla. Apsidžiaugė, kai svarus priėmė ir už tai davė eurų. „Išsikeisiu nedaug pinigų, – pamanė jis sau. O ryt ateisiu vėl – čia žmonės nors angliškai moka...“ Įsivaizduokite, kaip išsiplėtė Džonio akys, kai atėjęs kitą dieną už tokią pat sumą svarų gavo mažiau eurų nei prieš tai...

Pasaulyje cirkuliuoja daugiau kaip šimto pavadinimų valiutų. Vienas įdomiausių klausimų – kas nustato valiutų kursus ir kodėl jie nuolat svyruoja? Lietuvoje dėl visų su valiutomis susijusių bėdų dažnai kaltinama Vyriausybė. Ar Lietuvos Vyriausybė kalta, pavyzdžiui, dėl nuvertėjusio dolerio? Beje, kaip reikėtų suprasti, kai sakoma, kad valiuta nuvertėja arba stiprėja?

Valiuta

Šalių pinigai vadinami *valiuta*. Pavyzdžiui, Jungtinės Karalystės valiuta yra svarai, Europos Sąjungos šalių, kurios sudaro euro zoną, valiuta – eurai, Rusijos – rubliai, Lietuvos – litai. Visos šios valiutos atlieka pinigų funkcijas.

Žmonės keičia savo šalies valiutą į kitos šalies valiutą dėl daugelio priežasčių. Pavyzdžiui, užsienio valiutos reikia tarptautinei prekybai, turistams, jos gali prireikti užsienio šalių akcijoms ar obligacijoms pirkti. Kai kurie žmonės perka ir parduoda užsienio valiutą spekuliaciniais tikslais, t. y. siekia uždirbti pelno valiutą pirkdami žemesne, o parduodami aukštesne kaina.

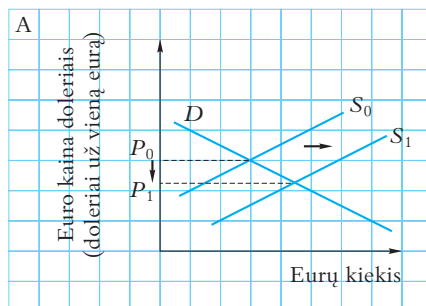
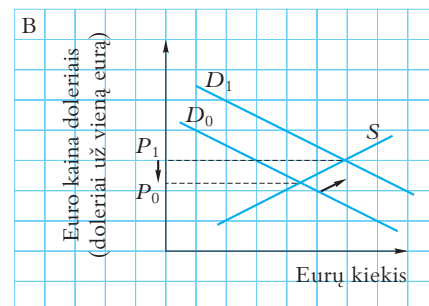
Valiutų rinkos

Prekyba valiutomis vyksta (taigi ir valiutų vertė nustatoma) užsienio valiutų rinkose. Valiutų rinkos sandoriai sudaromi per bankus, užsienio valiutų prekybos agentų įstaigas ir kitose vietose, kur vienos šalies valiutą galima iškeisti į kitos šalies valiutą. Daugiausia valiutų mainų sandorių įvykdoma telefonu, elektroniniu būdu arba kitomis ryšio priemonėmis, kuriomis naudojasi bankai, verslo įmonės ir visi kiti, prekiaujantys dideliais užsienio valiutų kiekiais.

Valiutų kursai

Valiutos kursas yra vienos valiutos vertė, išreikšta kita valiuta. Valiuta yra verta tiek, kiek žmonės pasirengę už ją mokėti, vadinasi, jos kaina nustatoma paklausos ir pasiūlos sąveikoje. Jei vienos šalies valiutos paklausa maža arba rinkoje yra didelis valiutos kiekis, tokių pinigų vertė užsienio valiutų rinkoje bus mažesnė, o jeigu paklausa didelė arba nedidelė pasiūla, tokių pinigų vertė užsienio valiutų rinkoje bus didesnė.

Pavyzdžiui, europiečiams daugiau importuojant, daugiau eurų iškeliauja į užsienį arba jie iškeičiami į užsienio valiutas, kad būtų galima sumokėti už importuojamas prekes. Eurų pasiūla padidėja, dėl to jų vertė kitų valiutų atžvilgiu sumažėja ir euras *nuvertėja* (A pav.), kitaip tariant, už tiek pat eurų galima nupirkti mažiau kitos valiutos. Tokia pat logika tinka analizuojant ir kitų šalių valiutų kursus. Jei valiutos kursas kitų valiutų atžvilgiu kyla (pavyzdžiui, dėl didėjančios valiutos paklausos), sakoma, kad valiutos *vertė didėja*, valiuta stiprėja (B pav.) arba už tą pačią vienos valiutos sumą galima nupirkti daugiau kitos.

Euro pigimo pavyzdys**Dolerio brangimo pavyzdys****Pasvarstykite ir pasipraktikuokite**

- Kuo valiuta ir valiutų rinkos panašios ir kuo skiriasi nuo vartojimo prekių ir jų rinkų?
- Kaip kinta lito kursas dolerio atžvilgiu, jei valiutų rinkoje mažėja eurų paklausa? Pavaizduokite tai grafiškai.

Kam naudinga stipri valiuta ir kam ne?

Kai euras užsienio valiutų rinkose tampa stipresnis, kai kuriems europiečiams tai atneša naudos, nes jie eurus gali iškeisti į daugiau užsienio valiutos nei anksčiau, taigi Europos vartotojai importuojamas prekes perka pigiau. Įmonės, užsiimančios importu, bei jų darbuotojai taip pat laimi, nes prekių importuoja daugiau. Stiprus euras reiškia, kad Europos turistai ir verslininkai keliauja po užsienį pigiau.

Kai kuriems europiečiams stipresnis užsienio valiutų rinkose euras nėra naudingas, nes santykiškai atpigina importą. Europiečiai, parduodantys prekes ir paslaugas, konkuruojančias su užsienio importu, gali patirti nuostolių. Pavyzdžiui, jeigu japoniški automobiliai yra pigesni todėl, kad euras stipresnis, žmonės gali pradėti pirkti daugiau japoniškų automobilių ir mažiau europietiškę. O tai nenaudinga Europos automobilių pramonei. Kai euras, palyginti su užsienio valiutomis, yra stiprus, Europos eksportuojamos prekės užsieniečiams tampa brangesnės. Ūkio šakos, eksportuojančios prekes į užsienį, gali patirti nuosmukį. Tai padidina Europos prekybos deficitą.

Svyruojantys ir fiksuoti valiutų kursai

Užsienio valiutų vertė kinta kiekvieną dieną. Dažniausiai kursų pokyčiai per dieną būna nedideli. Ilgesniu metu laikotarpiu galime pastebėti didesnius kurso pokyčius. Valiutų kursai svyruoja (arba kitaip – *kinta, plaukioja, yra lankstūs*) dėl to, kad keičiasi jų paklausa ir pasiūla. Svyruojančių kursų privalumas yra tas, kad jie atspindi paklausos ir pasiūlos situaciją valiutų rinkoje. Prekių ir paslaugų rinkos, kur kainą nustato paklausa ir pasiūla, yra efektyviausios. Tai galioja ir valiutų rinkose.

Šalyse, kurios turi fiksuotus (nustatytus) valiutos kursus, vienos šalies pinigai gali būti pakeisti į nustatytą kitos šalies valiutos sumą. Kursai keičiasi tik tuomet, jei valstybė nusprendžia pakeisti fiksuotą valiutos kursą. Lietuvoje litas buvo susietas su doleriu 1994 m. balandžio 1 d., 1 JAV dolerį prilyginus 4 litams, o 2002 m. vasario 2 d. litas buvo perorientuotas prie euro, prilyginus jį 3,4528 Lt. Taigi dolerio kursas litais nustatomas pagal euro ir JAV dolerio santykį, jį padauginus iš 3,4528. Fiksuotų kursų privalumas yra tas, kad jie yra stabilūs. Verslininkai, keliautojai ir kiti žino, kiek, pavyzdžiui, eurų galima nupirkti už litą, ir taip lengviau gali planuoti ateitį. Trūkumas yra tas, kad fiksuotas valiutos kursas neatskleidžia prekių ir paslaugų, kurias žmonės nori nusipirkti už skirtingas valiutas, paklausos. Dėl fiksuoto valiutos kurso neišvengiamai atsiranda valiutų stoka ar perteklius (kaip kad kainų kontrolės prekių rinkoje atveju). Norint išlaikyti stabilų kursą, aktyvaus vaidmens turi imtis Vyriausybė arba centrinis bankas.

IVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kuri iš pateikiamų situacijų padidins Didžiosios Britanijos svarų sterlingų kiekį užsienio valiutų rinkoje?
 - A Didžiosios Britanijos piliečiai mažiau perka importuojamų produktų.
 - B Didžiosios Britanijos piliečiai daugiau perka importuojamų produktų.
 - C Didžiosios Britanijos piliečiai mažiau keliauja į užsienio šalis.
 - D Vokietijos verslininkai daugiau perka Didžiojoje Britanijoje pagamintų staklių.
2. Neseniai per televizijos naujienas buvo pranešta, kad JAV dolerio vertė euro atžvilgiu sumažėjo. Kuris iš pateikiamų teiginių neprieštarauja šiam pranešimui?
 - A Šiandien už šimtą dolerių nupirksime mažiau eurų, nei už tuos pačius pinigus galėjome nupirkti vakar.
 - B Šiandien už šimtą dolerių galime nupirkti daugiau eurų, nei už tuos pačius pinigus galėjome nupirkti vakar.
 - C Tyrimų bendrovės *Gallup* atliktos apklausos rezultatai parodė, kad daugiau žmonių pasaulyje teikia pirmenybę euras, o ne doleriams.
 - D JAV doleriai šiandien padengti mažesniu kiekiu aukso nei vakar.
3. 1995 m. pavasarį JAV dolerio kursas jenos atžvilgiu nukrito iki rekordiškai žemo lygio. Dėl to nukentėjo:
 - A amerikiečiai, besiruošiantys poilsiauti Japonijoje;
 - B amerikiečių įmonės, aptarnaujančios japonų turistus;
 - C amerikietiškę automobilių pardavėjai, parduodantys automobilius JAV vidaus rinkoje;
 - D amerikiečių įmonės, eksportuojančios prekes į Japoniją.

4. Tarkime, kad JAV dolerio kursas euro atžvilgiu kyla. Dėl to dolerio perkamoji galia JAV rinkose:
- A padidės;
 - B didės proporcingai dolerio kurso kilimui euro atžvilgiu;
 - C sumažės;
 - D gali nepasikeisti.
5. JAV piliečiai (turistai, verslininkai ir vyriausybės pareigūnai) nusprendžia apsilankyti Japonijoje ir keičia tūkstančius dolerių į jenas. Kitiems veiksniams nekintant, kokį efektą šių keliautojų veiksmai turės JAV ir Japonijos užsienio valiutų rinkose JAV dolerių pasiūlai ir paklausai, jenų pasiūlai ir paklausai ir abiejų valiutų kainai? Pavaizduokite tai grafiškai.
6. Dolerio kursas buvo 3,7 Lt. Lietuvą kasdien importuodavo po 50 naudotų amerikietišκών automobilių. Kaip pasikeitė šių automobilių importas, dolerio kursui nukritus iki 2,8 Lt? Automobilių paklausos kiekis kinta tiesiogiai proporcingai kainai.

Besidomintiems

Euras

1999 m. sausio 1 d. dvylikoje Europos Sąjungos (ES) valstybių (Ašrijoje, Ástrijoje, Bełgijoje, Grałkijoje, Ispānijoje, Itālijoje, Liūksemburge, Olāndijoje, Portugālijoje, Prancūzijoje, Súomijoje ir Vokietijoje), priklausančių euro zonai, buvo įvestas eūras. Euras pakeitė kiekvienos euro zonos valstybės nacionalinę valiutą.

Pereinamuoju laikotarpiu, nuo 1999 m. sausio 1 d. iki 2001 m. gruodžio 31 d., euras buvo naudojamas tik atsiskaitant negrynaisiais pinigais. Tarpbankinėje valiutų rinkoje euras pirmą kartą kotiruotas 1999 m. sausio 4 d. Sidnėjuje. Jo kursas buvo 1,1747 JAV dolerio. Eurų banknotai ir monetos į apyvartą buvo išleisti 2002 m. sausio 1 d. Nuo šios dienos ne ilgiau kaip iki 2002 m. birželio 30 d. apyvartoje cirkuliavo ir eurai, ir euro zonos valstybių nacionalinės valiutos. Po 2002 m. birželio 30 d. vienintelė teisėta mokėjimo priemonė liko euras.

Šiuo metu cirkuliuoja 7 nominalų eurų banknotai ir 8 nominalų monetos. Kuo didesnis banknoto nominalas, tuo didesnis banknotas. Banknotų averse pavaizduoti langai ir vartai simbolizuoja atvirumo dvysią. Reverse vaizduojami tiltai simbolizuoja bendradarbiavimą Europoje ir visame pasaulyje. Monetos skiriasi dydžiu, svoriu, forma, metalo sudėtimi. Monetų bendroji pusė yra vienodo dizaino ir simbolizuoja bendros Europos idėją, o nacionalinė pusė kiekvienos valstybės skirtinga. Visos eurų monetos, nors viena jų pusė ir skiriasi, galioja euro zonoje.

Europos centrinis bankas (ECB) yra euro zonos centrinis bankas. Kartu su euro zonos šalių centriniais bankais jis sudaro vadinamąją Eurosistemą. ECB tikslas – palaikyti kainų stabilumą euro zonoje.

Ekonomikos augimas

Kaip tampama tigrų?

ES valstybių narių skaičius pamažu didėja, jas papildo ekonomiškai silpniau išsivysčiusios šalys. Nors Lietuvą yra priskiriama prie neturtingiausių ES regionų, sunkiai galinčių konkuruoti ES rinkoje, Užsienio reikalų ministerijoje įkurtas plėtros ir pagalbos skyrius padeda ekonomiškai atsilikusioms šalims. Šios patirties Lietuvą semiasi dalyvaujama Jungtinių Tautų plėtros programoje.

Ar Lietuvą yra turtinga šalis, ar atsilikusi?

Ekonominė šalies gerovė

Lyginant šalis skiriamos turtingos, besivystančios ar ekonomiškai neišsivysčiusios. Ekonomiškai neišsivysčiusios – daugiausia Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos – šalys dar vadinamos trečiuoju pasauliu. Prie trečiojo pasaulio šalių priskiriamose valstybėse šiuo metu gyvena apie 80 proc. pasaulio gyventojų, ir ši santykinė dalis turi tendenciją didėti. Šalis priskiriama prie ekonomiškai neišsivysčiusių, jeigu joje yra:

- žemas pragyvenimo lygis (mažos pajamos, didelė pajamų nelygybė);
- spartus gyventojų skaičiaus augimas;
- didelė gyventojų dalis badauja arba negauna pakankamo maitinimo;
- trumpa vidutinė gyvenimo trukmė ir didelis naujagimių mirtingumas;
- prastai kontroliuojamas užkrečiamų ligų plitimas;
- menkas gyventojų išsilavinimas, didelis beraščių skaičius;
- ekonomikos priklausomybė nuo naudingųjų iškasenų arba žemės ūkio produkcijos eksporto;
- menka industrializacija, ribotas naujų technologijų taikymas;
- prasta infrastruktūra, įskaitant kelius;
- didžiuliai skirtumai tarp vieno ar kelių metropolinių centrų ir likusios šalies;
- nestabili ir korumpuota vyriausybė;
- politinis nestabilumas šalies viduje ir tarptautiniuose santykiuose.

Šalys, kuriose nėra išvardytų problemų, yra laikomos išsivysčiusiomis, arba turtingomis.

Dažnai yra manoma, kad šalis, turinti daug ir įvairių gamtos išteklių, yra turtinga. Gamtos ištekliai iš tiesų daug prisideda prie tokių šalių, kaip antai JAV, Pietų Afrikos, naftos turinčios Viduriniųjų Rytų šalys, ekonomikos klestėjimo. Bet yra daugybė šalių, kurios pasiekė didžiulių ekonomikos laimėjimų turėdamos palyginti mažai gamtos išteklių. Yra ir gana daug šalių, kurios turi milžiniškus gamtos išteklių klodus, bet yra ekonomiškai atsilikusios. Tokia situacija kartais vadinama gamtos išteklių paradoksu.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Lentelėje pateikiami duomenys penkių šalių – Argentinos, Japonijos, Nigėrijos, Singapūro ir Rusijos.

- Kurią šalį atitinka kiekvienas stulpelis?
- Kurią šalį iš išvardytųjų galime laikyti turtingiausia ir kodėl?

Rodiklis	Šalis				
	A	B	C	D	E
Gyventojų skaičius	39 537 943	127 417 244	128 771 988	143 420 309	4 425 720
BVP vienam gyventojui, JAV doleriais	12 400	29 400	1 000	9 800	27 800
Tikėtina gyvenimo trukmė, metais	75,91	81,15	46,74	67,10	81,62
Raštingumo lygis, proc.	97,1	99,0	68,0	99,6	92,5
Kūdikių mirtingumo lygis (1 000 gimusiųjų gyvų)	13,19	3,26	98,8	15,39	2,29

Parengta pagal CIA, *The World Factbook*, 2005–2006, www.odci.gov.

Ekonomikos augimo veiksniai

Ekonomikos klestėjimo priežastis – ilgalaikis ekonomikos kilimas, kuris matuojamas realiojo BVP, tenkančio vienam gyventojui, augimu. Ekonomikos augimą skatina:

- *Aukštas investicijų į fizinį ir žmogiškąjį kapitalą lygis.* Investicijos tiek į fizinį kapitalą (pvz., statinius, įrenginius), tiek ir į žmogiškąjį kapitalą (sveikatą, išsilavinimą) skatina ilgalaikį ekonomikos augimą. Šios investicijos taip pat susijusios su naujų technologijų naudojimu, labai dažnai reikalaujančiu ir naujų įrenginių įsigijimo, ir darbuotojų mokymo. Per praėjusius du šimtmečius technologinės naujovės buvo pats svarbiausias ekonomikos augimo veiksnys.
- *Didesnė ekonomikos laisvė.* Vartotojui tai galimybė laisvai spręsti, kaip leisti ir taupyti savo pajamas, darbuotojams – keisti darbą ar jungtis į sąjungas, žmonėms – pradėti naują verslą ar nutraukti dabartinį ir panašios galimybės žmonėms savarankiškai priimti ekonominius sprendimus. Kiekvienais metais laikraštis *The Wall Street Journal* ir JAV Paveldo fondas skelbia ekonomikos laisvės indeksus. Pagal šiuos indeksus šalys skirstomos į laisvasias (indeksų reikšmės – nuo 1,00 iki 1,99), beveik laisvas (nuo 2,00 iki 2,99), beveik nelaisvas (nuo 3,00 iki 3,99) ir suvaržytąsias (nuo 4,00 iki 5,00). Pavyzdžiui, 2005 m. tarp pirmųjų laisvų šalių buvo Honkongas, Singapūras, Aīrija, Liuksemburgas, Jungtinė Karalystė, Estija (7 vieta), tarp suvaržytųjų – Kubà, Zimbabvė, Irānas, Šiāurės Korėja, Baltarusija. Lietuvà pateko tarp beveik laisvų šalių (23 vieta, indekso reikšmė – 2,14).²⁶
- *Stiprios paskatos taupyti, investuoti ir didinti našumą.* Institucijos, kurios sudaro sąlygas taupyti ir investuoti (pvz., bankai, vertybinių popierių rinkos ir pan.), sąlygoja ekonomikos augimą. Investavimas reiškia didesnį gamybos lygį bei didesnes pajamas ir vartojimą ateityje.
- *Konkurencinės rinkos,* kuriose veikia konkurencijos jėgos, skatina kurti naujoves ir mažinti kainas.
- *Maža infliacija.* Žemas infliacijos lygis didina paskatas taupyti ir investuoti. Užkirtus kelią infliacijai, žmonės labiau stengiasi uždirbti, taupyti, investuoti ir neieško būdų, kaip apsaugoti savo turtą nuo nuvertėjimo.
- *Politinis stabilumas,* kuris yra garantija, kad keičiantis vyriausybėms iš esmės nesikeis teisinė aplinka, ekonominė vidaus ir užsienio politika. Tai sudaro sąlygas priimti ilgalaikius sprendimus.
- *Laisva prekyba.* Kuo mažiau tarptautinės prekybos suvaržymų, tuo didesnės prekybos apimtys – tuo didesnė šalies gyventojų gerovė.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

- Ar ekonomikos augimas yra visuomet pageidautinas?
- Kokios yra su ekonomikos augimu susijusios alternatyviosios sąnaudos?

Airijos ekonomikos augimas

Keltų tigras – taip save mėgsta vadinti Aīrija šiandien. Aīrija, 1937 m. iškovojo nepriklausomybę nuo Jungtinės Karalystės, buvo labai uždara šalis. Nacionalistai norėjo atgaivinti kultūrinį paveldą ir tvirtai reguliuoti ekonomiką. Rezultatas buvo stagnacija. Septintajame XX amžiaus dešimtmetyje nauja Aīrijos vyriausybė pirmiausia išpareigojo nacionalinę švietimo sistemą padaryti vieną geriausių pasaulyje. Šiandien Aīrija yra tarp išsivysčiusių šalių, pirmaujančių pagal nacionalinių pajamų dalį, skiriamą valstybinei švietimo sistemai. Be to, šalis sudarė sąlygas užsienio kapitalo atėjimui, sumažino muitus, įmonėms sudarė pačias palankiausias Europoje finansines sąlygas.

²⁶ Šaltinis. 2006 Index of Economic Freedom, *The Heritage Foundation and The Wall Street Journal*.

Kinijos ekonomikos augimas

Nuo dešimtojo XX amžiaus dešimtmečio AĖrija įsisuko į sėkmės ratą. Nedarbas šiuo laikotarpiu sumažėjo iki 4 proc., ekonomikos augimas kasmet siekė 6 proc., į šalį ėmė atvykti daugiau žmonių nei iš jos išvykti. Vieno gyventojo pajamos tapo didesnės nei Jungtinėje Karalystėje ir ES vidurkis. Tai lėmė ekonomikos atvirumas, užsienio kapitalas ir sumažinti mokesčiai. Viską palengvino didelės investicijos į švietimą ir socialinės išlaidos. AĖrijos liberalai pasirinko mažesnį valstybės vaidmenį reguliuojant ekonomiką, nei kad priimta ES.

Šaltinis. J. Girlevičiūtė, AĖrijos fenomenas, *Veidas*, 2000 08 31.

Kas antras daiktas, kurį perkame, avime, dėvime, greičiausiai buvo pagamintas KĖnijoje. KĖnija tapo pagrindiniu Azijos ekonomikos augimo varikliu, atgaivindama ir buksuojančią JapĖnijos ekonomiką. Prognozuojama, kad Kinijos ekonomika 2050 m. pralengs JAV ekonomiką.

KĖnijos ekonomikos struktūra unikali. Šalies vadovai nutarė pamėginti suderinti du dalykus – verslo laisvę ir valstybės privilegijas. Pirma, buvo nuspręsta duoti laisvę verslui ir verslininkams – tiek saviems, tiek ir užsienio kompanijoms. Tačiau atsirado pavojus, kad sustiprėję privatininkai gali tapti nepriklausomi ir pavirsti politine jėga. Todėl buvo nutarta nemažą dalį šalies pramonės, transporto, bankininkystės ir kitų sferų palikti valstybės rankose. Taigi KĖnijos ekonomika susideda iš trijų dalių:

- didelio valstybinio sektoriaus;
- klestinčių užsienio įmonių;
- silpno privataus sektoriaus, kuris negali konkuruoti nei su valstybei priklausančiomis, nei su užsienio kompanijomis.

Gausi ir pigi darbo jėga lemia tai, kad užsienio kompanijos masiškai perkelia į KĖniją savo gamybos padalinius. Pasaulinėse svarbiausių metalų, anglies, laivininkystės rinkose KĖnijos poreikis tapo pagrindiniu veiksniu, reguliuojančiu kainas. Pagal naftos importą KĖnija yra viena iš pirmaujančių pasaulio valstybių. Turėdama penktadalį pasaulio gyventojų ir tik 7 proc. dirbamos žemės, ji yra vienas didžiausių importuotojų.

Stebėdami KĖnijos ekonomikos klestėjimą, pasaulio ekspertai teigia, kad tokiais tempais augančiai ekonomikai kyla pavojus „perkaisti“. Neapgalvota izdo politika, kylančios pasaulinės išteklių kainos ir su ekonomikos augimu didėjanti infliacija gali priversti KĖnijos ekonomiką staigiai kristi. Kita problema, galinti sužlugdyti klestėjimą, – didžiulis atotrūkis tarp miesto ir kaimo. Reformos, kurios pavertė KĖniją sparčiausiai augančia ekonomika, sukūrė dviejų pakopų nuosavybės sistemą, kurioje miestų ir kaimų gyventojai turi skirtingas teises į nuosavybę. Miesto gyventojai gali įsigyti nekilnojamąjį turtą kaip investiciją, tuo tarpu kaimo gyventojams iki šiol taikoma kolektyvinių ūkių sistema, kuri draudžia jiems įsigyti ar parduoti naudojamą žemę. Taigi 800 milijonų kaimo gyventojų nevaldo jų naudojamų žemių. Tačiau aišku, jei KĖnijos ekonomika sužlugtų dėl „perkaitimo“ ar šalies vidaus socialinių problemų, poveikį pajustų visas pasaulis.

Šaltiniai: A. Čekuolis, Kinų mitas, <http://www.lrt.lt/subsite/subnews.php?strid=138048&id=937928>; N. Kaučikas, Pasaulis gaminamas KĖnijoje, *Veidas*, 2004 12 16.

Lietuvos ekonomikos augimas

Europos Komisijos 2001 metų ataskaitoje teigiama, kad Lietuvoje funkcionuoja rinkos ekonomika, visose srityse yra susiformavę rinkos dėsniai, formuojasi demokratinė valstybė ir pilietinės institucijos. Pastaraisiais metais ekonomika Lietuvoje auga taip, kad kai kada esame net vadinami Báltijos tigras. Tačiau pagal ekonomikos raidos lygį Lietuvą atsilikusi nuo Europos Sąjungos šalių. Manoma, kad šį atsilikimą galima įveikti tik per 30–40 metų.

Kuriant ekonomikos augimo skatinimo teoriją, buvo būtina atsižvelgti į tokius dalykus:

- Kai Rytų rinkose paklausa drastiškai sumažėjo, didžiulis kiekis gamybinių pajėgumų tapo nenaudojami, nes buvo pritaikyti gaminti produktus didžiuolei rinkai. Nenaudojami pajėgumai, tinkamai organizavus gamybą, galėjo gaminti kitus produktus.

- Lietuvą turėjo didelius darbo jėgos išteklius, nebenaudojamus pramonėje ir didelį darbuotojų perteklių žemės ūkyje.
- Rytų rinkų atsigavimas galėjo padėti ne tik panaudoti gamybos išteklius gaminti pagerintus senus produktus, bet ir suteikti daugiau galimybių pradėti gaminti naujus geros kokybės gaminius.
- Lietuvos situacija buvo labai panaši į besivystančiųjų šalių, kuriose technologinis progresas – pagrindinis tokių šalių augimo veiksnys – prasidėjo vėliau. Lietuvos pramonė buvo pakankamai diversifikuota, kad galėtų perimti technologines žinias iš išsivysčiusių šalių ir skatinti naujoves.
- Lietuvoje gana greitai buvo privatizuotos beveik visos įmonės, funkcionavo įstatymo valdžia ir buvo įgyvendinta konkurencija – svarbiausios Taivāno ir Pietų Korėjos sėkmės prielaidos.
- Fizinei infrastruktūrai modernizuoti reikėjo didelių investicijų, tačiau net esama infrastruktūra buvo pakankamai stipri palaikyti ekonomikos augimą pereinamuoju tarpsniu.
- Integracija į Europos Sąjungą buvo svarbiausias institucinės ekonomikos plėtros ir spartaus technologinio progreso veiksnys. Finansinė ir techninė ES pagalba ekonomikos plėtrą orientavo į perspektyvą ir sumažino politikos klaidų.
- Pereinamuoju laikotarpiu išliko svarus mokslinis potencialas, kuris galėjo teigiamai paveikti technologinę pažangą.
- Lietuvos geografinė padėtis yra palanki plėtoti tranzito transporto paslaugas.

Šaltinis. E. Vilkas, Lietuvos ekonomikos lyginamieji pranašumai ir ilgalaikė ekonomikos plėtra, <http://finansai.tripod.com/ekonpletra.htm>

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Remdamiesi pateikiamais AĖrijos, KĖnijos ir Lietuvos duomenimis, apibūdinkite, kaip nurodyti rodikliai yra susiję su pragyvenimo lygiu. Kokių priemonių turėtų imtis mažiau išsivysčiusios šalys, kad pasiektų didesnę ekonomikos augimą?

Rodiklis	KĖnija	AĖrija	Lietuvą
Bendrasis vidaus produktas (pagal PGP, JAV doleriais)	7,26 trln.	126,4 mlrd.	45,23 mlrd.
Gyventojų skaičius	106,2 mlrd.	4 mln.	3,6 mln.
BVP vienam gyventojui (pagal PGP, JAV doleriais)	5 600	31 900	12 500
Dirbantieji žemės ūkyje, proc.	49	8	15,8
Dirbantieji pramonėje, proc.	22	29	28,2
Dirbantieji paslaugų srityje, proc.	29	63	56,0
Kūdikių mirtingumas	20,91	5,39	6,89
Raštingumas, proc.	90,9	98	99,6
Dalis gyventojų, gyvenančių žemiau skurdo ribos, proc.	10	10	15,9

Šaltinis. CIA, *The World Factbook*, 2004.

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kuris iš išvardytų veiksnių mažiausiai prisideda prie ekonomikos augimo?
 - A Didesnė ekonomikos laisvė.
 - B Didesni išteklių klodai.
 - C Maža infliacija.
 - D Aukštas investicijų į fizinį ir žmogiškąjį kapitalą lygis.
2. Didesnė ekonomikos laisvė yra susijusi su:
 - A trumpesne tikėtina gyvenimo trukme;
 - B terorizmu;
 - C politinėmis represijomis;
 - D mažesniais mokesčiais.
3. Kas geriausiai parodo ekonomikos augimo greitį?
 - A Verslo įmonių ir valstybės investicijų apimtys.
 - B Realusis BVP.
 - C Realusis BVP vienam gyventojui.
 - D Privačių įmonių investicijų apimtys.
4. Ekonomikos augimas:
 - A šiais laikais neišvengiamas;
 - B priklauso tik nuo valstybės vykdomos politikos;
 - C atvirkščiai proporcingas taršos lygiui;
 - D atvirkščiai proporcingas senų technologijų naudojimui.

43 tema

Aplinkosauga ir ekonomika

Kas laukia kosmoso?

Išsivysčiusiose šalyse dujų emisija, kuri sukelia klimato atšilimą, artimiausiais metais gali išaugti. Mokslininkai tvirtina, kad šiltnamio efektą sukeliančios dujos, išskiriamos gamyklų, fabrikų bei automobilių, didina oro temperatūrą ir lemia klimato atšilimą bei kitus pakitimus. Po 1990 m., žlugus kai kurioms sovietinio laikotarpio pramonės šakoms ir sumažėjus pramonės įmonių skaičiui, dujų išmetimas taip pat buvo sumažėjęs. Jungtinių Tautų Kioto protokole²⁷ numatyta iki 2008–2012 m. sumažinti išmetamų dujų kiekį 5,2 proc., tačiau prognozuojama, kad iki 2010 m. jis gali išaugti ir 10,6 proc. viršyti 1990 m. lygį. Iš viso Kioto protokolu 41 išsivysčiusi šalis įsipareigoja iki 2008–2012 m. sumažinti išmetamų dujų kiekį, kad šis būtų 5,2 proc. mažesnis už buvusį 1990 m. Lietuvą įsipareigojo iki 2008–2012 m. sumažinti šiltnamio efektą sukeliančių dujų emisiją 8 proc., palyginti su 1990-aisiais.

Šaltinis. Jungtinės Tautos: išsivysčiusiose šalyse šiltnamio efektą sukeliančių dujų emisija gali padidėti, ELTA, 2005 11 17.

Dauguma aplinkos apsaugos problemų yra visuotinės ir svarbios. Jos kyla įvairiose valstybėse ir keičia žmonių gyvenimo sąlygas. Kas atsakingas už pasaulyje kylančias ekologines problemas?

²⁷ Kioto protokolas yra susitarimas dėl šiltnamio efektą sukeliančių dujų emisijos sumažinimo.

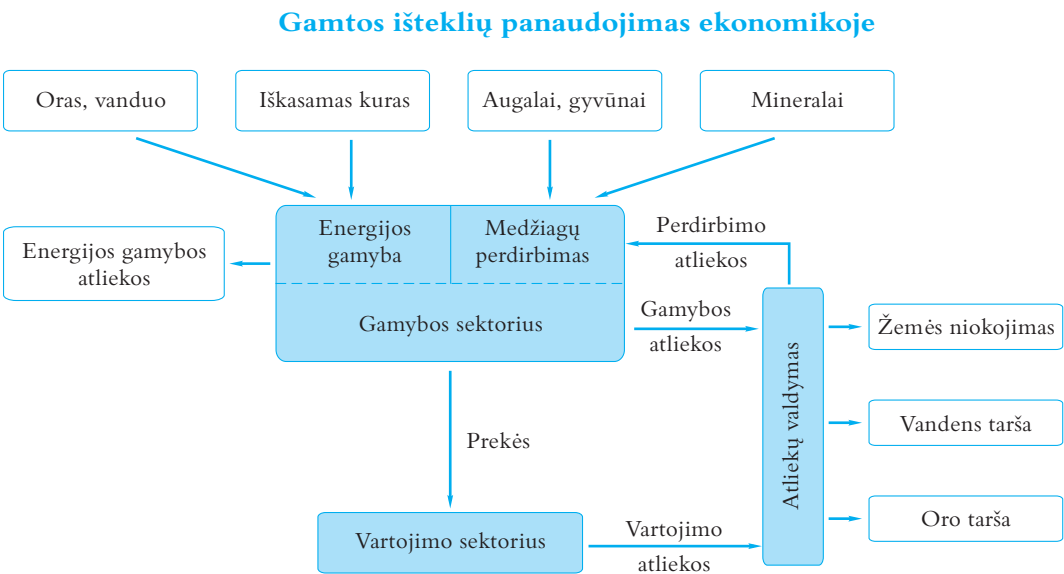
Aplinkos taršos problemos

Gamta gali būti apibrėžta kaip ją sudarančių gamtos išteklių atsargų visuma. Gamtos ištekliai ekonominius žmonių norus gali patenkinti dviem pagrindiniais būdais:

- netiesiogiai, kaip prekių (vartojimo prekių ir gamybos priemonių) ir paslaugų gamyboje naudojamos medžiagos (energija, žaliavos);
- tiesiogiai, teikdami gyvybę palaikančius produktus (pvz., miškas, švarus oras, švarūs vandens telkiniai). Šie produktai, kaip visuma, vadinami aplinkos kokybe.

Gamyba ir vartojimas neišvengiamai sukuria atliekas, kurios galiausiai vėl išmetamos į aplinką. Tai:

- energijos gamybos atliekos – anglies dvideginis, anglies monoksidas, sieros oksidai (rūgštaus lietaus komponentai), pelenai, azoto oksidai (sudedamosios smogo dalys), radioaktyvios atliekos ir pan.;
- gamybos atliekos – maisto atliekos, nuodegos, pjuvenos, šiukšlės, panaudotas popierius, nebetinkami naudoti prietaisai bei medžiagos, tirpikliai, valikliai;
- vartojimo atliekos – nebetinkami naudoti automobiliai, buitinė technika, šiukšlės, skardinės, plastmasiniai indai, maisto atliekos;
- žemės niokojimas – šiukšlių laidojimas (sąvartynai), mineralų kasyklos ir pan.;
- vandens tarša – nutekamieji vandenys;
- oro tarša – bet kokių medžiagų degimo produktų išleidimas į orą.

Atliekų kiekis ir sudėtis turėtų būti tokie, kad ateityje juos būtų galima naudoti produktams kurti ir aplinkos kokybei gerinti. Norėdama sumažinti atliekų daromą žalą, visuomenė gali dalį savo išteklių skirti atliekomis tvarkyti – jas perdirbti, deginti, užkasti arba kitaip apdoroti. Gamtoje vyksta ir natūralūs apsivalymo procesai, kurie dalį atliekų padeda asimiliuoti.

Gamtos ir išteklių naikinimą didina ir žemės gyventojų daugėjimas bei ūkinės veiklos intensyvumas.

Didėjančių žmonių poreikių ir gamtos išteklių naudojimo rodikliai

Rodiklis	Vienetai	1950	1972	1997
Žemės gyventojai	Mlrd.	2,5	3,8	5,8
Didmiesčiai	Miestų, kuriuose gyvena per 8 mln. gyventojų, skaičius	2	9	25
Maistas	Vidutiniškai per dieną pagaminamos kalorijos/žmogui	1980	2450	2770
Žvejyba	Pagaunama mln. tonų per metus	19	58	91
Vandens suvartojimas	Mln. tonų per metus	1300	2600	4200
Automobiliai	Mln. apyvartoje	70,3	279,5	6291
Trašų naudojimas	Mln. tonų per metus	36,52	83,7	140,33
Atogrąžų miškų plotas	Miškų ploto indeksas 1950 m. = 100	100	85	70
Dramblių skaičius	Mln.	6,0	2,0	0,6

Šaltinis. *World Resources Institute.*

Dėl didėjančio aplinkos užterštumo lygio dažniausiai kaltinama rinkos ekonomikos sistema. Tačiau toks kaltinimas yra teisingas tik iš dalies, nes atliekos susidaro nepriklausomai nuo rinkos sistemos. Be to, rinka veikia geriausiai, kai sandorio sąnaudos ir nauda tenka abiem sandorio dalyviams. Rinkos taip pat veikia geriausiai, kai aiškiai apibrėžiamos ir ginamos nuosavybės teisės. Aplinkosaugos problemos dažniausiai iškyla tuomet, kai nėra arba neįmanoma aiškiai nustatyti ir apibrėžti nuosavybės teisių, arba kai sandorio sąnaudas patiria trečioji šalis, nedalyvaujanti prekybos sandoryje. Be to, aplinkos užterštumo problemos didėja, kai žmonės ribotus išteklius laiko neribotais.

Subalansuota plėtra

Kad vyktų ekonomikos plėtra (didėtų BVP vienam gyventojui), reikalingi kapitalo, gamtos, žmogiškieji ištekliai, taip pat žinios, kaip šiuos išteklius paversti prekėmis ir paslaugomis. Jei gamtos ištekliai yra išnaudojami, ateityje sumažės galimybės turėti žaliavų ir energijos, reikalingų prekėms ir paslaugoms gaminti. Investicijos į aplinkos apsaugą yra ypač svarbios norint išlaikyti ūkinės veiklos lygį arba paskatinti ekonomikos augimą. Tačiau šios investicijos įmanomos tik tokiu atveju, jei ekonomikos plėtra atitinka pagrindinius visuomenės poreikius. Taigi aplinkos apsauga yra būtina, norint išlaikyti ekonomikos plėtrą, o ekonomikos plėtra savo ruožtu yra būtina aplinkos išsaugojimui. Tai vadinamoji subalansuota plėtra.

Kaip galima sumažinti taršą?

Siekiant spręsti globalias aplinkosaugos problemas, pirmiausia reikia pradėti nuo savęs:

- Mažinti taršą – naudoti mažiau pakuočių, taupyti energiją ir pan., t. y. tapti mažiau materialistine visuomene. Valstybė turėtų skatinti įvairiomis priemonėmis mažinti neigiamus išorinius padarinius.
- Tobulinti gamybos technologijas – kurti technologijas be gamybos atliekų, gaminti prietaisus, naudojančius kuo mažiau energijos, automobilius – kuo mažiau kuro, geriau apšiltinti pastatus ir pan.
- Išteklius ir pagamintas prekes naudoti pakartotinai – gaminti daugiau ilgalaikio, o ne trumpalaikio vartojimo prekių, nebenaudojamus daiktus atiduoti tiems, kam jų reikia, arba ieškoti kitų jų panaudojimo sričių, naudoti mažiau atliekų turinčius produktus.
- Perdirbti – rinkti ir perdirbti stiklą, aliuminį, metalo laužą, plastiką, popierių ir kitas medžiagas.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Kokios taršos mažinimo priemonės yra naudojamos jūsų gyvenamojoje aplinkoje? Lietuvojė?

Sąnaudų ir naudos analizė aplinkosaugoje

Kiek visuomenė turėtų išleisti pinigų, kad nuodingosios atliekos nekenktų žmonėms? Ar visuomenė nuo taršos turėtų gintis bet kokia kaina? Ką rinksis visuomenė, priklausau nuo gamtos išsaugojimo naudos ir patiriamų sąnaudų. Galima palyginti važiavimą greitkeliais ir kvėpavimą užterštu oru gyvenant dideliame mieste. Nei viena, nei kita nėra visiškai saugu, tačiau greitkelius padaryti visiškai saugius nėra ekonomiškai, lygiai kaip ir visiškai panaikinti oro taršą. Važiavimo greitkelyje atveju, siekiant sumažinti aukų skaičių iki nulio, reikėtų sukurti automobilius, kurių konstrukcija primintų tankus, apriboti greitį iki 5 km per valandą, visur pastatyti daugiaaukštes sankryžas, kad keliai nesikirstų, dengti kelius, kad būtų išvengta blogų oro sąlygų poveikio. Panašiai ir su oro tarša. Galima nustoti naudoti energiją ir kitus gamtos išteklius, surinkti visas atliekas ir išsiųsti jas į kosmosą. Tačiau nei vienos, nei kitos sąnaudos neduos naudos.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Retai kas skaičiuoja įgriuvusių šachtoje kalnakasių gelbėjimo, donorų organų skraidinimo per visą šalį, žemės drebėjimo aukų paieškos, į šulinį įkritusio vaiko gelbėjimo, katės iškėlimo iš medžio ir panašių operacijų sąnaudas. Tarša taip pat kelia pavojų žmonių ir gyvūnų gyvybei, bet imantis taršos mažinimo priemonių atsižvelgiama į sąnaudas. Kodėl vienais atvejais į sąnaudas atsižvelgiama, o kitais – ne? Kaip, jūsų nuomone, turėtų būti?

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

1. Kokiomis sąlygomis rinkos gali sunaikinti gamtos išteklius?

A Kai gamtos išteklių paklausa mažėja.

B Kai gamtos išteklių pasiūla didelė.

C Kai atsiranda gamtos išteklių pakaitalų.

D Kai nėra aiškiai apibrėžtų nuosavybės teisių.
2. Subalansuota plėtra yra tada, kai:

A valstybė siekia subalansuoti biudžetą;

B siekiama subalansuoti užsienio prekybos srautus;

C siekiama ekonomikos augimo, stengiantis išsaugoti išteklius;

D siekiama subalansuoti asmeninius ir verslo finansus.
3. Mažesnis už optimalų taršos kiekis yra išmetamas į aplinką, jei:

A ribinės taršos sąnaudos viršija ribines taršos mažinimo sąnaudas;

B ribinės taršos sąnaudos yra mažesnės nei ribinės taršos mažinimo sąnaudos;

C ribinės taršos sąnaudos lygios ribinėms taršos mažinimo sąnaudoms;

D nė vienas iš išvardytų variantų, nes tarša visuomet yra per didelė.
4. Rinkos nekenkia aplinkai, kai:

A yra aiškiai apibrėžtos nuosavybės teisės;

B nuosavybės teisės nesunku apginti;

C gamtos išteklių vartotojams yra atlyginama už išteklių apsaugą;

D visi išvardyti variantai.
5. Kurios iš šių priemonių paskatintų žmones savanoriškai tausoti ribotus išteklius?

a) Sprendimas išduoti leidimus su nustatytomis miškų kirtimo, žvejybos, medžioklės kvotomis.

b) Vietiniams gyventojams sudarytos sąlygos plėtoti turizmą.

c) Nustatytas atlygis už brakonierių išdavimą.

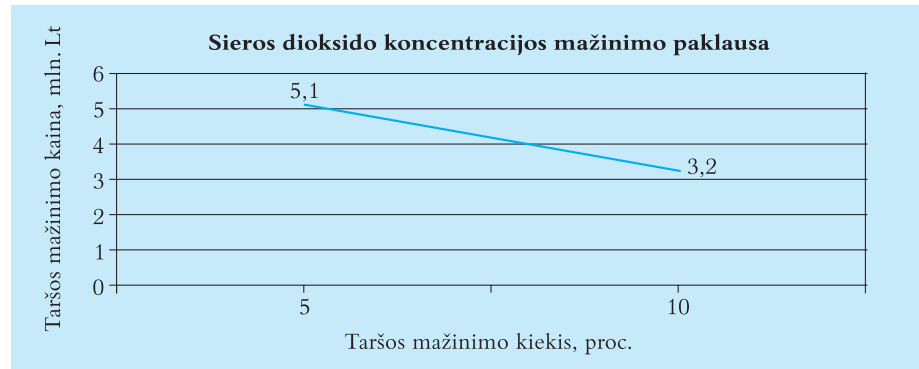
d) Nustatytos baudos vietiniams gyventojams, nusiėpusiems informaciją apie brakonierius.

e) Sprendimas uždrausti medžioklę, žvejybą, miškų kirtimą penkeriems metams, kol gyvūnų ir augalijos vėl padaugės.

f) Nutarimas mokėti atogrąžų miškų savininkams kompensacijas ir taip skatinti juos prižiūrėti turimus miškus. Leisti jiems ginti savo nuosavybę ir naudoti miško gėrybes maistui ar medicininėms reikmėms, jei bus išsaugotos augalams natūralios sąlygos.

g) Sprendimas pasitelkti karines pajėgas ir taip saugoti gamtą.
- Besidomintiems
- Aplinkos taršos mažinimo kaina
- Kur žmonės galėtų nusipirkti švaraus oro? Kur būtų galima gauti storesnį ozono sluoksnį? Šių ir panašių su aplinkosauga susijusių „prekių“ nėra rinkoje, nes tam, kad egzistuotų bet kokio produkto rinka, nepakanka tik paklausos, reikia ir pasiūlos. Kaip nesant rinkos būtų galima įvertinti švarios ir ekologiškai saugios aplinkos rinkos kainą? Daugumos tokių prekių rinkos kainą galima nustatyti netiesiogiai. Kad būtų aiškiau, lentelėje pateikiamas pavyzdys, kaip galima apskaičiuoti skirtingų koncentracijų sieros dioksido poveikį gamtai.
- Skirtingų koncentracijų sieros dioksido poveikio gamtai apskaičiavimo pavyzdys
Poveikis	Nauda sumažinus koncentraciją		
	0 proc.	5 proc.	10 proc.
Žemės ūkio produkcija			
Mokslininkai nustatė, kad kitomis sąlygoms nekinant javų derlius didėja mažėjant sieros dioksido koncentracijai atmosferoje	Kasmet parduodama 100 tūkst. tonų po 400 Lt už toną	Bus galima parduoti 110 tūkst. tonų	Bus galima parduoti 115 tūkst. tonų
Aplinkos priežiūra			
Sieros dioksidas didina metalų koroziją, blukina pastatų spalvas, todėl kur kas dažniau tenka restauruoti įvairius statinius ir konstrukcijas	Restauravimo darbai kainuoja 3,5 mln. Lt	Restauravimo darbai kainuos 2,5 mln. Lt	Restauravimo darbai kainuos 2,0 mln. Lt
Kraštovaizdis			
Regiono yra šaltas, drėgnas klimatas. Sieros dioksido koncentracijai didėjant ir maišantis su atmosferoje esančia drėgme, susidaro pilkas rūkas. Dėl jo ne tik suprastėja matomumas, bet ir gražus žydras dangus virsta pilku. Mažai kas nori šiame regione pirkti ar statyti namus.	Žmonės labiau linkę privačią nuosavybę įsigyti ten, kur yra švaresnis oras ir gražesnis kraštovaizdis. Namų kaina regione – 500 mln. Lt	Namų kaina pakils 5 proc.	Namų kaina pakils 10 proc.
Sveikata			
Padidėjusi sieros dioksido koncentracija aplinkoje sukelia peršalimo ligas, kosulį, astmos paūmėjimus. Ilgalais sieros dioksido poveikis – emfizema ir bronchitai. Žmonės daugiau serga, dažniau nebūna darbe, lankosi pas gydytojus, daugiau perka vaistų.	Vidutiniškai per metus yra nedirbama 10 000 darbo dienų. Kiekvieną dieną sergantis praranda 200Lt. Medicininės išlaidos sudaro 500 tūkst. Lt	Bus prarasta tik 5 000 darbo dienų, medicininės išlaidos sudarys 300 tūkst. Lt	Bus prarasta tik 3 000 darbo dienų, medicininės išlaidos sudarys 200 tūkst. Lt
- Sumažinus sieros dioksido koncentraciją 5 proc. ir sudėjus įvairių visuomenės grupių gaunamą naudą, galima sužinoti, kokia būtų tokio mažinimo paklausa, t. y. kiek vartotojai sutiktų ir galėtų mokėti už taršos sumažėjimą. Tai matyti
- 138
- 139

iš pateikiamo paveikslo. Sumažinus sieros dioksido koncentraciją 5 proc., papildomai bus uždirbta 400 tūkst. Lt iš žemės ūkio produkcijos, sutaupyta 1 mln. Lt iš restauravimo darbų, namų kaina pakils 25 mln. Lt, bus sutaupyta 1,2 mln. Lt lėšų medicininėms išlaidoms.

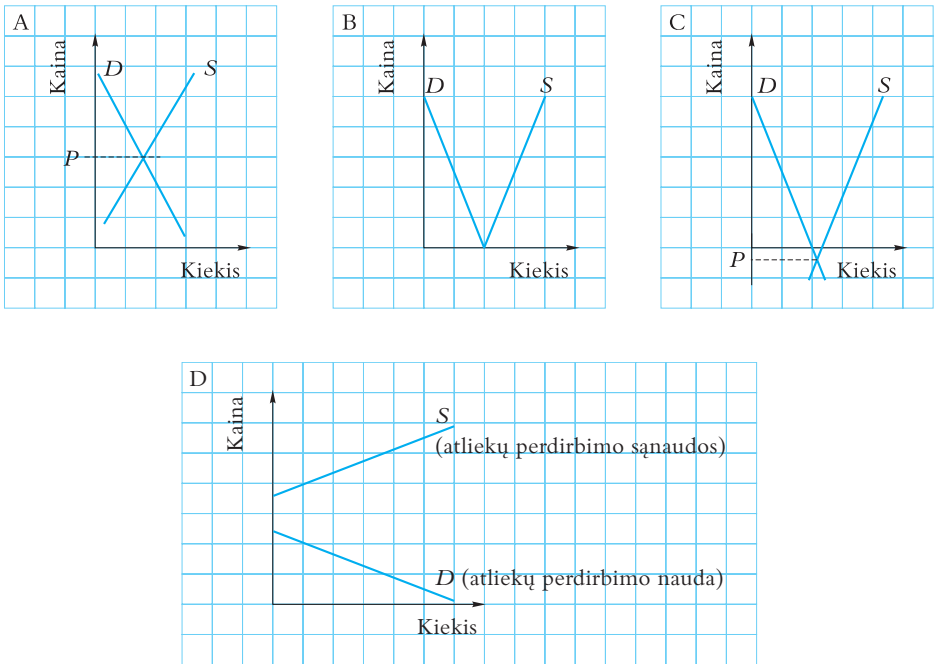

Naudojantis netiesioginiais metodais, galima nustatyti ir kitų aplinkos produktų kainą. Pavyzdžiui, kiek kainuoja nykstančių rūšių apsauga, galima nustatyti paanalizavus tokia apsauga užsiimančių organizacijų išlaidas bei zoologijos sodų (laukinės gamtos pakaitalų) lankymo paklausą. Ozono sluoksnio apsaugos kainą galima nustatyti apskaičiavus, kiek sumažėjo medicininės išlaidos dėl mažesnio skaičiaus odos vėžio susirgimų, išlaidos apsauginiams odos losjonams ir pan.

Atliekų surinkimo ir perdirbimo rinka

Atliekų perdirbimo įmonės už kai kurias pristatytas atliekas sumoka (A pav.), kitos surenkamos ir perdirbamos nemokamai (B pav.), o kai kuriais atvejais už žaliavų perdirbimą reikia susimokėti patiems (C pav.). Kai kurios atliekos lieka neperdirbtos, nes jų surinkimo ir perdirbimo sąnaudos yra didesnės nei naujų išteklių panaudojimas (D pav.). Šios situacijos susidaro esant tam tikrai pasiūlai ir paklausai.

Padėtis atliekų rinkoje

Globalizacija

Namai be sienų

Tūkstančiai globalizacijos kraštutinumais nepatenkintų demonstrantų Sevilijoje šeštadienį vakare, pasibaigus Europos Sąjungos (ES) viršūnių susitikimui, kuriame buvo nutarta paskelbti kovą nelegaliai imigracijai, surengė eitynes. Nepriklausomi stebėtojai sakė, kad gatvėmis žygiavo per 50 tūkst. žmonių. Eitynių priekyje buvo nešamas transparantas su užrašu „Prieš kapitalo Europą, galimas kitas pasaulis“, kuris jau virto nuolatiniu viršūnių susitikimo progomis organizuojamų demonstracijų motu. „Antiglobalizuokitės!“, – skelbė vienas ant gyvenamojo namo, pro kurį pražygiavo eisena, užteptas šūkis. Kelios dešimtys antiglobalistų, daugiausia iš Prancūzijos ir Italijos, buvo užėmę istorinę Išganytojo bažnyčią, kurioje tuo metu vyko tuoktuvių ceremonija. Be to, penktadienį dešimt nuogų aktyvistų prie Ispanijos banko Sevilijos skyriaus surengė akciją, kurios metu reikalavo panaikinti besivystančių šalių skolas.

Kovo mėnesį antiglobalistų demonstracijos Barselonoje po ES viršūnių susitikimo baigėsi susidūrimais su policija. Per daugelį kitų pastarojo meto aukšto lygio tarptautinių susitikimų taip pat nebuvo išvengta smurto.

Parengta pagal straipsnį „Protestuotojai Sevilijoje surengė tūkstančių eitynes prieš ES“, 2002 m. birželio 23 d., Reuters, AFP, BNS, <http://eic.euro.lt>.

Įvairios protesto akcijos ir demonstracijos, į kurias susirenka tūkstančiai žmonių, rengiamos beveik kiekvieno didžiųjų šalių viršūnių susitikimo ar tokių tarptautinių organizacijų, kaip Pasaulio prekybos organizacija, Tarptautinis valiutos fondas, Pasaulio bankas ir pan., renginių metu. Kas yra globalizacija ir kodėl ji piktnaiviai kai kuriuos žmones?

Globalizacijos samprata

Nors tikslaus apibrėžimo nėra, sąvoka *globalizacija* reiškia laisvosios prekybos, žmonių, investicijų, technologijų, kultūros ir informacijos srautų tarp šalių padidėjimą. Atvėrus šalių sienas, vietoje atskirų šalių ar regioninių rinkų atsiranda visuotinės. Jos apima prekių ir paslaugų, darbo ir kapitalo rinkas. Norėdama pagaminti ir parduoti kokią nors prekę ar paslaugą, vienos šalies įmonė dažnai turi turėti ryšių su kitų šalių žmonėmis ir įmonėmis. Pavyzdžiui, pirkdami vaisius savo parduotuvėje, greičiausiai nusipirksite obuolių iš Lėnkijos, abrikosų iš Graikijos, bananų iš Ekvadoro ar mandarinų iš Pietų Afrikos.

Terminas *globalizacija* įvairiose situacijose ir skirtingiems žmonėms gali įgyti skirtingas reikšmes. Pavyzdžiui, kartais šiuo terminu gali būti vadinamas padidėjęs stambių daugiašalių įmonių vaidmuo pasaulio ekonomikoje. Kartais šiuo terminu vadinamas ES, JAV ar kitų didžiųjų valstybių dominavimas ir įtaka pasaulio ekonomikoje.

Ar naujas reiškinys yra globalizacija?

Globalizacija šiandien yra labai madingas žodis, dažnai vartojamas žiniasklaidoje. Šis terminas pradėtas vartoti septintajame XX amžiaus dešimtmetyje, o plačiai paplito dešimtajame. Tačiau pati globalizacija gyvuoja nuo senų laikų. Pavyzdžiui, XIII amžiuje Markas Polas²⁸ surengė prekybos ekspediciją iš Venėcijos į miestą, šiandien vadinamą Stambulū. Amerikos indėnai, prieš pradėdami XVII amžiaus mainus su naujakuriais iš Europos, jau prekiaavo su kitakalbais įvairių teritorijų gyventojais. Prancūzų tekstilės įmonės XIX amžiaus pradžioje turėjo padalinius Rod Ailende ir Lotynų Amerikoje.

Istorikai ir ekonomistai sutaria, kad šiuo metu globalizacija ypač greitai ir kad ji stiprėja visame pasaulyje. Didėja tarptautinės migracijos mastai, verslo įmonės plečia savo operacijas užsienyje. Pavyzdžiui, pasaulio prekybos apimtys nuo 1995 iki 2005 metų išsiplėtė daugiau nei 2 kartus. Lietuvos užsienio prekybos apimtys padidėjo daugiau nei 2,4 karto, o tiesioginės užsienio investicijos Lietuvoje nuo 1996 iki 2005 metų padidėjo daugiau kaip 11 kartų.

Globalizacijos augimo veiksniai

Globalizacijos augimą lėmė daug veiksnių, iš kurių galima išskirti:

- Sumažintus prekybos bei kapitalo srautų apribojimus pasauliniu mastu.
- Technologijų vystymąsi ir plitimą.
- Mažėjančias komunikacijų sąnaudas. Pavyzdžiui, pasaulyje pigo telekomunikacijų paslaugos, buvo patobulinti ar išrasti ir greit paplito nauji komunikacijos būdai (mobilioji telefonija, internetas), kurių dėka žmonėms tapo lengviau dalytis informacija ir idėjomis.
- Mažėjančias transportavimo sąnaudas. Dėl tobulesnių transportavimo būdų žmonėms tapo lengviau keliauti ir vežti prekes bei paslaugas. Dėl greitesnio krovinių pristatymo išaugo tarptautinė prekyba gendančiais (pvz., maisto) produktais.
- Komunizmo žlugimą. Buvusiose Soviėtų Sąjungos, Rytų bloko šalyse ir Kinijoje, kurios kadaise dėl komunistinio režimo buvo atskirtos nuo pasaulio, stiprėja rinkos ekonomika ir šių šalių ekonomikos ryšiai su kitomis pasaulio šalimis.

Globalizacijos nauda

Globalizacija atspindi padidėjusią laisvę. Atsivėrus valstybių sienoms, žmonės gali keliauti ir kurtis kitose šalyse, prekiauti, su kuo nori, investuoti, kur pageidauja, susipažinti su kitų šalių kultūromis ir įgyvendinti naujas idėjas. Sumažinus tarptautinės prekybos apribojimus, vartotojai turi didesnę prekių ir paslaugų pasirinkimą. Bendrovės, pirkdamos žaliavas ir samdydamos darbuotojus kitose šalyse, gali sumažinti gamybos sąnaudas. Dėl mažesnių sąnaudų mažėja kainos, taigi vartotojai gali pirkti daugiau. Kai rinkoms veikti sienos netrukdo, žmonės gauna naudos dėl to, kad auga ekonomika, didėja darbo vietų skaičius ir kt.

Tarptautinė konkurencija taip pat skatina siekti aukštesnės gyvenimo kokybės. Šalys gauna naudos, kai jų ekonomika auga dėl didėjančio eksporto, o daugiašalės įmonės jose sukuria darbo vietas.

Globalizacijos dėka žmonės turi geresnes sąlygas įgyti išsilavinimą, gauti informacijos ir naujų technologijų. Dėl to daugelis pasaulio žmonių dabar gyvena ilgiau, o jų gyvenimo lygis aukštesnis. Šalies ekonomikai augant ir jos gyventojų gyvenimo lygiui pakilus, piliečiai gali sau leisti ir dažnai pradeda reikalauti švaresnės ir sveikesnės aplinkos.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Globalizacija yra susijusi su keturiomis pagrindinėmis – prekių, paslaugų, kapitalo ir žmonių judėjimo – laisvėmis. Kokie yra žmonių judėjimo be apribojimų privalumai ir trūkumai? Kam naudingas laisvas žmonių judėjimas ir kas nuo jo nukenčia? Kokį poveikį šalių ekonomikoms gali daryti laisvas žmonių judėjimas?

Globalizacijos žala

Žmonės eina protestuoti prieš globalizaciją dėl įvairių priežasčių. Vieni nusivylę, nes dėl užsienio konkurencijos prarado darbo vietas. Kiti įsitikinę, kad globalizaciją galima kaltinti dėl padidėjusios aplinkos taršos, nes ji didina industrializaciją. Teigiama, kad atvėrus sienas padaugėjo terorizmo atvejų, imta vartoti daugiau narkotikų, labiau paplito AIDS ir kitos ligos. Taip pat manoma, kad globalizacija mažina kultūrinę įvairovę, nes pasaulyje sklinda vakarietiškos idėjos ir vertybės.

Kai kurie globalizacijos kritikai teigia, kad pramoninės šalys, tarp jų JAV, iš globalizacijos gauna daugiau naudos nei mažiau išsivysčiusios šalys. Nors auganti globalizacija atnešė daug naudos besivystančių šalių žmonėms, skurdo pasaulyje ji nepanaikino. Skurstančių žmonių skaičius išlieka nepriimtina didelis. Be to, kritikai teigia, kad globalizacija neatnešė besivystančioms šalims stabilumo. Tai matyti iš finansinių krizių Lotynų Amerikoje ir Azijoje devintajame ir dešimtajame XX amžiaus dešimtmečiuose.

Tarptautinių ekonomikos organizacijų vaidmuo

Kiekviena šalis prekybą, darbo standartus, finansus ir aplinkos apsaugą reguliuoja savaip. Nėra nė vienos pasaulinės organizacijos, kuri priimtų teisės aktus, galiojančius visame pasaulyje, ir kuri spręstų globalioje ekonomikoje kylančius ginčus. Vis dėlto keletas tarptautinių organizacijų vaidina labai svarbų vaidmenį pasaulio ekonomikoje.

Tarptautinis valiutos fondas (TVF) yra atskira specializuota Jungtinių Tautų sistemos agentūra, įkurta 1944 m. siekiant plėtoti pasaulio ekonomiką. TVF skatina šalis įgyvendinti protingą valiutų kursų politiką ir taip skatina tarptautinę prekybą. Fondas konsultuoja šalis nares ir teikia paskolas narėms, kurioms trūksta valiutos prekybai. 2005 m. TVF narėmis buvo 184 šalys. Lietuvą tapo šios organizacijos nare 1994 m. balandžio 29 dieną.

Pasaulio bankas (PB), kurio oficialus pavadinimas – Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas, taip pat yra specializuota Jungtinių Tautų agentūra, įkurta 1944 m. Pasaulio bankui 2005 m. taip pat priklausė 184 šalys narės. Lietuvą prisijungė prie PB 1992 liepos 6 dieną. PB tikslas – kovoti su skurdu pasaulyje skatinant ekonomikos augimą. Jis tai daro teikdamas paskolas, konsultacijas ir techninę pagalbą skurdesnėse šalyse vykdomiems plėtros projektams.

Pasaulio prekybos organizacija (PPO) yra tarptautinė organizacija, kurios tikslas – skatinti tarptautinę prekybą. Ši organizacija 2005 m. turėjo 148 šalis nares. Lietuvą PPO narė yra nuo 2001 m. gegužės 31 dienos. PPO prižiūri, kad būtų įgyvendinamos taisyklės, skatinančios laisvą tarptautinę prekybą, ir padeda šalims derėtis dėl prekybos apribojimų mažinimo.

²⁸ Italų pirklys ir keliautojas *Marco Polo* (1254–1324).

Daugiašaliai verslai

Daugiašalė įmonė veikia dviejose ar daugiau šalių. Jos būstinė yra vienoje šalyje, o biurai ar gamyklos – kitose. Tokių įmonių pavyzdžiai yra *Danone*, *General Motors*, *Coca-Cola*, *Nestle*, *Volkswagen*. Daugiašalės įmonės uždirba daugiau pelno dėl to, kad jų verslas yra tarptautinis. Vienas iš tokių įmonių veiklos rezultatų – tiesioginės užsienio investicijos, t. y. kai įmonės plečia gamybinius pajėgumus (pvz., stato gamyklą) kitose šalyse, be to, jos kuria darbo vietas šalyse, kuriose veikia.

Daugiašalių įmonių kritikai teigia, kad užsienio bendrovės moka labai mažas rentas už teisę naudoti žemę ir kitus gamtos išteklius skurdesnėse šalyse ir kad jos samdo daugiausia nekvalifikuotą darbo jėgą bei moka tik minimalius darbo užmokesčius. Kai pagamintos prekės ir paslaugos eksportuojamos, užsienio įmonės, o ne skurdesniųjų šalių gyventojai didesnių pajamų ir pelno pavidalu susišluoja didžiausią naudos dalį.

Gamybos perkėlimas į mažesnių sąnaudų šalis

Bandydamos sumažinti sąnaudas, įmonės dažnai nusprendžia prekes gaminti ir gamybos darbuotojus samdyti kitose šalyse. Tai vadinama gamybos perkėlimu. Skirtingai nuo daugiašalių įmonių, perkėlus gamybą į kitas šalis, jose atliekamos tik prekių gamybos ir surinkimo operacijos, o prekių ir paslaugų dizainu, rinkodara, prekių ženklų bei įmonės valdymu užsiima tik gamybą perkėlusį įmonė. Pavyzdžiui, taip dirba UAB *Naujasir Sirijus*. Šios įmonės produktai (galvaniniai elementai, elektros lemputės, žibintuvėliai, buitinė technika) gaminami Kinijoje. Kitas gamybos perkėlimo pavyzdys gali būti, kai JAV įmonė samdo kitos šalies – Lietuvos ar Indijos darbuotojus rašyti kompiuterines programas ar teikti kitas paslaugas.

Lietuvės verslo įmonės, perkeliančios gamybą, gauna naudos, nes sumažėja sąnaudos, ir jos gali uždirbti daugiau pelno. Vartotojai gauna naudos, nes dėl sumažėjusių sąnaudų gali kristi kainos, taigi galima pirkti daugiau. Užsienio darbuotojams gamybos perkėlimas naudingas, nes jie turi daugiau darbo ir gali daugiau uždirbti. Lietuvos darbuotojams gamybos perkėlimas iš kitų šalių į Lietuvą naudingas, kai jie dirba užsienio kompanijoms Lietuvoje arba užsienyje.

Kai kurie Lietuvos darbuotojai nukenčia, nes praranda darbą dėl užsienio darbuotojų, sutinkančių dirbti už mažesnę atlygį. Pavyzdžiui, tekstilės įmonėms perkėlus gamybą į Baltarusiją, Ukrainą ar Kiniją, siuvėjai ir mezgėjai prarado darbą. Gali būti, kad naujai surastuose darbuose šie darbuotojai uždirbs mažiau. Tačiau ilguoju laikotarpiu tikėtina, kad dėl padidėjusios aukštesnės kvalifikacijos darbuotojų paklausos bus įsteigta daugiau naujų darbo vietų su didesniais atlyginimais (pvz., dizainerių, konstruktorių ir pan.).

ĮTVIRTINIMO KLAUSIMAI

- Globalizacija yra:
 - naujas reiškiny, atsiradęs XX amžiuje;
 - senas reiškiny, prasidėjęs JAV;
 - reiškiny, paplitęs išsivysčiusiose šalyse;
 - reiškiny, apimantis šalių kultūrą ir kitas sritis.
- Labiausiai tikėtina, kad dėl globalizacijos:
 - padidės pasaulinis nedarbo lygis;
 - padidės užsienio prekybos kliūtys;
 - padidės tarptautinė migracija;
 - padidės skurdas besivystančiose šalyse.
- UAB *Muilo virtuvė* nusprendžia perkelti gamybą į Rusiją. Ką šis veiksmas reiškia?
 - Lietuvoje padidės nekvalifikuotų darbuotojų darbo vietų skaičius.
 - Rusijos rinkai bus pateikiama naujų muilo rūšių.
 - Padidės UAB *Muilo virtuvės* pelnas.
 - Sumažės muilo pasirinkimas Lietuvos vartotojams.
- Tokios tarptautinės organizacijos, kaip antai TVF, PPO ir pan.:
 - rengia antiglobalistų konferencijas ir demonstracijas;
 - skatina šalis mažinti prekybos apribojimus;
 - atlieka policijos vaidmenį per antiglobalistų susirinkimus;
 - atstovauja daugiašalių įmonių interesams besivystančiose šalyse.
- Pasaulio bankas yra:
 - pasaulio prekybos organizacijos padalinys, kurio tikslas – skatinti ekonomikos augimą;
 - organizacija, dar žinoma Tarptautinio valiutos fondo vardu;
 - daugiašalė įmonė, turinti filialus 184 šalyse;
 - Jungtinių Tautų organizacijos agentūra, kurios tikslas – skatinti ekonomikos augimą.

Pasvarstykite ir pasipraktikuokite

Tarkime, kad esate šalies, kuriai gresia gamybos perkėlimas į kitas šalis, vadovai. Ar, jūsų nuomone, tai yra didelė problema? Kokių priemonių imtumėtės, jei imtumėtės apskritai, norėdami sumažinti šios problemos pasekmes?

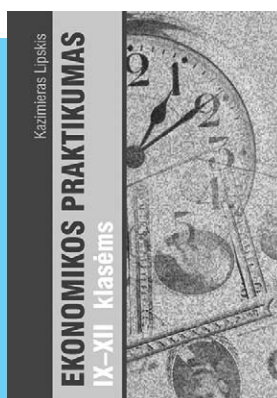
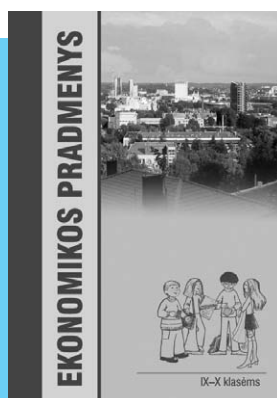
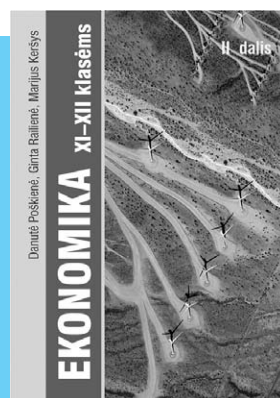
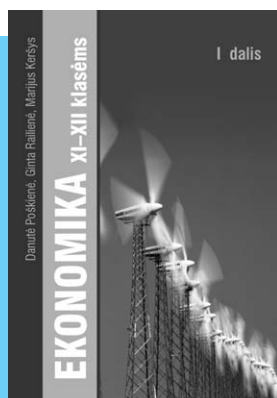
Globalizacijos ateitis

Sunku įsivaizduoti pasaulį be globalizacijos. Nebūtų nei impòrto, nei ekspòrto, nei tarptautinių kelionių, nei migracijos, nei darbo užsienyje, nei investicijų užsienio šalyse. Pirmoje XX amžiaus pusėje globalizacija susidūrė su didelėmis kliūtimis – du pasauliniai karai, pasaulio ekonomikos nuosmukis ir komunizmo išplitimas. Kai kurie žmonės mano, kad tarptautinio terorizmo didėjimas gali paskatinti ateityje šalis vėl užsidaryti. Nepaisant šios problemos, daugelis ekspertų yra įsitikinę, kad ateityje galima veikiau tikėtis spartesnės nei lėtesnės globalizacijos.

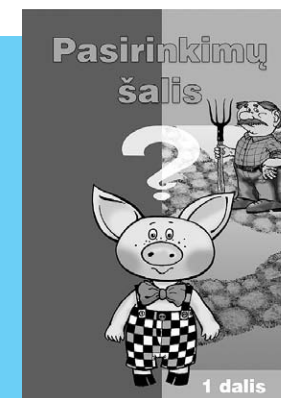
Globalizacijos nauda yra akivaizdi, ir ją skatina tokios tarptautinės organizacijos, kaip kad TVF, PB ir PPO. Globalizacijos kritikai iškelia svarbių klausimų, ir ateities pasaulis privalo rasti būdų, kaip šias problemas spręsti. Valstybės gali sumažinti problemas, kylančias dėl globalizacijos, imdamosi perkvalifikavimo programų ir gerindamos socialinį žmonių, prarandančių darbą dėl užsienio konkurencijos, saugumą.

Ekonomika vyresnėms klasėms

Ekonomika ir verslumas mažiesiems

Akademijos g. 4, LT-08412 Vilnius
Tel. 8 5 2729 318, faks. 8 5 2729 804
El. p.: tev@tev.lt, realizacija@tev.lt
<http://www.tev.lt>, <http://www.tevukas.lt>